

Георги Атанасов

СКАЛНИ КУЛТОВИ ПАМЕТНИЦИ
В ГРАНИЧНАТА ЗОНА МЕЖДУ
ПРОВИНЦИИТЕ СКИТИЯ И ВТОРА МИЗИЯ

свещища, църкви, манастири

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“

Скални култови паметници
в граничната зона
между провинциите
Скития и Втора Мизия
(Светилища, църкви, манастири)

STUDIA SLAVICO-BYZANTINA ET MEDIAEVALIA EUROPENSIA, Vol. XVI
Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“
при Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ АТАНАСОВ

**Скални култови паметници
в граничната зона
между провинциите
Скития и Втора Мизия
(Светилища, църкви, манастири)**

София • 2023
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Тази книга е резултат от дейностите, осъществени в рамките на първия етап на научноизследователски проект на тема: „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV–VII в.)“, финансиран чрез Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2021 от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по Договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г.

На корицата: поглед от вътрешността на монашеската обител в м. Шан кая към долината на Суха река (дигитален архив на проекта, снимка 2016 г.)

© 2023 Георги Георгиев Атанасов
© 2023 Албена Миланова, научен редактор
© 2023 Александър Иванов, обработка на изображения
© 2023 Антонина Георгиева, художник на корицата
© 2023 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
ISBN 978-954-07-5815-2
ISBN 978-954-07-5816-9 (PDF)

Съдържание

Предговор	9
Въведение	13
1. Към началото на скалната култова архитектура в граничната зона между провинциите Скития и Мизия	13
2. Историографски контекст: постижения и проблеми	28
ПЪРВА ГЛАВА. Предшествениците. Трако-римски скални светилища	33
1. Сухоречието Табан – историята по една древна река	33
2. Скалният култов център по р. Табан и светилището до с. Храброво в контекста на тракийските скални светилища в България	35
3. Пещерните храмове по р. Табан и култът към трако-гетския бог Залмоксис	37
ВТОРА ГЛАВА. Ранновизантийските скални манастири и границата	57
1. Скалните манастири по Добруджанското Черноморие	57
2. Колонията скални манастири по р. Суха – границата между провинции Скития и Втора Мизия	65
3. Колонията скални манастири по р. Провадийска	75
ТРЕТА ГЛАВА. Наследниците	85
1. Скалните манастири по р. Канагьол и съседните сухоречия Суха река, Сребреница, Табан и Чаирлък	86
2. Манастирът до Мурфатлар от края на IX–X в.	99
3. Съдбата на скалните манастири през XIII–XIV в.	113
3.1. Колонията скални обители от XII–XIV в. по р. Провадийска	113
3.2. Аладжа манастир и обители от XII–XIV в. по Черноморието	117
Вместо заключение: мястото на скалните монашески обители в регионалната селищна система	133
Каталог на паметниците	163
I. Колонията по Добруджанското черноморско крайбрежие	163
Кат. № I. 1. „Катакомбите“ западно от Аладжа манастир	163
Кат. № I. 2. Аладжа манастир северно от гр. Варна	164
Кат. № I. 3. Скална монашеска обител в м. Дълбока край Каварна	169
Кат. № I. 4. Скална църква на Калиакра	171
Кат. № I. 5. Скална обител „Св. Георги“, Калиакра	172
Кат. № I. 6. Манастирът в м. Яйла до с. Камен Бряг	172
Кат. № I. 7. Скална обител „Клисе маара“ в м. Яйла	174
Кат. № I. 8. Скална обител „Клисе маара“ в м. Яйла	175
Кат. № I. 9. Скална килия в м. Яйла	176

Кат. № I. 10. Скална килия в м. Яйла	176
Кат. № I. 11. Скална килия в м. Яйла	176
Кат. № I. 12. Скална обител в м. Яйла	176
Кат. № I.13. Скална обител „Мердевенли маара“ (Стълбена пещера) до с. Тюленово	177
Кат. № I. 14. Скална обител до с. Тюленово	178
Кат. № I. 15. Скална килия до с. Тюленово	178
Кат. № I. 16. Скална обител „Чака маара“ до с. Тюленово	178
Кат. № I.17. Скална обител „Делики маара“ (Побита пещера) до с. Тюленово	179
Кат. № I.18. Скална обител до с. Тюленово	180
Кат. № I. 19. Скална обител „Казънлъ маара“ (Котелна пещера) до с. Тюленово	180
Кат. № I. 20. Килия „Терси маара“ (Шивашка пещера) до с. Тюленово	181
Кат. № I. 21. Скална обител до с. Тюленово	181
Кат. № I. 22. Скална обител до с. Тюленово	182
Кат. № I. 23. Скална обител до с. Тюленово	182
Кат. № I. 24. Скална обител до с. Тюленово	182
Кат. № I. 25. Скална църква до с. Тюленово	182
Кат. № I. 26. Скална обител „Коюн маара“ (Овча пещера) до с. Тюленово	183
Кат. № I. 27. Скална обител до с. Тюленово	183
II. Колонията по Суха река	184
Кат. № II. 28. Скален скит до с. Хитово, Добричко	184
Кат. № II. 29. Скален манастир „Гяур евлери“ (Жилища на неверници- християни) до с. Балик, Добричко	185
Кат. № II. 30. Килия под „Гяур евлери“	187
Кат. № II. 31. Килия под „Гяур евлери“	187
Кат. № II. 32. Помещение под „Гяур евлери“	187
Кат. № II. 33. Църква-костница „Сандъкълъ маара“ (Раклена пещера) до с. Балик	188
Кат. № II. 34. Скален култов комплекс „Тарапаната“ (Монетарницата) до с. Балик	189
Кат. № II. 35. Монашеско общежитие в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик	190
Кат. № II. 36. Скална църква №1 в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик	190
Кат. № II. 37. Скална църква № 2 в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик	191
Кат. № II. 38. Скални помещения (килии) в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик	192
Кат. № II. 39. Скална килия в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик	192
Кат. № II. 40. Скално помещение в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик	193
Кат. № II. 41. Скална килия в „Асар евлери (крепостни къщи) до с. Балик	193
Кат. № II. 42. Скален комплекс „Шан кая“ (Забележителна скала) до с. Оногур	193
Кат. № II. 43. Скална килия до с. Оногур срещу входа на „Шан кая“	194
Кат. № II. 44. Скална килия до с. Оногур срещу входа на „Шан кая“	194
Кат. № II. 45. Скална килия до с. Оногур срещу входа на „Шан кая“	194
Кат. № II. 46. Скален скит „Вълчанова стая“ до с. Брестница, Добричко	195
Кат. № II. 47. Скален скит „Хайдушките къщи“ до с. Голеш, Силистренско	195
Кат. № II. 48. Скалният манастир „Канара фетей“ (Канарата на момичето) до с. Думбравени, окръг Констанца	196
Кат. № II. 49. Скалната обител „Св. Андрей“	197
III. Скалният манастир до Мурфатлар, окръг Констанца	198
Кат. № III. 50. Църква В-1	198
Кат. № III. 51. Църква В-2	200
Кат. № III. 52. Църква В-3	200
Кат. № III. 53. Църква В-4	202

III. 54. Килия с крипта С-1 и С-2	204
Кат. № III. 55. Жилище (Странноприемница?) L-1	205
Кат. № III. 56. Сектор Е (Скален манастир)	205
Кат. № III. 56. Помещения Е-1, Е-2 (магерница?)	205
Кат. № III. 57. Жилище (килия) D	206
Кат. № III. 58. Скална църква Е-3	206
III. 59. Помещение Е-4 (килия?, крипта? трапезария?)	207
III. 60. Църква (параклис) Е-5	207
III. 61. Галерия G-1	208
III. 62. Галерия G-2	208
III. 63. Галерия G-3	208
III. 64. Галерия G-4	209
III. 65. Помещение F-6	209
III. 65. Скалните обители на хълма Пещерей на р. Касимча	209
III. 66. Скалната обител „Касиан“ на брега на р. Касимча	209
IV. Трако-римските скални култови паметници по сухоречието Табан	
в Южна Добруджа	210
IV. 67. Скалният култов център до с. Стрелково, Силистренско	211
IV. 68. Скалното светилище „Киринджика“ до с. Поп Русаново, Силистренско	214
IV. 69. Скалното светилище до с. Кутловица, Силистренско	215
IV. 70. Скалното светилище до с. Васил Левски, Силистренско	215
IV. 71. Скалното светилище до с. Войново, Силистренско	215
IV. 72. Скалното светилище до с. Руйно, Силистренско	216
IV. 73. Скалното светилище в м. Отлубурун до с. Храброво, Добричко	216
V. Колонията по сухоречието Канагьол – средновековната р. Дристра	
и съседните сухоречия Сенебир, Табан и Чаирлък	217
V. 74. Обители в подножието на ранносредновековната крепост Скала	217
V. 75. Скални килии източно от с. Секулово	219
V. 76. Скален скит „Хайдушките къщи“ южно от с. Върбино	219
V. 77. Скален манастир „Върбенските пещери“	220
V. 78. Килии до „Върбинските пещери“	222
V. 79. Килии севернозападно от „Върбенските пещери“	223
V. 80. Скална църква „Белбер канара“ до с. Цар Асен, Силистренско	224
V. 81. Скални килии до „Белбер канара“	225
V. 82. Скална църква в м. Геленджик до с. Алеково, Силистренско	225
V. 83. Скални килии в м. Геленджик до с. Алеково	225
V. 84. Скален скит в м. Кокарджа до крепостта до с. Цар Асен	225
V. 85. Скална килия в м. Кокарджа до с. Цар Асен	226
V. 86. Скален скит в м. Суха чешма до гр. Алфатар	226
V. 87. Скален скит в м. Суха чешма до гр. Алфатар	227
V. 88. Килия северно от „Гаргешката църква“ до гр. Алфатар	231
V. 89. Скален манастир в м. Пенчов път до гр. Алфатар	231
V. 90. Скит в м. Аладжова канара край гр. Алфатар	233
V. 91. Скална църква и килия в м. Братила до гр. Алфатар	234
V. 92. Килия в м. Събюва канара до гр. Алфатар	235
V. 93. Килия по сухоречието Табан, източно от м. Братила	235
V. 94. Скален скит в м. Аязмото до ранносредновековната крепост	
при с. Руйно, Дуловско	236
V. 95. Скален манастир (скит) край с. Острово, Разградско	237

VI. Колонията скални обители по Провадийска река	238
VI. 96. Килии на Саръкая при гр. Провадия	238
VI. 97. Манастир (скит) „Свети Георги“ при с. Петров дол, Провадийско	240
VI. 98. Килии от Аладжик бурун при с. Петров дол, Провадийско	241
VI. 99. Килии в местността Тъпанче до с. Кривня, Провадийско	243
VI. 100. Манастирът в местността Чукара до с. Кривня, Провадийско	244
VI. 101. Килии в местността Голямото було до с. Невша, Провадийско	245
VI. 102. Манастир в местността Малкото елеме при с. Невша, Провадийско	247
VI. 103. Килии в местността Долапите до с. Неново, Провадийско	249
VI. 104. Килии в местността Содолски дупки при с. Косово, Провадийско	250
VI. 105. Килии в местността Пещерен дол при с. Косово, Шуменско	251
VI. 106. Косовски манастир	251
VI. 107. Скалният манастир до с. Аврен	254

**The Border Zone between the Provinces of Scythia and Moesia Secunda:
Cults and Rock-cut Monuments (Sanctuaries, Churches, Monasteries)**

(Summary)	255
Introduction	255
Chapter I. The predecessors. Thraco-Roman rock-cut sanctuaries	258
Chapter II. Early Byzantine rock monasteries	259
Chapter III. The successors	262
Instead of a Conclusion. The place of the rock monasteries in the regional settlement pattern	266
Литература	270
Приети съкращения	288

ПРЕДГОВОР

Драги читателю,

Книгата, която разгръщаш, ще те поведе на дълга и интригуваща разходка във времето и пространството по мъчнодостъпни, скрити, скалисти места. Тя започва преди близо три хилядолетия, когато древните гети, населявали днешна Добруджа и Лудогорието, проектирали върху различни скални форми някои свои митологични представи. По-късно върху тях се насложили знаците, оставени от „прохождащите“ в християнството техни романизирани наследници, на които пък след време се наложило да делят земите си с прииждащите нови етноси в края на римската античност (IV–VII в.). Сред тях били и племената, положили здравите устои на българската средновековна държавност и култура. Всички тези народи са си служили в различна степен и по различен начин със скалните форми, природни и/или издълбавани, дялани и украсявани, за да създадат среда, подходяща за изразяване на религиозните си вярвания и свързаните с тях култови действия. Така се е оформил своеобразен скален „палимпсест“, за чието разчитане, слой по слой, авторът на книгата Георги Атанасов е „въоръжил“ своя читател със солиден обем текст (дескриптивен и аналитичен), снимки, карти, планове и рисунки. С тяхна помощ и благодарение на безспорната си ерудиция авторът реконструира с по-голяма или по-малка сигурност функцията на отделните елементи и съоръжения в езическите и християнски култови паметници в днешна Добруджа, тяхната датировка, детайли от начина на живот на хората, които са ги ползвали, както и връзките им с околното население, с по-далечни сходни общности (монашески) и с регионалната селищна мрежа.

„Маршрутът“ на това увличащо пътешествие, което ще приключи едва с установяването на османците в региона в края на XIV век, следва границата между две късноримски провинции – Скития и Втора Мизия, която най-вероятно вървяла по течението на реките Суха река и Батова. Тъй като границата в тази епоха трябва да се мисли по-скоро пространствено, отколкото линейно, както е присъщо на модерната ни епоха, географските параметри на изследването обхващат територията, разположена на около 50-на километра от двете ѝ страни. Граничната територия привлича изследователския интерес със своята специфична социална и културна среда, формирана от сложните взаимоотношения между срещащите се там култури, общества и по-малки общ-

ности. Това е място на контакти и конфликти, но и на обмен, на постоянни движения и военни напрежения, а едновременно с това – и на смели „експерименти“ с идеи, форми и модели, възможни благодарение на отдалечеността от ограничаващия контрол на центъра и често играещо ролята на своеобразна „лаборатория“ за явления и процеси, които впоследствие се разпространяват в други региони на съответното културно-политическо пространство.

Районът е избран от Георги Атанасов за изследването на поставената тема не само поради неговата граничност в периода на Късната античност и произтичащите от това многоаспектови възможности за анализ, но и поради естествените лични пристрастия на автора към родния край, неговия дълготраен научен интерес към тази проблематика в регионален аспект, както и поради геолого-географската характеристика на дефинираното гранично пространство. Това е периферията на евразийската степ (и лесостеп), където древни реки са се врязали дълбоко във варовиците, образувайки живописни каньони, пещери и скални изваяния, предоставящи възможност, повече от всеки друг район по нашите земи, за възникване и по-сетнешно развитие на скална архитектура.

Въпреки концентрацията на скални паметници и тяхната относително висока степен на съхраненост „в оригинал“, те рядко са били обект на систематизирано регионално проучване, подобно на тези, с които разполагаме за други региони, например Кападокия, Крим, Южна Италия, Испания. Изследванията в областта на култовата архитектура в историко-географската област Добруджа обикновено се фокусират върху градени форми. Затова сред безспорните приноси на този обемен труд е акцентирането върху тази доскоро слабо изследвана алтернативна архитектурна форма на Балканите и разкриването на безкрайните ѝ възможности като извор за нови научни знания върху серия важни културно-исторически въпроси.

Със своя подробен дескриптивен каталог, богат графичен и снимков, актуален и архивен, материал, новият монографичен труд на Георги Атанасов, наред с всичко друго, е ценен принос в „кутията с инструменти“ за всяко бъдещо проучване върху скалните култови паметници в Североизточна България. Включените изображения са предимно негово дело и затова изрично е указан произходът само на онези от тях, които са взети от други източници.

Обобщаването на десетилетия научни наблюдения, тяхната актуална верификация на терен, написването и отпечатването на книгата стана възможно благодарение на екипната работа по проект на тема *„Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV–VII в.)“*, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по програма „Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2021“ (договор № КП–06–Н60/10 от 17.11.2021 г.). Като ръководител на този проект, използвам възможността на изкажа искрените си благодарности за всеотдайната работа на всички членове на научния екип: проф. д-р Ивайла Попова, гл. ас. д-р Йото Йотов, доктор

Вера Атанасова-Ковачева, докторант Цветозар Йотов, и специално на проф. д.н. Цветелин Степанов и докторант Александър Иванов, които активно работиха върху ръкописа, както и на румънския ни колега доц. д-р Габриел Талмацки, без чието съдействие нямаше да успеем да работим с паметниците на румънска територия.

Доц. д-р Албена Миланова
Античен град Залдапа
Денят на Съединението – 06.09.2023 г.

Въведение

1. Към началото на скалната култова архитектура в граничната зона между провинциите Скития и Мизия

В Добруджа и Североизточна България, и по-специално около границите между провинциите Скития и Втора Мизия, преминаващи по Черноморието и по реките Суха и Батова, има любопитни култови места, оформени в скали и пещери. Те са наследство от различни епохи, свързани са с различни култури и цивилизации, но за съжаление са малко познати, а доскоро – и недостатъчно проучени. И до днес това са единствените тракийски, антични и средновековни стационарни религиозни паметници (светилища, църкви и манастири) по тези земи, които са съхранили напълно оригиналния си интериор и екстериор. Дори само това ги превръща в уникален източник на познание и неповторима туристическа атракция.

С административната реформа на император Диоклециан в самия край на III в. провинция Долна Мизия се разделя на две провинции, Втора Мизия и Скития, като границата между тях минава по Суха река на изток и р. Батова на юг (Torbatov 2000, 58–77) (табл. I). Именно по тези поречия са групирани култовите паметници, които са обект на настоящото проучване. Суха река води своето начало от Източния Предбалкан и по-точно от западната част на Франгенското плато. Тече в северна посока в широка долина, но след устието на река Карамандере долината ѝ придобива каньоновиден характер със стръмни (на места високи до 100 м) скалисти брегове. Северно от с. Краново, навлиза в румънска територия и се „влива“ в югозападния ъгъл на езерото Олтина, разположено на десния бряг на Дунав. Действително днес водите ѝ се губят в средното течение, но има податки, че тя, както и съседното сухоречие Канагьол/Дристра, са били целогодишно течащи реки през Античността, Средновековието и до XVIII в. (Атанасов 1987, 29–37). От своя страна, р. Батова, под името Кавакдере, води началото си от карстов извор във Франгенското плато, на 1,2 км югозападно от с. Куманово, община Аксаково. По цялото си протежение тече в каньоновидна долина и се влива в Черно море чрез лимана Батовско блато (Балчишка балта). Около Суха река се намират още няколко пресъхнали реки със скалисти брегове: Канагьол-Дристра, Табан, Сребреница,

Кара-су, достигащи р. Дунав и Провадийска река на юг, която тече успоредно само на около 40 км южно от р. Батова.

Споменатите древни реки са се врязали дълбоко в праисторическите вавровици на равнинната добруджанска и лудогорска лесостеп, при което са образували живописни каньони, причудливи форми, пещери и скални изваяния. Тези природни феномени се откриват отчетливо на фона на еднообразната степ и това е предизвиквало любопитството на обитателите на Добруджа още в древността. По принцип тогавашните люде са заставали с респект, вълнение и страхопочитание пред тайнствения свят на пещерата. Възприемали я като нещо вътрешно, скрито и потайно, като своеобразна мистична граница между видимия и невидимия свят (Топоров 1982, 311–312). В елинистическата, тракийската и източните митологии пещерата е сакрално убежище на божества и герои, дала приют на самия Зевс-младенец. В този контекст трябва да интерпретираме историята и поведението на тракийския бог Залмоксис. Според авторитети като Херодот, Сократ, Платон и Страбон той произхождал от народа на тракийското племе гети, които обитавали Добруджа и Долнодунавските земи (Попов 1989, 11 сл.; Атанасов 2010, 219–240). През VII в. пр.Хр. като роб попаднал в кръга на известния древногръцки философ и математик Питагор и получил подобаващо образование. По-късно се върнал при своя народ (вероятно в Добруджа), където поради знанията и чародейните му качества гетите започнали да го почитат като богочовек. Наученото от Питагор, египетските жреци и източните магове Залмоксис – в качеството си на обожествен жрец – проповядвал сред строго избран аристократичен кръг траки, като ги събирал в подземното си жилище. Това била пещерата Когайон, намираща се в близост до едноименна река. Къде завършва легендата и откъде започва истината е трудно да се прецени, но култът към Залмоксис и скалните пещери е безспорен и е съществувал сред гетите и римляните по Долнодунавските земи от VI в. пр.Хр. до IV в. сл.Хр.; в него пещерите изпълнявали ролята на храмове. Редом с останалото, Страбон говори още за своеобразни „предмонашески“ практики сред мизите/гетите, които били донесени от Залмоксис и заимствани от него по време на пребиваването му в обкръжението на Питагор на о. Самос, например безбрачие, отказ от консумация на месо, благочестие и пр. (Strabo 1847: Geographica, VII, 3, 5, p. 18. 21–23).

Пещерата е възприемана в древността и като източник на плодородие, вместилище на облаци, ветрове и дъждове. В този смисъл се смята за лоно на земята, своеобразна *vagina* – детеродно място и същевременно тъмен заупокоен дом, в който умират и възкръсват източните божества на плодородието, идея, закодирана още в пещерните рисунки от епохата на палеолита. В този смисъл пещерата може да се разглежда като естествен, природен храм на божествата, дори прототип на зиданите гръко-елинистически и тракийски храмове. Не случайно, подобно на пещерата, тяхната вътрешност е скрита от погледите на богомолците, защото са обиталище на самото божество. Ограничен достъп до лоното на светилището имали само богоизбрани жреци, които

принасяли пред олтарите жертви и изпълнявали култови церемонии. Според Порфирий, Зороастър сътворил пещерата като храм по подобие на Вселената, създадена от Митра (Топоров 1982, 312).

Натоварена с толкова сакралност, по съвсем естествен начин пещерата заема специално място и в старозаветната, и новозаветната библейска символика. Тя дава приют и укритие, тя е спасително убежище или заупокоен дом на юдейските патриарси – Авраам, съпругата му Сара, Исак (Битие: 25–9, 10) и внук му Иаков (Битие: 49–29, 32). Пещерата подслонява пророк Илия (Царства III: 19–9) и цар Давид в критични за тях моменти (Царства I: 22–1). В пещера е погребан мъртвият Лазар (Йоан 11–38), в пещера е роден и погребан самият Исус Христос (Матей 27–60; Марк 15–46; Лука 23–53; Топоров 1982, 311). Така по съвсем естествен начин предхристияните (есеите) и първите християни превръщат пещерите и катакомбите в център на своя култ: там са първите им събрания и общите молитви; там са и техните гробове. Тези древни традиции и практики, природогеографските дадености и чисто практически съображения подтикват първите християни-отшелници и техните последователи да се уединят в скални пещери – Павел Тиверийски, Евтимий Велики, Василий Велики (Leopoldi 1961, 8 etc.; Снегаров 1944, 269; Жития 1974, 35–36, 51–52), в изкуствени скални кухни – Антоний Велики, Макарий Египетски (Leopoldi 1961, 11; Hussey 1940, 59; Снегаров 1944, 271; Жития 1974, 50, 297), с каквито изобилстват Египет и Предна Азия. За нарочно отбелязване е фактът, че монашеството в тази зона се заражда в скални обители. Обстоятелството, че споменатите монаси се превръщат в основни стълбове на християнството, както и широката популярност на житията им, обяснява желанието на най-ревностните християни да повторят техния подвиг. Така през IV в. сл.Хр. се слага началото на една традиция, която ще обхване Римската империя и целия християнски свят, за да продължи до най-ново време.

Християнството, заедно с християнската цивилизация, теория и практика намират най-радушен прием сред обитателите на Добруджа и Долнодунавските земи след средата на III в. Християнската легенда гласи, че още през I в. сл.Хр. тук се е подвизавал св. апостол Андрей Първозвани, комуто по жребий се паднала мисионерска мисия по Черноморието и Скития (Eusebius. III, 1; Eriphanii monachi 1856, 56; Déléhaye 1902, 265–266; Le Quien, 1740, I. 1094–1095; Zeiller 1918, 28–30, 165–166; Pillinger 1984, 11; Popescu 1994, 75–76). Определено към края на III – началото на IV в. процентът на християните в Скития и Втора Мизия е нараснал, както косвено свидетелстват десетките мъченици от тамошните градове Томис, Дуросторум, Марцианопол, Новиодунум, Аксиополис, Халмирис, Одесос и др., пострадали при мащабните преследвания в Империята в началото на IV в. (Popescu 1994; Атанасов 2011, 11–53). Идеята, че св. Астион, мъченик от Халмирис, понесъл мъченическа смърт през 304 г., по времето на император Диоклециан, заедно със своя по-възрастен сподвижник св. Епиктет, е бил монах, обаче е твърде спорна (Holubeanu 2020, 69–70). Действително в житието Астион цели пет пъти е представен като монах (Acta Sanctorum, Iulii,

Т. II. 1867, p. 538–551=BHL, col. 2568; 1923, 1–5 ; De SS. Epicteto presb. & Astione monacho..., pp. 75–117), но най-ранният препис на тази творба е от XV в., а прототипът е най-рано от втората половина на IV, а може би чак от VI в.

След триумфа на християнството през втората половина на IV в. и през V в. в Скития и Втора Мизия е изградена стройна църковна организация с епископски престоли, включително в граничните райони като тези в Томис (Констанца), Марцианопол (Девня), Одесос (Варна), Дуросторум (Силистра), Трансмариска (Тутракан), Абритус (Разград), а през VI в. – в Тропеум Траяни, Залдапа (до с. Абрит, Добричко), Палейстенион (Палматис до с. Оногур, Тервелско), Дионисопол (Балчик), Аксиополис (Черна вода), Калатис (Мангалия) и т.н. (Снегаров 1956, 600 и сл.; Popescu 1994a, 200–215; Атанасов 2008, 299–320). Любопитна е историята на епископа мисионер Ефрем († 304 г.), дошъл в Истро-Понтийската земя около 300 г. В *Синаксар на Константинополската църква* се казва, че той бил изпратен в Томис като йерарх на Скития от йерусалимския епископ Ермон (Popescu 1989, 58; Holubeanu 2014, 7–21; Holubeanu 2020, 76). Предполага се, че е монах, дошъл някъде от сиро-палестинския регион, но предположението за монашеските му практики в Скития се основава само на косвени данни. Дори да е бил монах, примерно в Сирия, това не означава, че е водел строг и изолиран монашески живот като епископ на Томис.

През Античността по високите скални брегове на долното течение на Суха река са регистрирани големи селища и няколко добре укрепени кастели от IV–VI в. край с. Балик, Добричко (Адина), с. Оногур, Добричко (Палматис) и с. Голеш, Силистренско (Св. Кирил) (Torbatov 2000, 58–77; Atanasov 2004, 405–418) (обр. 1, табл. I). В техните региони, в непосредствена близост до граничната полоса по реките Суха и Батова, са изсечени скални обители и манастири, които формират колонии – истински прецедент за онзи период. Вече е обърнато внимание, че манастирите, специално в европейските провинции на Римската империя, са съсредоточени главно в големите градски центрове (Schreiner 1996, 39–40), а в Дунавските провинции и в градовете те са голяма рядкост. Действително, в Скития и Втора Мизия археологически са документирани безспорно само по един издигнат с каменни стени манастир от V–VI в., съответно в Ибида (Слава Рус) (Oraïț, Oraïț, Bănică 1990, 18–28) и при „Джанавара“ до Одесос (Минчев, Тенекеджиев 2017, 459–461); и то при положение, че археологически проучвания са извършвани в почти всички градски центрове и в мнозинството укрепления, при които са регистрирани над 80 църкви във Втора Мизия и около 60 в Скития. На този фон скалните манастири по и около р. Суха, респективно по границата между Скития и Втора Мизия, могат да се разглеждат като прецедент в раннохристиянската епоха между Стара планина и р. Дунав. На какво се дължи това явление? На първо място, наличието на монашески институт. При все това категорични писмени извори за поява на скални манастири в тази зона отсъстват. Наистина в *Тайната история* на Прокопий Кесарийски има един абзац, който може да наведе на мисълта за скални обители на юг от Дунав, пострадали при славянските нашествия през

VI в. Прочее, ето какво е записано: „... *Нито едно място, ни планина, ни пещера – въобще кътче от Римската империя, не остана неопустушено по това време*“ (ГИБИ 1959, 50). В случая под пещера може да се разбира и скална обител, защото така се наричат килиите на много свети подвижници. Не е изключено обаче думата да е просто алегория на всеобхватното опустошение на южно-дунавските земи. Затова е пресилено да се градят категорични изводи само върху цитирания пасаж.

По-определено *пещера* – в смисъл на скална обител – е упомената в житието на еп. Никита Ремесиански, който в края на IV в. разпространявал християнството сред бесите. Там четем: „... *в пещерите, в които по-рано се криеше разбойник, сега се крие проповедник*“ (ЛИБИ 1958, 258). Възможно е буквално четене на казаното, но по-вероятно е и тук да е използвана алегория. Това е характерен маниер на писане в агиографската книжнина, чиято задача е спечелването на последователи, а за това е необходим апостолски дух за работа сред хората, а не аскетично самовглъбяване сред пустинята.

Известни основания за началото на монашески практики по Долен Дунав обикновено се търсят в дейността на авва Аудий, подвизавал се първоначално в Месопотамия или по-вероятно в Сирия. При управлението на император Констанций II (337–361) и според св. Епифаний Саламински той е заточен в Скития около 341 г. (*Ἐπέστη δὲ καὶ ἐξορίαν αὐτὸς ὁ γέρων Αὔδιος, εἰς τὰ μέρη τῆς Σκυθίας ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐξορισθεὶς*) (Eriphanus Salaminis 1933, LXX, 14, 5; Holubeanu 2020, 78, note 2), където по-късно (?) се полагат основите на монашеско общежитие (PGr, 42, col. 369–373; Zeiller 1918, 419–420; Schwarcz 1987, 107–108; Ilski 1995, 15–16; Telea 2003, 269; Cățoi 2015, 191–218). Трудно е да се прецени дали Аудий и сподвижниците му основават манастири в Скития, но след като се преселват в Готия на Кримския полуостров около 348/9 г., те създават серия киновии (*καὶ μοναστήρια ἐν τῇ αὐτῇ Γοτθία ἐγένετο*), в които според Епифаний Саламински водят живот достоен за възхищение (Eriphanus Salaminis 1933, LXX, 17, 5, p. 247. 29–30; Holubeanu 2020, 81, note 16).

Твърди се, че през V в. монаси-аудиани има в Сирия и Скития (за Скития е спорно), но при император Зенон (474–491) са отлъчени от църквата (Puech 1950, 910–914; Gareille 1923, 2266; Zeiller 1918, 420; Schwarcz 1987, 108; Telea 2003, 270; Ilski 1995, 16). Тъкмо по това време в Скития (Добруджа?) започва своя жизнен път св. Йоан Касиан, един от най-видните европейски монаси, смятан дори за основоположник на западноевропейското монашество като институция в началото на V в. (Guy 1961, 11; Chadwick 1968, 9–15; Barnea 1979, 16–17; Telea 2003, 270–275; Holubeanu 2014, 7–30)¹. Една от налаганите хипотези е, че е роден през 365 г. в семейство, живеещо в провинция Скития между Дунав и Черно море. Има предположения, че с родното му място са свързани няколко открития: *вила рустика* (от IV в.) в руините на *Vicus Casiani* и няколко пещери, използвани от християните през IV–VI в. (Rădulescu, Bitoleanu 1998,

¹ За авторите, оспорващи произхода на Йоан Касиан от Добруджа, вж: Smolak, 1987, 24–26.

140–141: Holubeanu 2014, 9). Той израства сред религиозни дейци, което е несъмнено доказателство за съществуването вече на раннохристиянско монашество по тези земи (Войнеа, Шмонеvски 2011, 224). При археологически проучвания в пещерата Касиан са открити фрагменти от римо-византийския период (IV–VI в.) (Mihăilescu-Bîrliba, Diaconescu 1991, 430, фиг. 4: 1–4; Voinea, Szmoniewski 2011, 221–238). Други археологически материали от периода IX–XI в. ясно сочат, че пещерите до Касиан и Калугарулуй са били преизползвани като скални обитатели.

Все пак трябва да отчетем, че Йоан Касиан напуска Скития като юноша и няма монашеска практика в родината си. Негов последовател е известният монах Дионисий Малкия или Смирения (ок. 470 г. – ок. 544 г.), който според Касиодор е римлянин със скитски произход, владеещ латински и гръцки. Изглежда твърде рано напуска Скития и се установява в Рим като абат. По поръчение на папа Йоан I през 525 г. формулира новото летоброене, използващо като база рождението на Христос. В Предговора към латинския превод на послания 45 и 46 на св. Кирил Александрийски, адресирани до епископ Сукцес, написан от Дионисий около 519 г., някои автори долавят описание на благочестивия живот на монаси в Скития, придържачи се неотклонно към православието (Holubeanu 2020, 108–113). Има предположения въз основа на текстове от Созомен в неговата *Църковна история*, че монах е бил и св. Теотим I, епископ на Томис (390–407). Те са обаче косвени и не може да се отговори положително къде и кога се е замонашил (Holubeanu 2020, 94–96). В голяма степен същото се отнася и за епископа на Томис Петър (485–498), в чиято кореспонденция с Дионисий Малкия има косвени сведения за монашески практики в Скития (Holubeanu 2020, 115–119).

Много по-реално монашеско присъствие от Йоан Касиан и Дионисий Малкия в Добруджа имат т.нар. „скитски монаси” (Varnea 1979, 16–17; Duță 2003, 282–289; Smolak 1987, 27; Holubeanu 2020, 119–126). Наративни източници свидетелстват за голямата им духовна и политическа активност в (Малка) Скития по времето на императорите Анастасий I, Юстин I и Юстиниан Велики (Popescu 1994, 229–234; Duchesne 1925, 134; Varnea 1979, 15–16; Nifon 2003, 239–242; Holubeanu 2020, 119–126). Благодарение на изследванията на Д. Моро ние знаем за осем или девет нео-халкедонски скитски монаси (Moreau 2017, 187–202): 1) Йоан I Максенций – водеща фигура сред скитските монаси; по-късно, след 534 г., вероятно епископ на Томис; 2) Йоан II – през 519/20 г. пребивавал в Рим в компанията на дякона Петрус, на монасите Йоан I (Maxentius?), Леонтий, както и др.; 3) Йоан III – дякон, приносител на кореспонденция между скитските монаси, пребиваващи в Рим, и африканските епископи в изгнание в Сардиния; 4) Леонтий – името му фигурира в много писма и документи от 519/20 г., участва в пратеничества и делегации в Рим и Константинопол; 5) Петър е сред монасите, включени в делегацията, посетила Рим през 519/20 г. Има предположения, че Петър е бил епископ на Томис, респективно на Скития до около 497/8 г.; 6) Веневри – името му е известно във връзка с кореспонден-

цията с африканските епископи в Сардиния; 7) Маврикий монах се споменава само на 29 юни 519 г., заедно с четирима негови колеги, в писмо от Comes Justinian (бъдещият император), като член на делегация на скитски монаси, отпътували за Рим. Скитските монаси са изявени противници на монофизитската ерес, посещават Константинопол, Рим (през пролетта на 519 г. до есента на 520 г.), поддържат кореспонденция с африканските епископи, заточени в Сардиния, изявяват се като дипломати и богослови и като страстни полемисти. Тук по-специално внимание заслужава тезата, поддържана от Д. Моро и Й. Холубяну за участието на скитските монаси в бунта на Виталиан в самия край на V и началото на VI в. Прочее, в източниците изрично е отбелязано, че скитският монах Леонтий се явява сродник на Виталиан (Moreau 2017, 199, note 98) и даже се твърди, дори и да е алегория, че „*монасите от Скития са от семейството на генерала Виталиан*“ (Holubeanu 2020, 121, note 98). Първоначално скитските монаси имали подкрепата на Виталиан, центърът на чиято съпротива срещу промонофизитската политика на Анастасий I е Скития и най-вероятно Залдапа, където е родното му място. На този фон не е лишена от основание хипотезата за връзката на скитските монаси с политиката на Виталиан, респективно със Залдапа, и най-накрая с колонията скални манастири западно от Залдапа по бреговете на р. Суха и Думбравени.

Ако т.нар. „скитски монаси“ са идеологическа база за създаване на монашески институт, то има и още един фундамент, който е чисто топографски. В региона на Суха река е регистрирана колония от пет трако-римски скални светилища, възникнали около VI–V в. пр.Хр. и просъществували до втората половина на IV в. (табл. I). Те са разположени по съседното на Суха река сухоречие Табан (Малък Канагьол) и са своеобразни предшественици на скалните монашески обители в региона (Атанасов 2010, 219–240).

След изтласкването на християнското население от Добруджа и Североизточна България по време на славяно-аварските нашествия и окончателно след формирането на Аспарухова България на Дунав около 680–681 г., на няколко етапа църковната организация се разпада, а монашеските колонии запустяват успоредно с разрушаването на съседните крепости още в края на VI и началото на VII в. След 670-те г. Византия не само *de facto*, но и *de jure* губи територията, върху която се поставя началото на българската държава. Българското канство на Долен Дунав в продължение на век и половина е доминирано от езическите култове на славяни и прабългари, а антиромейската политика на канове в идеологическите си основания като цяло е и антихристиянска. Предположенията за установяване на монаси-иконопочитатели по Черноморското крайбрежие през първата половина на VIII в. не почива на сигурни писмени и археологически източници и засега остават неподплатена с извори хипотеза.

Толерантността на кан Крум (803–814) към християните в българската езическа империя не бива да се надценява (Атанасов, Вачкова, Павлов 2015, 178–179), а най-малко да се разглежда като условие за установяването на мо-

нашески братства. Имаше предположения, че скалната обител до Мурфатлар трябва да се свърже с една вестготска арианска община (Diaconu 1969, 448–449), за която пишешият на латински Уолфрид/Валафрид Страбо (808–849) твърди, че по негово време тя обитавала някъде в околностите на Томи (Strabo Fuldensis 1851, 927; Buchwald, Hohlweg, Prinz 1963, 527). Дори бе предложена хипотезата, че тези готи са реликт на настанените в Скития визиготи в края на IV в. В Мурфатлар обаче липсват всякакви археологически податки (керамика, надписи, рисунки-графити или друг подемен материал) за подобно визиготско присъствие между края на IV и края на IX в. По повод плаването на император Юстиниан II (685–695; 705–711) от Фанагория към резиденцията на кан Тервел в Дунавската делта (Никулицел?) през 704 г. вече е обръщано внимание (Чичуров 1980, 126, бел. 318; Mănucu-Adameştesnu 1991, 317–327; Атанасов 2015а, 254–258) че, според Теофан Изповедник и патриарх Никифор, недалеч от Фанагория на Кримския полуостров има пристанище, именувано (Τόμην) (Theophanes 1883, 373–400=ГИБИ 1960, 266–269; Nicephorus 1880, 42, 360=ГИБИ 1960, 263, 297–298; Чичуров 1980, 62, 155–156, 162–164; Чхаидзе 2008, 270–271 с пълна литература по въпроса). А именно на Кримския полуостров е главното местообитаване на готите, които се съхраняват като реликт на това място от V до XVI в. (Щукин 2005, 470–475; Могаричев 2021, 368–383). Остатъци от готския език са документирани чак до 1560 г. (Щукин 2005, 473). Ето защо е по-вероятно визиготската арианска община, за която пише Уолфрид Страбо след началото на IX в., да е при Τόμην (или Τόμιν) на Кримския полуостров. Това означава, че няма никаква връзка с Τόμεια – Томис (Констанца) в Добруджа, и никакъв контакт с визиготите в Малка Скития от IV–V в., респективно със скалния манастир до Мурфатлар (Атанасов 2015, 254–258; Atanasov 2021, 63–86).

След покръстването на България през 864 г. духовната и материалната култура в региона отново е обвързана с християнската теория и практика с произтичащите от това последствия. Най-съществени са измененията в духовната сфера, където християнството по-трудно допуска компромиси. Това е естествено, тъй като там се печелят умовете и сърцата на неофитите. Практически християнизацията в този първоначален етап е предоставена на византийското духовенство. Според Продължителят на Теофан, „...българите започнали да се подчиняват на архиепископ, а страната се изпълнила с епископи, дошли монаси, които били призвани из планините и из земните пещери и били изпратени там от императора“ (ГИБИ 1964, 121). Според мен, може да се доверим на този първокласен извор, според който покръстването на българите е поверено предимно на византийски монаси. По канонични съображения с подобна мисия не биха могли да бъдат натоварени светски лица, представители на бялото духовенство или пък голям брой висши йерарси, които са венчани за епархиите си. Най-сетне в българските земи монасите могат да постигнат истинския богоугоден подвиг, прокламиран от агиографската книжнина – покръстването на езичници и варвари. В случая още по-интересно е уточне-

нието, че сред пристигналите в България монаси има призвани от скалните обители (земните пещери). В изявените византийски монашески центрове от IX в. (Кападокия, Олимп, Витиния, Атон, Калабрия) имало значителен брой скални манастири и монашески килии, в които се подвизавали стотици подготвени черноризци.

През X в. в духовния, политическия и икономическия живот на царство България и специално в „базовата му територия“ в Североизточна България и Добруджа се развиват процеси, които тепърва щели да благоприятстват увлечението към пустинничество и строителството на скални обители, далеч от светските суети. На първо време се създават идеологически предпоставки. Въвеждането на богослужение на свещения славянски език дава възможност на по-широки кръгове от народа да контактуват с каноничната и неканоничната християнска литература – явление без аналог в тогавашния европейски християнски свят на континента. В нея отдавна е сътворен един от идеалите на средновековното общество – монаха-отшелник (Соколов 1894, 420; Каждан 1971, 49; Поптодоров 1960, 188). Образът му е утвърден и популяризиран в най-благоприятна светлина в многобройни и широко разпространени агиографски творби – жития, патерици, месецослови, както и в произведения на изобразителното изкуство. Вече споменах, че много от видните отшелници и свети йерарси са живели и вършили подвизи в скални обители, явление, отразено в житийната литература. Монахът като идеал за възпитание и подражание е въведен твърде рано в старобългарската литература. Приема се, че още св. Методий е направил превод на патерика (Николова 1980, 17), сбор от дидактични разкази за живота на изявени монаси. През X в. е преведена на старобългарски и *Лествицата* на св. Йоан, където се разглеждат тридесетте степени (стъпала) по пътя към съвършенството (Мострова 1993, 204–213). Там най-високите от тях са илюстрирани с монашеското поведение. За възможността на средновековния българин да черпи пример и вдъхновение от живота на източното монашество по-определено съдим по извършените в X в. преводи на житията на светците Антоний Велики и Сава Освещени (Диневков 1951, 104–105; История на българската литература 1962, 156). И двамата пустинници осъществяват своите подвизи в скални обители. На основата на преводната житийна литература и някои библейски разкази навярно и в България се налага идеята, че пещерата (скалният скит) е идеалната среда за богоугоден живот. Косвено към такава мисъл насочват и примери от живота на съвременното византийско монашество. Когато налагането и утвърждаването на християнството в Империята става факт, увлечението към монашеството придобива небивал размах (Janin 1964, 21; Каждан 1971, 49–51). Сред най-значителните фигури на византийското монашество през X в. е Павел Латрийски, прославил се като аскет с живота си в скална килия. След време около него в други пещери се населват множество последователи, които под водачеството на Павел изсичат църква на името на св. арх. Гавраил. Така се създава манастир, в който съжителстват анахорети и идеоритми (Житие 1854, 7 сл; Délehayе 1893, 49–86; Соколов 1894,

313–314; Bréhier 1949, 547–563; Rodley 1985, 237). Идеоритмите предполагат по-голяма свобода за членовете на братството от киновиите (общжителните манастири) – собствена килия, свобода в личния живот и молитвата. Общи са храмовете и гробищата. Пръв игумен е самият Павел Латрийски. В стремежа си към пълно съвършенство той напуска Латра (Латър) и се преселва в пещера на о. Самос. И тук аналогът с житието на първите монаси, а и на видните му съвременници калабрийските монаси Илия Вехтопещерник и Нил Росарийски е очевиден (Соколов 1894, 92–95, 122–123). Спираме се по-подробно върху деянията на Павел Латрийски, понеже през X–XI в. той става образец на идеалния монах в християнския свят, с когото си кореспондират императорът, папата, патриарсите. Особено популярно е неговото житие, написано след кончината му в 955 г. Въобще през X в. се създава мнението, че латрийските монаси са най-възвишените, а делата им – достойни за подражание (Житие 1854, 7 сл.; Déléhayе 1893, 49–86; Соколов 1894, 313–314). Не на последно място трябва да се спомене, че сам българският цар Петър (927–970) поддържа писмена кореспонденция с Павел Латрийски (Соколов 1894, 93; Цухлев, 1910, 510 сл.; Bréhier 1949, 546, 560; ГИБИ 1964, 230). Известна е страстта на този наш владетел към монашеството, което предполага, че в кореспонденцията помежду им са засегнати проблемите на монашеския институт и манастирската организация. В този смисъл увлечението на Павел и латрийските монаси към скалните обители ще да е упражнявало косвено влияние и върху част от българското монашество.

Странстването се явява като специфична за епохата форма на монашеско поведение. В „Чудото на св. Георги с българина“ (Лопарева 1894, 3), „Чешката хроника на Козма“ (ЛИБИ 1965, 69), „Хрониката Хугон“ (ЛИБИ 1965, 11) и в „Беседата на презвитер Козма“ (Презвитер Козма 1982, 55) се споменава за непрекъснато движение на български монаси в съседните страни и обратно. Това е реална възможност за запознаване с различните монашески практики, включително на скалните обители в Близкия Изток, Мала Азия и Крим. Преводите на житийна литература, разпространението на идеи чрез пътуващи монаси и пр. се явяват до голяма степен външни тласъци за увлечението на част от българското общество към скалните обители и отшелническия начин на живот. Дълбоките корени на процеса трябва да се търсят в спецификата на духовното, обществено-икономическото и не на последно място на политическото развитие на българското общество през X в. Както вече отбелязах, поне засега няма основание да се предполага разпространението на отшелничеството и изграждането на скални обители до преди края на IX в., въпреки че и по онова време са били налице посочените външни фактори.

Според писмените източници и археологическите факти, още при управлението на княз Борис I (852–889) е положено началото на широко и добре организирано манастирско строителство (Гюзелев 1969, 406; Ваклинов 1977, 167–178). Тази тенденция се задълбочава при цар Симеон Велики (893–927), който разполага с далеч по-големи икономически възможности и духовен по-

тенциал (Божилов 1983, 49–76). При цар Петър разрастването на монашеството достига до такива размери, та някои автори не без основание уподобяват България с монашеско царство (Цухлев 1910, 510–511; Билярски 2011). През целия този период, от налагането на християнството до падането на царството под византийска власт през 1018 г., българското монашество търпи не само количествени, но и качествени промени. Тогава се полага и началото на отшелничеството. То задържа най-вече вниманието ни, понеже подобно на източните анахорети, българските отшелници изграждат скални монашески обители. За това съдим от оригинални и преводни творби в старобългарската литература, например „Беседата срещу богомилите“ на презвитер Козма, „Житието на св. Иван Рилски“, *Предговорът* към „Шестоднева“ на Йоан Екзарх (Презвитер Козма 1982, 63; Стара българска литература 1986, 124, 167, 178). Те, заедно с резултатите от археологическите проучвания, позволяват да се долови духа на епохата и състоянието на монашеството. За ежедневието в манастирите през X в. като че ли най-много научаваме от „Беседата на презвитер Козма“. Мнозинството от изследователите приемат, че тя е създадена след средата на X в. от писател, преживял цар-Петровото управление, станал свидетел на тежката криза, в която изпада държавата след 969 г. (Презвитер Козма 1982, 55–64, 309–310; Попруженко 1936, 2–21; Бегунов 1973, 297 сл.; Мечев 1983, 11–45; Ангелов 1969, 45). Важно в случая е и обстоятелството, че авторът визира най-вече състоянието и процесите в Североизточна България. Твърде многото на брой подробности в главата за монашеството дава основание на някои автори да предполагат, че тя е само резюме от самостоятелно, недостигнало до нас съчинение върху тази тема. Най-общото впечатление от подробния текст за монашеството е за неговия сериозен брой в пределите на България, както и за кризата в монашеската добродетелност.

Най-завладяващият пример в движението за съхраняване на монашеските добродетели в скални обители е отшелничеството на св. Иван Рилски (+ 946), който ако не е първият, то със сигурност е сред първите български пустинници. Ролята му в утвърждаването на отшелничеството в българските земи, косвено и в Добруджа, е несравнимо голяма през цялото Средновековие, поради мястото му на най-тачен светия и широката популярност на житието му. В него се упоменава, че е замонашен в манастир около планината Руен, където е инок преди да се отдаде на отшелничество (Стара българска литература 1986, 124). Дали силната вяра или примерът на великите анахорети го подтикват към този подвиг, или поводът е неразбория в манастира, подобна на описаните от презвитер Козма, не може да се каже със сигурност. Впрочем в „Беседата на презвитер Козма“ с възторг се говори за монаси от категорията на св. Иван Рилски, отдадени на праведен живот, *„които живеят в планините и земните пещери“*, т.е. „скални обители“ (бел. моя, Г.А.) (Презвитер Козма 1982, 63). В текста на *Беседата* има податки и за организацията на скалните обители – населват се малки скитове от по двама-трима монаси или се обитават самостоятелни килии. Явно и в българските предели се спазва изискване-

то от Юстиниановия кодекс за минимум от двама-трима монаси в една обител (Janin 1964, 29–32).

Ориентирането на част от българското монашество към отшелнически живот в скални обители из пустинни места очевидно е под въздействие на различни фактори, но на първо място трябва да отдадем дължимото на агиографската книжнина. В споменатото житие на св. Иван Рилски съвсем определено се говори, че живее като отшелник в скална килия. По образното сравнение на старобългарския писател делата на „...светия преподобен наш отец Йоан (Рилски – бел. м., Г.А.) прелитат по планините като птици“, т.е. имат широко разпространение из цялата българска земя, включително и в Добруджа (Стара българска литература 1986, 127, 177).

Много по-надежден източник за монаси и монашески институт в този регион е летописният паметник от старобългарската крепост от края на IX – средата на XI в. до с. Цар Асен, Силистренско (обр. 66). Тя се намира върху брега на р. Канагьол (Дристра), Силистренско, около която има серия скални монашески обители от X в. (Атанасов 2014, 205–233). Открит е при системни археологически разкопки като сполия в преправката на крепостната стена от края на X или началото на XI в. (Ангелов 1980, 35–38). До тогава изглежда заема представително място в крепостта и най-вероятно в или около по-ранната църква № 3 от първата половина на X в. Върху лицевата и дясната страна е връзан кирило-глаголически старобългарски надпис, в който, според първоиздателя Н. Ангелов, се чете: „*На Госпожин ден (Успение на св. Богородица на 15 август по стар стил – б. а.) е поставен кръст. Господи помилуй ме, Манасия инока (монах – б. а.) с отрока (духовен син – б. а.) ...*“. Н. Ангелов датира надписа по палеографски особености към втората половина на IX – началото на X в. и смята, че това е надгробен паметник на Манасий. Последните три реда обаче го затрудняват и той ги игнорира.

Следващият, който обръща внимание на този любопитен текст, е К. Попконстантинов (Попконстантинов 1982, 43–49). Той прецизира датировката към края на IX – началото на X в. Авторът вижда същите знаци и предава по сходен начин текста, но разчита думи и в последните три реда, които са оставени без коментар от Н. Ангелов. Според К. Попконстантинов там е изписано ИЗ ВИЗАНТИОН (Константинопол). Така според него разгърнатото четене е следното: „*На Госпожин ден (Успение на св. Богородица на 15 август по стар стил – б. а.) е поставен кръст. Господи помилуй ме, Манасия инока (монах – б. а.) с отрока (духовен син – б. а.) из Византион*“. Съобразявайки се с текста, К. Попконстантинов приема, че надписът не е надгробен, а официален посветителен паметник и донякъде има летописно съдържание. На това основание се опитам да „разшифровам“ смисловото значение на текста и да го поставя в корелация с някои исторически събития от края на IX в. (Атанасов 2013, 43–56). Предложих хипотезата, че монахът Манасий и духовният му син (навярно послушник) пребивават във Византион (Константинопол), но по-късно идват в крепостта до Цар Асен. Тук (или в близката околност) навярно живеят

по-продължително и по повод някое знаменателно събитие (чудо?), свързано с празника на св. Богородица, на видно място издигат този посветителен надпис. Впрочем, не е изключено този паметник да е поставен и осветен там, където е предвидено изграждането на църква. При системните археологически проучвания няма никакви податки за манастир или скит в подградието на крепостта. В подножието ѝ обаче са проучени няколко скални монашески обители (обр. 69), където най-вероятно са се подвизавали монахът Манасий и духовният му син (отрок) (Атанасов 1984, 91–98; Атанасов 2014, 205–233). Според тогавашната практика на неделните служби и на големи празници монасите от околните скитове и килии посещават големия храм в крепостта, където определено се ползват с уважение и влияние. Още повече, че в района на крепостта при с. Цар Асен няма киновиален общежителен манастир, чийто храм да играе ролята на католикон. За тази монашеска организация ще стане въпрос по-нататък.

Повече размисли предизвиква уточнението на К. Попконстантинов, че Манасий и духовният му син пребивават във Византион (Константинопол). Явно те отдават голямо значение на този момент от биографията си, за да го увековечат в представителния текст. Едва ли двамата иноци (монаси) са ромеи от Константинопол, които така добре са запознати с кирилицата и глаголицата и идват в този край да просвещават местното старобългарско население на родния му език и писменост. При това именно тогава (последните десетилетия на IX в. и първите десетилетия на X в.) България и Византия са в крайно обтегнати отношения и непрекъснати войни. Също така императорският двор и Църквата в Константинопол воюват с всички средства срещу въвеждането на славянското богослужение, език и писменост в диоцеза на българската църква (Златарски 1971, 212–213). Предвид оскъдната информация, която се съдържа в надписа от крепостта до с. Цар Асен, могат да се изградят няколко версии. Нека ги разгледаме.

Известно е, че в първите години след покръстването през 864 г. княз Борис I Михаил изпраща в Константинопол – заедно със сина си Симеон – млади българи със задача да получат знания и да изучат монашеските практики и добродетел (Гюзелев 1969, 236). В тази връзка хипотетично може да се допусне, че Манасий (и духовният му син?) се обучава или временно пребивава в някой от константинополските манастири. При това положение, за разлика от обикновените грамотни българи, е могъл да научи архаичното и познато в Империята старо име на столицата.

Много български и чужди извори свидетелстват за движението на монаси из различни страни (странстване, поклонничество и др.) през IX–X в. (ЛИБИ 1965, 11; Старобългарската литература 1982, 55; Стара българска литература 1986, 80). Ако в някое свое странстване Манасий и духовният му син посещават Константинопол – Византион или престояват известно време като гости или поклонници в някои от тамошните манастири, то е възможно да отразяват с гордост този знаменателен момент от живота си.

Според старото Наумово житие част от моравските ученици на св. Методий са продадени от немското духовенство в робство на пирати мюсюлмани. По-късно, със съдействието на императора, те са откупени и приети във Византия. След като са им възвърнати монашеските чинове и санове, те са настанени в константинополските манастири (Старобългарската литература 1986, 80–81), а по-късно, с личното съдействие на княз Борис I и сина му Симеон, са привлечени в Плиска. Може хипотетично да се допусне, че един добре подготвен в книжовно отношение монах, какъвто Манасий се представя чрез надписа, усвоява глаголическите писма в Моравия и затвърждава образоваността си в Плиска. Впрочем, палеографският анализ показва, че текстът от с. Цар Асен е сред най-грамотните в калиграфско и граматическо отношение епиграфски паметници в Североизточните български земи, чийто автор има сериозни познания върху кирило-глаголическите писмена (Попконстантинов 1982, 46–48). В тази връзка нека да обърнем внимание, че крепостта до с. Цар Асен не е едно обикновено укрепление. Това е най-голямата и най-добре укрепената крепост във вътрешността на Североизточна България между Плиска и Дръстър, в която е разкрита най-представителната църква в региона с най-многобройните и ценни находки (Атанасов 2014, 205–233). Най-сетне, около нея е съсредоточена една от най-големите групи скални монашески обители в Добруджа от края на IX–X в. (Атанасов 2014, 205–233).

Нека накрая разгледаме и възможността текстът „*НЗЪ ВА(ЗА)НТ*“ да е неправилно разчетен и разтълкуван и тук да стои името на друго селище или изобщо друга дума. Още повече, че това се твърди в една публикация на А. Мединцева от края на миналия век (Мединцева 1990, 85–90). Подобно на Н. Ангелов и К. Попконстантинов тя вижда същите знаци, но за разлика от К. Попконстантинов в края на текста вместо *НЗЪ ВА(ЗА)НТЪН*... разчита *НЗВА(НА)НЪ ТЪ(ШАН)Н?*, т.е. „изваян бързо“. В тази последователност според А. Мединцева пълният текст звучи така: „*Господи помилуй ме, Манасий инок. На госпожин ден (Успение на св. Богородично) е поставен този кръст, изваян от Отрок*“. Авторката обаче има съмнение относно идентификацията на думата „отрок“. Според нея „Отрок“ може и да е духовен син, но по-вероятно да е лично име от тюркско-български произход и дори да е светското име на монаха Манасий. Тази реконструкция ми се струва по-малко вероятна, а и контекстът на надписа не предполага Манасий да се представя с другото си име. Не е убедително обособяването, както и поддръждането на двете относително самостоятелни изречения в надписа. Първото „*Господи помилуй ме, Манасий инок*“ и второто „*На госпожин ден (Успение на св. Богородица) е поставен този кръст, изваян от Отрок*“. Според мен К. Попконстантинов има по-голямо основание да твърди, че първото изречение е „*На госпожин ден (Успение на св. Богородица) е поставен този кръст*“, а второто „*Господи помилуй ме, Манасий инок с отрока из Византион*“. Несъмнен е съюзът СЪ между *инок* и *отрок* и това показва на своя препис самата А. Мединцева. В този смисъл е изключено „Отрок“ да е някакво лично име и без съмнение в него е вложен смисълът на духовен син. Ако

има сериозни съмнения в четенето на К. Попконстантинов, те могат да бъдат единствено относно името Византион. Възможно е там да се чете друг топоним, друга дума и изобщо друг израз, както е възможно тази дума наистина да е „ВА(ЗА)НТЪН“. Редом с останалото надписът от с. Цар Асен е пълноценен източник за монаси в региона, а единствените археологически документирани манастирски обекти в региона са скалните манастири по р. Дристра–Канагьол. Любопитно е дали сведението на Продължителя на Теофан (ГИБИ 1964, 121) не се касае пряко или косвено за пристигането и дейността на Манасий инок в региона на с. Цар Асен-Дръстър.

Несъмнено като косвени „будители“ на монашеството и по-специално на скалните монашески практики може да посочим имената на св. Иван Рилски, светия монах Антоний от скалния манастир до с. Крепча (Константинов 1977, 26) и Павел Латрийски, съвременници на Манасий инок и монасите в скалните манастири по Канагьол, Суха река и Мурфатлар през X в. Действително, те се подвизават далеч от Долен Дунав, но тяхната популярност е толкова голяма, че е добре известна и в религиозните центрове в Добруджа и североизточните български земи. Според житието на св. Иван Рилски боголюбивият цар Петър I търси личен контакт със св. Иван Рилски, отправяйки се на поклонническо пътешествие от Преслав към пещерата му в Рилската пустиня. Освен това има предположения, че цар Петър приема монашеска схима в последните месеци на земния си път. Най-после, монасите, включително тези от скалните обители, практикуват странстване и подвижничество, ярка илюстрация за което са надписите и рисунките в Мурфатлар. Това, редом с останалото, ги прави добре информирани за монашеските практики в съседните страни и монашески колонии.

Писмените и епиграфските източници относно монашеските практики и специално за живота в скалните монашески обители през XII–XV в. са много оскъдни. Това с особена сила важи за региона в Добруджа и Североизточна България, който е водещ акцент в настоящото изследване. Главната причина се корени във факта, че тази територия – от Бели Лом на запад до Черноморието на изток и от Дунав на север до Предбалката, респективно р. Батова и р. Провадийска, на юг е напълно обезлюдена след първата третина на XI в. (Атанасов 2001, 185–214). Обитавани са единствено крайбрежията на р. Дунав и Черно море, където условията за формиране на скални монашески колонии са рязко ограничени. Изключения като Аладжа манастир и Калиакра само потвърждават това правило. Този обезлюден регион, обхващащ и граничната зона между Скития и Втора Мизия, в която се слага началото на скалното манастирско строителство през V–VI в. и в която то достига истински връх през X – началото на XI в. Специално през XIII–XIV в., е фланкиран плътно на юг от Провадийска река, а на запад от реките Черни, Бели и Русенски Лом. Тъкмо по техните брегове скалното манастирско строителство получава, образно казано, трето издание.

2. Историографски контекст: постижения и проблеми

Няма да бъде коректно да се твърди, че скалните обители по и около р. Суха и в региона на р. Батова и Черноморието са останали без внимание. Още в края на XIX в. К. Шкорпил описва и прилага сравнително точни планове на част от обителите по р. Суха, но не взема ясно отношение към тяхната хронология (Шкорпил 1892а, 3–21). Близо половин столетие след Шкорпил скалните култови паметници в Добруджа и Североизточна България не стоят на вниманието на изследователите. И така до края на 50-те години на XX в., когато румънските археолози начело с Й. Барня попадат на скалния манастир в Мурфатлар, на който са посветени няколко предварителни статии (Barnea, Bîlcurescu 1959, 551–554; Barnea 1962, 349–371) и е включен като приложение в две обобщаващи монографии, отнасящи се до историята (Barnea, Ștefănescu 1971, 180–221) и християнската култура на Добруджа през Средновековието (Barnea 1981, 17–19, 46–90). Темата Мурфатлар предизвиква оживена научна дискусия по датировката, етническата определеност, надписите, графитите, монашеската организация и пр., която не е секнала до ден днешен (Атанасов 1992, 79–86; Атанасов 2007, 188–190; Атанасов 2009, 467–485; Костова 2000, 131–152; Атанасов 1996, 112–124; Атанасов 2021, 63–86; Beševliev 1977, 50–57; Diaconu 1969, 443–456; Gajewska 2003, 189–195; Georgiev 2004, 425–436; Popkonstantinov 1987, 115–146; Damian, Samson, Vasile 2009, 117–158; Holubeanu 2020, 172–209). Най-после проучванията и научните спорове относно Мурфаталар и разчитането на надписа в памет на монаха Антоний от 921 г. в скалния манастир до с. Крепча заостриха вниманието и към скалните обители по р. Суха и нейния регион и изобщо към скалните обители в Добруджа и Североизточна България. А. Маргос поднови проучването на манастирите по р. Суха и р. Провадийска, документира няколко пропуснати обители, но следвайки наложените по това време параметри, ги датира XII–XIV в. (Маргос 1981, 112–117; Маргос 1983, 127–128).

Нов етап бележат проучванията на автора на тази книга през 80-те – 90-те години на XX в. В няколко статии и части от монографии публикувах неизвестна до това време колония манастири по р. Канагьол (средновековната р. Дристра) и успоредното му близко сухоречие Сребреница (Атанасов 1984, 83–91; Атанасов 1990, 193–215; Атанасов 1991, 28–39; Атанасов 1993, 122–143; Атанасов 1999, 181–286; Атанасов 2007, 186–201; Атанасов 2022, под печат; Атанасов 2022а, под печат). Благодарение на анализ на плановете, подемния материал, надписи, рисунки и знаци-графити, колонията бе отнесена към X–началото на XI в. Съвсем наскоро в този регион от екип пещерняци, ръководени от Ал. Жалов, бе регистриран и документиран още един скален манастир до с. Острово, Исперихско, в резервата „Воден“ (Атанасов, Жалов 2023, под печат).

След К. Шкорпил и А. Маргос манастирите по р. Суха бяха обект на цялостно комплексно изследване при експедиции в края на 80-те – 90-те години

на XX в. и в началото на XXI в. Открити бяха нови обители в горното (Атанасов 1986, 9–11) и долното русло (Атанасов 1989, 50–56) на Суха река, като първоначално бяха датирани от XIII–XIV към X в. По-късно въз основата на специфики в плановете, монашеската организация и подемния материал датировката им бе прецизирана към V–VI в., с документирано преизползване през X – началото на XI в. (Атанасов 1991, 33–43; Атанасов 2007, 109–115; Atanasov 2011, 189–218). С някои нюанси тази хронология бе приета и от други проучватели (Curta 1999, 129–149; Holubeanu 2006, 243–290; Holubeanu 2020, 210–238).

Успоредно с българските експедиции по р. Суха и р. Канагьол по съседното сухоречие Чеаирилуи (Чеир) на румънска територия, източно от р. Суха, в края на 80-те години на XX в. бе проучен скалният манастир до с. Думбравени. Въз основа на керамични фрагменти в подножието му и по аналог с публикуваните по същото време обители в Мурфатлар и р. Канагьол, първоначално той бе отнесен към X–XI в. (Chiriac 1988–1989, 149–168), но по-късно, на базата на специфики в скалната архитектура, открити монети и керамика (Papasima, Chiriac 1995–1996, 267–269), бе датирани към V–VI в., със сигурно преизползване през X в. (Атанасов 1999, 181–286; Chiriac, Papasima 2000, 197–205; Атанасов 2007, 113–115; Holubeanu 2020, 165–170).

Една скална обител, източно от Суха река и недалеч от Тропеум Траяни, която последните десетилетия се почита като пещерата, в която пребивавал св. Андрей при мисията си в Скития, все още не е публикувана подробно в научната литература (Атанасов 2004, 18–19; Holubeanu 2020, 241–243, fig. 77). Допуска се, че става въпрос за скален параклис (?) от V–VI в. с паралели в ранновизантийските скални обители по Добруджанското Черноморие (Калиакра, Яйлата).

При експедициите по скалните обители по р. Канагьол, на източния ръкав, наречен Табан или Малък Канагьол, бе проучена и документирана колония от пет скални светилища с подемен материал и монети, характерни за трако-римските скални светилища от VI в. пр.Хр. – IV в. сл.Хр. (Атанасов 2006, 1–32; Атанасов 2010, 219–240; Атанасов 2010а, 44–52). Те се явяват своеобразни предшественици на скалното манастирско строителство в граничната полоса на провинциите Скития и Втора Мизия. Още повече, че в съседство със светилища до с. Поп Русаново и с. Войново, Силистренско, са документираны скални килии от X–XI в. (Атанасов 2022а), а над светилището „Киринджик“ до с. Поп Русаново е разкрита раннохристиянска църква от втората половина на IV в. сл.Хр. (Атанасов 2015а, 15–24).

Последните години румънски и полски археолози водят системни археологически проучвания в пет съседни пещери в Централна Добруджа на около 40 км северозападно от Томис (Констанца) и около 55 км северно от Мурфатлар. Разположени са в хълмистия район Пещерей, на брега на рекичката Касимча, и в тях е открита керамика от VII–VIII в., IX–X в. и XI в. Повечето обаче по-скоро са използвани като укрития от местното население през Средновековието, от-

колкото за упражняване на култови практики. Най-забележителна е пещерата *Касиан*, в която са открити културни пластове от енеолита, тракийската епоха, но най-изявени са хоризонтите с късноантична (началото на IV–V в.), ранновизантийска (VI в.) и средновековна керамика от IX–X в. (Mihăilescu-Bîrliba, Diaconescu 1991, 430, fig. 4. 1–4; Voinea, Szmoniewski 2011, 227, pl. VI. 4, 6, 7; Шмониевский, Воина 2020, 303, рис. 13). Предполага се, че в началото на IV в. е била убежище на ранни християни, а след 313 г. и до началото на V в. тук са извършвани религиозни обреди от раннохристиянска община от съседния *Викус Касианус*. Допуска се, че тук е роден забележителният скитски монах Йоан Касиан (ок. 360–ок. 435 г.), за когото стана дума по-горе (Holubeanu 2014, 9–10; Voinea, Szmoniewski 2011, 224). Безспорни доказателства за манастир обаче не бях преведени, а липсата на скална църква е показателно. Още няколко скални обекта в Централна Добруджа на румънска територия (Алиман, Канара фетей, Петрушани, Лиману, Манагалия) бяха припознати като монашески обители (Holubeanu 2020, 231–232, 239–240, 267–273, fig. 68, 71, 72, 73). Липсата на църкви и други характерни манастирски помещения, прави тази идея подозрителна.

Около южната граница между провинциите Скития и Втора Мизия, която преминава по р. Батова, също регистрираме скални обители. На първо място внимание заслужава колонията скални манастири и обители по р. Провадийска, разположена само на около 40 км южно от р. Батова. Първият ѝ проучвател в самия край на XIX – началото на XX в. отново е К. Шкорпил, който ни е оставил подробно описание и точни планове на част от обителите (Шкорпил 1892а, 21–22; Шкорпил 1905, 387–412). Втора експедиция по р. Провадийска провежда А. Маргос през 70-те години на XX в., при която допълва някои от плановете на Шкорпил и картира няколко пропуснати от него обители (Маргос 1981, 112–116), като еднозначно ги датира към XIII–XIV в. Третата мащабна експедиция е предприета от Г. Атанасов в края на 80-те години на XX в., при която са прецизирани повечето планове на К. Шкорпил и А. Маргос, открити и документирани са нови обители и най-сетне представени са нови идеи за хронологията (Атанасов 2009, 337–358; Атанасов 2015, 351–376). Предполага се, че някои скални обители са възникнали още V–VI в., като животът и обитаването са възобновени и развити с нови сили през XI–XV в.

Още К. Шкорпил в края на XIX в. регистрира ред скални обители северно и южно от устието на р. Батова по Черноморското крайбрежие около Варна (Аладжа манастир) и в района на с. Камен Бряг и с. Тюленово, Каварненско (Шкорпил 1892, 49–61, 73–78, 79–83). През 80–90-те години на XX в. тези обители са обходени наново, като са открити нови скални помещения и е направен опит за прецизиране на датировките и предназначението им (Атанасов 1989, 54–61; Атанасов 1991а, 33–43; Атанасов, Чешмеджиев 1991, 77–97; Атанасов 2009, 371–400). Важен принос в тази насока е проученият наскоро скален манастир в м. Дълбока на Черноморското крайбрежие край Каварна (Тотев, Шаранков, Жекунова, Тодорова 2020, 1025–1029), в който са докумен-

тирани сигурни репери (керамика, находки, надписи, рисунки и знаци-графити), които прецизират датировката към V–VI в.

Очевидно за около едно столетие е сторено немалко за проучването и документирането на скалните култови паметници в Североизточните български земи и в Добруджа, респективно в граничните зони на късноримските провинции Скития и Втора Мизия. Мнозинството обаче са останали с първични публикации, някои от колониите са публикувани по-пълно, но обобщаващо изследване, което да обхване всички обители както в пространствен, така и в хронологически план, все още не е подготвено. Едно такова изследване евентуално може да отговори на ред въпроси за началото, причините за периодичното възраждане на тази практика, и за нейния финал. И най-последно е да се запитаме защо точно в този регион са концентрирани над 50% от скалните култови паметници на Балканите, които имат една дълга история около пет хилядолетия през пет епохи – тракийската, римската, ранновизантийската и тези на Първото и на Второто българско царство.

ПЪРВА ГЛАВА

Предшествениците. Трако-римски скални светилища

Преди повече от 20 г. по сухоречието Табан, само на около 15 км западно от Суха река, т.е. по границата между римските провинции Втора Мизия и Скития, в област Силистра, бе регистриран крайно любопитен скален култов комплекс (обр. 2, 4, табл. I, II) (Атанасов 2004, 2–3, 8–12; Атанасов 2008, 14–18). Той включва скални светилища, олтари, култови площадки и скални ями, групирани в протежение само на 10 км по бреговете на древната река Табан (Малък Канагьол) (табл. I) в района на: с. Стрелково, община Кайнарджа, област Силистра (кат. № IV.67); с. Поп Русаново, община Кайнарджа, област Силистра (кат. № IV. 68); с. Кутловица, община Алфатар, област Силистра (кат. № IV. 69); с. Васил Левски, община Алфатар, област Силистра (кат. № IV. 70) и с. Войново, община Кайнарджа, област Силистра (кат. № IV. 71). Към тях условно причисляваме скалното светилище до с. Руйно, община Дулово, област Силистра (кат. № IV.72), на около 35 км югозападно от с. Стрелково (Атанасов 2007, 3–4). През лятото на 2005 г. бяха проведени сондажни археологически разкопки на най-значителното от пещерните светилища по р. Табан до с. Стрелково, наречено „Баджалията“. Те способстваха в голяма степен за прецизиране на датировката и уточняване на елементи от култовите практики. Почти успоредно с документирането на трако-римските скални светилища по р. Табан бе открито и публикувано скалното светилище „Отлу бурун“ до с. Храброво, общ. Балчик (табл. I). То се намира в непосредствена близост до р. Батова, върху скалистия бряг на нейн приток в граничната зона между провинциите Скития и Втора Мизия (кат. № IV.73, обр. 20) (Торбатов 2004, 77–82).

1. Сухоречието Табан – историята по една древна река

Вече бе отчетено, че монотонната добруджанска равнина, която бележи началото на огромната евразийска лесостеп, е разнообразна от живописните корита на няколко полупресъхнали реки. Сред тях е и сухоречието Табан (наричана още в долното течение Хърсовска, а в горното Малък Канагьол) с прилежащите му притоци (обр. 1, 2, табл. I), което при българо-румънската граница

до с. Богорово се съединява със сухоречието Канагьол, след което се вливат в ез. Гърлица и в р. Дунав. Прочее, има факти, които свидетелстват, че през Средновековието и до XVIII в. Табан и Канагьол все още са били течащи реки. Описвайки похода на своя баща и император Алексей Комнин (1081–1118) към Дръстър през 1088 г., известната византийска писателка и интелектуалка Анна Комнина ни оставя едно обобщено и поетизирано описание на Добруджа. По онова време тя е позната под името „Стохълмие“ (дължи се на множеството тракийски надгробни могили), през което „...се стичат големи и красиви реки“. Още по-важно е уточнението, че при придвижването си от Плиска към Дръстър „...Самодържецът (император Алексей Комнин – б.м., Г.А.) се движел до една река, която тече близо до Дристра (Силистра – б. м., Г.А.)“ (Anne Comnène 1967, 94; Анна Комнина 1965, 355). След като вече знаем, че средновековният път Преслав – Плиска – Дръстър е в непосредствена близост до руслото на Канагьол и Табан (Атанасов 1987, 29–31; Рашев 1988, 117–130), то най-вероятно това са реките, край които Алексей Комнин се придвижва към Дръстър през 1088 г. Значително по-късно, през 1790 г., но затова пък съвсем конкретно за реки до Силистра, явяващи се притоци на Дунав, съобщава френският дипломат и пътешественик Феликс Божур: „*Петият път тръгва от Силистра и като върви нагоре по течението на Дристра или по притока Табан докъм изворите им, пътят се изкачва по хълмовете, които представляват първите предпланини на Балкана*“ (Цветкова 1975, 419). Освен в писмените източници, днешните сухоречия Канагьол и Табан са фиксирани със собствените си имена като малки реки и в географски карти от XVIII – началото на XIX в. (Reilly 1791; Атанасов 1987, 30, табл. II) (обр. 3).

Определено древните реки създават оптимални условия за живот в иначе бедната на водоизточници и склонна към засушаване добруджанска степ. Едно от най-ранните стационарни поселения от епохата на енеолита в Силистренско е разположено недалеч от левия бряг на сухоречието Табан, на 1,2 км югоизточно в с. Васил Левски, м. Параджик. Откритите по терена фрагменти от съдове, каменни брадви и сечива свидетелстват за обитаване още през V–IV хил. пр.Хр. (Миков 1933, 183). В региона много рядко се регистрират паметници от бронзовата епоха, докато през халщата наблюдаваме истински демографски взрив, свързан с появата на траките. Те усвояват региона на р. Табан, за което свидетелстват две селища, едното на левия бряг, югоизточно от с. Васил Левски, а второто върху северния бряг на първата неразливна тераса, на около 3 км северозападно от „Баджалията“ (обр. 2) (Атанасов и др. 1994, 12–14, табл. I). Отделни фрагменти тракийска керамика са регистрирани и в късноантичната крепост югозападно от с. Поп Русаново. Разположена е на нособразно възвишение на десния бряг на Табан на около 3 км южно от „Баджалията“ и в непосредствена близост до второто по големина скално светилище „Киринджика“ (обр. 2) (Атанасов 1987, 34; Torbatov 2000, 63–68). С тракийските поселения и светилищата, без всякакво съмнение, са свързани двата големи могилни некропола. Първият се локализира по високата равнинна тераса между сухоречията Канагьол и Табан, като

най-голямото струпване на надгробни могили е в района на с. Кутловица и с. Васил Левски. Вторият некропол, много по-впечатляващ като брой и големина на могилиите, се развива успоредно на пътя Силистра – Средище – Варна (обр. 2). За отбелязване е, че неговото начало е над скалните светилищата по Табан и се развива на около 50 км на югоизток, като заема една от най-издигнатите тераси над Дунав в крайдунавска Добруджа. Най-сетне трябва да уточним, че животът в тракийските селища край р. Табан продължава и през Античността.

За разлика от сухоречията Табан и Канагьол, р. Батова има целогодишен воден отток от изворите във Франгенското плато до вливането ѝ в Черно море чрез лимана Батовско блато (Балчишка балта) (табл. I, обр. 23). Скалистият нос над притока и до с. Храброво е обитаван през късната бронзова и специално през старожелязната и новожелязната епохи, когато е укрепен с каменна стена на калова спойка от бряг до бряг, затваряща малка тракийска крепост с площ около 5 дка. По терена е регистрирана керамика от късната бронзова епоха, халцата и латена, т.е. към I хил. пр.Хр. След продължителен хиатус през IV–VI в. полуостровът е отново населен, вероятно под формата на късноантичен рефугиум (Торбатов 2004, 77–82, обр. 2).

2. Скалният култов център по р. Табан и светилището до с. Храброво в контекста на тракийските скални светилища в България

Само по руслото на Табан са картирани над 40 големи и стотици по-малки пещери. Някои от тях като „Киринджика“ и „Гълъбчишката“ между с. Васил Левски, с. Поп Русаново и с. Кутловица със своите зали, тунели и галерии се причисляват към най-големите и атрактивни в Добруджа (ГБ 1989, 52–63; Атанасов и др. 1994, 6–7). Те са сравнително млади образувания, дело на геолого-химичните процеси при образуване на карста и подземните извори, втичали се в подземните и някога пълноводните наземни реки. Както става дума и на други места в тази книга, в гръко-елинистическата, тракийската и в някои източни митологии пещерата е сакрално убежище на божества и герои (вж. Въведение).

В резултат на археологическите разкопки и теренните обходи бе установено, че четирите пещерни светилища по р. Табан възникват и функционират приблизително по едно и също време и не е изключено да са свързани със сходни култови практики. Има податки от топографско и археологическо естество, че отделните паметници са неразделна част от един скален култов комплекс, чийто център е скалният храм „Баджалията“ с прилежащите му структури (обр. 4, кат. № IV. 67.). Неговите елементи напълно се вписват в типологическите характеристики на тракийските скални светилища в България (Найденова 1980, 15–26):

I. При оформянето им се търси подходяща топография и естествени природни дадености: 1) разположени са върху височини; 2) намират се до извори и до река; 3) в непосредствена близост са до най-забележителните естествени скални изваяния в региона; 4) достъпът до тях е затруднен и обикновено става по стръмна пътека; 5) към входа има сериозни естествени препятствия. Това е направено съзнателно, като целта е „пречистване“ на посетителите; 6) понякога се използват пещери. Търсят се скални образувания, които да напомнят животински, растителни или човешки изваяния.

II. Винаги има човешка намеса, която обикновено е свързана с изсичане на следните елементи: 1) улеи и басейни за жертвоприношения; 2) скален трон, ориентиран обикновено (както в случая с „Баджалията“) на юг или изток; 3) стълбище и врата към входа; 4) стъпки, ями, ямки и други елементи; 5) оформяне на скални ниши и олтари.

Посочените от В. Найденова два типа характеристики са в пълна хармония с елементите в светилищата по р. Табан и специално „Баджалията“. Според положението и значението на скалните светилища авторката ги дели на три типа: 1) малки светилища, които подобно на християнските параклиси са изолирани и се посещават рядко; 2) непрекъснато функциониращи светилища, които обслужват голям регион и са далеч от стационарни селища. Тук за пример се сочат Татул и Мостово; 3) общотракийски светилища като Перперикон/Перперек, които действат непрекъснато и са обект на масови посещения от страна на представители от тракийското ойкумене. Ако се съобразим с културните напластявания, към първия тип в изследвания в книгата регион спадат светилищата до селата Кутловица, Васил Левски и Руйно, а към втория тип може да се отнесе светилището в „Киринджика“, под което има хомогенен културен пласт, съдържащ керамика, животински кости и различни находки. Колебая се къде да причисля централното, най-голямото и с най-значими културни напластявания светилище при „Баджалията“. Със сигурност то има регионален характер, но не изключвам напълно вероятността да спада към третия тип по класификацията на В. Найденова.

Следвайки представената типология и класификация на тракийските светилища, откритото в тракийската крепост до с. Храброво (табл. I, обр. 20, кат. № IV. 73) е по-специфично и има ред отлики от светилищата по р. Табан, въпреки че е почти синхронно. То определено спада към групата на малките светилища, обслужващи култовите практики на местното население. Следвайки представените по-горе характеристики на скалните светилища, и тук се регистрира търсенето на подходяща топография и естествени природни дадености, като разположението върху височина, близост до река, човешка намеса, свързана с оформянето на площадки и изсичането на улеи-жлеbove.

3. Пещерните храмове по р. Табан и култът към трако-гетския бог Залмоксис

На следващо място идва принципният въпрос за предназначението и култовите практики в скалния култов център, който засега е без аналог не само в Добруджа, но и в долнодунавските земи изобщо. Почти е сигурно, че светилищата по р. Табан не са свързани с култа към слънцето, понеже нито един олтар не се огрява директно от слънчевите лъчи и липсват обичайните изсечени в скалата слънчеви дискове. Това се потвърди и от архео-астрономическите изследвания, извършени през 2005 г. от д-р Николай Дерменджиев. Отсъствието на оброчни плочки и надписи в светилищата и в проучените културни хоризонти в подножието на „Баджалията“, както и липсата на изяснени съоръжения допълнително затрудняват интерпретирането на паметниците. Това налага известна хипотетичност в разсъжденията.

Скалните храмове, олтари, подземни галерии и зали на брега на полупресъхналата река засега насочват вниманието към историята на трако-гетския герой, мъдрец, лечител, първожрец, цар и бог Залмоксис (Попов 1989; Попов 1995). Той привлича и задържа вниманието на древните автори от Херодот (483–425 пр.Хр.) до ранносредновековните писатели през VI–VII в. сл.Хр. (пълна библиографска справка по проблема вж. в: Попов 1989, 11 сл.). Описвайки похода на персийския цар Дарий срещу скитите (514 г. пр.Хр.), Херодот твърди, че преди да достигне Истър (Дунав) той покорил гетите, които му оказали най-голяма съпротива и които били най-храбрите и най-справедливите от траките (Herodotus IV. 95, 1 = Кацаров, Дечев 1939, 21–22). Те вярвали в безсмъртието (една от причините за несравнимата им храброст) и мислели, че не умират, а след смъртта отиват при бог Салмоксис, наричан още Гебелейзис. На всеки три години избирали по жребий един от тях, който да се яви като пратеник до Салмоксис, донасяйки послания и молби за техните нужди. За целта поставяли три копия, върху които хвърляли пратеника от височина. Ако умре пронизан, смятали, че богът е благосклонен, но ако не умре, вината била отправяна към него и се избирал друг посланик. Освен това същите траки мятали стрели към небето, т.е. срещу бога на светкавиците и гърма, вярвайки, че няма друг бог освен Салмоксис. Освен гореказаното, Херодот научил от гръцките колонисти по Черноморието, че същият този Салмоксис бил роб на известния философ и математик Питагор (втората половина на VI в. пр.Хр.) на о. Самос. След като бил освободен от Питагор и бидейки „въоръжен“ с много знания, Салмоксис забогатял и накрая се завърнал при сънародниците си, където изпъкнал с ерудицията си и с изтънчения начин на живот. Изградил си зала (андреон), в която посрещал видните гети, угощавал ги и ги учел, че нито той, нито сътрапезниците му и наследниците им ще умрат, но след смъртта ще отидат в блажено място, където ще тънат в охолство. Същевременно накарал да му направят подземно жилище, в което се спуснал и живял в пълна изолация три години. Траките тъгували и го оплаквали, но на четвъртата го-

дина Салмоксис се явил и ги накарал да повярват, че е безсмъртен. След това отклонение Херодот разказва как Дарий и армията му преминали р. Дунав.

Сходна, но по-сбита, история ни представя Страбон, живял между 63 и 13 г. пр.Хр. (Strabo VII. 3. 5 = Кацаров, Дечев 1939, 211–212). Тук са налице някои нюанси, като например скитанията на Залмоксис в Египет, където изучил тайните на жреците, както и твърдението, че царят на гетите го приел като съуправител, защото можел да оповестява волята на боговете. Отначало той бил главен жрец на бога, но после сам бил наречен бог. Накрая се преселил в една пещера, наричана Когайон (Κωγαίονον), която се намирала на брега на река със същото име; тя била недостъпна за други. Тук той обитавал без контакт с хората, с изключение на царя, комуто предавал волята на боговете. Този обичай се запазил при гетите до времето на Страбон (I в. пр.Хр.), защото царете им имали винаги съветници, наричани богове. Така например по времето на Цезар (59–44 г. пр.Хр.) длъжността съветник на Бурбиста се заемала от Дикеней, който предсказвал волята на боговете. Този Дикеней също трупал знания в Египет и по-късно, подобно на Залмоксис, сам се провъзгласил за бог.

Това мнение, със стойността на обикновена работна хипотеза, също намира подкрепа в ценността на аскетичния живот, демонстрирана от древното население на гето-даките; последното е засвидетелствано от някои от писателите на Античността. При препредаването на информация, събрана от стоическия философ Посидоний от Апамея (след 150 г. – приблизително 51 г. пр.Хр.), Страбон съобщава още за своеобразни „предмонашески“ практики сред мизите/гетите, които от благочестие са въздържали от консумация на живи същества и затова не докосвали плътта на стадата си. Хранели се обаче с мед, мляко и сирене, водели спокоен живот, поради което са били наричани *теосеби* и *капнобати*. Някои траки, казва той, прекарват живота си, без да имат отношения с жени, наричайки себе си *ktisti*. Затова са почитани и считани за свещени, живеещи, следователно, в безопасност от всякаква греховна опасност (Strabo 1847, *Geographica*, vol. 2, p. 582, n. 99; Кацаров, Дечев 1939, 210–211). Страбон специално акцентира на факта, че тези практики са донесени от Залмоксис, като източникът са питагорейците, сиреч той имплантира тук практики, които е научил в обкръжението на Питагор на о. Самос (Strabo 1847, *Geographica*, VII, 3, 5, p. 18. 21–23; Кацаров, Дечев 1939, 211).

Известният философ Платон също пише за Залмоксис, но ни го представя в по-друга светлина чрез словата на Сократ (Platon *Iharm.* 155–158 = Попов 1995, 242). При похода на атиняните срещу Потидея през 432 г. пр.Хр. той се срещнал с един тракийски лекар, който вярвал в безсмъртието на душата и следвайки своя бог Залмоксис, не лекувал тялото, без да е лекувал душата и обратно. Тази легенда занимава и готския историк Йорданес в VI в. сл.Хр. (Jordanes. *Get.* 39–41 = Попов 1995, 244). Той твърди, че Залмоксис проповядвал „чудна философия“, властвала в Дакия, Тракия и Мизия, но бърка хронологията, като поставя преди него „просветените мъже“ Зевтас и Дикеней. След като разказва за историята на Дикеней, който бил приет като съветник от ге-

то-дакийския цар Бурбиста и получил почти царска власт, Йорданес твърди, че след смъртта му бил наследен на тази длъжност от Комосика. Като цар-жрец Комосика пък бил наследен от Корил.

Кратко резюме на историята със Залмоксис (заета от Херодот и Страбон) ни оставя и Ямблих (ум. ок. 330 г. сл.Хр.) в съчинението си „За живота на Питагор“ (Iamblichus. Vita Pythagor. 173 = Попов 1995, 244). По-късно, но за сметка на това по-подробно, историята на Залмоксис е разказана от Порфирий в съчинение, посветено също на живота на Питагор (Porphyrius. Vita Pythagor. 14–15 = Попов 1995, 243–244; Порфирий 1979, 332–333). Той отново преразказва Херодот, но вмъква оригинални пасажки, които липсват при предшествениците му. По-специално внимание заслужава твърдението му, че след като се родил, Залмоксис бил поставен върху мечка кожа, която траките наричали „залмос“, оттам и името Залмоксис (Маразов 1983, 28–36). И Диоген Лаерций, пишешки за Питагор (компилацията му е от III в. сл.Хр.) споменава за неговия роб и последовател Залмоксис. Особено важно е уточнението, че гетите почитали Залмоксис като Кронос и че му принасяли жертви (Диоген Лаертский 1979, 332). Сред късните автори внимание заслужава и Хезихий, творил през V в. сл.Хр., който дава три значения на името Залмоксис, а именно *Кронос* (бащата на Зевс), *танц* и *песен* (Hesychius 14 = Попов 1995, 244). Внимание на Залмоксис отделя още Диодор, който твърди, че получил законите от богиня Естия – Веста, дъщеря на Кронос (още един факт за връзката Кронос – Залмоксис) (Diodorus 1, 94, 2 = Попов 1995, 243). Изобщо в продължение на над 1100 г. (от V в. пр.Хр. до VI в. сл.Хр.) гетският бог Залмоксис е непрекъснато на вниманието на писатели, философи, богослови и хронисти. Това съвсем естествено провокира сериозен научен интерес към личността му, която е обект на десетки научни статии, студии и монографии. Забележителен е фактът, че повечето автори, пишешки за Залмоксис, го правят в контекста на историите на Питагор. Нещо повече, откриваме ред съпадения в техния живот и проповядваната философия, което предполага, че ученикът следва дори в детайлите учителя. Питагор е мистик, вярващ в безсмъртието на душата (Russel 1965, 56–60; Gigon 1968, 120–131; Диоген Лаертский 1979, 332–461). Създава питагорейско общество – избран аристократичен кръг от мъже, напомнящ религиозна община, философска школа и дори „орден“ с общини-хетерии в други градове. Питагор е почитан от последователите си като полубог и дължал популярността си на особения начин на живот и изключителните знания и качества. След като прекарал известно време при египетските жреци, той се върнал на о. Самос, където, според Порфирий, се настанил в пещера извън града (Порфирий 1979, 450). Там създал своеобразен *андреон*, където живеел и беседвал с последователите си. След като се преселил в Южна Италия, вече според Диоген Лаерций, Питагор си направил жилище под земята, където прекарал дълго време абсолютно изолиран (Диоген Лаертский 1979, 333–334). След време излязъл и заявил пред учениците си, че бил в подземното царство, където научил всички тайни. Последните повярвали в безсмъртието му и започнали да

го почитат като бог. Подчертава се, че имал пиетет към математиката, астрономията (открил, че вечерницата и зорницата са едно и също светило), музиката (учил китара, акомпанирал с лира) и медицината. Аналозите с философията и живота (та дори и детайли в поведението) на Залмоксис се натрапват от само себе си. Затова може да се зададе въпросът дали след разрушаването на питагорейското общество в Елада и на Апенините питагорейската философия и религиозна организация не е пренесена от Залмоксис сред трако-гетите на Долния Дунав. В случая обаче ни занимава не толкова наследството на Питагор и култа към Залмоксис с огромните им измерения, а по-скоро техните реплики в пещерните храмове и скалните светилища, площадки и олтари.

От Херодот до днес се обръща внимание, че още в V в. пр.Хр. са регистрирани разлики в религиозните вярвания и практики на тракийските племена (Попов 1995, 16 сл.). Основателно се акцентира и на специфичността на култа към Залмоксис сред гетите в днешна североизточна България, който поне в началото не е разпространен в останалия тракийски свят. Освен това Залмоксис е тракийското божество, което автентичните писмени източници най-пряко обвързват с пещерата. Нещо повече, неговата пещера еднозначно се свързва с гетите и няма факти, които да я отнасят и към други тракийски земи. Тъкмо през сърцевината на гетското царство, само на около 50 км от столицата им Хелис (до с. Свещари, Исперихско) (Гергова 2004, 43–47), преминава р. Табан, на чиито брегове е скалният култов комплекс с централното светилище „Баджалията“. Действително няма други такива тракийски светилища в българските земи като тези по р. Табан², където пещерата да е еднозначна доминанта, в която да са концентрирани почти всички култови практики. Впрочем отдавна се води дискусия къде точно се локализира р. Когайон (Κωγαίωνον), на брега на която се намирала едноименната пещера на Залмоксис. Надделява идеята, че е някъде в Молдова (Венедиков 1983, 155; Попов 1995, 20–23), но някак се пропуска фактът, че Херодот описва историята със Залмоксис, пещерата и мистериите, когато говори за гетите на юг от Дунав. След като армията на Дарий минава реката (всъщност навлиза в днешна Молдова, където някои търсят пещерата Когайон), той описва други истории и не се връща на култа към Залмоксис (Herodotus, IV. 94–96 = Кацаров, Дечев 1939, 21–22). Изобщо „бащата на историята“ съвсем определено ситуира присъствието на Залмоксис в днешна Североизточна България. Ако вярваме пък на Страбон, че Залмоксис бил в постоянна връзка с царя на гетите, комуто предавал непрекъснато волята на боговете лично или чрез царски слуги, то пещерата Когайон не ще да е била много далече от царската резиденция. Споменах, че вече е известно, че столицата на гетските царе Хелис е при с. Свещари, което е твърде далеч от днешна Молдова, но пък е близо до пещерните храмове по р. Табан. На този фон е показателно, че на юг от Дунав, в териториите, обитава-

² Това скално светилище е без аналог не само в Северна България. Съставящите го структури съществено го отличават от тракийските скални светилища и в Южна България (виж Фол 2000, 46–81).

ни от гетите, паметниците около р. Табан се явяват единственият засега изразителен скален пещерен култов комплекс от тракийската епоха. Нещо повече, в резултат на археологическите проучвания, придобитите находки, керамика и монети, се вижда, че този комплекс и по-специално светилището при пещерата „Баджалия“, функционира почти без прекъсване от VI–V в. пр.Хр. до IV в. сл.Хр. (обр. 6–9, табл. IV. 67). В този смисъл археологическите реалности са в корелация с писмените извори (Херодот от V в. пр.Хр., Платон от IV в. пр.Хр., Страбон от I в. пр.Хр., Диодор в I в. сл.Хр., Климент Александрийски през II в. сл.Хр. (Clementus Alexandrius. *Stromat.* 4, 8, 57–59 = Попов 1995, 60), *Житието* на св. Дазий от IV в. сл.Хр. (Cumont 1897, 5–16; Pillinger 1988, 4–8; Атанасов 2007, 16–22; Атанасов 2000, 8–16), в който факт проследяваме един устойчив култ във времето и пространството. При това въпросните автори без изключение говорят за култа не в исторически контекст, като нещо минало, а като практики, упражнявани във времето, в което те самите живеят. И все пак, на този етап би било прекалено пресилено и крайно умозрително да се обвържем с твърдението, че р. Табан и пещерният храм „Баджалията“ могат да се идентифицират с реката и пещерата „Когайон“, в която е живял Залмоксис.

От контекста на някои от писмените източници обаче се затвърждава убеждението, че култът към Залмоксис и съпътстващите го култови практики и мистерии продължават във времето и пространството векове, след като гетският бог напуска земния живот. Вече бе споменато, че наследник на Залмоксис и върховен жрец по времето на Страбон бил Дикеней, а Йорданес ни дава цял списък на върховни жреци, негови последователи. Дори са налице податки (по специално у Платон, Йордан и Климент Александрийски), че се е оформило съсловие от жреци или лечители, което предполага развитие на култа и свързаните с него практики и ритуали. Изобщо древните автори ни поднасят и сведения за жреческо съсловие при гетите, което, в духа на философията на Залмоксис, включва само избрани мъже с благородно потекло (Йорданов 1984, 8). Споменахме за Страбон, който ги обрисова с различни имена: *канобати*, *теосеби*, *ктисти*, *чудни хипемолги*, *галактофаги* и *абиу* (Strabo 1847, *Geographica*, VII, 3, 5, p. 18. 21–23 = Кацаров, Дечев 1939, 211). Трудно е да се прецени дали зад този списък се крият степени в жреческото съсловие, обслужващо култа към Залмоксис, или става въпрос за жреци на различни божества сред северните траки, сред които гетите са преобладаващи. Специално внимание заслужава преданието за тяхното уединение в затворени общества, чистота и крайно вегетарианство, което е закодирано зад твърдението, че се хранят единствено с мляко и с дима на ритуалния огън. Най-после те прекарвали живота си без да имат връзка с жени, наричайки себе си *ктисти* и били възприемани от гетите като свещени мъже. По време на мистерии били без оръжие, облечени в бели хитони – *пилоси* и декламирали под съпровода на струнни музикални инструменти. Именно *пилосите* били знак за аристократичен произход и тези, които ги носели, се наричали *пилеати*. В този дух са и твърденията на Йорданес (VI в. сл.Хр.), че готите (т.е. гетите) избирали ца-

рете и жреците си сред кастата на благородниците, наричани *пилеати*. Впрочем, вече е обърнато внимание, че по сходен начин еврейският писател Йосиф Флавий в края на I в. сл.Хр., позовавайки се на аскетичния живот на есеите, заявява, че „те не живеят по коренно различен начин от другите хора, но животът им прилича на този на така наречените от даките *pleistoix* (Атанасов 2010, 234; Holubeanu 2020, 67). А Йосиф Флавий е добре информиран, защото самият той преди това бил ученик на есенския схимник Бан (Iosephus Flavius. *Antiquitates Iudaicae*, XVIII.1.5. 22). Като такъв, той лично е познавал аскетизма на есеите, потвърден и от някои пасажии от ръкописите, открити в Мъртво море. На този фон не може да не се направи индиректна връзка между начина на живот на *пилеатите* и раннохристиянските монаси (Holubeanu 2020, 67).

Предвид особеното място на *реката* и *пещерата* в живота и философията на Залмоксис, то тази бинарна система изглежда е сакрализирана и става определяща за култовите практики на последователите му (*пилеати*?) в продължение на векове. Тъкмо в този контекст могат да се разглеждат пещерните храмове, светилищата, олтарите и площадките по р. Табан. Дори това да не е полумитичният център на Залмоксис „Когайон“, то структурата на скалните паметници хармонира на описанията на Херодот, Страбон и последователите им. Редом с останалото, това ни насочва към възможността по Табан да е изграден един от култовите центрове на гетите, който имитира структурите и ритуалите в полумитичния „Когайон“. Освен че хронологически паметниците по Табан съвпадат с появата, разпространението и затихването на култа към Залмоксис в Балканския североизток, те в голяма степен претворяват основните етапи и елементи на неговата обредност. В този смисъл голямата пещера „Баджалията“ с олтара и ограничения достъп с врата³ (кат. № IV. 67a) напомня *андреона* на Залмоксис. Извисява се над обширна долина оформена от древната река – своеобразен *temenos* маркиран от запад със земен вал (обр. 4, табл. II. 1). Самата пещера, по-скоро пещерен храм, е на високо, видно място и е истинска доминанта сред останалите пещери в региона. Подобно на *андреона* на Залмоксис, контролираният достъп навярно цели вътре да попадат само избрани мъже. В пещерата са регистрирани огнища и керамика, а внушителният олтар до нея (обр. 5, 6, 7, 8, кат. № IV. 67a) очевидно е място на жертвоприношения. Вече се спомена, че точно под олтара, в подножието на „Баджалията“, е направен археологически сондаж, при който е документиран дебел културен пласт – истинска могила от натрошени керамични съдове (обр. 9), животински кости, монети, накити и части от човешки скелети. Най-вероятно са хвърляни в бездната в продължение на столетия, защото като изключим отделни паметници от енеолита и късната бронзова епоха (?), керамиката и находките се датират основно между VI в. пр.Хр. и III–IV в. сл.Хр. Впрочем, древните автори неколккратно споменават за избраните мъже (по думите

³ Ограничен е достъпът до скалното светилище Белинташ в Родопите (Виж Фол 2000, 79–80).

на Херодот „сътрапезници“), които се събират в *андреона*, където според Хеланик „принасят жертви и си устройват угощения“.

В пряка връзка с *андреона* „Баджалията“ е скалният трон (кат. № IV. 67б, обр. 4, 10) в подножието на олтара и точно пред своеобразната могила, натрупана от ритуално натрошените съдове при угощения и жертвоприношения. Така седящият на символичния трон дух на Залмоксис е можел да наблюдава церемониите в олтара, а буквално в нозете му пред трона са падали жертвените приношения. При направения сондаж пред скалния трон са открити тракийска фибула и монета на император Елагабал (218–222) (Атанасов 2006, 11), които също са белег за продължителни култови практики и на това място. Въздигането на Залмоксис като върховен жрец, съзар, цар и бог прави обяснимо и задължително възкачването му на трон – главна регалия на царете и върховните божества. Според Е. Георгиев името Салм-оксис (както го изписва самият Херодот) се превежда по-скоро като „господар“, „цар“ (Георгиев 1977, 14–15), отколкото като „меча кожа“ (*залмос*), както твърди с голямо закъснение от седем столетия Порфирий!

Практиката да се изсичат тронове е регистрирана и в други тракийски скални светилища в българските земи и подобно на „Баджалията“ обикновено са ориентирани на юг или изток (Найденова 1980, 18–19). Тук следва да обърнем внимание на скалния трон в светилището „Чорба“, недалеч от гр. Котел, който има визуална връзка с култови ями (Фол 2000, 81, 94–95). Вероятно иде реч за една регионална традиция през тази епоха, защото скални тронове, свързани със светилища и възприемани като еманация на божествената власт, са регистрирани в Анатолия (Виж Фол 200, 81, 94–95).

Култовата площадка с идеално оформения жлеб в посока север-юг по неповторим начин допълва сакралния комплекс около *андреона* „Баджалията“, с която е в пряка визуална връзка (обр. 4, 11, кат. № IV. 67в). Вече е отбелязана важната роля, която Залмоксис играе на небосклона за гетите (Попов 1995, 39). Нека отново напомним, че Страбон приписва на Залмоксис-Кронос голяма вещина в „небесните работи“, която придобил по време на обучението си при Питагор (философ и математик) и при срещите си с египетските жреци (Strabo 7. 3 = Кацаров, Дечев 1939, 211). Астрономични знания, според Йордан, обладал и Дикеней, последователя на Залмоксис. Ето защо допускам, че т.нар. „култова площадка“ срещу „Баджалията“ е служела за астрономически наблюдения, свързани с астрологическите практики на поклонниците на Залмоксис. Действително циклите, свързани с изчезването на Залмоксис в подземната пещера и последващото му явяване, както и периодичните жертвоприношения на избрани пратеници налагат задълбочено вглеждане в небесния свод и сложни астрономически изчисления. Вече са направени и първите наблюдения за небесната символика в археологически обекти в Сбояново (столицата с царския некропол на гетите) (Фол 1990), с. Мостово, Пловдивско (Стоев 1990, 156–158), близкото светилище при с. Храбово, Балчишко (жлебовете са аналогични с тези при „Баджалията“ (Торбатов 2004, 77–80,

обр. 2–6) и гетски паметници в Румъния и Молдова (Daicoviciu 1960, 55–72; Teodorescu 1929, 287). Дори са идентифицирани тракийски скални обсерватории (с. Мостово, с. Храброво) (Стоев 1990, 156–158), към които евентуално може да се причисли скалната площадка срещу „Баджалията“. Прочее, в края на миналия век с основание бе обърнато внимание, че в земите на гетите и по-специално в североизточна България „*тепърва ще се откриват и тълкуват обекти на археоастрономията*“ (Попов 1995, 39). Мисля че паметниците около „Баджалията“ в пълна мяра отговарят на подобни очаквания.

Четвъртата структура, формираща култовия център „Баджалията“, е скалната култова яма (символичен гроб?) (обр. 12, кат. № IV. 67г), разположена над малка пещера, източно от олтара на храма. Изкушен съм да предложа хипотезата, че тя е символично изражение на подземното жилище (пещерата Когайон), което Залмоксис градил, докато проповядвал в *андреона*. Там прекарал четири години и така доказал своето безсмъртие. От някои текстове на древните автори обаче се остава с впечатлението, че пещерата „Когайон“ е отдалечена от *андреона* и недостъпна както за обикновените траки, така и за избраните от кръга на просветените мъже в *андреона*. Затова на скалната яма източно от „Баджалията“ евентуално може да се гледа като на символичен или действителен гроб⁴ на първожрец или на пратеник, ритуално умъртвен пред олтара на светилището. По-вероятно е обаче тя да спада към гробниците-осурарии, в които са полагани култови предмети и които по правило са в близост до скалните светилища, както е случаят при Татул (Найденова 1980, 20).

И все пак, коя от пещерните структури по р. Табан може да се тълкува като еманация на пещерата „Когайон“? Изключено е това да е „Баджалията“, не само защото вече бе натоварена със символиката на *андреона*, а защото е широко отворена към реката, достъпна и отчетливо видна отвсякъде. Най-сетне подходът към нея става след едно реално и символично изкачване към върха на скалния венец. Напротив, попадането в пещерата „Когайон“ е спускане към тайно място, където Залмоксис „*изчезнал* (почерн. мое, Г. А.) *за траките и слязъл долу* (почерн. мое, Г. А.) *в подземното си жилище, където прекарал три години*“ (Herodotus IV. 94–96 = Кацаров, Дечев 1939, 21–22). На фона на това описание и на археологическите реалности по р. Табан, с по-голямо основание за реплика на „*подземното жилище*“ (по Херодот) или „*недостъпната пещера*“ (до р. Когайон – по Страбон) може да претендира пещерното светилище „Киринджик“ (обр. 13, кат. № IV. 68). Самият вход на дългата и тясна галерия наистина е трудно откриваем, дори таен, а достъпът до голямата подземна пещера с олтарна ниша е едно продължително и трудно „*слизание надолу*“. Определено тук могат да влязат избрани мъже с добра физика, които изглежда са правили жертвоприношения и обреди пред малкия олтар до единствено осветения тъгъл в пещерата. Вероятно тя е била рядко посещавана, защото културните

⁴ Подобна скална яма в светилището до с. Вълче поле (Източните Родопи) се тълкува по различен начин, включително като символично погребение. Виж Фол 2000, 76–77.

напластявания в нея са ограничени до десетина фрагмента тракийска и антична керамика. Подножието на това „скрито“ и изключително трудно достъпно „пещерно жилище“ е далеч по-активно обитавано, за което свидетелстват множеството фрагменти керамика (тракийска, елинистическа и антична), и животински кости (обр. 14). Те обаче са резултат на издигнатия на това място (под скалния венец) правоъгълен храм. Той е построен върху предварително оформената скална площадка с жлеbove, в които са били „закотвени“ стените му (табл. IV. 68). Разпръснатите около скалите антични тухли предполагат, че храмът в подножието на „скритото пещерно жилище“ е зидан през римската епоха. Достъпът до подземната зала явно е оставал ограничен, но развитието на култа във времето е довело до издигане на светилище, посещавано от траките до III–IV в. сл.Хр. Прочее, преводът на „Когайон“ като „свещен“ (Венедиков 1983а, 36) предполага светилище, до което старателно е оформен полукръгъл открит олтар (обр. 15). Археологически проучвания на това място не са провеждани, но многобройните фрагменти тракийска, елинистическа (основно амфори) и римска керамика от дълбоките иманярски изкопи предполагат синхронност със светилището „Баджалията“.

Най-трудно е да се определи мястото на скалните светилища до с. Кутловица (обр. 16, кат. № IV. 69), с. Васил Левски (обр. 17) и с. Войново (обр. 18) в култовия комплекс по р. Табан. Докато елепсовидните и кръглите басейни над светилището до с. Кутловица имат многобройни успоредици сред другите тракийски светилища, то нишите в светилището до с. Васил Левски могат да се тълкуват като погребални камери за урни (Фол 2000, 47, 76–77). Същевременно те фланкират централните светилища „Баджалията“ (*андреона*) и „Киринджика“ (пещерното жилище на бога) и са своеобразни олтари, маркиращи началото и края на свещената територия по средното русло на р. Табан. Към тази група причисляваме и скалното светилище до с. Руйно, Силистренско, по съседното сухоречие Сребреница (обр. 19, кат. № IV.72).

Още по-специфично е светилището до с. Храброво. То не само е в друг регион, но вероятно няма връзка с култовите практики по р. Табан, съответно с предполагаемия култ към Залмоксис. Отсъствието на всякаква връзка с пещерна структура, символ на култа към Залмоксис, е показателно. Затова възможността тук, подобно на други скални светилища в Южна България, да е практикуван соларен култ и едновременно то да е ползвано като обсерватория, свързана със слънчевия цикъл, изглежда най-вероятна (Торбатов 2004, 80–81). Предполагат го и двете площадки с врязани жлеbove (обр. 20, кат. № IV.73).

В заключение, няколко думи за репликите на култа към Залмоксис в региона на р. Табан, респективно региона на Дуросторум – Силистра. Несъмнено трябва да започна с частите от човешки скелети (вероятно два), открити при разкопките на своеобразната могила, формирана от жертвоприношения в подножието на „Баджалията“. Не е изключено те да са следствие от човешки жертвоприношения, които трако-гетите изпълнявали единствено при цере-

монии, посветени на Залмоксис. Вече е изказано предположението, че пратеникът при Залмоксис, избран чрез жребий според Херодот, е хвърлян от жреци именно от висока скала. В подножието той падал върху копията, държани от други жреци. За реплики на този ритуал, практикуван векове след описанията на Херодот, свидетелства по недвусмислен начин житието на св. Дазий, посечен в Дуросторум (Силистра) на 20 ноември 303 г. (обр. 21). Авторът на Житието, творил около средата на IV в., пише как във войнишка среда в Дуросторум по най-тържествен (по-тържествен от всички останали!) начин в началото на IV в. се чествал празникът на Кронос (Cumont 1897, 5–16; Pillinger 1988, 4–8; Атанасов 2000, 8–16; Атанасов 2007, 16–22). Сред гражданите бил теглен жребий и този, който спечелел, бивал пременен в царски одежди. По подобие на самия Кронос, той се явявал сред народа и получавал пълна власт. В продължение на 30 дни, съпътстван от отряд войници (като гвардия), в карнавална обстановка, той задоволявал всичките си прищевки. По този повод да припомним още веднъж твърдението на Хезихий, че другото значение на името Залмоксис било „Кронос, танц и песен“ (Hessychius. 14 = Попов 1995, 36–37, 244). Когато се изпълнели 30 дни, на самия празник на Кронос, мъжът, изтеглил „щастливия“ жребий, бил принасян в жертва на бога чрез ритуално посичане. Вече е обърнато внимание, че празникът на Кронос в Дуросторум е реплика на продължаващия в региона култ към Залмоксис, който, според Херодот, също е съпътстван с човешки жертвоприношения. Освен това видяхме, че контаминирането на Залмоксис с Кронос, респективно с римския му аналог Сатурн, е регистрирано от древните автори и по-специално от Хезихий, Диодор, както и от по-късни автори като патриарх Фотий (IX в.) и неизвестния съставител на Лексикона Свидас/Суда (X в.) (Венедиков 1983б, 44). Косвено за това свидетелства и Херодот, който твърди, че поклонниците на Залмоксис хвърляли стрели срещу бога на гръмотевиците и светкавиците, вярвайки, че няма друг бог освен техния. Очевидно божеството на светкавиците е Зевс; известно е, че Кронос е по-древният върховен бог, който влиза в битка със сина си Зевс. Явно гетите не приемат гръцката версия за победата на Зевс над Кронос. Както и да е било, несъмнена е контаминацията на Залмоксис с Кронос, както и продължителната традиция на техния култ, съпътстван с мистерии в Дуросторум до IV в. Симптоматично е още и това, че пещерните храмове и скалните светилища по р. Табан се намират само на около 30 км източно от Дуросторум, в подножието на главния път Дуросторум-Марцианопол (Torbatov 2000, 59–72). Той съвпада с днешната магистрала Силистра-Варна, около която е и големият могилен некропол (обр. 2).

Освен това, при археологическите проучвания под „Баджалията“ и при теренните обхождания под съседния скален храм „Киринджика“ се оказва, че най-късната керамика, както и монетите и находките, е от IV в. Липсват всякакви монети и фрагменти от съдове от V–VI в., въпреки че тъкмо тогава са обитавани най-активно съседните крепости до с. Поп Русаново (само на километри от тракийските пещерни храмове при Киринджика до с. Кутлови-

ца) и с. Войново (Атанасов 1987, 34; Torbatov 2000, 63–68). Изобщо животът в светилището „Баджалията“ и съседните структури прекъсва изведнъж след средата на IV в. сл.Хр. и това прекъсване съвпада с налагането на християнството в този регион⁵. Очевидно пещерните храмове и местностите около тях по р. Табан, свързани с езически ритуали и мистерии, са се смятали за осквернени места. Това отношение се е подсилвало от агиографски творби, като житието на местния мъченик св. Дазий. Нещо повече, сблъскваме се с податки за човешки жертвоприношения, смятани от християните за непроситим грях. Именно по тази причина животът около светилищата секва и те запустяват завинаги. Известно е още, че при римския празник Сатурналии, при който празничната обредност е сходна с описания карнавал в житието на св. Дазий (обр. 21), също се избирал принцепс (цар), който председателствал празника с всички развлечения и маскарадни игри. Сатурналиите, трансформирани в празника Брумалии, се чествали и след налагането на християнството; някои ги смятат за източник на християнските рождественски (коледни) празници. Впрочем самият василевс Константин Багрянородни в *De cerimoniis aulae Byzantinae* сравнително подробно ги описва около средата на X в. (Constantine VII Porphyrogenitus. *De cerimoniis* 1829, p. 604).

В България споменът за Кронос-Сатурн-Залмоксис обаче се модифицира и съхранява под формата на символичните кукерски карнавални шествия, практикувани в Силистренско до наши дни (Тъпкова-Заимова 1960, 705–708; Симеонова 1985, 288–295; Краев 1996, 101–111, 207–208). Макар и в твърде замаскиран и модифициран вид, в тях откриваме основни действия и персонажи, обрисувани от древните автори по повод култа към Залмоксис. Така например в неделята на Сирни заговезни (ранна пролет, 40 дни преди Възкресение Христово) карнавална група, включваща само млади маскирани мъже, с танци и песни съпровожда избран от тях цар, а край групата се подвизава мечка (Добруджа 1974, 320–322). Предната вечер пък момчета и млади мъже палят стрели и ги хвърлят към небето със заплашителни възгласи и заклинания срещу божеството, като в замяна искат да получат млади моми и да има берекет (Добруджа 1974, 318–320). Връзката на двете ритуални действия с трако-гетските мистерии, посветени на Залмоксис-Кронос, е очевидна.

В езическите митологични системи на славяни и прабългари няма податки за точно такива обичаи. Това навежда на мисълта, че настанените по Долния Дунав славяни и българи възприемат тези атрактивни карнавални шествия от съхранените малки анклавни романизовани траки на Балканите. Действително, според археологическите разкопки и за разлика от мнозинството римски центрове, разрушени и изоставени при славяно-аварските нашествия в края на VI – началото на VII в., Дуросторум е обитаван от старото население до завладяването му от Аспаруховите българи в края на VII в.

⁵ Рядкост са тракийските скални светилища, които се запазват като култови места (като Кабиле например) след края на елинизма, което е още едно свидетелство за особеното място на скалния култов център по р. Табан – виж Найденова 1980, 25–26.

(Атанасов 1996, 3–5; Ангелова 2003, 245–251). Освен това в града и околните крепости (Нова Черна, Голеш) е документиран съвместен живот на старо ромейско население и славяни-федерати (анти?), защото в затворени комплекси се открива късноантична и славянска керамика (Ангелова, Колева 2000, 159–170; Atanasov 2006, 218; Рашев 2008, 26–27). Тук виждам две възможности за обяснение на този феномен: 1) старото романизирано тракийско население да предаде свои обичаи на доминиращите след VII в. по долнодунавските земи славяни и прабългари; 2) другият възможен източник несъмнено би могла да е Византия, където Брумалиите са част от обредната система на ромейското общество почти през цялото Средновековие. Очевидна е и връзката на кукерските карнавали от XIX–XX в. с празненствата в чест на Залмоксис-Кронос, практикувани в Дуросторум-Силистра и след налагането на християнството в Римската империя от началото на IV в. насетне.

Подемният материал (керамика, находки и монети) предполага, че култовите практики в трако-римските скални светилища по р. Табан секват към края на IV в. сл.Хр. Тъкмо на това място по р. Табан те обаче не остават без „потомство“. Свидетелство за това е раннохристиянската църква, разкрита частично точно върху скалния венец над скалното светилище „Киринджик“ (обр. 22). Тя бе сондажно проучена през 2008 г., при което бе установено, че е със силно издължен план (Атанасов 2015а, 15–24) и със следните външни размери: дължина 20,15 м и максимална ширина от 4,30 м. В интериор дължината на наоса е 10,10 м, на притвора – 6,15 м, а ширината е 2,80 м. Стените са зидани от полуобработени средни и дребни камъни на калова спойка с дебелина 0,70–0,80 м. В проучените участъци стената ляга на здрава материкова скала. За отбелязване е, че апсидата, имаща диаметър 2,80 м, е без отстъпи и рамене, т.е. развива се от зид до зид (обр. 22а). При разкопките не бяха открити находки, като изключим нехарактерни и трудни за определяне фрагменти от железни гвоздеи и скоби. Битовата керамика е много малко и включва основно фрагменти, характерни за IV в. Липсва тракийска керамика, която изобилства в подножието, както и характерната за V–VI в. сл.Хр. ранновизантийска гребенчатата керамика. Важен репер се оказват монетите под светилището от втората половина на IV в., като най-късните са на император Валент (364–378). Впрочем, най-късните монети, добити при проучването на съседното скално светилище „Баджалията“ до с. Стрелково, Силистренско, също са на император Валент (Атанасов 2010, 219–240). Явно култовият център, включително църквата, са изоставени през последните десетилетия на IV в., вероятно по време на голямото готско нахлуване през 376–378 г. (Велков 1959, 36; Велков 1988, 29; Wolfarm 1990, 84–86). Има сведения, че то се осъществява тъкмо в региона на античния Дуросторум, а и при археологически проучвания в Силистра са документиран пожар и разрушения в последната четвърт на IV в. (Атанасов 2007, 98, 103).

Предвид тези реалности, църквата над тракийското светилище при с. Поп Русаново се явява една от най-ранните документиран базилики в бъл-

гарските земи. Същевременно фиксираното по исторически източници християнизирание на региона след началото на IV в., много тънкият културен слой, както и малкото находки и керамика, предполагат, че църквата е ползвана по предназначение много кратко време, навярно само няколко десетилетия. Може да се коментира и възможността тя да е издигната след изоставянето на тракийското скално езическо светилище през втората половина на IV в., но липсата на сигурни датиращи находки и монети, както и твърде малкото характерни керамични фрагменти затрудняват разсъжденията в тази насока. Все пак едно по-дълго време ползване на църквата би оставило следи, каквито засега не са регистрирани. Затрудненията в интерпретацията на паметника идват и от факта, че досега в България, а и изобщо на Балканите, в селска среда, т.е. извън големите късноантични центрове, много рядко са разкривани сигурно датирани църкви от IV в. Ето защо църквата до с. Поп Русаново заслужава специално внимание и по-прецизно вникване в специфичния ѝ план. Особено характерна е обширната апсида, която започва направо от северната стена и завършва при южната без отстъп, т.е. без рамене. За отбелязване е, че тази специфика (т.нар. „циркова“ апсида) е почти непозната за храмовото строителство в големите центрове от V–VI в, като проявленията ѝ са в най-ранните базилики от IV в. в столицата Рим: „S. Sebastiano“, „Marselino e Pietro“, „Basilica anonima“, „S. Agnes“, „S. Lorento“ и базиликата на папа Marcus (Krautheimer 1937, 7 etc.; Langelots, Deichmann 1950, 324–326; Grabar 1966, 175–177, fig. 182–183; Delvoye 1966, 256; Deichmann 1982, 310–325). Сходен план притежава апсидата и на църквата в Аквилея, датирана около средата на IV в. (Zovatto 1966, 302, Abb. 6). След средата на V в., както във вечния град Рим, така и изобщо в християнските центрове, апсидите на базиликите са с отстъпи към страничните зидове.

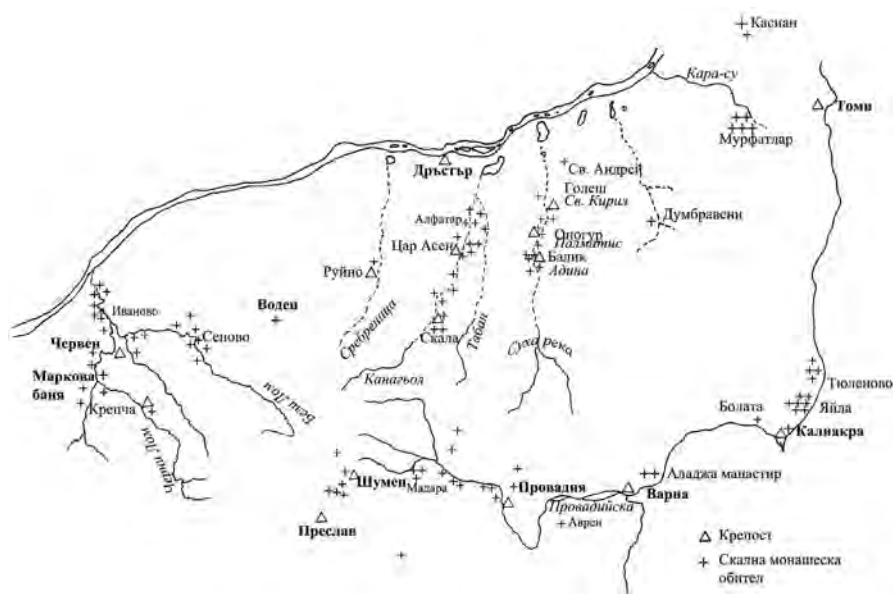
Големите ранни базилики в град като Рим обаче могат да се използват единствено като маркер за една специфика в плана на църквата в с. Поп Русаново, но като цяло аналозиите ѝ трябва да се търсят в друга среда и сред други архитектурни типове. В случая от най-голямо значение за датировката и интерпретацията на църквата в с. Поп Русаново са близките аналози в Северна Добруджа и по-специално църквите при Халмирис (Zachariade, Bounegru 2003, 117–126), Аргамум (Lungu 2000, 74, fig. 26) и Телица (Bauman 2006, 830–831, Taf. 32, fig. 10; Bauman 2005, 63–70). Особено характерна е църквата в Телица, възникнала, подобно на църквата до с. Поп Русаново, далеч от крепостите и градските агломерации. На този фон може да приемем, че още през IV в. в Добруджа започва изграждане на църкви и то не само в големи градски центрове, но и в по-малки поселения като Телица и дори в дълбоко провинциална селска среда, какъвто е случаят в с. Поп Русаново. Забележително е, че тези ранни еднокорабни едноапсидни църкви са сходни по план, размери и специфично оформените обширни апсиди. Дали идеите идват от Рим, където този тип апсиди действително са характерни за ранните базилики, или от Елада, където има подобни паметници от втората половина на IV–V в., засега

не е ясно. Въз основа на четири примера от Добруджа, в конкретния случай може да говорим за една практика от IV – началото на V в., която не намира продължение през втората половина на V и през VI в., когато датира масовото строителство на базилики в региона. И накрая, църквата при с. Поп Русаново засега е единствената по Долния Дунав в селска среда, при това издигната в толкова ранна епоха. Това предполага, че е построена нарочно върху традиционното култово място на местното романизирано тракийско население, което място – според културните напластявания – е било активно посещавано от VI в. пр.Хр. до IV в. сл.Хр. Очевидно наложената към края на IV в. практика, станала масова след едикта на император Теодосий I от 392 г., забраняващ откритото изповядване на езическите култове и довела до затваряне на езическите светилища (Stein 1959, 210–213), а именно езическите храмове да се трансформират в християнски или над тях да се строят църкви, достига и до най-отдалечените точки на Империята, каквито са трако-римските светилищата по р. Табан.

Топографската приемственост между трако-римското скално светилище и раннохристиянската църква над него в „Киринджика“ може и да е случайност, защото между тях е малко вероятно да има културен континуитет. За отбелязване е обаче друго: аскетичният начин на живот на последователите на Залмоксис в скалните обители в района на р. Табан не остава без наследство. И ако култовите практики в скалните трако-римски светилища прекъсват около третата четвърт на IV в. сл.Хр., то само около столетие по-късно недалеч от тях, по р. Суха, се слага началото на нови скални обители – скалните християнски манастири от V–VI в., за които ще стане въпрос в следващата глава. Загадка остава обаче дали сред романизираните трако-гети в региона е бил съхранен споменът за култа към Залмоксис и за неговите последователи – пилеатите от скалните светилища.

След разрушаването на църквата над Киринджика към края на IV в. регистрираме хиатус в религиозните практики на това място. Ситуацията остава такава до X в., когато в съседните сухоречия Суха и Канагьол възникват колонии скални манастири, които ще коментираме обстойно в следващите глави. Една скална килия с графити от X в. върху левия скален бряг на р. Табан точно срещу „Киринджика“ (кат. № V. 93), както и параклис до скалното светилище при с. Войново вероятно са дело на монаси от колонията по Канагьол, които са потърсили уединение в тази подходяща природна среда, изобилстваща от естествени пещери (Атанасов 2006, 2–32; Атанасов 2010, 219–240).

Обр. 1. Скалните култови паметници – светилища, църкви, манастири в Североизточна България и Добруджа

Обр. 2. Трако-римските скални светилища около сухоречието Табан (Малък Канагьол), Силистренско

Обр. 3. Карта на Франц Райли от 1791 г. с изображение на р. Силистрия (Канагьол-Дристра)

Обр. 4. Структурите на култовия център около „Баджалията“

ЛЕГЕНДА

- Централно скално светилище „Баджалията“
- Могилна от керамика и кости от жертвоприношения
- Скален трон
- Скална яма (гроб?) над пещера
- Площадка за астрономически наблюдения
- Землен вал

0 50 100 м

Обр. 5. Скалното светилище „Баджалията“ с археологическия сондаж в подножието и олтара до него

Обр. 7. Олтарът до скалното светилище „Баджалията“

Обр. 6. Монети от подножието на скалното светилище „Баджалията“

Обр. 8. Археологически сондаж в подножието на „Баджалията“ (по Д. Гергова и Г. Атанасов)

Обр. 9. Тракийска (а, б), елинистическа (в, г) и римска II–IV в. (д, е) керамика в подножието на скалното светилище „Баджалията“

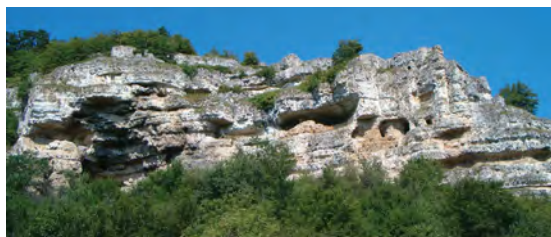
Обр. 10. Тронът в подножието на скалното светилище „Баджалията“

Обр. 11. Скалната култова площадка до скалното светилище „Баджалията“

Обр. 12. Скалната култова яма до скалното светилище „Баджалията“

Обр. 13. Скалното светилище „Кириджик“ до с. Поп Русаново, Силистренско

Обр. 14. Тракийска (а) и римска (б, в) керамика в подножието на скалното светилище „Киринджик“

Обр. 15. Олтарът до скалния храм в „Киринджика“

Обр. 16. Скалното светилище до с. Кутловица, Силистренско

Обр. 17. Скалното светилище до с. В. Левски, Силистренско

Обр. 18. Скалното светилище до с. Войново, Силистренско

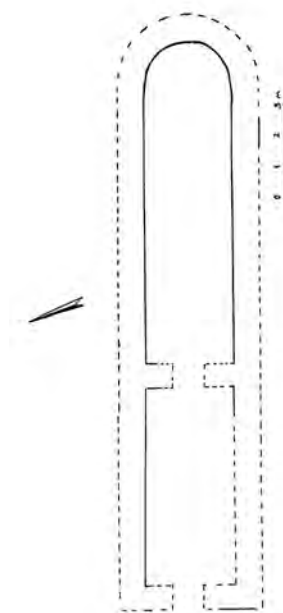
Обр. 19. Скалното светилище до с. Руйно, Силитренско

Обр. 20. Двете скални площадки с жлебове на скалното светилище с до с. Храброво (по С. Торбатов)

Обр. 21. Посичането на св. Дазий Доростолски, миниатюра, Менологий на Василий, началото на XI в.

Обр. 22. Раннохристиянската църква над тракийското скално светилище „Киринджик“ (снимка и план)

ВТОРА ГЛАВА

Ранновизантийските скални манастири и границата

1. Скалните манастири по Добруджанското Черноморие

В своите монографии по проблеми на ранносредновековната българска култура проф. С. Ваклинов и проф. В. Бешевлиев предполагат, че по северното българско Черноморие е възможно откриването на скални манастири от ранновизантийската епоха (Ваклинов 1979, 58; Бешевлиев 1979, 79), макар през 70-те години на XX в., времето на публикуване на техните книги, да липсваха безспорни писмени и археологически сведения за подобен род паметници. Археологическите методи на проучване в скалните обители не винаги дават сигурни резултати, тъй като в пещерните помещения много трудно се задържат културни напластявания. Приятно изключение в това отношение бе изцяло запълнения със землени маси скален комплекс от помещения на три етажа, разположени на 500 м западно от Аладжа манастир. Сътрудниците на Варненския музей, които го почистват и проучват в началото на 60-те години на XX в., условно го наричат „Катакомбите“ (обр. 23, 28, кат. № I.1, табл. I). Вътрешната архитектура на пръв поглед не предлага белези за датировка и за етническа принадлежност. Важна особеност в комплекса е, че всички помещения имат необичайно големи размери (обр. 28), които ги отличават от маломерните монашески килии, познати ни от съседния Аладжа манастир и други средновековни манастири в североизточните български земи. Оказа се, че тази специфика във вътрешната архитектура на „Катакомбите“ е обичайна за добруджанското Черноморие, имайки предвид многобройните скални обители в северна посока и особено тези в м. Яйла (табл. III.1) до с. Камен бряг и край с. Тюленово. Обитаването им от един монах е малко вероятно, защото сам човек, дори и да използва естествена кухня, трудно ще изсече такъв обем. Освен това постоянното обитаване от един или дори от няколко монаси на помещение с площ над 15–25 м² (кат. № I.1, табл. III.1) е крайно нецелесъобразно от всяка една гледна точка. Възможно е да се допусне, че въпросните помещения са използвани като складове

за съхраняване и товарене на зърно (или друга стока) за морски транспорт. След внимателно наблюдение по конфигурацията на терена това предположение обаче трябва да се изостави. В района на скалните комплекси край с. Камен бряг и с. Тюленово (обр. 23–27) няма подходящо място за акостиране на морски съдове. Брегът е отвесен, висок и скалист, липсват защитени заливи и има силни крайбрежни течения.

Друг аргумент за определянето на разглежданите скални комплекси като монашески обители са църквите. Някои наистина само загатват за възможна идентификация като християнски храмове, но за други това е напълно възможно (обр. 25). В три от скалните църкви по Черноморието – в Калиакра, Яйлата и до Тюленово (кат. № I.4, I.6а, I. 25) има някои архаизиращи елементи, характерни за раннохристиянската култова архитектура от IV–VII в., които по-късно изчезват във византийския културен кръг и спорадично се появяват като реликти. На първо място това са контраапсидите върху западните стени на скалните храмове (Ebersolt 1934, 46–47; Якобсон 1983, 66). Самите апсиди наподобяват в план гръцката буква Ω , като входът е сравнително тесен и плътно затворен с врата, за която съдим по запазените в скалата жлеbove в обителите в Калиакра и Тюленово. По такъв начин тайнствата в олтарата остават почти скрити от погледа на богомолците, докато в ранносредновековната византийска църква олтарната преграда е ниска и ритуалът около светата трапеза е видим (Лазерев 1971, 121–125; Chadzidakis 1973, 326–330). Тези специфики не са засвидетелствани в зиданите храмове на Балканите, но са познати в скалното манастирско строителство. Навярно първоизточникът им е Кападокия. Там в много от скалните църкви олтарните апсиди имат Ω -образна (подковообразна) форма и комуникацията се осъществява през тясна врата (Restle 1967, II. Taff. XII, XIII; Якобсон 1983, 66, рис. 34б; Всеобщая история архитектуры 1966, 68, 71, рис. 37.3, 38.3). Точно кога възниква това архитектурно явление и вследствие на какви литургични изисквания е трудно да се установи. Затруднението идва от това, че кападокийските скални църкви са използвани от монаси от VI в. до около XIV–XV в. Навярно от Кападокия тази своеобразна апсидна форма се пренася в Северното Черноморие, защото я откриваме в една от шулданските скални църкви (Бабенчиков 1935, 103–104, рис. 63). В научната литература връзките между кримските и кападокийските монаси са широко коментирани. Църквата в Шулдан обаче също не може да се датира с пределна точност, понеже и тук са налице преизползвани материали и късни преправки (Кулаковский 1914, 74–75; Баранов 1974, 151; Якобсон 1970, 177–178). Що се отнася до двата гръцки надписа по стените, те най-общо се определят към ранносредновековния период (Латышев 1896, 62, № 53, 54). Подемният археологически материал в района на пещерните манастири в Шулдан има още по-разтеглена датировка – V–XIV в. (Бабенчиков 1935, 89, 104). Църкви с Ω -образна апсида и контраапсида срещаме и в скални обители от провинция Алава на Пиринейския полуостров, но на тях ще се спра специално по-долу.

От направения коментар върху специфичните планове на църкви с кат. № I. 3, I.4, I.6a, I. 25, както и на близките им успоредици, е видно, че е допустима по-ранна дата, но категорични заключения в тази насока е рисковано да се правят. При това трябва винаги да се има предвид обстоятелството, че въпреки стремежа на монасите да наподобят съвременната им манастирска и храмова архитектура при изсичането на скални обители, това не винаги е възможно. В голяма степен зависи от природните дадености (скални кухни и пещери), а моделирането на големи скални обеми, респективно възпроизвеждане на детайлите, създава още по-големи затруднения. Все пак е важно да се отбележи и съществуването на тенденция за „имитиране“ на зиданите храмове. Затова и повече внимание изискват големите скални помещения, които бяха споменати по-горе. Как да бъде обяснен например фактът, че монашеските килии в Аладжа манастир, датиран XII–XIV в. (кат. № I. 26-ж) (Атанасов, Чешмеджиев 1991, 77–97), са петкратно по-малки от помещенията в съседните „Катакомби“? Едва ли въпросът опира само до случайност, предвид обстоятелството, че подобни обеми имат повечето старателно оформени помещения около църквите до с. Камен бряг и с. Тюленово (обр. 24–27). Не е изключено те да са използвани като раннохристиянски монашески обители. Известно е, че в ранния сирийски манастир Дер Симан (където е била колоната на св. Симеон Стълпник) (Butler 1929, 17) индивидуалните килии отсъстват. Там до манастирския храм (*католикон*) има големи помещения, където всички монаси живеят и ношуват заедно. Според Х. Бутлер в този манастир помещенията са устроени на два етажа, особеност, която долавяме и в т.нар. „Катакомби“ до Аладжа манастир. Явно става въпрос за общезжития, появили се под влияние на свети-Пахомиевата деятелност и свети-Василиевата пропаганда, които именно през IV–V в. ратуват за колективен монашески живот (Hussey 1940, 57–59). Тази идея през VI в. е напълно изкристализирала и намира отражение в Юстиниановото законодателство, където се говори за общи монашески спални (Janin 1964, 32; Каждан 1971, 54).

Друг характерен елемент в архитектурата на раннохристиянските манастири са криптите. Ако се съди от плана на манастира „Св. Симеон Стълпник“ в Сирия, те представляват изолирани помещения със самостоятелно оформени гробни камери (Butler 1929, 97 *sq.*). Такава донякъде е криптата на „Катакомбите“ (кат. № I.1). Все пак това не е достатъчен белег за датировката, понеже по подобен начин се градят криптите и в средновековните манастири (Чанева-Дечевска 1984, 187, 195, фиг. 123а, б, 125а, д).

Следва да се обърне внимание на още една специфика във вътрешната архитектура на монашеските обители по Черноморието. Често върху едната, върху двете, та дори и върху трите стени на мнозинството от помещенията старателно са изсечени полукръгли или правоъгълни ниши (кат. № I.6, I. 15, I.17, I.18, I.27, обр. 24, 27). За вдълбаните по източните стени (кат. № I.3д, I.6a, м, I.2) може да се предположи, че изпълняват функциите на олтарни конхи в църкви, параклиси или просто молитвени иконостаси. В повечето

случаи обаче източните стени на помещенията са естествените входи на дообработени пещери (карстовите кухни на Добруджански черноморски бряг по принцип са отворени на изток към морето) и тогава оформянето на ниши в тази посока е невъзможно. Следователно, монасите са принудени да ги вдълбават върху другите стени, предпочитайки западните. Впрочем това не е прецедент в раннохристиянската архитектура (Delvoye 1966, 246–247; Wessel 1966, 111). Трудно е изясняването и на големия брой ниши в едно помещение (например в кат. № I.17 те са 7). Известно е, че в каноничния християнски храм се допуска в един ден да се служи божествена света литургия на един олтар, но около него има помощни помещения и ниши за литургични предмети. Църквата, която е най-западното помещение на манастира в м. Яйла (кат. № I.6a, обр. 25), има наос по-широк, отколкото дълъг и издължен притвор с дъговидно оформен западен край (своеобразна контраапсида). Апсидата (презвитерият) е дълбока и полукръгла, фланкирана от север с широка ниша (протезис?). Южната половина на презвитерия, заедно с евентуалната ниша (?), са срутени в морето. В останалите обители из м. Яйлата и край с. Тюленово (обр. 27) нишите са свободно, дори хаотично вдълбани по стените. Еднозначното тълкуване на този случай е доста трудно. Както вече споменах, плановете на скалната архитектура в много отношения се изпълняват условно, но пък в някои от църквите (кат. № I.3, I.6a, I. 25) те са сравнително точно спазени. Може би тези ниши изпълняват ролята на долапчета, в които се поставят икони и други предмети, свързани с култа (кандила, съдове) или с бита на монасите. Известно е още, че в ранните църкви на Изток е позната практиката успоредно с главния олтар, посветен на Христос, да се правят второстепенни олтари, в които се служат литургии в чест на различни светии (Wessel 1966, 111).

Най-сигурният белег за определяне функционалното предназначение на отделните части от обителите, както и за датирането на комплексите, си остава подемният археологически материал. Сравнително по-безспорни и многобройни са находките от „Катакомбите“ до Аладжа манастир (обр. 29), при което от важно значение е обстоятелството, че са придобити при редовни археологически проучвания, извършени от сътрудниците на Варненския музей през 60-те години на XX в. Сред тях най-многобройна е керамиката, която най-общо се датира към IV–VI в., но се срещат фрагменти и от XII–XV в. Цели форми не са запазени, но характерът на глината и гребенчатият орнамент са достатъчно показателни за хронологията. По-точна и сигурна дата носи фрагментираната стъклена чаша (обр. 29б), реконструирана от Ал. Минчев (Минчев 1988, 48, 57; Minčev 1992, 74–75, Taf. 5, Abb. 4). Изработена е от виненочервено дебело стъкло, има издължено полусферично тяло с леко разширено устие, отрязан (шлифован) ръб и окръглено дъно. Тялото е покрито с кръгли полусферични орнаменти, свързани от сложно пресичащи се релефни линии. Масовото разпространение на този тип стъклени съдове от сирийски произход се отнася към IV в., когато те се произвеждат и в Север-

ното Черноморие (Sorokina 1967, 79). Разпространението им остава твърде голямо и из източните провинции на Империята (Минчев 1988, 48; Minčev 1992, 74–75, Taf. 5, Abb. 4). Формата на този тип чаши е особено подходяща за използването им като кандила или елементи на поликандилариуми. Впрочем при разкопките са открити и бронзови сегменти от кандилариум (обр. 29а). Това са три ленти с верижки, които са държали обръча-носач за самата чаша. Близък по форма и конструкция кандилариум, датиран в VII в., се пази в Британския музей (Dalton 1961, 564, fig. 41, 42), а единичен кандилиум, открит в Кайро (Smith 1957, 211, № 420), е датиран към VI–VII в. Реконструкцията на последния е особено ценна за нас, тъй като металните сегменти, верижките и чашката са твърде подобни на тези от Аладжа манастир. Не можем да твърдим, че стъклената чаша е част от точно такъв поликандиларий или кандиларий, но за нас от особено значение е фактът, че подобни литургични предмети се произвеждат по Северното Черноморие и че се откриват по Добруджанското крайбрежие (почти същата чаша е намерена в Истрия, а аналогични метални сегменти в Ибида/Слава Рус). Ранната датировка и християнският култов характер на „Катакомбите“ се подкрепят и от две графитни изображения в голямата зала и в криптата на втория етаж. И в двата случая с широк контур са връзани големи кръстове с раздвоени краища, като в долните междурамия са изписани първата и последната буква от гръцкия алфавит – Α и Ω (обр. 30). Семантиката на християнския знак (кръст или хризма), фланкиран от Α и ω (или Ω), е запечатана в Откровението на св. ап. Йоан „*Аз съм алфата и омегата, началото и края, Който е, Който е бил, Който ще е – Вседържателят*“ (Йоан 1:8). Докато хризма, включваща първите два букви на Χριστός – Χ и Ρ, се появява върху раннохристиянски паметници след 298 г., то хризми или кръстове, фланкирани с Α и ω (или Ω), са документирани най-често върху раннохристиянски паметници от началото на IV в. до втората половина на VI в. (Leclercq 1948, 1503–1533; Schwarz-Winklofer, Biedermann 1975, 86, N.340–342; Wessel 1966a, 1047–1048).

Категорични свидетелства за живот през VI в. са и откритите при археологическите проучвания монети, сечени от Юстиниан Велики (527–565). Тук обаче трябва да се вземе предвид обстоятелството, че от втория етаж на „Катакомбите“ започва голям надлъжен тунел и по оформена в скалата пътека над помещенията се достига до върха на платото. Там върху терена личат руините на голяма раннохристиянска базилика (Минчев 1986, 40, бел. 50). Въз основа на находките, теренните и планови особености в и около „Катакомбите“ допускаме няколко възможности за живот и функционално предназначение на скалната обител:

1) макар и малко вероятна, следва да се допусне хипотезата „Катакомбите“ да са дело на ранни християни от Одесос, които са потърсили безопасен приют в тази усамотена местност по време на периодичните гонения срещу тях през III–IV в. По-късно, с триумфа на християнството през V–VI в.,

тук е издигната голяма базилика заради старохристиянската слава на това място;

2) „Катакомбите“ да са изсечени заедно със строежа на базиликата към V–VI в. като помощни култови помещения, примерно крипти и пр. Подобни подземни помещения има около раннохристиянски базилики в Рим и у нас (Simon 1972, 347). Допустимо е също така монасите от скалната обител да са използвали за черкуване базиликата на платото. Тук обаче трябва да отчетем факта, че в южната част на „Катакомбите“ има срутвания, при което е възможно да е пострадал католиконтът, ако разбира се е имало такъв. Най-сетне да обърнем внимание на обширната зала в първия етаж на обителта, по средата на северната стена, на която е оформена кръгла конха. Известно е, че в някои раннохристиянски църкви от IV в. олтарната ниша не винаги се разполага върху източната стена (Delvoye 1966, 246–247). Затова може да допуснем, че това голямо помещение е църквата (своеобразна оратория) на комплекса.

При всички случаи обаче в т.нар. „Катакомби“ до Аладжа манастир има безспорни данни за монашеска обител през ранновизантийската епоха. Податки за това са регистрирани и другаде по Добруджанския черноморски бряг. В няколко помещения край с. Камен бряг и с. Тюленово се откриват множество фрагменти от ранновизантийска битова (с преобладаване на фрагментите с гребенчат орнамент) и амбалажна керамика, която най-общо може да се отнесе към V–VI в. По-точна хронология не е възможна поради липсата на цели съдове. Повече фрагменти от керамика са регистрирани на обекти с кат. № 7, 11, 12, 14, 17, 22. От обект с кат. № 17 произхождат и два сравнително големи фрагмента от горни резервоари на глинени лампи (обр. 31). Първата спада към типа „североафрикански лампи“, широко разпространени в българските земи след края на IV в. и през V в. (Кузманов, Бъчваров 1986, 35–36), а втората, макар и лошо запазена, вероятно е от типа крушовидни лампи, датирани към VI–VII в. (Василчин 1988, 67). Тук специално трябва да отчетем и вдълбаните в скалните подове на помещения № 13, 15 и 18 старателно оформени ями с форма на пресечен конус, от които произхождат големи части от долиуми. Фрагментите от устията им показват леко извит ръб, равно изрязан в горния край. Глината е като на амфорите, с примеси от пясък, равномерно изпечена до кафяво. Подобни съдове се откриват в много от ранновизантийските крепости (Иванов 1957, 220), включително и в кастела до с. Камен бряг под скалните обители в м. Яйла. Преобладава мнението, че са свързани с риболова и са използвани за съхраняване на осолена риба (впрочем тя е основното блюдо на монашеските трапези), но с успех биха могли да се пълнят с вино, жито и други хранителни припаси.

В някои от обителите край Камен бряг и Тюленово са изчертани големи кръстове с широк контур, които завършват с разклонени и триъгълни уширения (обр. 32.11a). Вече стана дума, че подобни кръстове са открити в т.нар. „Катакомби“ и върху други паметници от ранновизантийската епоха. Тази форма е широко разпространена в културата на Първото българско царство,

но от убедително датирани обекти в IX–XI в. кръстове с подобни големи размери (височината на раменете достига 0,30–0,60 м) не се срещат.

Обител с кат. № 12, в която са врязани най-много кръстове – над 30 (обр. 32.12в-и), е наречена от местното население „църквата „Св. св. Константин и Елена“. Липсата на олтарна ниша, респективно маса, върху източната стена прави това „предание“ много съмнително. Навярно наименованието е наложено в ново време и е продиктувано от факта, че почитането на кръстния знак е най-тясно свързано с император Константин Велики (306–337) и майка му Елена. Композицията, включваща три кръста (обр. 32.12в, г), символ на трите Голготски кръста, където са били разпнати Христос и двамата разбойници, навярно също навело местното население към такова предположение. Сегашното наименование на обителта може да се обясни с прекръснатата нишка на историческата памет и е резултат на свободна интерпретация от страна на местното население на съхранените в килиите кръстове. Такива кръстове с големи размери се откриват и в други скални обители в м. Яйлата и до с. Тюленово (обр. 32.11а).

В обител с кат. № 12 в м. Яйлата обаче са врязани и няколко руноподобни знака, които едва ли са от ранновизантийската епоха (обр. 32.12а, б). Става дума най-вече за знака YI (обр. 32.12а; 33а), който се намира върху множество убедително датирани паметници от IX–X в. в почти всички по-важни центрове на Първото българско царство. Върху семантиката на този знак са изказани най-различни предположения, но нека още веднъж да припомним, че със сигурност е разпространен и след покръстването, като понякога се среща в комбинация с християнския кръст (Атанасов 1992а, 132–145). Откриването му в скалния манастир до с. Крепча от X в. (обр. 33б) показва, че той е факт и в монашеските обители. Другите знаци от килиите до с. Камен бряг и специално в обител № 11 (обр. 32.11б) също намират успоредици по паметници от IX–XI в., включително и в скални църкви (Дончева-Петкова 1981, табл. XXI). Следва да се отбележи и това, че и в ранновизантийската крепост в м. Яйлата се открива масов археологически материал (битова керамика) от времето на Първото българско царство. Тогава в кастела е построен и малък параклис (Salkin, Topanov 1987, 34–35). Тези факти засега позволяват само хипотетично да се допусне, че към края на IX в. животът в някои от монашеските обители е възстановен. Това е напълно възможно предвид широкото разпространение на скалните манастири из Добруджа през X в., както и поради преклонението на християните към стари религиозни паметници.

Ред съмнения относно раннохристиянския произход на обителите по добруджанското Черноморие бяха частично преодоляни благодарение наскоро проучения скален комплекс северно от „Катакомбите“ и югозападно от Калиакра. Намира се в м. Дълбока на морския бряг до с. Българево, Каварненско (Тотев, Шаранков, Жекунова, Тодорова 2020, 1025–1029) (кат. № I.3). За идентифицирането му като манастир (скит) от съществено значение е параклисът (по-скоро църква) с апсида. Откритата при входа на съоръжението и в сами-

те помещения керамика е късноантична и ранновизантийска (IV–VI в.), като преобладават фрагментите от амфори. Най-после, по стените са издраскани християнски символи като кръстове, глава с нимб, риба, пентаграм (обр. 34, 35) и др. Единственото изпълнено с червена охра изображение е кръст на източната стена на църквата. Графитите по стените също дават ценна информация за предназначението на пещерното съоръжение. Голяма част от лошо запазените кратки надписи са разчетени от д-р Н. Шаранков. В тях фигурират имената на двама „килийници“ – Конон и Аселий, и висш манастирски служител – Зотик. В два от надписите присъства съкращение, което може да се интерпретира като думата „монах“. Надписите включват и различни християнски инвокации (например „*Господи, помагай на ...*“, „*Христос – помощник*“) и акламации. В по-късно време няколко надписа са били задраскани изцяло, а в други са заличени определени християнски формули. Повечето от надписите и монограмите са на старогръцки, като има само два на латински. В мазилката на свода между централната и западната ниша е бил връзан гръцки алфавит. Вероятно помещението е било издълбано на място, където в меката скала се е процеждала вода, събирана посредством канали в басейн. Голяма е вероятността в този скален параклис да е било оформено и аязмо за светена вода. За датировката съдим по палеографските особености на надписите. Най-ранен от тях е алфавитът, който според Н. Шаранков може да бъде датиран в IV в., а повечето останали надписи могат да бъдат отнесени към V – началото на VI в., с най-късна горна граница – около средата на VI в. Рисунките по стените предполагат поне два периода на обитаване, при поредния от които са задраскани част от религиозните формули. Предполага се, че този скален манастир е разрушен при голямото земетресение през 544 г. (Теофан Изповедник 1960, 239, бел. 2).

Има обосновани предположения, че и скалната църква в границите на крепостта на нос Калиакра (късноантичната Акре), също може да е от раннохристиянската епоха (табл. I.4) (Атанасов 1991, 35–36; Атанасов 2009а, 378–380). Наличието на контраапсида и затворен с плътна олтарна преграда кръгъл олтар предполагат, че църквата е изсечена през ранновизантийската епоха, защото тогава се датират сходните по план скални храмове, които посочихме в началото и ще коментираме в края на тази глава. Пълната запазеност на църквата в Калиакра до ден днешен, допълнително оформените протезис и диаконикон извън апсидата, както и цилиндричният отвор във височина пред входа, навярно звънарница (масовото им строителство в България се отнася към XIII–XIV в.), предполагат, че църквата е функционирала по предназначение и през XIV в. Забележителни са големите ѝ размери (една от най-обширните скални църкви в българските земи), което подсказва, че в нея са се черкували много християни. Засега тя е единственият храм, открит в цитаделата, но за съжаление по-голямата ѝ площ е заета от военен обект и археологическите проучвания са възпрепятствани.

2. Колонията скални манастири по р. Суха – границата между провинции Скития и Втора Мизия

Късноантичните центрове Адина (при с. Балик, Тервелско), Палматис (при с. Оногур, Тервелско) и „Св. Кирил“ (при с. Голеш, Силистренско), разположени край бреговете на р. Суха, респективно край границата между провинциите Втора Мизия и Скития, се явяват и важни средища на християнския култ в района. Това, редом с останалото (базилики, находки и пр.), се илюстрира от колонията скални манастири, разположени по двата бряга на р. Суха река (Шкорпил 1892а, 5–11; Атанасов 1991, 33–43; Atanasov 2011, 189–218) (обр. 36). Южната точка на колонията е малкият скален манастир (скит) до с. Хитово, включващ църква, крипта и три килии (Атанасов 1989, 54–55, обр. 1; Атанасов 1991, 37–38, обр. 13; Atanasov 2011, 189–190, fig. 11) (кат. № II.28, обр. 36–38, табл. III. 2). Най-голямото съсредоточие на скални манастири е в северна посока около крепостта до с. Балик (обр. 36, 39), където са регистрирани два манастира, отшелнически обители, крипти и църкви (кат. № 29–32, 35–39, табл. IV. 1, V. 1) (Атанасов 1991, 37–41, обр. 7–13; Atanasov 2011, 189). Северно от Балик, на левия бряг на сухоречието до с. Брестница, има добре оформена триконхална църква с две килии (Атанасов 1986, 10–11; Атанасов 1991, 39, обр. 14; Atanasov 2011, 192, fig. 3) (кат. № II.46, обр. 40, табл. III. 3). Най-северната обител е срещу крепостта „Св. Кирил“ (при с. Голеш), където се намира малък скален манастир (скит), включващ църква и две старателно изсечени килии над нея (Атанасов 1986, 10–11; Атанасов 2007, 109, 115, табл. XXXIV. 47; Atanasov 2011, 189–190, fig. 2) (кат. № II.47, обр. 41). Дълго време тази колония се отнасяше към епохата на Второто българско царство (XII–XIV в.) (Маргос, 1983, 127–128). По-късно бе обърнато внимание, че в района на манастирите, а и изобщо във вътрешността на Добруджа, няма стационарни и подедни паметници от XII–XV в. (Атанасов 1991б, 75–89; Атанасов 2001, 185–214). Въз основа на знаци-графити в скитовите до Хитово (обр. 42, табл. IV. 3), Гяур евлери до Балик (обр. 62), Брестница и Голеш (обр. 43) те бяха предатирани към X в. (Атанасов 1986, 9–13), но при непредубедено вникване в проблема може да се предполага, че подобни графити могат да бъдат изчертани и по-късно във вече оформени обители. Впрочем дебел пласт с подемен материал от V–VI в. бе открит в скалните манастири до Балик (обр. 44а)⁶. Знае се, че скалните обители не задържат хомогенен културен пласт и затова в случая основната възможност за датировка е вътрешната скална архитектура. Съзнавам, че терминът „скална архитектура“ е условен и дискуссионен, но искам до отбележа, че скалните помещения по р. Суха са много старателно изсечени и напомнят в най-голяма степен зиданите култови сгради. Това се отнася особено до скал-

⁶ При експедиция през м. юли 2004 г. с колегата проф. Ст. Дончева регистрирахме голям изкоп в подножието на манастира „Гяур евлери“ до Балик. Събрахме голямо количество керамика от IV–VI в. и края на IX – началото на XI в., която се съхранява във фонда на Археологическия музей в гр. Силистра. Кратки сведения за това виж в: Атанасов 2004, 12–14.

ните църкви. Почти всички са с наоси, по-широки, отколкото дълги, с добре оформена олтарна част. За отбелязване е, че в повечето случаи (църквите в Хитово и в м. Асар евлери 1, в подножието на крепостта при Балик, както и в параклиса към манастира в м. Гяур евлери до Балик) апсидите не са полукръгли, а плоскодъжни и правоъгълни в план (обр. 45, 49, 52, кат. № II.28, 29, 36). Тези специфики засега ни водят към сирийската църковна архитектура от V–VI в., където олтарните ниши са правоъгълни и плоски, а често наосите са по-широки, отколкото дълги (Wessel 1966, 118; Testini 1958, 584; Butler 1929, 22–23, 120; Якобсон 1983, 83). С източни влияния може да свържем и вдълбаните корита за вода при входовете на църквите в Хитово, „Гяур евлери“ и „Асар евлери“ 2 при Балик (кат. № 28, 29, 37). Те са характерни предимно за храмовете в Изтока, където литургията изисква ритуално измиване преди отправянето към светата трапеза (Ορλανδος 1954, 469–471; Чанева-Дечевска 1999, 22–23). В Кападокия те са регистрирани още през VI – началото на VII в. в църквите „Дурмуш Кадир“ и № 3 в „Мавручан“, но продължават да са популярни и през X – XI в., като по подобие на църквите по р. Суха са вдълбани при входа към наосите или край западните им стени (Teteriatnikov 1996, 99–101).

Освен преобладаващия едноапсидан олтар, в някои църкви, като католикона на манастира в „Гяур евлери“ (обр. 48, кат. № II.29) и църква № 2 в „Асар евлери“ (обр. 50, кат. № II.37), виждаме триделен олтар с аркирани ниши. И в двата случая обаче си личи, че страничните апсиди (протезис и диаконикон?) са вторично и по-грубо изсечени. Тази практика на преустройство в олтарното пространство е установена и в някои от по-ранните кападокийски скални църкви. Навярно е извършено през VI в., когато измененията в литургията налагат появата на протезиса и диаконикона (Стричевић 1958–1959, 59–66; Mathews 1971, 162; Чанева-Дечевска, 1999, 71–79; Restle 1978, 1045; Čaneva-Dečevska 1987, 251). Има обаче и становища, че протезисът и диакониконът са късно явление – след XI в., и специално в скалните църкви на Кападокия нишите фланкиращи олтара се тълкуват като допълнителни олтари (Mathews 1982, 134; Teteriatnikov 1996, 42, 50, 58). Фактът, че на пода в църква № 2 в „Асар евлери“, пред аркираната ниша южно от олтара, върху нисък постамент, е оформено малко кръгло отворение за поставяне на мощи (?), е показателен в тази насока (обр. 50, кат. № II.37). Най-сетне до тази ниша (допълнителен олтар?), има няколко гробни камери, което предполага възможността тук да са извършвани заупокойни служби. Под другата аркирана ниша, северно от олтара, има сравнително дълбок плот, което може да предполага протезис или пък втори допълнителен олтар.

Сред култовите помещения по Суха река специално внимание заслужава планът на църквата до с. Брестница (кат. № II.46; обр. 40). Тя е сред най-старателно оформените скални храмове в Добруджа и единствена с триконхален план (южната конха е почти изцяло срутена, но мястото ѝ се долавя и сега върху пода). Този архитектурен тип се утвърждава още през V–VI в. при широкото манастирско строителство из Палестина, Сирия, Мала Азия и Египет.

Има своите първообрази в такива знаменателни за ранните християни църкви като базиликата „Рождество Христово“ във Витлеем, църквите „Св. Мария“ в Амида и Ефес, „Цела Трихора“ и „Св. Сикст“ в Рим, католикона на Червения манастир в Египет (DACL1924, 186; Grabar 1946, pl. I-1; Wulff 1916, 28, 208, Abb. 21), храмове в Задкавказието, Близкия Изток, Северна Африка (включително скални) (Strzygowski 1903, 147, fig. 115; DACL, 1922, 1369–1370; DACL 1924, 59–61, 71, 667–668). Макар и рядко, този план се среща и в българските земи през V–VI в., а по-широко – през IX–XIV в. (Чанева-Дечевска 1970, 8–21; Чанева-Дечевска 1999, 217, фиг. 41). През ранновизантийския период се прилага широко при изграждането на баптистериите и мартириите, но църквата при Лютиброд свидетелства и за епизодични прояви в църковната архитектура.

Освен църквите, в колонията по Суха река с увереност можем да идентифицираме крипти и параклиси, като класически представител на тази архитектура е гробищната църква с криптите в м. Сандъкълъ маара, разположена недалеч от кастела до с. Балик и в близост до манастира „Гяур евлери“ (кат. № III.33; обр. 51) (Атанасов 1991, 37, обр. 9; Atanasov 2011, 202, fig. 8). Този погребален комплекс обслужва именно манастира, защото подобно съоръжение в „Гяур евлери“ отсъства, а разстоянието между двата обекта е само около 300 м.

В „Асар евлери“ криптата и църква № 2 са единен комплекс (кат. № II.37; обр. 50), разположен на около 200 м северно от главната църква № 1 (Атанасов 1991, 37–38, обр. 11; Atanasov 2011, 193, 201, fig. 6, 8). Тук се докосваме до проблема за т.нар. „двойни църкви“, за които се предполага, че са резултат от добавянето на заупокойни параклиси към същинските църкви (Restle 1978, 1041–1044; Babič 1969, 18). В случая погребалният еднокорабен едноапсиден параклис с три гроба върху пода е изсечен до триапсидна църква от сирийски тип и се явява нейно естествено продължение в южна посока. Навярно когато е оформен (струва ми се, че църквата № 2 го предхожда, понеже е много по-старателно обработена), е бил отделен от църквата с преградна стена (зидана или дървена конструкция, за което свидетелстват в жлебовете на тавана), разрушена след запустяването на монашеската колония. Според манастирските изисквания притворите на църквите в „Гяур евлери“ (кат. № II.29) и „Асар евлери“ (кат. № II.36) са твърде обширни, защото при някои служби в тях се събирали всички монаси.

Развитието на църковния ритуал и засиленият култ към светците през V–VI в. довеждат до някои кратки индивидуални и групови служби. Именно това налага до църквите (предимно манастирски) да се изградят допълнителни еднокорабни едноапсидни помещения – параклиси, чийто ранен прототип откриваме при манастира на Симеон Стълпник в Сирия от V в. (Butler 1929, 22–23; Restle 1966a, Col. 845–862). Спираме се така обстойно на проблема за параклисите, защото до църквата в „Гяур евлери“ старателно е оформено едноапсидно еднокорабно помещение (обр. 52, кат. № II.29). Апсидата по сирийски образец е правоъгълна и плоскодънна, а притворът по-широк, отколкото дълъг.

Внимателното разглеждане на плановете на скалните помещения по Суха река навежда на мисълта, че тук са изградени общежителни монашески спални. Големият скален манастир в „Гяур евлери“ включва църква с голям притвор, голямо продълговато помещение западно от притвора, напомнящо атриум (?), параклис с притвор до него и само една килия, до която се достига по четири стъпала (кат. № II.29). Наистина извън комплекса има обширна крипта с гробищен параклис и шест гробни камери (кат. № II.33) и още две уединени килии с параклиси в северна посока (кат. № II. 31, 34), но едва ли всичко това е по силите и за нуждите само на трима, дори петима (според уставите в килия живеят един или двама иноци) човека. Над църквата обаче е открито значително по обем помещение с кладенец, в което спокойно биха могли да живеят десетина монаси (кат. № II.29). Само голяма група от хора може да изсече такива обеми, да извърши толкова трудоемка работа по оформянето на водочерпната шахта и най-сетне да затопли обширната киновиална спалня в мразовити дни. Фактът, че в подножието на манастира има три големи и лесно достъпни помещения, ползвани навярно за склад (кат. № II.30), магерница с огнище (кат. № II.31) и трапезария (кат. № II.29), подсказва присъствието на сравнително голяма (най-голямата в региона) монашеска общност. Освен монасите от манастира тук за неделни служби и празнични трапези навярно са пристигали и монаси (отшелници?) от килиите, разположени в северна посока в „Тарапаната“ (обр. 61, II.34, табл. IV. 2) и „Сандъкълъ маара“ (обр. 55, кат. № II.33). Последната действително има една малка килия с прозорец в южния край, но това е най-вече погребален параклис за монашеската общност в „Гяур евлери“. За това съдим от петте гробни камери, погребалния параклис и от още една по-голяма гробна камера в югозападния ъгъл на параклиса, която може да е ползвана и за костница.

На пръв поглед по сходен начин е композирана и монашеската обител в подножието на крепостта Адина до с. Балик, наречена от местното население „Асар евлери“ („Крепостни къщи“) (табл. V. 1). И тук има голяма църква под № 1 с обширен притвор (обр. 49, кат. № II.36), втора църква под № 2 със заупокоен параклис и крипта (обр. 51; кат. № II.37), а уединените в подножието на крепостта килии, при това спорни, са само две или три (кат. № II.39–41). Отново ще заострим вниманието върху старателната обработка на скалата в църквите и особено върху трудоемкия за прокопаване шахтов кладенец, за което се изискват усилията на много хора. Определено смятам, че част от монасите, оформили и ползвали църкви № 1 и № 2 с криптата, са живели в най-южното помещение на „Асар евлери“, чиято площ надвишава 40 м² (обр. 53, кат. № II.35). Тук за пръв път в скалното манастирско строителство в региона откриваме в северозападния ъгъл обособено отходно място (*latrina*), оформянето на което е естествено за голяма киновиална спалня. Що се отнася до плитката апсида върху източната стена, нейната направа навярно е продиктувана от постоянните иночески молитви, допълващи общите литургии. Сравнително голяма килия или по-скоро общомонашеско помещение с площ

над 30 м² (кат. № II.38) е оформено в непосредствена близост и срещу входа на втората църква под № 2 в „Асар евлери“, но на по-висока кота.

Наличието на общи монашески жилища не отменя съществуването на уединени килии. Има ги в „Гяур евлери“ (кат. № II.30, 31), „Асар евлери“ (II.38–41), „Шан кая“ (обр. 54, кат. № II.43–45) и до с. Брестница. В повечето случаи това са дооформени естествени пещери, често с ниши по стените. Явно обемът на каменоделските дейности тук е напълно във възможностите на един или двама монаси.

Несъмнено монашеските обители по Суха река са свързани с близките ранновизантийски крепости до селата Оногур, Голеш и Балик. Около последната са съсредоточени големите киновиални манастири „Гяур евлери“ и „Асар евлери“. Благоприятните природни дадености допринасят „Гяур евлери“ да се оформи като единен манастир. Отделена е само погребалната църква с криптите, но това е само от хигиенни и морално-етични съображения.

„Асар евлери“ е организиран по друг начин, също резултат на природни дадености – разположението на естествените пещери, които се дообработват за култови помещения. Тук католиконтът, криптата с гробищната църква, монашеското общежитие и килиите са оформени като самостоятелни обеми, но са разположени недалеч едни от други. Според мен именно тези два манастирски комплекса – „Гяур евлери“ и „Асар евлери“, така близки до кастела Балик и един спрямо друг, са били център на монашеския живот по Суха река. По този повод следва да посочим и определената взаимовръзка на църква № 1 в „Асар евлери“ с живота в кастела. Става въпрос за системата от шахтови отвори, които, от една страна свързват крепостта с църквата, а от друга – църквата, респективно крепостта, с речния бряг (кат. № II.36) (Атанасов 1991, 37–39, обр. 9, 10). Шахтовите кладенци с монтирани в тях дървени стълби (местата на гредите и сега личат по скалата) могат да служат едновременно като водочерпно съоръжение и като комуникация на монасите и богомолците с кастела и скалния храм. Сходно скално водочерпно съоръжение е проучено и в близкия кастел „Св. Кирил“ срещу монашеската обител до с. Голеш. То осъществява контакт на крепостта с реката в подножието и е убедително датирано с находки и монети към V–VI в. (Atanasov 1997, 127–135). Има и ред признаци, че е аязмо за светена вода, свързано с мартирия до централната порта и на този фон може да се правят догадки относно водочерпното съоръжение в църква № 1 в „Асар евлери“.

Чрез изсечени в скалата коминообразни скачени шахти се е осъществявал достъпът и до гробищната църква „Сандъкълъ маара“, разположена между кастела Балик и „Гяур евлери“ (обр. 55, кат. № II.33). Приблизително такъв вид имат и шахтовите отвори на близкия скален манастир „Гяур евлери“ (кат. № II.29). Там единият служи за връзка между църквата и спалното общежително помещение, а вторият, сега полузасипан, е водочерпно съоръжение, обслужвало обитателите на общомонашеското помещение. Това ни дава основание да предполагаме един общ строителен похват в района на Суха река, който

най-вероятно е прилаган през ранновизантийската епоха. Прочее, находките и керамичните фрагменти, отложени по дъната на шахтите в съоръжението до с. Голеш, „Гяур евлери“ и „Асар евлери“ до с. Балик, насочват именно към V–VI в. А едновременното оформяне на тези съоръжения и църквите трудно може да бъде опровергано.

Недалеч от колонията по р. Суха, при с. Думбравени на румънска територия, преди около 25 години е открит нов скален манастир, изсечен на два хоризонта (обр. 56–57, кат. № II.48). Горният етаж включва едноапсидна еднокорабна църква с притвор, голям колкото наоса. Апсидата е сравнително обширна – около 1,45 × 1,50 м, наосът – 2,50 × 1,50 м, притворът – 2,75 × 1,60 м. Западно от притвора е оформен погребален параклис с полукръгла апсида, ориентирана на запад, която е своеобразна контраапсида на апсидата на църквата, ориентирана на изток. Параклисът е почти квадратен с дължина около 1,75 м, а апсидата е с диаметър около 1,00 м. Северно от нея са оформени три гробни камери, след които следва дълъг тесен коридор с ниши (табл. II. 48) (Chiriac 1988–1989, 149–168, fig. 2,3; Chiriac, Parasima 2000, 197–205). Последният напомня по плана и разположението си коридора над „Гяур евлери“ (кат. № II.29) и „лабиринта“ в скалната обител от V–VI в. под ранновизантийската крепост Палматис до с. Оногур, Добричко (обр. 58, кат. № II.42 табл. V.2) (Атанасов 1991, 37, фиг. 7; Атанасов 1993, 72, фиг. 9, 22). По всичко личи, че монашеските килии в Думбравени са на долния етаж, където има следи от изсичане на помещения, но южната преграда е зидана. В момента зидовете са разрушени и разпределението на помещенията не може да се реконструира.

В литургично отношение по-специално внимание заслужава параклисът с ориентираната на запад апсида, която е своеобразна контраапсида, имаща визуална връзка с източната апсида-презвитерий. На пръв поглед подобно устройство има още едно скално помещение (дообработена пещера) недалеч от Думбравени, което през последните десетилетия се почита като пещерата, в която пребивава св. Андрей при мисията си в Скития⁷. Апсидите обаче са на северната и южната стени и като цяло само формално наподобяват ранновизантийските скални обители по Добруджанското Черноморие (Калиакра, Яйлата) (Атанасов 1991, 35–36, обр. 5, 6).

Проблемът с контраапсидите ни занимава по-специално, защото, както вече стана въпрос, освен в Думбравени, такива са регистрирани в няколко църкви по Черноморието. Изобщо контраапсидите са тема, която стои отдавна на вниманието на специалистите по раннохристиянска археология (Testini 1958, 585–586; Palol 1967, 82, 136, 373, 397–401; Duval 1971, 87, 294–295; Duval 1973, 28 etc.). Това явление в църковната архитектура е характерно за периода

⁷ Тази интересна скална църква все още не е публикувана. Намира се на румънска територия, недалеч от границата с България, между селата Голеш и Думбравени. (табл. I). Кратки сведения за нея виж в: Атанасов 2004, 18–19. Беше посетена отново с екипа, работещ по настоящия проект, през есента на 2022 г., когато беше доуточнен плана ѝ.

V–VIII в., като най-масовите проявления са в Северна Африка, Испания и Югозападна Европа. Специално трябва да се споменат скалните църкви с контраапсиди от VI–VII в. в испанските провинции Алава и Тревиньо (Garai-Olaun 1988, 169, 175, 178–181, 247, fig. 27, 31, 33, 74; Jimeno 1989, 239–245, 309–311, fig. 28, 72, 74, 83, 108). Много от посочените храмове са свързани с визиготите ариани, но има и такива, в които се практикува католическата (православната) литургия. На този фон може да се предполага, че скалните църкви с контраапсиди в Добруджа (включително Думбравени и „Св. Андрей“) може да имат връзка със силното арианско присъствие в този регион през втората половина на IV–V в. Това обаче е само една хипотеза, която засега няма достатъчно опора в наличните материали. И все пак трябва да се уточни, че, за разлика от Испания, скалните църкви с контраапсиди в Добруджа нямат аналози сред откритите зидани храмове в региона от V–VII в. Впрочем, остава открит и въпросът за семантичната натовареност и литургичното приложение на контраапсидите в църквите от V–VIII в. Засега надделява тезата, че там се извършват заупокойни служби (Grabar 1946, 541–542; Testini 1958, 585–586; Duval 1971, I, 87, 293, II, 28). В този смисъл контраапсидата в Думбравени напълно се вписва в тази концептуална рамка, защото се намира в непосредствена близост до трите гробни камери (обр. 57, кат. № II. 48).

При разкопките в Думбравени румънски колеги откриват керамични фрагменти от X в. (обр. 59) и един повреден кирилски надпис (обр. 60), което им дава основание да датират комплекса към X–XI в. Начинът на оформяне на помещенията, разпределението, контраапсидата с гробните камери, дългите коридори с ниши, старателно изсечените помещения обаче сродяват този комплекс по-скоро със съседните ранновизантийски скални манастири от V–VI в. по Суха река (най-вече „Гяур евлери“ до Балик и скалната обител до Оногур), отколкото с манастирите от X в. по Канагьол. Почти едновременно с моите бележки относно хронологията на манастира в Думбравени (Атанасов 1999, 289), там бяха предприети системни археологически разкопки от румънски колеги. Да се попадне обаче на културен хоризонт със съхранена стратиграфия, е рядък шанс. Специално ще посочим намерените при почитването на гробните камери в подножието на църквата монети от 383 г., емитирани в Константинопол при император Валентиниан II (375–392) – вероятно ползвани като „Харонов обол“ за погребаните (Parasima, Chiriac 1995–1996, 267–269). Действително за харонов обол при погребения често се слагат по-ранни монети. Като цяло обаче на фона на плана и керамиката, обителта е оформена около началото на V в. и е напусната към края на VI в., когато са изоставени всички околни селища и крепости. Със сигурност е преизползвана през X в. (Chiriac, Parasima 2000, 222–231). Аналогична се оказва ситуацията при големия манастир „Гяур евлери“ до с. Балик. Многобройният керамичен материал, събран в голям иманярски изкоп в подножието на обителта през м. юни 2005 г., се разделя на две групи, датиращи съответно от V–VI и от края на IX – началото на XI в.

Сред най-трудните за разрешаване е проблемът за монашеските практики в колонията обители по р. Суха и до с. Думбравени. Още повече, че когато са формирани и са се развивали през V–VII в., в християнския свят съжителстват различни монашески организации, чийто първоизточник е Изтокът – Египет, Сирия, Палестина и Мала Азия (Patrich 1995, 13–35). Благодарение дейността на св. Василий Велики в края на IV в. и най-вече на прилагането на Юстиниановото законодателство през първата половина на VI в., в границите на Източната Римска империя, респективно на Балканите, определено се дава предпочитание на общежителните манастири. Тази организация е определяща и за скалните обители по р. Суха („Гяур евлери“ и „Асар евлери“), за които са характерни киновиални спални. Те отразяват духа на свети-Василиевите правила и новелите на Юстиниан Велики. Там е указано, че всички монаси трябва да спят върху сламеници в една обща спалня, за да могат да контролират искреността на постъпките си. Частни помещения (индивидуални килии) се допускат само за игумена, болните и старите опитни монаси (Cod. Just. Nov. 123; Patrich 1995, 34). Прави освен това впечатление, че за разлика от източните обичаи (специално в Египет), киновиите около с. Балик са обитавани от не повече от 15–20 калугери. Трябва да се припомни обаче, че Василий Велики препоръчва манастирите да не се пренаселват и определя максимум около 30–40 монаси, а и в Юстиниановите новели се говори обикновено за малки манастири (Patrich 1995, 31–32). Както египетските и сирийските монашески правила, така и новелите на император Юстиниан допускат добродетелни монаси с голяма практика да напускат манастира и съпътствани от един или двама ученици-помощници, да се уединяват като анахорети в околностите му (Cod. Just. Nov. 5. 3; 123. 36; 133. 1; Patrich 1995, 21, 27–28, 34). Те обаче нямат право на собствени църкви и са длъжни в празнични дни да се явяват в манастирския католикон и да служат заедно с другите монаси. Обръщам внимание на тези правила, защото изолираните двойки килии в скалата „Тарапана“ до крепостта при Балик (обр. 61, табл. II. 34) и тези в м. Шан кая до Оногур (обр. 54, кат. № II. 43–45, табл. V. 2) най-вероятно са обитавани от такива отшелници, но свързани с манастирите около крепостта Палматис край с. Балик, т.е. „Гяур евлери“ и „Асар евлери“.

Вече стана дума, че мнозинството от обителите по р. Суха са в непосредствена близост до големите късноантични крепости при селата Балик, Оногур и Голеш (обр. 36, 39). Същевременно обителите до селата Хитово, Брестница и Думбравени са сравнително отдалечени както от киновиалния монашески център до с. Балик, така и от други населени места и крепости (обр. 36). Едва ли става въпрос за отшелнически покои, защото споменатите паметници, както и обителта до Голеш, обикновено включват по две килии и църква. А вече бе упоменато, че по правило отшелниците през IV–VI в. нямат собствени църкви. Отсъстват податки и за общност на келиоти, формиращи лавра, защото комплексите в Голеш, Брестница, Думбравени и Хитово са компактни и липсват белези за типичните разпръснати келиотски структури. Всъщност в

Юстиниановото законодателство термините *лавра* и *келиоти* изобщо липсват (Patrich 1995, 32). Най-вероятно иде реч за малки манастири от църква и две-три килии, обитавани от 3–6 калугери. Известно е, че Юстиниановото законодателство допуска малки манастири, в които живеят минимум трима монаси (Cod. Just. Nov. 67; Patrich 1995, 32), а според наложените практики в Египет, Сирия и Мала Азия се препоръчва в една килия да живеят по двама монаси (Patrich 1995, 16–17, 19).

Определено центърът и първоизточникът на скалните манастири в региона са големите обители около крепостта до с. Балик – късноантичния кастел Адина. По-късно изявени монаси се отделят и формират в близост отшелнически килии, а в по-отдалечените места – малки манастири (нещо като дъщерни скитове), отдалечени на около 10–30 км от киновиите до с. Балик. Тези обители обаче навярно са били автономни, защото новелите на Юстиниан не позволяват един игумен да управлява повече от един манастир (Patrich 1995, 32). Следвайки практиките в Сирия и Мала Азия, регламентирани стриктно от правилата на св. Василий Велики и Юстиниановото законодателство, всички манастири е трябвало да се подчиняват на най-близкия епископ (в случая този на Дуросторум, а след средата на VI в. – и тези на Залдапа и Палматис), който имал решаваща дума и при избора на игумените (Cod. Just. 3.46.1–3; Nov. 5.9; 123.34; Patrich 1995, 26. 30, 32).

Нека отделим няколко думи и за историческия контекст и етническата принадлежност на скалните обители в Южна Добруджа през V–VI в. Отсъствието на категорични писмени извори и епиграфски паметници внася в подобни разсъждения известна умозрителност, но, от друга страна, някои специфики в интериора и особености в литургията не бива да останат без коментар. Няколкократно бе споменато за по-широките, отколкото дълги наоси в църквите по Суха река, което се смята за сирийска традиция. На сирийски влияния се отдават ваните за ритуално измиване и особено плоскодънните правоъгълни олтарни ниши в църкви около Балик и Хитово (обр. 45, 49, 52). Тези археологически факти са в съзвучие с много писмени извори и епиграфски паметници, в които през Античността се проследяват няколко миграционни вълни на малоазийско и сирийско население към Добруджанското Черноморие (Бешевлиев 1983, 31; Велков 1959, 237; Минчев 1986, 31; Sucevianu, Barnea 1991, 243–245). Според някои надписи, мнозина от тях, а и потомците им, изповядвали християнската религия. Предполага се, че дело на тези преселници са и представителните сирийски храмове в Калатис и Джанавар тепе до Варна (Якобсон 1982, 47–49; Vulpe, Barnea 1968, 475, fig. 34; Barnea 1981, 134, pl. 49). Придвижването им от Черноморския бряг към колонията по Суха река е лесно – разстоянието не е голямо, а през V–VI в. вече са утвърдени религиозни центрове като Адина до с. Балик, Палматис до с. Оногур и „Св. Кирил“ до с. Голеш. Впрочем, още в началото бяха приведени и писмени извори за източни традиции в разпространението на монашеството в Добруджа през втората половина на IV–VI в., като последователите на известния монах Аудий и

специално т.нар. „скитски монаси“. Нека отбележим, че въпреки провежданите над век археологически разкопки в Добруджа и Североизточна България, при които са документирани над 100 базилики от IV–VII в., засега са открити само по един сигурен зидан манастир в Скития до Ибида (Слава Русь) и във Втора Мизия при „Джанавара“ до Одесос (Варна) (Opaïț, Opaïț, Vănică 1990, 18–28; Минчев, Тенекеджиев 2017, 459–461; Manev 2017, 218–236). В този смисъл скалните обители по източната граница на Доростолска епархия (тя съвпада с границата между Скития и Втора Мизия) са единствените засега безспорно локализирани ранновизантийски манастири в тази зона. В писмените източници обаче липсват податки, които да потвърдят или отхвърлят връзката на т.нар. в изворите „скитски монаси“ (Moreau 2017, 187–202) със скалните обители в Южна Добруджа. Предвид липсата на други документирани манастири около Залдапа (вероятен център на въстанието на римския генерал Виталиан и свързаните с него – даже по роднинска линия – „скитски монаси“), то тази възможност не бива да се пренебрегва.

Накрая ще се спра на съдбата на ранновизантийските скални манастири по Суха река през Средновековието. Продължава да стои открит въпросът за състоянието им в условията на езическа Дунавска България между края на VII и средата на IX в., когато иконоборчеството във Византия (726–843) води до появата на монашески обители в периферните ѝ зони. Най-вероятно са напуснати заедно с крепостите и градовете в края на VI в. и през първата половина на VII в., по време на аваро-славянските нашествия. Последното добре се илюстрира от разкопките в „Катакомбите“ и в м. Дълбока край Каварна, изоставени около средата – втората половина на VI в. Отсъстват всякакви археологически факти за обитаването им от емигрирали от Византия иконопочитатели през VIII – началото на IX в. Ето защо поддържам версията, че подобно на крепостите до Балик, Оногур и Голеш, животът в ранновизантийските добруджански скални обители секва окончателно към VII в., с вече трайното овладяване на тази зона от езичниците прабългари и славяни.

След налагането на християнството в България през 860-те г. изцяло съхранените скални църкви и манастири определено привличат вниманието на българите-прозелити. Откритите керамични фрагменти в „Гяур евлери“, Думбравени и „Асар евлери“, надписите, рисунките и знаците-графити в църква № 2 в „Асар евлери“, Голеш, Брестница, Хитово (обр. 42, 43, 62–64) и Думбравени (обр. 60) загатват, че през X – началото на XI в. монашеският живот е възроден (Атанасов 1986, 12; Атанасов 1989, 50–56, обр. 2; Атанасов 1991, 41; Chiriac 1988–1989, 264–268, fig. 5, 6). В тази връзка още веднъж трябва да се акцентира върху наличието на старобългарска керамика в културни хоризонти в подножието на манастирите при Балик („Гяур-евлери“) и Думбравени (обр. 44, 59), датирана между края на IX в. и началото на XI в. Смятам обаче, че континуитетът е само топографски и ако през V–VI в. обитателите са ромеи или християни, поданици на Империята, то след IX в. манастирите са приютявали предимно български монаси.

3. Колонията скални манастири по р. Провадийска

Тази колония преимуществено се датира към XII–XV в., за което има достатъчно основания, които ще бъдат представени в следващата глава. Един от маркерите е фактът, че много от тях са в подножието на крепости, обитавани през XII–XIV в. Всички те обаче са издигнати през IV–VI в., а някои са населявани и през X–XI в. (обр. 116). В тази последователност, ако обвързваме живота в крепостите с обитаването на скалните манастири, то не бива да пропускаме възможността някои да са възникнали още през V–VI или през X–XI в. Още повече, че недалеч от Провадийска река, в района на Черноморието, р. Суха, р. Канагьол, Крепча, Мурфатлар и др., са проучени колонии скални манастири както от ранновизантийската епоха, така и от епохата на Първото българско царство (Атанасов 1990, 9–12; Константинов 1977, 21–23; Атанасов 1991, 33–43; Атанасов 2004, 19–28; Атанасов 2007, 109–118, 186–201). Най-после, някои комплекси от скални помещения в подножието на крепостите „Малкото елеме“ и „Голямото було“ до с. Невша, край с. Косово, „Чукара“ до с. Кривня и до гр. Аврен, са в непосредствена връзка и допълващ елемент на ранновизантийската фортификация (обр. 116, 118–121). Те имат аналози сред подобни съоръжения от крепости, датирани в V–VII в. (Атанасов 1993, 73–77). В този смисъл, ако репер за датировка е обитаването на крепостите по р. Провадийска, то не трябва да се акцентира само на епохата на Второто българско царство. Ето защо не изключвам възможността обителите в подножието на укрепленията „Малкото елеме“ и „Голямото було“ до с. Невша, Косово, „Чукара“ до Кривня и Аврен да са възникнали още през V–VI в. и, подобно на крепостите, да са преизползвани през X–XI и XII–XIV в. В тази връзка ще посоча плана на църквата в т.нар. Косовски манастир (обр. 117, кат. № VI.106 а), който със своята подчертана контраапсида от запад има аналози по-скоро сред храмове от VI–VII в. включително и в този регион, като цитираните по-горе църкви в Калиакра, м. Яйла, до с. Тюленово и специално до с. Думбравени, защото до контраапсидата има вкопани гробни камери, както впрочем и недалеч от контраапсидата на църквата в Косовския манастир.

В този контекст е любопитна хронологията на обителите по Ломовете (реките Русенски, Бели, Черни и също Шипа), в които монашеските практики разцъфтяват както никъде другаде в българските земи през XIII–XIV в. (обр. 1). Действително те са на сравнително голямо разстояние от границата между Скития и Втора Мизия, около 60 км западно от нея, но трябва да подчертая, че между монашеските колонии в различните региони на християнския свят никога не е падала „желязна завеса“. Напротив, няма по-мобилна общност от монашеството през Късната античност и Средновековието до Кръстоносните походи, която да е така отдадена на „подвижничество“, препоръчвано дори от официалната църква. В следващата глава ще бъдат приведени доводи, че към този регион е регистрирана миграция на население и монаси от скалните обители по Суха река и р. Канагьол около средата на XI в. Има обаче скал-

ни обители като т.нар. „Маркова баня“ на брега на Шипа Лом при връзката с Черни Лом, в подножието на ранновизантийската крепост „Широково кале“ от V–VII в. (Шкорпил 1914, 101, фиг. 80), които заслужават по-специално внимание. Църквата е в западния скалист склон на крепостта, има квадратен наос и Ω -образна или по-скоро кръгла апсида с куполовиден таван. Диаметърът на апсидата е около 1,00 м и в нея се влиза през врата широка около 0,70 м, т.е. литургичното тайнство е почти скрито. Тази литургична инсталация насочва по-скоро към ранновизантийските църкви. Затова хронологията, или по-скоро възможността началото на монашеските практики и по Ломовете да е поставена още V–VI в. и да е впоследствие възстановена на места през X–XI в., т.е. преди те да получат масовост през XII–XV в., заслужава внимателна проверка.

Обр. 23. Раннохристиянски скални монаше-ски обители по Черноморието

Обр. 24. Скална обител „Св. св. Константин и Елена“ в м. Яйла до с. Камен Бряг (сн. Ал. Иванов)

Обр. 25. Скалната църква в манастира в м. Яйла

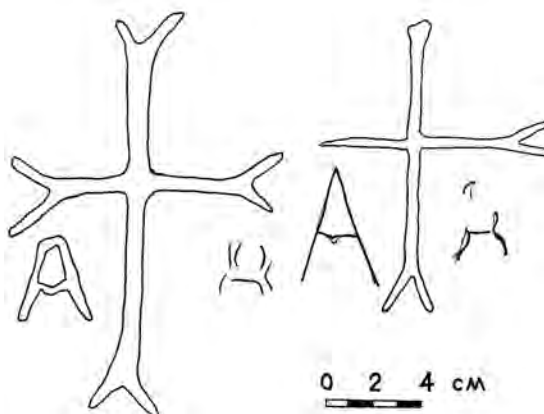
Обр. 26. Скална обител в Тюленово

Обр. 27. Ниши в стените на скалната обител № 15 до Тюленово

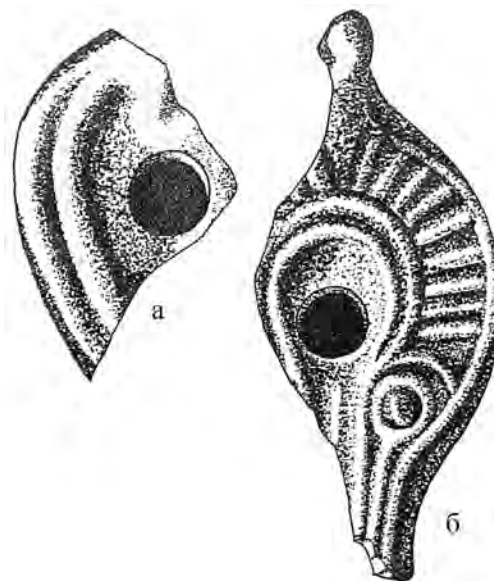
Обр. 28. Помещение в „Катакомбите“ до Аладжа манастир (сн. Горан Стефанов)

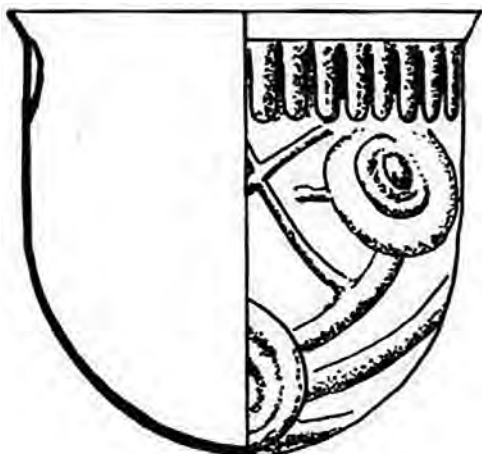
Обр. 30. Врязани кръстове в „Катакомбите“ до Аладжа манастир

a

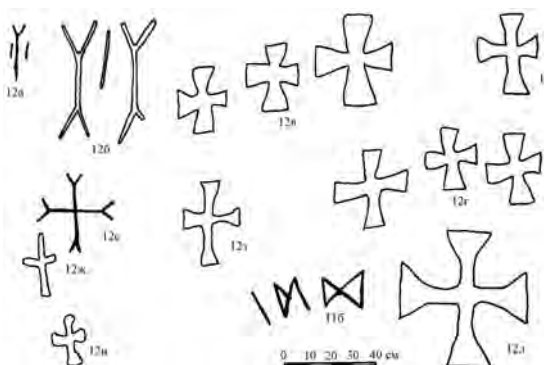

Обр. 31. Фрагменти от керамични лампи от обител с кат. № 17

б

Обр. 29. Част от кандилариум (а) и стъклена чаша/кандило (б) от „Катакомбите“ (по Г. Атанасов и Ал. Минчев)

Обр. 32. Кръстове и знаци графити от скални обители № 11 и 12 в м. Яйла

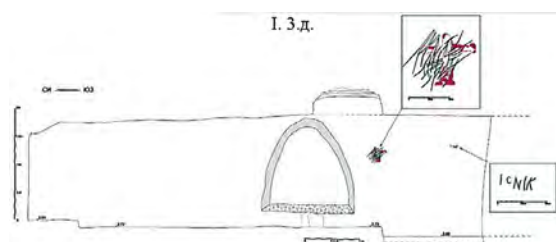

а

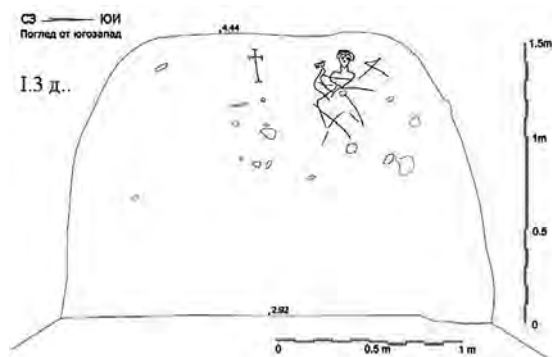

б

Обр. 33. а. Знакът ЮИ врязан в стената на скална обител № 12 в м. Яйла. б. Знакът ЮИ врязан в стената на скалния манастир до Крепча

Обр. 34. Графити върху югоизточната стена на скалната църква в м. Дълбока, Каварненско (по Н. Шаранков)

Обр. 35. Графити върху източната стена на скалната църква в м. Дълбока, Каварненско (по Н. Шаранков)

Обр. 36. Скалните манастири по р. Сува

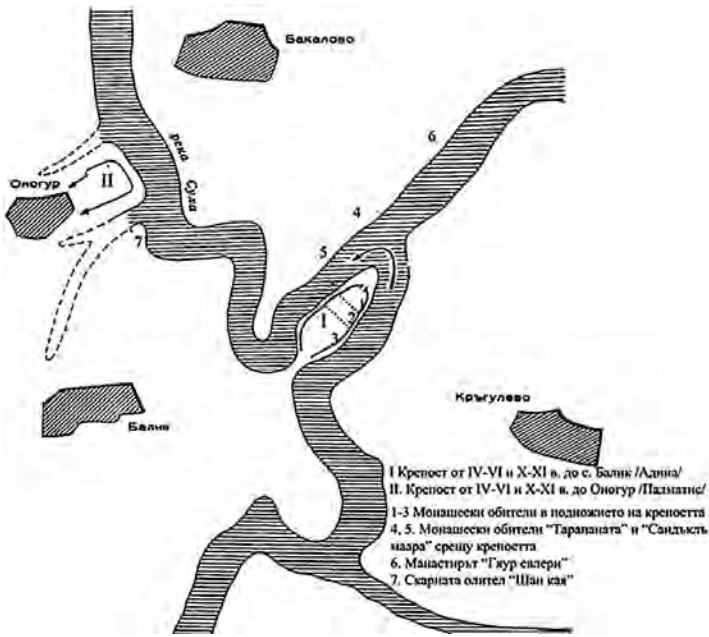
Обр. 37. Скалният манастир до с. Хитово, Добричко

Обр. 38. Скалният манастир до с. Хитово, Добричко – интериор в килиите

Обр. 41. Скалната обител до с. Голеш, Силистренско

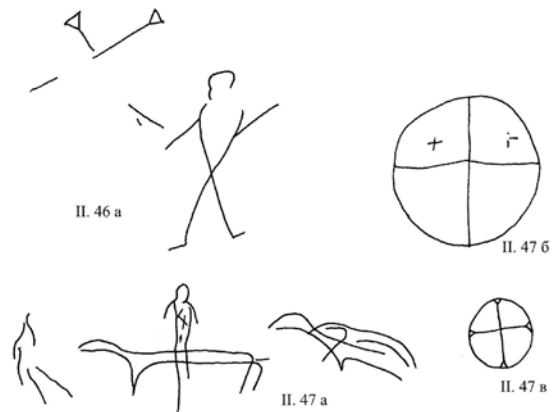
Обр. 39. Скалните манастири около крепостите до с. Балич (Адина) и с. Оногур (Палматис), Тервелско (по Л. Бобчева и Г. Атанасов)

Обр. 42. Знакът IVY в килия в скалния манастир до с. Хитово

Обр. 40. Скалната църква до с. Брестница, Тервелско

Обр. 43. Рисунки-графити в скалните монашески обителни до с. Брестница, Добричко и с. Голеш, Силистренско

а

б

в

Обр. 44. Керамика от подножието на манастира „Гяур евлери“ до с. Балик, Тервелско а. V-VI в., б. X – първа половина на XI в.

Обр. 45. Апсида на скалната църква до с. Хитово, Добричко.

Обр. 46. Скалният манастир „Гяур евлери“ (архив Г. Атанасов)

Обр. 47. Общомонашеско помещение (трапезария?) в подножието на църквата в „Гяур евлери“

Обр. 48. Църквата (католикон?) в „Гяур евлери“

а

б

Обр. 49. а. Църква № 1 в „Асар евлери“ в подножието на крепостта Адина до с. Балик. б. Олтарната ниша на църквата

Обр. 50. Църква № 2 в „Асар евлери“

Обр. 51. Скалната обител (гrobiщен параклис) „Сандъкълъ маара“ до с. Балик

Обр. 52. Параклисът в „Гяур евлери“

Обр. 53. Общомонашеското спално в „Асар евлери“ (по Г. Атанасов)

Обр. 54. Килии пред входа на обителта „Шанкая“ до крепостта при с. Оногур (Палматис) (сн. Ал. Иванов)

Обр. 55. Скалната обител (гrobiщен параклис) „Сандъкълъ маара“ до с. Балик

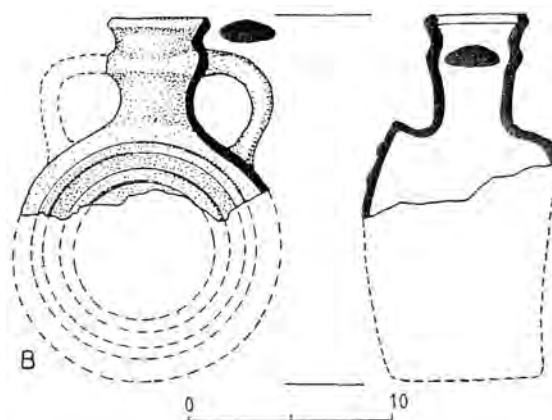
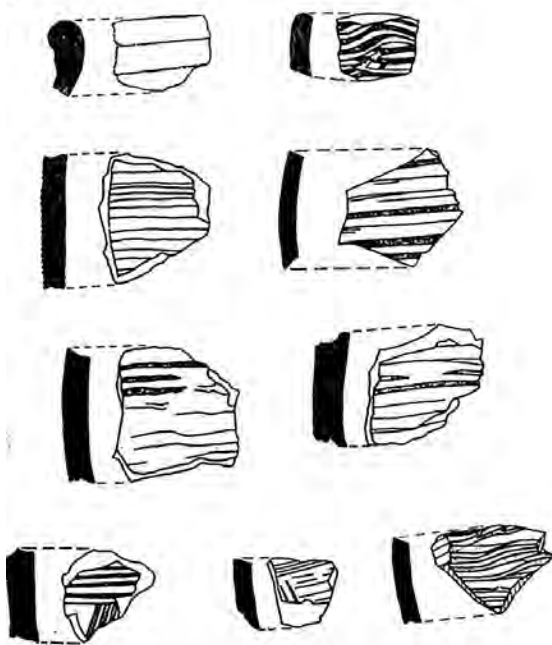
Обр. 56. Скалната църква до с. Думбравени, окр. Констанца (по С. Ангел)

Обр. 57. Скалният манастир до с. Думбравени, окр. Констанца – интериор с гробна камера

Обр. 58. Скалната обител „Шан кая“ до крепостта при с. Оногур

Обр. 59. Керамика от подножието на скалния манастир до с. Думбравени (по К. Киряк)

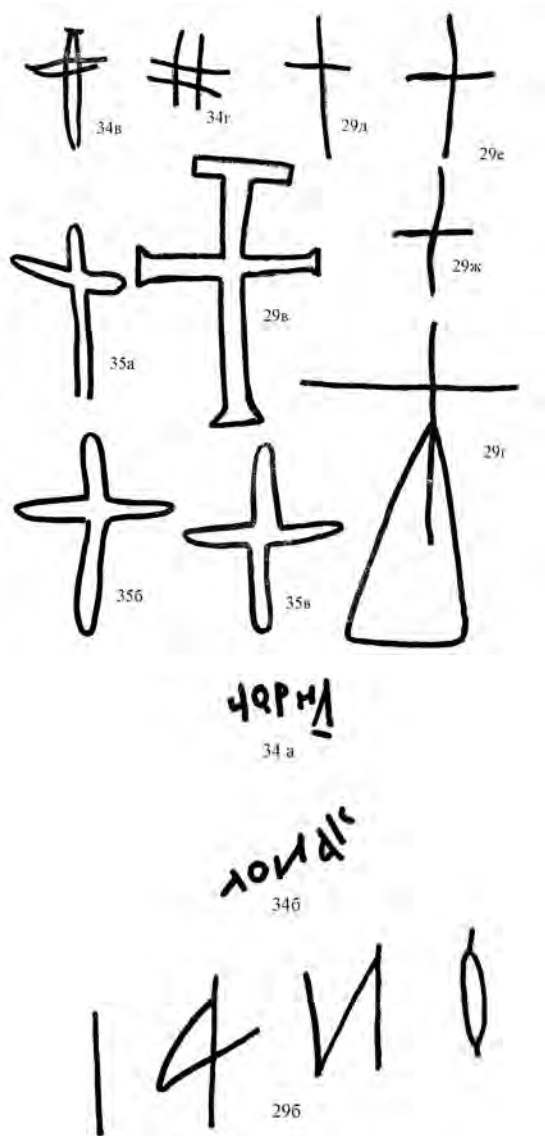
Обр. 60. Надпис-графит в скалната обител до с. Думбравени (по К. Киряк)

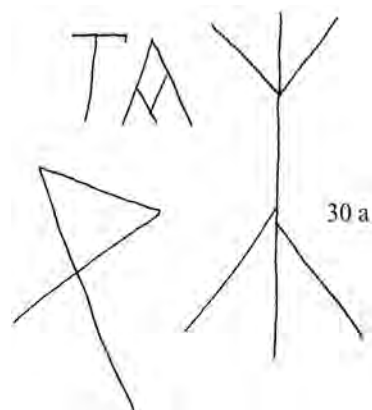
Обр. 61. Скалната монашеска обител „Тарапаната“ до с. Балик (сн. Ал. Иванов)

Обр. 62. Руноподбни знаци до скалното помещение в подножието на църквата на „Гяур евлери“ (архив Г. Атанасов)

Обр. 63. Надписи и кръстове-графити в „Гяур евлери“ (по А. Маргос)

Обр. 64. Графити в килия под „Гяур евлери“

ТРЕТА ГЛАВА

Наследниците

През 864 г., воден от различни подбуди, кан/княз Борис I-Михаил (852–889/† 907) взима съдбоносно решение, като покръства себе си и семейството си в Плиска. С помощта на гръцки духовници започва постепенното християнизирание на българския народ. Естествено процесът тръгва от централната област на държавата, която обхваща приблизително територията на старите римо-византийски провинции Скития и Втора Мизия. Още при управлението на княз Борис I и специално след 870 г. се слага началото на българска църковна организация, като тази територия се администрира от епископите на Плиска/Преслав и Дръстър. Същевременно, още с покръстването започва организираното от централната власт и епископите манастирско строителство, защото манастирите са единственият източник, където се формира кадровия „резерв“ на православната църква (Цухлев 1910, 510–511). Този процес се задълбочава при наследника му княз/цар/василевс Симеон I Велики (893–† 927), който сам приел монашеската схима като младеж в Константинопол и вече като владетел, разполагал с неограничени ресурси. При сина му цар/василевс Петър I (927–† 970) разрастването на монашеството в България, особено в централната област между Преслав и Дръстър, достига до такива размери, че някои автори като Иван Билярски, не без основание уподобяват България на „монашеско царство“ към средата на X в. (Билярски 2004; Билярски 2011).

За периода между края на IX и края на X в. в Североизточна България със сигурност са регистрирани около 100 църкви (над 50 в Плиска, над 30 в Преслав, четири в Дръстър, четири в крепостта до с. Цар Асен, две в крепостта до с. Цар Крум, две в крепостта до с. Скала и др.) и десетки манастири главно в и около Плиска и Преслав, Равна, Черноглавци, Варна. Става въпрос за зидани храмове, като впечатлява тяхното групиране около държавните административни и религиозни центрове и това се отнася главно за манастирите. Има обаче още една категория монашески обители – скалните манастири, които покриват равномерно цялата територия на същата тази централна област на царството, респективно Добруджа и Североизточна България (обр. 1, табл. I.1).

1. Скалните манастири по р. Канагьол и съседните сухоречия Суха река, Сребреница, Табан и Чаирлък (обр. 65, табл. I.1)

Най-голямата колония скални монашески обители през Х в. е по бреговете на сухоречието Канагьол, т.е. средновековната р. Дристра (табл. VI.1), протичала през централната територия на Първото българско царство (Атанасов 1984, 91–98; Атанасов 1990а, 9–12; Атанасов 1993, 122–143; Атанасов 1999, 286–290, кат. № II, IV; Атанасов 2004, 19–28). Край нея преминава най-важният път, свързващ столиците Плиска и Преслав с патриаршеската резиденция Дръстър (Атанасов 1987, 29–37). Своеобразни пътни станции край пътя са ранносредновековните крепости при селата Скала, Цар Асен и до гр. Алфатар (обр. 65). Така за сетен път се потвърждава изказаната преди повече от половин век мисъл на Д. Хъсей, че абсолютната откъснатост на отшелниците от средновековното общество (с най-голяма сила това важи за скалните обители) в мнозинството от случаите се оказва мит, който автоматично и много често се преповтаря без особено основание (Hussey 1940, 59–62). По този повод да си припомним наставленията на св. Василий Велики, безспорен авторитет за средновековното монашество, който горещо препоръчва изграждането на манастири в близост до градовете и селата (Patrich 1995, 30–31). Връзката монашеска общност – светско общество, обитавало съседните селища и крепости, е добре илюстрирана, включително с десетки надписи, епитафии и стенописи, в многобройните скални манастири в Кападокия (Teteriatnikov 1996, 179–182, 210).

По-горе се видя, че в надписа от крепостта до с. Цар Асен изрично се споменава за пребиваването на монаси по р. Канагьол/Дристра към края на IX – началото на X в. (обр. 66). Монашеската колония по р. Канагьол започва точно в подножието на крепостта при с. Скала, разпростира се на север в района на крепостта до с. Цар Асен и достига приблизително до Дръстър (обр. 65). Нейното начало е в скалния венец под крепостта Скала. Там са регистрирани църква (запазена е само олтарната ниша – обр. 67, кат. № V.74а), няколко единични килии (кат. № V.74б-д, № V. 74б-д), а северно от тях има параклис с гробни камери. Едната килия е по-голямо овално помещение със сводест таван, а по периферията е изсечена скамейка (Йотов, Атанасов 1998, 30–32, 327–328, кат. № XXXVIII–3, CXXVII–1, 2) (кат. № V. 74г). Допускам, че става въпрос за митреум, който през Х в. е преизползван за килия (?). Основание за тази хипотеза черпя от факта, че при археологическите разкопки в крепостта Скала (възникнала след началото на Х в. и напусната през 1036 г. при печенежкото нашествие) са открити мраморна оброчна плочка на Митра и бронзова фигура, определени и датирани към II–III в. сл.Хр. (Йотов, Атанасов 1998, 30–32, 327–328, кат. № XXXVIII–3, CXXVII–1, 2). Най-последно, пещерните структури са предпочитани при оформянето на митреумите през Късната античност.

Северно от обителите при с. Скала, в околностите на с. Върбино, има два относително големи скални манастири с църкви – „Южният“ (обр. 68, кат. № V.76) и „Северният“ (обр. 113, табл. кат. № V.77) с килии, игуменарници и крипти, а северно и южно от тях има три групи по 3–4 уединени килии (кат. № V.75, 78) (Атанасов 1993, 122–124, обр. 1.1.2). Голямо струпване на скални монашески обители е регистрирано и в близките околности на крепостта до с. Цар Асен (обр. 69, 110) (Атанасов 1984, 91–98; Атанасов 1999, 286–290, кат. № II). Това по правило са малки църкви (обр. 69, кат. № V.80, 82, 84а; обр. 80а), в съседство с които има по няколко килии (обр. 69в, 78, 82, 83, кат. № V.81р, 83р, 84в).

Следващият център на монашески живот е около ранносредновековното селище от X в. (или преизползвана ранновизантийска крепост?) до гр. Алфатар, разположено на около 8 км северно от с. Цар Асен. На първо място, тук ще обърна внимание на голямата скална църква на десния бряг, до която има килия (обр. 70, кат. № V.86, табл. VI.2) и известна като „Гаргешка църква“. Любопитно е сведението в Алманах от 1885 г. за разкриване на кариера за каменни блокове във връзка със строителството на училището в Алфатар около 1885 г., която и сега е видна на около 80 м северно от скалната църква. Местността там е отбелязана като „Манастирище“ и се твърди, че тук каменоделците – арнаути попаднали на църковна утвар – потири, кръстове, кандила (Български алманах 1896, 378–379; Атанасов и др. 1994, 44).

Забележително е, че това е най-голямата скална църква не само в колонията по р. Дристра, но тя е сред най-големите църкви изобщо в обителите, оформени през X–XI в., защото само наосът с апсидата са с размери: дължина 6,45 м, ширина 3,15 м, височина 3,60–3,90 м. Докато неговата килия в непосредствена близост до църквата е със следи от продължително обитаване, то самата църква е недовършена или по-скоро разширена и изсечена на по-голяма височина. Нещо повече, вдясно от входа са започнали мащабни каменоделски работи за оформяне на голямо помещение с ширина 4,30 м и височина 5,30 м, но е задълбано само около 0,60 м (обр. 70, кат. № V.86). На около 60 м в северна посока, в съседния скален венец, на недостъпна височина, са започнати, но са останали недовършени още две помещения (килии?) със средни размери (обр. 71, табл. VI.1). Очевидно монахът (възможно и двама монаси), обитавал килията, не е бил в състояние да започне толкова мащабно строително начинание. Несъмнена е намесата на старобългарските обитатели от разположеното на срещуположния бряг укрепление (обр. 65, табл. I.1). Явно идеята е била формирането на голям представителен скален манастир, но някакъв катаклизъм (например руско-българо-византийската война от 969–971 г., или голямото печенежко нашествие от 1036 г.) я е осуетил. Не е изключено към това начинание да имат отношение и монасите на близкия скит на левия бряг на Канагьол в м. Суха чешма, където има малка, но старателно изсечена скална църква с килия, по стените на която има десетки рисунки и надписи-графити от X в. (обр. 72, кат. № V.87, табл. VI.1, 3).

Към тази група около гр. Алфатар се причислява сравнително големият скален манастир в м. Пенчов път, намиращ се на около 4 км северно от м. Суха чешма (обр. 73, кат. № V.89). Североизточно от него има още един малък скит до Алфатар в м. Аладжова канара (обр. 74, кат. № V.90) и няколко изолирани килии, северно и южно от него (кат. № V.88, 92) (Атанасов 1984, 91–98; Атанасов 1999, 286–290). Колонията завършва недалеч от с. Васил Левски в м. Братила, където се намират две естествени скални колонии, като в подножието на едната има обширна скална църква, а в подножието на другата – килия (обр. 75а, б, кат. № V.91) (Атанасов 1999, кат. № II, VI–1,2, VII–1–3). Северно от тях се виждат още две изолирани килии (обр. 74, 112, кат. № V.88, 92).

Към колонията скални манастири по р. Канагьол гравитира скалният скит срещу крепостта „Аязмо“ до с. Руйно (обр. 76, кат. № V.94), включваща църква с четири килии и крипта (Атанасов 1991а, с. 28–29, кат. № I). Изолирана скална килия е регистрирана и в съседното сухоречие Табан; разположена е в подножието на крепостта до с. Поп Русаново (кат. № V.93) (Атанасов 1989, 57, обр. 3а). Малко по-отдалечена е наскоро откритата скална монашеска обител до с. Острово, общ. Завет, която включва скална църква (параκλισ) и добре оформена килия до нея, а в подножието има още три естествени пещери, едната от които е със следи от естествена обработка (обр. 77, кат. № V.95,) (Атанасов, Жалов 2023, под печат).

По-специално стои въпросът със скалните манастири по р. Суха (обр. 36), манастирът в околностите на с. Думбравени (обр. 56, кат. № I. 48) (Chiriac 1988–1989, 149–168, fig. 2, 3; Chiriac, Papasima 2000, 222–231), както и скалните обители около Касиан (?) (обр. 109) на румънска територия (Шмониевский, Воина 2020, 295–312). Вече споменах, че плановете и литургичните особености на обителите по р. Суха (Атанасов 1991, 33–43; Атанасов 2014, 9–11) и Думбравени предполагат датировка към V–VI в. Същевременно някои рисунки, знаци-графити (особено знакът ΙΥΙ в Хитово, обр. 42, табл. IV.3), надписи и фрагменти ранносредновековна керамика загатват, че може да са преизползвани през X в. Системните археологически разкопки в Думбравени през 1999–2000 г. и наблюденията в „Гяур евлери“ до с. Балик през 2004–2005 г. отстраняват всякакви съмнения в тази насока, защото редом с керамиката от IV–VI в., са открити и многобройни фрагменти от старобългарски съдове от края на IX – началото на XI в. (Chiriac, Papasima 2000, 221–231; Атанасов 2014, 14). В това няма нищо учудващо, защото през X в. ранновизантийските обители (за разлика от зиданите църкви и манастири) са напълно запазени в интериор и екстериор. Най-после, намират се в близост до ранносредновековни селища, а ранновизантийските крепости при Балик (Адина) и Оногур (Палматис) със сигурност са възстановени през X в. (Йотов 1995, 161–162). Ранновизантийски и средновековни материали са открити и в пещерата до Касиан, но все още няма убедителни факти, че става въпрос за монашеска обител (Шмониевский, Воина 2020, 295–312). За отбелязване е, че в почти всички скални църкви и обители в колонията по р. Канагьол и съседните сухоречия, както

в Думбравени и Касиан, са открити десетки рисунки-графити с християнско съдържание. Най-често и повсеместно се среща кръстът във всички възможни начертания – равнораменен, латински, с разклонени и триъгълни краища, патриаршески, кръстове в кръг и пр. (обр. 78, кат. № V.74е, 77б, 84г-ж, 87я). Към християнските символични изображения спадат фигурите на светци и монаси в църквите до Алфатар (кат. № V. 87 ж, к, л, н), корабите (символ на църквата с кръст над кърмата-алегория на Христос) (DACL, XII, Paris, 1935, col. 1007–1012) в обителите до Скала и с. В. Левски (обр. 75в, 80, кат. №V.74д, 91а), изчертаните храмове (обр. 81, кат. № V.87 о, п) и лабиринти в църквата до Алфатар и т.н. (кат. № V. 87ъ) (Атанасов 1990, 193–214; Атанасов 1993, 120–124). Налице са и „неканонични“ образи, като конници (кат. № V.74а, 87а-в), човешки (обр. 82, 83, кат. № V.94е, 87и, 89г) и животински фигури (кат. № V.87ф-у), и други графити като „дама“ (обр. 84), знаци (обр. 85, кат. №V. 74д, 87 х-щ, ь, 89а) и др.

Безспорни центрове на монашеския живот по р. Дристра се явяват три скални киновиални манастири. Двата са разположени до с. Върбино, Силистренско (обр. 68, 113, кат. № V.76, 77), а третият – недалеч от гр. Алфатар (м. Пенчов път), Силистренско (обр. 73, кат. № V.89). За отбелязване е, че двата Върбински манастира се намират само на около 5 км един от друг. Възможно е да са възникнали едновременно, но е допустимо и разширяването на единия да е довело до формирането на дъщерен скит, прераснал в киновий (Атанасов 1993, 122–140, обр. 1.11, 12; 2. 11; 4. 12–15). Южният Върбински манастир включва църква (обр. 68б, кат № V.76), голямо помещение с апсида и изсечени скамейки до нея (ако съдим по изискванията на Студийския устав, до църквата обикновено са скрипторият и училището) (Bréhier 1949, 540–545; Vorst 1914; Гошев 1939–1940, 65 сл.), трапезария с кухня, крипта, общомонашеско спално⁸ с две съседни килии и складове под тях. Впечатлява общомонашеското помещение до трапезарията на втория етаж, идентифицирана благодарение нишата на източната стена. В този смисъл южният Върбински манастир е обитаван от не повече от 5–6 монаха, начело с игумен (игуменската килия е на север от трапезарията). Това отново потвърждава извода на Р. Жанен, че през X в. манастирите са многобройни, но монашеските братства в повечето случаи се ограничават до 5–10 обитатели (Janin 1964, 29–32). Що се отнася до общомонашеските спални, въведени от Василий Велики и Юстиниановите новели, те продължават да се ползват с популярност и през IX–X в., като това косвено се долавя от устава на Студийския манастир (Bréhier 1949, 533–534; Каждан 1971, 5; Соколов 1894, 236). Столичните и околосточичните манастири в Плиска, Преслав, Равна и Черноглавци обаче загатват, че през X в. масово се строят и обители с верижно

⁸ В споменатата по-горе дискуссионна статия Р. Костова напълно отхвърля наличието на общомонашески спални (Костова 2000, 144, бел. 45), но те са категорично наложени в Юстиниановото законодателство и по-специално в новела № 123 (Виж Cod. Just. Nov. 123; Patrich 1995, 34; Bréhier 1949, 533–534; Janin 1964, 29–32) и са възприети през IX–XI в. в манастира на св. Теодор Студит (Каждан 1971, 55; Соколов 1894, 236).

разположени индивидуални килии (Чанева-Дечевска 1984, 165 сл.), практика, установена в редица коптски, кападокийски и кримски скални кинонии от това време (Rodley 1985, 241 etc.). Към тази група се причисляват още северният Върбински и Алфатарският (м. Пенчов път) скални манастири (Атанасов 1994, 122–140, обр. 1. 12–15; 4. 12–15; Атанасов 1999, 284–286).

Северният Върбински киноний включва обичайната църква, крипта (на втория етаж), складове и една обширна двойна килия (трапезария, игуменарница?), но липсва голямо общомонашеско спално помещение (обр. 81, кат. № V.77). За сметка на това в подножието на църквата (68, кат. № V.78) и на 2 км северно от нея (обр. 110, кат. № V.79) са регистрирани две групи по три наблизно разположени сравнително големи килии, в които могат да живеят по двама монаси. Още по-показателен в тази насока е планът на Алфатарския киноний, където освен църквата (сега от нея е съхранена само апсидата) и голямото общомонашеско помещение над нея (трапезария с кухня), са картирани още крипта и седем верижно свързани килии (кат. № V.89). Предполагам, че с Върбинските манастири са свързани разположените южно и западно от тях скални скитове при селата Скала (обр. 111, кат. № V.74) (Атанасов 1994, 122–140, обр. 1. 11,12; 2л 11; 4. 12- 15) и Руйно (обр. 76а, кат. № V.94) (Атанасов 1991а, 28–29, кат. № I). Скитът в Скала включва четири индивидуални килии с църква (сега от нея е запазена само апсидата – кат. № V.74а) в подножието на крепостта и изолирана крипта на около 2 км в северна посока (кат. № V.74е). Сходна е организацията и на скита до Руйно – параклис, крипта (обр. 76б) и три изолирани килии (кат. № V.94). Най-после, северно и южно от двата манастира са регистрирани по няколко самостоятелно оформени килии без църкви и параклиси, сравнително отдалечени както от манастирите, така и от скитовете. Четири малки килии северно от Скала са дооформени в естествени малки пещери (кат. № V.75). Друга група от четири килии с една гробна камера са групирани върху левия бряг на Канагьол, на 4 км от северния Върбенски манастир (обр. 78, кат. № V.79) (Атанасов 1994, 140, обр. 4. 16). Изолирани самостоятелни килии има и около Алфатарския киноний. Най-отдалечената е на 7 км в северна посока в м. Събюва канара (обр. 112, кат. № V.92), втората на около 5 км северно в м. Аладжова канара (обр. 74, кат. № V.90) (до нея има разрушена църквица, от която е останала апсидата), третата на около 6 км източно от крепостта при с. Поп Русаново (кат. № V.93) и четвъртата – на около 4 км южно в м. Пчелина (кат. № V.88) (Атанасов 1989, 55–57; Атанасов 1984, 97; Атанасов 1999, 284–285). Очевидно са обитавани от отшелници – една практика, достатъчно добре позната в Изтока и регламентирана от Трулския събор и манастирските устава през X в. (Patrich 1995, 17–18; Janin 1964, 6–7). Според различните манастирски устава през IX – X в., право на отшелничество получават няколко изявени монаси от кинония (св. Атанасий допуска до петима, св. Христовул – до трима, а св. Нил – петима и дори повече), но те остават свързани с него, като се задължават да посещават празничните литургии и ежеседмично да се причестяват в манастирския храм (Соколов 1894, 236; Janin 1964, 31–32). В Кападокия обикновено отшелниците

разполагат с параклис в съседство с килията, но това се отнася за по-ранния период (IX – началото на X в.), когато все още не са изградени големите т.нар. „трапезарийни“ манастири.

От посочените отшелнически килии по Канагьол само до една има скална ниша (м. Аладжова канара – обр. 74), но не е ясно дали иде реч за молитвен кът, започната и недовършена или за разрушена църква. В тази насока най-голям интерес будят две групи скални монашески обители, разположени около крепостта до с. Цар Асен и селището (крепост?) от X в. до Алфатар, но сравнително отдалечени както една от друга, така и от киновиите. При с. Цар Асен става дума за четири усамотени малки параклиси и килии (всички двукамерни), разположени в непосредствена близост до тях (обр. 69, кат. № V.80–84), докато при Алфатар църквите са две, а запазените непосредствено до тях килии са еднокамерни (обр. 70, 72а, кат. № V.86, 87) (Атанасов 1984, 91–96). В тази насока любопитен е скитът до с. Острово, общ. Завет (обр. 77, кат. № V.95) (Атанасов, Жалов 2023, под печат), разположен на около 25 км югозападно от скита до с. Руйно. Той включва църква и в близост сравнително голяма килия около 12 м², в която свободно могат да се настанят трима монаси. В подножието на църквата и килията обаче има три естествени пещери, в едната от които (под църквата) са налице следи от дообработка и е подходяща за обитаване. Предполагам, че в тази обител са се подвизавали около трима, максимум до петима, монаси, но механизмът, по който е формирана, не е много ясен, защото в близост досега не е открит друг скален манастир. По права линия той обаче е само на около 4 км от голямата ранносредновековна крепост до с. Завет, Исперихско (обр. 77) – своеобразен регионален военно-административен и религиозен център (Рашев 1982, 137, кат. № XLVI. 3, 4; Дзанев 1995, 208). В тази насока внимание заслужава и средновековното селище от X в., разположено северно от обителта в м. Петрова нива в резервата „Сборяново“ (Пенчева, Николаева 2020, 1229–1231; Pencheva, Nikolaeva 2020, 97–149) и специално ранносредновековният обект на около 1 км южно от „Петрова нива“ в м. Градът на доверието (Гергова, Атанасов 2009, 197–198, обр. 2–10). Тук на площ около 2 дка е открита малка църква/параклис, дълга само 7,5 м, пет жилища със стопанска постройка и по-представително каменно жилище до църквата, като всички са оградени с каменна стена с вход от югозапад. Благодарение на подемния материал структурата се датира между края на IX – началото на X в. и края на X или началото на XI в. Липсата на керамика на бързо колело предполага да снижим горната граница към края на X в.

Нека подчертая, че тази оградена структура няма аналог сред многобройните ранносредновековни обекти в Добруджа и Лудогорието и има известно формално сходство с оградените стопански и по-скоро манастирски комплекси в Плиска, Преслав, Равна и др. (Георгиев, Витлянов 2001, 31–39, фиг. 1, 9; Константинов 2015, 55–60, обр. 40; Чанева-Дечевска 1979, 34; Чанева-Дечевска 1984, 163–206, фиг. 112, 112, 116, 122, 123, 124, 125; Kostova 2000, 190–201; Костова 2004, 457–470; Попконстантинов, Костова 2008, 174–184,

фиг. 3). Вече е обърнато специално внимание на факта, че подобно на „Градът на доверието“, тези стени нямат отбранителни способности, защото са сравнително тънки (Чанева-Дечевска 1979, 34; Чанева-Дечевска 1984, 203; Kostova 2000, 191–192, фиг. 1–3, 5) и това ги отличава от защитните зидове около много византийски манастири (Magdalino 1984, 94–95). Коя е причината за тази специфика при зиданите манастири специално в Североизточна България през X в. не е много ясно, но може да се предполага, че е била обвързана със сигурността в България през първата половина на X в. и до 969 г. В случая може би оградните стени са натоварени със задачата само да поддържат уютата на монасите. Действително, манастирската ограда присъства в предписанията на самия св. Пахомий Велики (ок. 290/5–346/8), положил началото на първия киновиален манастир в Горен Египет. С цел защита на монасите от погледа на външния свят и предпазване от контакти с миряни в манастира, респективно ограничаване на изкушенията, той настоял киновиите (общжителните манастири) да се изолират с оградна стена, но без индикации тя да е крепостна (Neussi 1936, 127–128; Holubeanu 2020, 80). Предвид големия авторитет на св. Пахомий сред монашеството и широкото разпространение на киновиите, то ограждането им става повсеместна практика от Късната античност до ден днешен. Голяма рядкост е обаче през X в. да открием масивни манастирски огради, които да имат отбранителни функции при вражеско нападение на Балканите. Потвърждават го неособено дебелите стени на обителите във и около Плиска (включително на знаковия манастир около Голямата базилика – вж. Георгиев, Витлянов 2001, 31–39, фиг. 1, 9), Преслав, Равна, респективно обителта в „Градът на доверието“. За отбелязване е, че в основата на църквата в „Градът на доверието“ е намерен реликварен кръст-енколпион (Гергова, Атанасов 2009, 198, обр. 12), който обаче не може да се датира по-рано от втората половина на X в. (Atanasov 1995, 483–501). Характерът на тази структура остава загадка, но не изключвам вероятността да иде реч за манастирска обител. Действително църквицата на пръв поглед е малка, но сходна структура има един манастир до Никулицел в Северна Добруджа. Църквата там е още по-къса, с дължина само 6 м и ширина около 3 м (двете църкви имат приблизително еднаква площ, респективно около 14 и 18 кв. м), но тя се датира към XII–XIII в. Подобно на Водно, и около църквицата в Никулицел има само няколко землянки (Barnea, Ștefănescu 1971, 238–239, fig. 74; Holubeanu 2020, 280–281, fig. 76a).

Ако трябва да направим рекапитулация, то от три периода на християнско строителство и монашески практики – през V–VI, IX–XI и XII–XIV в., активно обитаване и християнски стационарни и движими паметници в региона на Острово-Сборяново са регистрирани само към X – началото на XI в. Затова остава само един сигурен репер и това е планът на църквата, респективно специфичната апсида (обр. 77, кат. № 95a). Тя е почти окръглена, но най-същественото е, че от наоса в нея се влиза през сравнително тясна врата, т.е. литургичните практики около олтарната трапеца остават почти невидими за

присъстващите в наоса. На този фон плътната олтарна преграда на църквата в Осеново е рядко явление, но не е без аналог. На около 150 км североизточно от Осеново се намира забележителният скален манастир до Мурфатлар в Централна Добруджа, за който подробно ще стане дума по-долу. Там в сектор В имаме три по-ранни църкви (В1, В2 и В3) от края на IX – началото на X в. Подобно на църквата до Осеново, наосите им са малки, а апсидите – сравнително големи с литургични инсталации (олтарни маси и пр.) в интериора им. Най-после и там от наоса в олгара се влиза през тясна врата, т.е. имаме плътна олтарна преграда, което действително е рядко изключение за църквите, и то само за скалните от IV до XI в.

Много въпросителни и условности са налице и относно монашеската организация в скалната обител до с. Острово. Ако действително структурата в „Градът на доверието“ (Гергова, Атанасов 2009, 197–198, обр. 2–10) е средновековен манастир, то е възможно няколко изявени монаси да са се уединили на брега на р. Чаирлък и да са формирали малък скит – практика, регламентирана от манастирските устава. Ако са обитавали само килията и като се вземат предвид нейните размери (кат. № 95б), то те не са били повече от 2–3 души. Това обаче е само хипотеза, защото припознаването на „Градът на доверието“ като манастир е хипотетично. Тук не бива да пренебрегваме и близостта до големия административен, военностратегически и духовен регионален център от X – началото на XI в., какъвто е крепостта до гр. Завет, където, редом с останалото, са открити християнски култови паметници и рядък печат на цар Петър (927–969). Намира се само на около 4 км северозападно по права линия от скалната обител до Острово и на брега на същата рекичка Чаирлък. От значение ще е било и влиянието на близките скални обители в Добруджа (при Руйно и по р. Канагьол/Дристра) и даже на големия манастирски център при Мурфатлар. Скалната обител в Държавен ловен резерват (ДЛР) „Воден“ до с. Острово обаче стои някак самотно и между скалните обители от X в. по р. Канагьол и р. Сребреница, и спрямо скалните обители по р. Бели Лом. Не е изключено тя да е своеобразно свързващо звено и същевременно да се явява свидетелство за една практика, обхванала цяла Североизточна България през X в.

Разгадаването на упражняваните монашески практики в обителите по Канагьол и съседните сухоречия, само въз основа на плановете и топографията, е сравнително трудна задача. Малко по-ясни са манастирите с църкви и общомонашески помещения край с. Върбино (1 и 2) и в м. Пенчов път до гр. Алфатар (кат. № V.76, 77, 89), докато организацията в останалите обители и особено срещу крепостите до с. Цар Асен, гр. Алфтар, с. Руйно и при с. Острово, е спорна, последното най-видимо при тези с църква/параクリс и килия или две килии в съседство (кат. № V. 74, 80–87, 90, 91, 94, 95). Ето защо допускам две възможности за обяснение. От една страна, специално с обителите до с. Цар Асен най-вероятно става дума за малка лавра от келиоти, ползващи се със значителна автономия. Допустимо, макар и малко вероятно, е да се разглеждат и като отшелници, свързани с манастирите, но обзаведени със собствени

параклиси за ежедневните литургии. Най-после, не изключвам възможността споменатите специфики да отразяват етапи в развитието на монашеската организация специално по сухоречията Канагьол, Сребреница и Чаирлък. Известно е, че около пещерните жилища на видни отшелници, като св. Антоний Велики, Евтимий Велики и др., още през IV–V в. са се събирали последователи (Ghity 1977, 2–7; Hussey 1940, 59; Снегаров 1944, 271; Жития на светиите 1974, 50–51, 297). По такъв начин се формира братство, явяващо се прототип на бъдещите манастири. Въпреки налагането на киновиите още през VI в., келиотската практика се съхранява и през IX–X в. Тогава около пещерните килии на известните анахорети св. Илия Нови и св. Нил от Росано в Южна Италия, Евтимий на Атон и Павел Латърски в Мала Азия по аналогичен начин се строят нови обители (Bréhier 1949, 39, 540–564; Каждан 1971, 55; Соколов 1894, 91–95, 122–126, 219–220). Обикновено е следвало изсичането на скален храм. Постепенно свободните келиотски братства прерастват в киновии, като за игумени се привличат самите анахорети Нил и Павел. Тази практика се долавя и в археологическите паметници, по-специално в кападокийските скални манастири. Л. Родлей изрично набляга на факта, че през IX и началото на X в. преобладават отшелническите килии, съпътствани от малки еднокорабни параклиси. Придобили заслужена слава след средата на X в., те стават привлекателен център за множество монаси и така възникват т.нар. „трапезарийни манастири“ (Rodley 1985, 185–192, 239). Най-показателен в това отношение е старият параклис Токали клисе, около който към края на X в. и през XI в. се разгръща един от големите кападокийски киновии (Rodley 1985, 249–250). Имаме и чисто български примери – килията на монаха Антоний до с. Крепча, Търговищко, с надпис от 921 г. е съпътствана от параклис (Константинов 1977, 26) с аналози в кападокийските отшелнически обители на св. Никита Стълпник в Гюлю дере, на св. Симеон Стълпник в Зелве, на безименните монаси в Айвали клисе, старата Токали клисе и пр., датирани IX – началото на X в. (Rodley 1985, 186–192, 239). Показателна в тази насока е епитафията върху стената в църквата „Св. Симеон Стълпник“, свидетелстваща, че монахът е подготвил гроба си преди кончината си: *„Докато съм жив, копая тази гробна пещера; приеми ме, о, гробнице“* (Jerphanion, I, 1925, 577–580; Restle, II, 1967, IXXI, ill. 217; Rodley, 1985, 193–197, fig. 36). И в пространното житие на св. Климент Охридски се твърди, че когато починал на 27 юли 916 г. тялото му било положено в построения от него манастир в Охрид *„...в гроб, който той сам, със собствените си ръце, приготвил от дясната стена на предната част на храма“* (Милев 1961, 127–130). Освен датировката съвпада и практиката отшелниците още приживе да приготвят своя гроб, защото гробни камери са регистрирани както в килиите-покоища на Никита и Симеон в Кападокия, така и на Антоний в Крепча. С гробни камери (около 15), най-после, са обзаведени повечето църкви и килии в Мурфатлар (кат. № III. 52, 53, 54), Скала (кат. № V.74e), Върбино (кат. № V.77, 79), Алфатар (обр. 72б, кат. № V.87) и Руйно (обр. 76б, кат. № V.94) (Rodley 1985, 88; Barnea, Bilcurescu 1959, 551, 558, fig. 8; Barnea 1981, 86; Шкорпил 1914, 102–

104, фиг. 81; Атанасов 1991а, 28–29, кат. № I; Атанасов 1993, обр. 2.6, 4.16). В някои от тях (в Алфатар, църкви В–3 и В–4 в Мурфатлар), подобно гробът на св. Климент в Охрид, погребалните камери са вдълбани вдясно от олтара, но това не е задължително. Трудно е да се разгадае смисълът на тази практика, но тя най-малкото свидетелства за пренебрежение към тленността и смъртта, както и за нетърпеливо очакване за отделяне на душата от тялото и явяването ѝ пред Всевишния.

На фона на приведените аналози може да се допусне, че подобно на Гюлю дере, Зелве, Крепча и Токали клисе, първоначално и по р. Канагьол/Дристра се появяват келиоти. Все още липсата на кинонии налага изсичането на съпътстващи молитвени параклиси. И както става при сходни случаи през IX в. в Латра и Южна Италия, така по Канагьол вероятно около килиите на прославили се монаси се групират последователи, възпроизвеждащи не само начина им на живот, но и опростения „архитектурен“ комплекс параклис-килия. Това, прочее, е един от възможните варианти за възникването на скалните обители около крепостите при с. Цар Асен, гр. Алфатар и край крепостта при гр. Завет недалеч от с. Острово, Исперихско. Специално около крепостта до с. Цар Асен не е изключено да се достига до обособяването на лавра, включваща четири-ма келиоти. Изглежда тази организация има развитие и някои от килиите на по-видни анахорети стават притегателен център за други иноци, като по такъв начин се формират киновиите при с. Върбино и гр. Алфатар. Те пък от своя страна се роят на сравнително отдалечени дъщерни скитове (кат. № 74, 84, 85, 94) и по-близко разположени отшелнически килии (кат. № 75, 79, 88, 92, 93). Последните обаче не разполагат с църкви, защото обитателите им са тясно свързани с киновиите, където ходят да се черкуват и причестяват ежеседмично. Вероятно на даден етап функционират едновременно както киновиите с дъщерни скитове и произхождащите от тях отшелници в самостоятелни килии, така и двете групи келиоти (под с. Цар Асен и м. Суха чешма до гр. Алфатар) с килии и параклиси. Дали последните влизат в някаква съподчиненост с киновиите или запазват автономията си, може само да се предполага.

Колонията по р. Канагьол ни изправя и пред още едно предизвикателство, каквото е голямата изолирана скална църква в м. Братила (обр. 75б, кат. № V.91) до гр. Алфатар (Атанасов 1989, 55–56, обр. 2). Тя е на около 7 км северно от манастира в м. Дядо Пенчев път, но в съседство с нея няма килии или естествени пещери с видимо обитаване. Вече е обърнато внимание, че подобни изолирани църкви в Кападокия не са свързани толкова с ежедневните нужди на монасите, колкото с духовните потребности на населението да изрази религиозната си ревност на специални места (Rodley 1985, 252–253). Самата църква обаче се намира в изолирана местност, далеч от стационарни селища, в подножието на висока естествена скална колона с подравнена площадка на върха (обр. 75, кат. № V.91). Макар и с уговорки допускам, че природната даденост е довела на това място монах-отшелник от близкия манастир, който се е подвизавал като стълпник през X в. Нещо повече, наскоро установих, че само

на 60 м северно от тази колона има втора скала – бих казал скала-близък, в чието подножие отново е регистрирана дообработена естествена пещера (обр. 75а). За съжаление, тя е полуразрушена, но и сега се долавя грубо изсечената ниша в източната стена и гробната камера, вкопана в пода. Предполагам, че на върха на скалата се е подвизавал втори отшелник-стълпник, който също си е оформил гроб, молитвен кът и убежище при непоносими природни стихии. Податки за подвизаване на стълпник има и в скалния скит до с. Руйно, защото върху естествена скална колона над църквата има изкуствено подравнена площадка (обр. 76а).

Релефът на скалните монашески покоища до гр. Алфатар и с. Руйно донякъде напомня обителите на споменатите кападокийски стилити св. Никита в Гюлю дере и св. Симеон в Зелве, които също са разполагали с изсечени скални параклиси в подножието на покоищата си. Най-после, в Гюлю дере и Зелве също са регистрирани по няколко групи наблизко разположени стълпнически обители. Но докато островърхите скални конуси в Гюлю дере и Зелве не позволяват стилитите да се подвизават на самия им връх, то заравнените площадки в м. Братила до Алфатар предоставят тази възможност. А иначе стълпничеството намира прием в средновековна България през X в. не само защото в царството се тачи паметта на един от най-видните християнски светци Симеон Стилит, но и защото – според т.нар. Народно житие – самият св. Йоан Рилски се подвизава близо четири месеца на върха на скална колона, която е над 40 сажена (около 8 м) висока (Дуйчев 1947, 11).

И така, въз основа на писмените източници, запазените паметници в Добруджа и Североизточна България и, най-сетне, съобразявайки се с реалностите във Византия, могат да се направят някои обобщения за хронологията, топографията и монашеската практика в скалните обители от епохата на Първото българско царство. Натрупани са вече достатъчно податки (надписът от 921 г. в с. Крепча, находките от Мурфатлар, сведението в т.нар. Продължител на Теофан и особено житието на св. Йоан Рилски), че скални обители у нас се оформят още към края на IX – началото на X в. Има основание да се твърди, че в тях успоредно се упражняват няколко монашески практики. Ако се съди от житието на св. Йоан Рилски, след престой в общежителен манастир доказали се монаси още след началото на X в. започват да формират отшелнически килии. Тази практика не изненадва, защото е регламентирана от действащите устави. От друга страна, ако внимателно четем същото житие, ще установим, че на даден етап св. Йоан прекъсва връзките си с киновия (не участва в литургии и не ходи да се причестява) и се отдава на пълно – по определението на Ив. Дуйчев, или „диво“ – от контекста на Презвитер Козма – отшелничество (Презвитер Козма 1982, 63; Дуйчев 1947, 99). Вероятно примерът му е заразяващ и през втората половина на X в., в стремежа си за бързо спасение на душата, а защо не и за слава, много иноци самоволно и без да имат чистите помисли на св. Йоан Рилски практикуват „диво“ отшелничество в пещерни килии, но без взаимовръзка както помежду си, така и с киновиите. Регистрирането на

подобни обиталища е много трудно, защото, ако съдим от действията на св. Йоан Рилски и св. Прохор Пчински, отшелниците от този тип предпочитат естествени пещери и не са склонни да ги дооформят в удобни килии. Тази практика, както и негативната ѝ оценка от официалната църква, е добре описана от Презвитер Козма през втората половина на X в. (Презвитер Козма 1982, 62–64).

Археологическите проучвания загатват, че твърде рано и успоредно с т.нар. „дивни“ отшелници се появяват скалните келиоти (идеоритми?), където всеки анахорет, освен с килия-покоище (обикновено старателно оформена с предварително изсечена гробна камера), разполага и с молитвен параклис. Разкопките в Мурфатлар и надписът от с. Крепча сочат една долна граница към края на IX – началото на X в. Вероятно на даден етап, следвайки древна практика, около килията на известен монах се събират други келиоти, впоследствие изграждат общ храм и формират лавра. Този процес най-добре се долавя при обителите край гр. Алфатар (м. Суха чешма) и с. Цар Асен (м. Коккарджа). Най-после, върху основата на отшелническите килии до с. Върбино и гр. Алфатар (м. Пенчов път) възникват киновиални скални манастири, които формират дъщерни скитове и ново поколение отшелнически килии. Вече става дума, че тези отшелници без параклис не бива да се бъркат с т.нар. „дивни“ отшелници и келиотите, защото те са тясно свързани с киновия, от който произхождат. Впрочем това развитие от килия в лавра и манастир се долавя в житието на Йоан Рилски, написано от Георги Скилица. Там се разказва как около пещерата на рилския анахорет се събират последователи, които си изграждат килии, после изсичат общ храм, а накрая се достига до формирането на манастир-киновий, за чийто пръв игумен е избран самият Йоан. След като укрепва общежитието, Йоан Рилски съставя типик за управлението му и, завършил мисията си, отново се отдава на отшелничество (Дуйчев 1947, 137). Впрочем този цикъл удивително напомня дейтелността на св. св. Илия Нови в Италия и св. Павел Латърски в Мала Азия през IX в. Затова се питам, дали освен действителни случки от живота на св. Йоан Рилски, житиеписците не са компилирали и от много популярното през X в. житие на св. Павел Латърски (Déléhaye 1893, 49–86).

На този богато наситен фон с писмени източници, епиграфски паметници, археологически обекти и успоредици във византийския културен кръг вече е крайно време да се изостави битуващото след 1930-те години у нас предположение, че отшелничеството в България се заражда след първите десетилетия на X в., като своеобразна опозиция срещу развалата в българската църква и манастирите. Някои учени, например П. Мутафчиев, отиват още по-нататък, като виждат в отшелничеството своеобразен контрапункт на богомилството, като друга форма на социален протест от времето на св. цар Петър Български. Ако се придържаме към реалностите обаче, ще видим, че скални отшелнически обители в България има още в края на IX и самото начало на X в. Тогава все още са живи първостроителите и авторитетите на

българската църква (св. Климент, св. Наум, Черноризец Храбър, Константин Преславски, Тудор Дуксов, княз Борис и пр.), богомилството все още няма позиции, държавата е в духовен и политически възход, липсва социално напрежение и няма белези, че монашеството се е заразило от бацила на сребролюбие и разкоша. Явно под влияние на агиографската литература, на примера от големите монашески центрове (Палестина, Египет, Латра, Кападокия, Южна Италия, Крим, Атон), както и чрез пристигналите от (виж Продължител на Теофан) или обучените във Византия монаси, се слага началото на тукашните скални обители. Впрочем сам княз Борис I Михаил изпраща още в средата на IX в. български юноши при известния анахорет Арсений (ГИБИ 1964, 121; ГИБИ 1961, 103; Гюзелев 1969, 326). Както и да е било, в България едновременно и твърде рано получават разпространение основните монашески практики – киновиите и свързаните с тях скитове и отшелници, пълно (или „диво“) отшелничество, келиотите-идеоритми, стълпничеството и т.н. Като се вземе предвид, че в изброените водещи монашески центрове през IX – X в. са популярни и скалните обители, в които се упражняват без изключение основните практики (скални киновии, скални келиоти, скални лаври, скални скитове, стълпници и пещерни отшелници), то съвсем естествено е те да се пренесат в България, респективно между столиците Плиска и Преслав и владетелската и патриаршеската резиденции в Дръстър. А това, че най-много паметници са регистрирани в Добруджа и Североизточна България, е обяснимо, защото тук са главните държавни и религиозни центрове (Плиска, Преслав, Дръстър/ Мундрага, Вичина) и, най-после, защото скалните обители тук имат стара история, която започва още от V–VI в. Действително ранновизантийските скални манастири по Черноморското крайбрежие и р. Суха (обр. 36, табл. I) са изоставени към края на VI – началото на VII в. и няма непрекъснат културен континюитет с обителите от X в. Но културни хоризонти с керамика и находки от манастирите до с. Балик („Гяур евлери“, „Асар евлери“) и до с. Думбравени, както и рисунки и знаци-графити от обителите до с. Брестница, с. Голеш, с. Думбравени и м. Яйлата до с. Камен бряг все пак дават сериозни основания да предположим преизползване през X и началото на XI в. (Атанасов 1991, 41; Chiriac 1988–1989, 149–167) (обр. 36, табл. I). Много е вероятно процесът да е бил всеобхватен (скалните обитатели от V–VI в. са много добре съхранени и до днес), защото, според проучванията, почти всички ранновизантийски манастири са преустройвани след покръстването на България през 864 г. Тук трябва задължително да посочим, че ранновизантийските манастири по р. Суха са оформени в скалите по-старателно, особено църквите и литургичните инсталации, което, редом с останалото, свидетелства за големи ресурси. Напротив, скалните монашески обители по Канагьол и съседните сухоречия от X в. са по-скоро дооформени естествени пещери, като само в олтарните ниши и в недовършената „Гаргешка“ църква до Алфатар е вложено по-голямо старание. В това отношение манастирът до Мурфатлар, с грижливо изсечените помещения и литургични инсталации, е нещо съвсем различно, но там тебеширената

скала се обработва много лесно за разлика от по-твърдите варовици по сухоречията Канагьол, Сребреница, Суха река, Чаирбък, Табан и до с. Думбравени.

2. Манастирът до Мурфатлар от края на IX-X в.

Тази скална обител се намира на около 20 км югозападно от Констанца/Томис по посока на Дръстър/Силистра (Barnea, Bîlcurescu 1959, 551–554; Barnea, Ștefănescu 1971, 180 etc.; Barnea 1981, 17 etc.; Atanassov 1996, 112–124; Атанасов 2007, 188–201; Damian, Samson, Vasile 2009, 117–158; Holubeanu 2020, 172–209; Atanasov 2021, 63–86) (обр.65). В каменна кариера, разкрита около края на IX – началото на X в. с цел строителството на добруджанския каменен вал, са изсечени шест църкви, три крипти с килии, две килии без крипти и четири свързващи ги комуникационни галерии (обр. 86, кат. № III.50–65). Според номенклатурата, предложена от Й. Барня, църквите са В–1 (обр. 87, кат. № III.50), В–2 (кат. № III.51), В–3 (обр. 88, кат. № III.52), В–4 (обр. 89, кат. № III.53, табл. VII.1), Е–3 и Е–5 (обр. 90, 114, кат. № III.56, табл. VII.2), а криптите с килии са С–1 и С–2 (обр. 91, кат. № III.54), и Е–4, килиите са Е–1 и Е–2, галериите съответно G–1–4. Прави впечатление, че мурфатларските църкви са многобройни, но малки по размери, с изключение на храмовете В–4 и Е–3, но и те са с площ съответно около 22 и 14 кв. м (кат. № 53, 58) и имат обширни притвори. Друга специфика е окръглената форма на апсидите (в В–3, В–4 и Е–3 са леко Ω -образни или подковообразни), плътните олтарни прегради и разположението на олтарните маси в самите апсиди. По повод скалната църква до с. Осеново по-горе акцентувах на факта, че те нямат преки успоредици с останалите скални църкви в България. Известно е и до момента е подкрепено с хиляди примери, че раннохристиянските олтарните прегради са ниски и церемониалният „театър“ в олтара е видим от всички (Delvoye 1966, 246–268; Delvoye 1966a, 900–920; Chadzidakis 1973, 326–330; Wessel 1966, 115–119). Така е и в средновековните църкви до XI в., след което започва постепенното затваряне на олтарната преграда с икони и завеси (Лазарев 1971, 121–124; Chadzidakis 1973, 326–330). В скалните църкви литургичните инсталации обикновено не се различават съществено. Действително в ранновизантийските манастири по р. Суха и до с. Думбравени няма високи прегради пред олтарната апсида. Аналогични са наблюденията в колонията скални манастири от X – началото на XI в. по р. Канагьол/Дристра и съседните сухоречия между Плиска и Дръстър. Така е и в църквата в скалния скит до с. Руйно (кат. № 94). Там в стената е била закотвена (вероятно дървена) ниска олтарна преграда пред олтарната ниша (Атанасов 2007, 187, табл. XLVII.128). Жлеbove върху пода и стените в скалата на църквата в манастира „Върбински пещери“ по р. Канагьол/Дристра (Атанасов 2007, 187, табл. XLIV.108) (обр. 113, кат. № V. 77,) също са безспорно свидетелство за ниска преграда. За сравнение, в повечето обители от X в. в Североизточна България такава изобщо не е имало. Не е изключено в Мурфатлар да става дума за преки или косвени влияния от Кападокия. Действително,

няколко ранни скални църкви като тази в Зелве и специално в Гюлю дере (обр. 93) (Rodley 1985, 168–170) имат затворени апсиди (с литургични инсталации: олтарна маса, протезис и диаконикон или по-скоро допълнителни олтари в интериора им) и планове много сходни с В-1 в Мурфатлар (Atanassov 1996, 112–124). Подобно устройство обаче имат и скални църкви в Испания в провинциите по р. Ебро и по-специално в Алава и Тревиньо, което умножава въпросителните. Там, специално в скалните църкви Gobas 4 и 6, Seracho, Tartalés, Virgen de la Peña, San Julián, Cueva 2 и др., виждаме сходно олтарно устройство – окръглени апсиди с олтарна трапеца в интериора им, плътни, изсечени в скалата олтарни прегради с тясна врата между апсидата и наоса. Датировката им обаче е спорна, защото наблюдаваме обитаване и преизползване от края на VI до XI в., като най-характерните се отнасят към VII–VIII в. и се свързват с визиготите, които по това време вече са отхвърлили арианството и са приели православието (Palol 1967, 82, 136, 373, 397–401; Garai-Olaun 1988, 159–160, 166–168, 169, 175, 178–182, 247, fig. 22, 26, 27, 31, 33, 74, 82; Jumeno 1989, 49–50, 69–70, 118–124, 130–133, 145–146, 148–150, 252–257, 291–294, 309–312, fig. 16, 28, 72, 74, 83, 100, 102, 109). Подобно оформление на окръглени апсиди с плътни прегради се регистрира и в някои ранносредновековни скални църкви в провинция Апулия (дн. Пуля) в Южна Италия (Jacovelli 1963, 43–58; Jacovelli 1966, 19–25). И в няколко скални църкви на Кримския полуостров (Мангуп, Шулган, Инкерман) отново виждаме обширни окръглени и подковообразни апсиди с олтарни маси в интериора им (Якобсон 1964, 32–33, рис. 12; Могаричев, Ергина 2023, 30–33, рис. 50; Атанасов 1994, 56, бел. 48, табл. V. 19, 20), датирани VIII–X в. и XIII–XIV в. (?). Любопитно е как в толкова отдалечени точки от Кападокия, през Крим, Североизточна България и до Южна Италия и Испания наблюдаваме сходни особености в устройството на такъв важен детайл в архитектурата на скалните църкви като апсидите, положението на апсидните олтарни трапеци и плътните олтарни прегради. Забележително е, че такива специфички откриваме единствено и само в скалните църкви в тези така отдалечени един от друг региони и че те са рядко явление в стотиците зидани църкви, датирани между V и XI в. Не е изключено да става въпрос за стадиално явление, продиктувано от малките размери на скалните църкви и специално на наосите. Може би липсата на достатъчно пространство за разполагане на олтарната трапеца пред апсидата е наложило да се вместят в самата апсида. Това естествено предполага и по-големи от обичайното апсиди за поставяне на нужните инсталации, както и за движението около светата трапеца. Нещо повече, в мнозинството случаи скалният блок на олтарната трапеца в презвитерия е „зелепен“ за източната стена на апсидата, което затруднява службите и евхаристийната литургия. Този компромис също ще да е резултат на ограничените пространства. По-скоро може да се отдаде на кападокийски влияния, но все пак темата остава отворена за дискусия. Забележително е, че за разлика от църквите от IX–XI в. в Константинопол и на Балканите, а и в България, където олтарните маси са пред апсидата, в Кападокия най-често те са вмес-

тени в апсидата, т.е. в литургично отношение апсидата е и беа пред олтара. Най-после там в повечето скални църкви, подобно на Мурфатлар, олтарните маси са залепени за източните стени на апсидите. Самите апсиди обичайно имат подковообразна форма (Ω -образна), своеобразна инсигна на кападокийските църкви (Teteriatnikov 1996, 36–38, 47, 58), която в другите провинции е рядкост, но се долавя в апсидите на църкви В-3, В-4 и Е-3 в Мурфатлар (кат. № II-52, 53, 58).

Налице са обаче и други белези за възможни влияния в скалните църкви в Мурфатлар от кападокийските скални манастири от VIII–X в. (Atanassov 1996, 112–124). Не само апсидата, но изобщо планът, размерите и оформлението на скална църква В-1 (може би най-ранната) в Мурфатлар (обр. 87, кат. № III.50) в голяма степен напомня за кападокийската скална църква от IX в. в м. Гюлю дере (обр. 99) (Rodley 1985, 186–188, pl. 168–170). И в двете църкви виждаме сравнително големи притвори, почти колкото наосите, каквито са обичайни за Кападокия (Teteriatnikov 1996, 131, 155–157, 163) и за Мурфатлар. Богослужебните, литургичните и погребалните функции на притвора са били свързани с ежедневните обреди и духовните нужди на монасите и миряните. За християна, притворът бил мястото, където се е молил, преди да влезе в храма, както е и днес в православната църква. Тук може да добавим и факта, че подобно на Кападокия, входът към притворите на всичките шест църкви в Мурфатлар е само през една врата, което ги отличава от практиките в Константинопол, Балканите и Първото българско царство през IX–X в. (Teteriatnikov 1996, 124, 162–163).

За кападокийските скални църкви от VIII–IX в. са характерни изсечените вани (коритца) за ритуално измиване (Teteriatnikov 1996, 94–98, 153–155), каквито на пръв поглед регистрираме до олтарната трапеца в мурфатларската В-3 (Damian, Samson, Vasile 2009, 122, fig. 6a; Holubeanu 2020, 182, fig. 21). Предвид малките размери на твърде плитките „вани“ във В-3 (кат. № III-52), вкопани в порьозна тебеширена скала, малка е вероятността да са съхранявали светена вода, още повече че липсват следи от обмазка с хидрофобен хоросан. В Кападокия ваните за светена вода и за ритуално измиване са извън апсидата до входа на църквата, най-често в притвора или до входа в наоса, но никога в апсидата (Teteriatnikov 1996, 98–101, 153–154, 227). Оформянето им в непосредствена близост до олтарната маса в църква В-3 предполага друга възможност. По-вероятно да са малки мощехранилници, каквито са регистрирани в няколко кападокийски скални църкви и специално в двете олтарни маси на двукорабната църква от IX век „Св. Василий“ в м. Мустафапаша (Teteriatnikov 1996, 44, 58, il. 10).

Отделно внимание заслужава и оформлението на олтарната преграда на В-4 с едноцветно червено – тъмноохрово оцветяване на релефната украса в В-4, С1, Е3, Е5, G-3 и 4 (обр. 89, табл. VII.1) (Barnea, Bîlcurescu 1959, 557, 559, 591; Barnea, Ștefănescu 1971, 191; Barnea 1981, 52, 59, pl. 15; Holubeanu 2020, 175, 177, 178) и близките паралели с ранните кападокийски църкви (Restle

1967, 15; Verzone 1962, 134, fig. 17, 18; Restle 1978, 1052, 1080). Вече е забелязано (Agrigoroaei 2007, 569, fig. 4), че и скалната църква „Св. Марина“ в Апулия, Южна Италия, подобно на В-4, има триделна олтарна преграда с два масивни стълба. Документирано е оформянето на олтарната маса фланкирана с плотове (на протезиса и диаконикона?, или по-скоро допълнителни олтари?) в интериора на апсидата, като са посочени съответните препратки към скалните манастири в Кападокия (Jacovelli 1963, 43–58). В тази последователност имаше и предположения за кападокийски културни влияния в оформянето и украсата на някои от обителите в Мурфатлар (Atanassov 1996, 112–124). Прочее, в тази насока може да разгледаме и допълним други аналози. В кападокийските скални църкви страничните апсиди и апсидиолите, фланкиращи олтара, не са предназначени за вместиането на протезисите и диакониконите, защото до XI–XII в. протезисът е извън олтарното пространство (Mathews 1982, 134) и по-скоро е в наоса или до него (Teteriatnikov 1996, 41, 58, 80–82). Н. Тетериатникова третира нишите и апсидиолите с изсечените в тях плотове, фланкиращи олтарната апсида, като допълнителни олтари (Teteriatnikov 1996, 42, 48–50, 58, 68–69). Известно е, че в раннохристиянската и средновековната литургия не е разрешено извършването на повече от една литургия на ден върху олтара на храма. Затова за допълнителни служби (поменални, възпоменателни, посветени на мъченици и пр.) в Кападокия се оформят допълнителни олтарни маси, които най-често фланкират основния олтар, където се извършват евхаристийните служби. На този фон е любопитно, че в повечето мурфатларски църкви, освен централния олтар в центъра на апсидата (най-често залепен за източната ѝ стена), специално в апсидното пространство са изсечени още каменни постаменти. Във В-1 са два в ъглите на апсидата, във В-2 също са два – единият в югоизточния ъгъл до олтара, а вторият – залепен за южната ѝ стена, във В-3 също са два – залепени на северната и южната стена на апсидата, във В-4 са два, фланкиращи централния олтар и залепени за източната ѝ стена, а в Е-3 е един в югозападния ъгъл на апсидата. Ако в църквите В-1, В-2, В-3 и Е-3 тези постаменти евентуално могат да имат спомагателна роля при провеждането на литургиите, дори да допуснем (както обикновено се приема досега), че са играли ролята на протезиси и диаконикони, то за олтарното устройство на В-4 това е малко вероятно. Малката им площ също изключва възможността да приемат върху себе си богослужебната посуда (това впрочем е характерно и за постаментите в другите църкви в сектор В), по правило съхранявана върху протезиса. Двата масивни постамент, фланкиращи централния олтар във В-4, са старателно оформени, дори скулптирани като него, приблизително със сходни форми, размери и височина, залепени за източната стена на обширната Ω -образна апсида (обр. 89, кат. № III.53). Трите постамент се виждат добре от наоса на църквата. Това ме кара да предполагам, че подобно на кападокийските църкви от VIII–XI в. и в църква В-4 в Мурфатлар става въпрос за три олтара – един централен (евхаристиен) и два допълнителни, върху които се извършват по-второстепенни служби – за починалите, за мъчениците и пр. Забележител-

но е, че и в Кападокия допълнителните олтари са често в един и същи кораб на църквата с централния олтар (Teteriatnikov 1996, 23–35, 58). Остава открит въпросът за страничните каменни постаменти в апсидите на другите църкви в сектор В в Мурфатлар. Не изключвам възможността и те (специално във В–1) да са оформени като допълнителни олтари за „второстепенни“ служби, подобно на кримската скална църква в Инкерман (Могаричев, Ергина 2023, 27, рис. 39, 44). Действително, малките размери и местоположението им в ъглите на апсидите ги прави трудно видими от наосите, но и централните олтари са мъчно забележими предвид тесния вход между наоса и апсидата.

И все пак остава открит въпросът за местонахождението на протезисите в мурфатларските църкви. Специално в църква Е–3 има малко обособено помещение, северно от наоса, което комуникира и с притвора (обр. 90, кат. № III.58, табл. VII. 2). В югозападния ъгъл е оформен малък Г-образен постамент. Имам предположение, че това е протезисът на централната манастирска църква в сектор Е. В останалите църкви липсват подобни помещения. В църква В–1 обаче в североизточния ъгъл на наоса има монолитно изсечен правоъгълен постамент $0,58 \times 0,45$ м, чиято височина $0,65$ м изключва възможността да е предназначен за сядане (за индивидуалните столове в наосите вж. по-долу) и може да се предположи, че е ползван за протезис (обр. 90, кат. № III.58). Не е изключено и блокът в югоизточния ъгъл на църква В–2 да е играл същата роля, но срутените стени и инсталации не позволяват да определим височината. Аналогичен постамент с размери $1,50 \times 0,85 \times 0,55$ м има и в югоизточния ъгъл на наоса в църква В–3, което също предполага протезис? За най-голямата църква, католикона В–4, регистрирането на протезис в наоса е проблематично. Единствено край северната стена, вляво от входа към гробната камера, има оформена продълговата „скамейка“ дълга около два метра, широка около $0,30$ м и висока около $0,50$ м. На пръв поглед прилича на скамейка за сядане, но и възможността това да е протезис (специално пространството между североизточният ъгъл на наоса и източния монолитен стълб) не бива да се изключва съвсем. Вярно, че този постамент е по-дълъг, но се намира в най-голямата и най-посещавана църква, включително от светски лица, което предполага повече приношения, за които е необходима по-голяма площ на „плота“.

На така очертаня фон, можем да говорим и за други кападокийски влияния в оформянето на скалните монашески обители и специално църквите в Мурфатлар. Тук може да допълним аналогично изсечените скамейки в наосите и притворите на църквите в Кападокия (Teteriatnikov 1996, 102–110) и Мурфатлар (във В–1, В–2, В–3 и В–4), преимуществено край северните и южните стени, но понякога и край западната. В кападокийските църкви са регистрирани и индивидуални седалки около източната стена на наоса, за представители на висшия клир, висши сановници и ктитори (Teteriatnikov 1996, 113–116, 122–123). Може хипотетично да се предположи, че малките каменните постаменти в източните ъгли на притвора във В–1 и фланкиращите входа към апсидата на В–2 са имали същата функция.

Любопитни са пътищата, по които в Мурфатлар достигат тези кападокийски специфики в плановете и литургиката на църквите. Те биха могли да дойдат в резултат на контакти или придвижване на българско население от Крим, където кападокийските влияния в църковната архитектура са още по-отчетливи и документирани в писмените извори. Освен това, вече обърнахме специално внимание във Въведението, че в български и чужди извори често се говори за странстванията на монасите на големи разстояния и най-сетне, че през Средновековието в монашеските обители прииждат и живеят монаси от различни етноси. Поклонничеството също е реална възможност за споделяне на литургични традиции. Историческите източници ни информират, че от времето на св. Василий кападокийските монаси са били чести поклонници в Светите земи и Египет (Teteriatnikov 1996, 74). Също така е известно, че монаси от Кападокия, Мала Азия и Антиохия са живели и са били обучавани в палестинските манастири. Например, от житието на св. Евтимий (V век) научаваме, че той приел в своя манастир трима братя кападокийци, които станали негови ученици. Известният кападокийец свети Сава, който дошъл в Палестина през 456/7 г., бил обучен в манастирите там и накрая основал свой собствен манастир с типик. Така пътуванията на монасите и споделянето на традициите от тях може би е било една от мотивиращите сили за литургичното и архитектурно развитие в тези райони. Това се долавя и от многобройните надписи в Мурфатлар. Действително преобладават старобългарските кирилски – 20, рунически – около 60 и глаголически – 2, но има и 3 гръцки надписи (Barnea, Ștefănescu 1971, 202–221; Beševliev 1977, 50–57; Popkonstantinov 1987, 115–146; Damian, Samson, Vasile 2009, 124, notes 46–48). Определено обаче българските монаси са мнозинство и това личи не само от текстовете, но и от стотиците рисунки и знаци-графити (Barnea 1981, 52–88, pl. 27–29), имащи многобройни успоредици в Плиска, Преслав, Дръстър и скалните обители по Канагьол (Овчаров 1982, 36–51, кат. № I–XIV; Овчаров 1975, 2–7; Атанасов 1990, 193–214; Atanasov 2021, 65, fig. 12) (обр. 105). Подобно на скалните обители по р. Канагьол, преобладават графитите с религиозно съдържание: стотици кръстове във всички възможни варианти (равнораменни, латински, гръцки, малтийски, двойни-патриаршески (обр. 100), християнски символи (кораби – алегория на Църквата, направлявана от Христос в качеството му на кормчия (обр. 95) (DACL 1935, 1007–1012), лабиринти – символи на Светата Църква (Рашев 2006, 65–75), ботуши – символи на поклонничеството и пр. (обр. 96) (Костова 1996, 149–172; Николова 2006, 709–806), изображения на храмове (обр. 105), Разпятие (обр. 97), Рождество, светци, монаси, свещеници (обр. 100), гълъби (обр. 101), дракони (обр. 102, 103), животни (обр. 99) и стотици знаци-графити.

Освен графитите, важен белег за датировка са многобройните керамични фрагменти и възстановените цели съдове. Те са работени основно на бавно грънчарско колело, като са представени пет групи съдове: гърнета с врязана украса и релефни знаци по дъната (обр. 106), съдове от добре пре-

чистена глина със сивочерна излъскана повърхност (обр. 106б), светлоглинени съдове на бавно колело, покрити (или рисувани) с червена ангоба (обр. 106д), съдове на бавно колело, покрити с тъмнозелена или тъмнокафява глеч (обр. 106г) и тара, включваща десетина фрагмента (основно дръжки) от амфори (Barnea 1962, 349–371; Atanasov 2020, 65–66, fig. 13–32). Тези типове керамика са добре познати от старобългарските центрове в Североизточна България и Добруджа и благодарение на съдове от затворени комплекси, се датират между втората половина на IX и края на X в. Действително керамиката със сивочерен цвят и с червена ангоба има *terminus ante quem* на разпространение около средата на X в. Нещо повече, фрагменти от гърнета и кани със същия цвят и излъскан мрежест орнамент (обр. 106б-в), белоглинени съдове на бавно колело, покрити с червена ангоба (специално една почти запазена кана) (обр. 106д), някои типове глазирани амфоровидни стомни и гърнета с дебели стени и дъна от глина, с много примеси и с покриваща цялото тяло дълбоко врязана украса, имат своите аналози сред керамичния ансамбъл в Плиска и други старобългарски центрове от втората половина на IX в.⁹, но някои от тях продължават да се разпространяват и след началото на X в. (Atanasov 2020, 65–66, fig. 13–32; Дончева-Петкова 1977, 21, 27–28, 60, 75, 114–118, 121–124, 129–131). И все пак, ако само на базата на керамичния ансамбъл трябва да определим началото на обитаването в скалната обител Мурфатлар, то засега може да посочим периода между втората половина на IX и началото на X в. Несъмнено обаче мнозинство открити в Мурфатлар типове керамика имат своето най-масово разпространение през X в. Забележително е почти пълното отсъствие на керамика, работена на бързо колело (включително глазирана и ангобирана)¹⁰ и гърнета на бавно колело, украсени само с ямички под шийката. Посочените типове навлизат масово в Североизточна България и Добруджа в последните десетилетия на X в., при овладяването на този район от армиите на император Йоан I Цимисхи (969–976) и особено след 1000 г., когато тези земи трайно влизат в границите на Византия¹¹. С византийски импорт могат да се свържат десетина фрагменти от крушовидни окръглени амфори (основно дръжки) (Дончева-Петкова 1977, 100; Йотов, Атанасов 1998, 74), както и един фрагмент от белоглинена „константинополска“ керамика на бързо колело (не е ясно дали е от съд с щемпелована или рисувана украса) с ярко зелена глеч, които се датират в границите на X в. (Talbot-Rice 1930, 211; Stevenson 1947, 45; Morgan 1942, 42–49). На този

⁹ Според дългогодишния проучвател на керамичните ансамбли на Плиска и Преслав д-р Я. Димитров, в Мурфатлар действително има типове керамика от втората половина на IX в., като визира посочените от мен фрагменти в последната ми статия, посветена на Мурфатлар (Atanasov 2020, 65–66, fig. 13–32).

¹⁰ От няколкото хиляди фрагмента, които разгледах във фондовете на Археологическия институт в Букурещ, благодарение любезността на д-р Оана Дамян, Силвиу Ангел и Михай Василе, забелязах само два от края на X – началото на XI в., работени на бързо колело.

¹¹ Подробно за керамичния ансамбъл от края на X и началото на XI в. в затворени комплекси, датирани с монети в крепостта Скала, Силистренско, виж Йотов, Атанасов 1998, 64–87.

фон, ако се доверим на керамичния ансамбъл от Мурфатлар, то *terminus ante quem* на обитаване може да се отнесе към втората половина до края на X в. Действително в три от кирилските надписи някои автори виждат изписани дати от края на X в., но при внимателно вникване в текстовете се оказва, че такива липсват (Popkonstantinov 1987, 115–146). Затова може да се мисли в посока, дали обителта в Мурфатлар не е изоставена още по време на походите на руско-варяжкия княз Светослав. През 968–971 г. с 10-хилядна армия на два пъти той преодолява добруджанския каменен вал, в непосредствена близост до който е манастирът до Мурфатлар, с произтичащите от това последици (Атанасов 2013, 69–82). Двужъбецът, гравирани на стената на църква В-3 в Мурфатлар, наподобява родовия знак на княз Светослав (обр. 104). Възможно е той да е връзан върху стената от войниците на Светослав, които са езичници и присъствието им да е една от причините монасите да напуснат манастира (Фетисов, Галкова 2007, 29–44).

Ако монаси продължаваха да обитават църквите и килиите, в тях несъмнено щеше да попаднат характерните след края на X и началото на XI в. керамични типове, така често откривани в съседни крепости и селища Констанца, Капидава, Пъкуюл луй Соаре, Дервент, Дръстър, Ветрен, Скала, Цар Асен, Руйно, Трапеум Траяни и др. Тези типове обаче почти липсват в Мурфатлар. На този фон подържане на старите твърдения на Й. Барня, а именно, че Мурфатлар е манастир, обитаван най-активно между втората половина на X и средата на XI в., е неоснователно (Damian, Samson, Vasile 2009, 117–158). Освен отсъствието на характерната за XI в. керамика на бързо колело, безспорно се доказва, че липсват надписи с дата от втората половина на X–XI в. (Popkonstantinov 1987, 115–146).

Още по-проблемна е хипотезата за раннохристиянски пласт от IV–VI в. (Holubeanu 2020, 172–209), защото в богатия и разнообразен керамичен ансамбъл в Мурфатлар не е открит нито един фрагмент късноантична или ранновизантийска керамика. Освен това контраапсидата в църква Е-3 (явяваща се основен аргумент на I. Holubeanu за обитаване през IV–VI в.) по форма и разположение няма допирни точки с контраапсидите в скалните църкви от V–VII в. В църква Е-3 тя рамкира атриума от запад и до нея няма гробни камери, каквито има до контраапсидата на параклиса в Думбравени.

Още първите проучватели забелязват необикновено големия брой на църквите в Мурфатлар. Въпреки това, те и последователите им не се отказват от идеята, че Мурфатлар е общежителен скален манастир (Barnea, Ștefănescu 1971, 181–190; Barnea 1981, 17–18). Въз основа на стотици проучени скални манастири в Мала Азия, Египет, Южна Италия, Испания, Крим и на Балканите познаваме добре плановете на общежителните (киновиални или още наричани „трапезарийни“) манастири от IX–XI в., но в сектор В в Мурфатлар не се вижда нищо подобно. Липсват големите католикони, трапезариите, общомонашеските спални или подредените верижно килии, както и други специ-

фики, за да приемем, че това е манастир-киновий в традиционния смисъл на това понятие (Atanassov 1996, 112–124).¹²

За разлика от Й. Барня смятам, че в сектор В едновременно са функционирали четирите църкви с четири килии¹³. Затова предположих, че Мурфатлар е обитаван от група келиоти, като всеки сам, с помощта на ктитор и местни строители, ангажирани със строителството на вала (оформянето на каменния вал и изсичането на обителта вероятно почти съвпадат), изсичат килия за живеене и собствен параклис (Atanassov 1996, 112). В това отношение е многозначително, че параклисите са много малки (между 3,3 и 8,5 м²) и само една от църквите в сектор В (В-4), е по-обширна (около 25 м²). Ето защо допускам, че в сектор В в Мурфатлар няма манастир в традиционния смисъл на това понятие (по-точно кинобий), а представлява обител, включваща група автономни монаси. На пръв поглед тя напомня скитовете, които набират популярност тъкмо през X в. (Соколов 1894, 316). Обикновено скитът се състои от няколко килии, като монасите сами избират духовен наставник, но се ползват с известна самостоятелност в личния и духовен живот. Освен това към X в. те вече имат и собствена църква, правило, регламентирано в една от новелите на Василий I Македонец (867–886) (Соколов 1894, 339). Скитовете произхождат от и са в дъщерни отношения с някой голям кинобий, спрямо който са в определена степен на зависимост. Близко до Мурфатлар обаче не е регистриран подобен значителен манастир от IX–XI в., за да твърдим, че става дума за дъщерен скит. Споменах вече, че монасите в скитовете имат само един параклис (до IX–X в. изобщо няма църква), а в Мурфатлар всяка отделна килия или две килии разполагат със собствен параклис (В-1 е свързана с килиите С-1 и С-2, а В-2 и В-3 с други три килии), без да смятаме сравнително големия храм В-4. Ето защо реалиите на описаната монашеска практика трябва да се търсят не в киновиите и скитовете, а в някои по-специфични монашески практики и,

¹² Р. Костова приема моята идея, че Мурфатлар не е киновиален манастир, но основателно ме коригира с аргументи, че през X в. не само киновиите, но и другите монашески обители могат да се наричат манастири – виж Костова 2000, 135–136.

¹³ Atanassov 1996, 112–124. Р. Костова оспорва предположението ми, че четирите църкви са параклиси към килиите на четирима келиоти в лаврата и смята, че два или три са погребални параклиси, а другите два параклиса са към килиите на двама монаси (вж. Костова 2000, 135–136). Така тя достига до заключението, че лаврата в Мурфатлар е включвала двама, най-много трима члена. Не приемам тази постановка по няколко причини. Първо, има достатъчно източници, които свидетелстват, че една килия обикновено се обитава от двама монаси (вж. Patrich 1995, 16–17, 19). Второ, още Юстиниановото законодателство, основа на по-късните монашески устава, не допуска формирането на манастир с по-малко от трима монаси (вж. Cod. Just. Nov. 67; Patrich 1995, 32). Трето, такава голяма структура, каквато е комплексът в Мурфатлар, оформянето на която изисква много труд и средства, едва ли е предназначена само за двама обитатели. Четвърто, известно е, че още приживе някои монаси оформят своя гроб в или до собствената си килия (Rodley 1985, 88 и по-долу бел. 227), т.е. допустимо е някои от помещенията-гробници да са използвани и като килии. Затова приемам, че е възможно в Мурфатлар да са обитавани едновременно четири килии, в които са живеели по един или двама монаси, т.е. лаврата е включвала 7–8 члена.

на първо място, келиотството и лавриотството¹⁴. Те се зараждат още през IV в., като първоначално бележат най-голяма популярност в египетските обители (Patrich 1995, 4–22; Rodley 1985, 237–238; Bréhier 1949, 530–532; DACL 1929, 1965–1976). Обикновено всеки келиот разполага със самостоятелна килия, а през Средновековието с кухня и параклис (DACL 1929, 1965–1966; Rodley 1985, 237; Patrich 1995, 11–16). Към V в. в Египет, Сирия и Палестина тази практика получава известно развитие, защото разположените наблизко в една местност келиоти формират структура, подобна на лавра (Bréhier 1949, 530–531, 547–551; Rodley 1985, 237, notes 58–59; Patrich 1995, 13–15, 26)¹⁵. За целта си избират ръководител (авва) и си изграждат по-голям общ храм, където се събират за седмичните литургии и приемат причастие. Обичайно килииите на лавриотите и келиотите се намират наблизко или най-малкото на видимо разстояние една от друга (Patrich 1995, 15). Въпреки големия размах в изграждането на кинувии през VI в., стимулиран от Юстиниановото законодателство, келиотството и лаврите никога не губят популярност, особено що се отнася до Изтока (Соколов 1894, 330; Bréhier 1949, 531, 539, 547–563; Rodley 1985, 237–238). Истинското им възрождение е след краха на иконоборството през 843 г., защото през втората половина на IX и първата половина на X в. келиотите и лавриотите доминират в най-значителните византийски монашески средища като Олимп, Кападокия, Латра и др. (Соколов 1894, 313–314; Bréhier 1949, 547–563; Rodley 1985, 237; Papachrissanthou 1987, 158–168). Келиотите и лаврите на Атон до края на X в. дават облика на най-големия балкански православен монашески център, който оказва несъмнено влияние върху духовния живот на Първото българско царство (Соколов 1894, 216 сл.; Bréhier 1949, 547–551). Освен това, знае се, че българският цар Петър I (927–969), известен със своето боголюбие и пристрастност към монасите (самият той завършва земния си път като монах в самото начало на 970 г.), е в лична кореспонденция с един от идеолозите на лавриотите през X в. – Павел от Латра (Bréhier 1949, 546, 560; Papachrissanthou 1987, 166–169; ГИБИ 1964, 230). Затова не изключвам пряко или косвено, както известният Павел от Латра, така и процесите в Атон, да са допринесли за популярността на келиотите и лаврите по българските земи.

¹⁴ Първоначалната ми идея, че Мурфатлар е обитаван от монаси идиоритми (Atanassov 1996, 112) вероятно е спорна и сам я коригирах в нарочно изследване, отпечатано през 1999 г. (Атанасов 1999, 282–284). Почти едновременно с моята теория, подобно становище, и то с още по-убедителни аргументи, защити и Р. Костова в статия, публикувана през 2000 г. (вж. Костова 2000, 135–136). Действително, според Л. Брейе и други автори, идеоритмите се налагат през XIV в., но според Ив. Соколов, идеоритмията като начин на монашески живот е била позната още на Павел от Латра през X в. (Соколов 1894, 339–340).

¹⁵ Трябва да се уточни обаче, че монасите, които формират лавра (лавриоти), подобно на келиотите, живеят автономно, имат общ ръководител, провеждат общи празнични литургии в общ храм – *katholikon*, но, доколкото ми е известно, не разполагат с индивидуални църквици (параклиси) в съседство с килиите (вж. Patrich 1995, 13–15, 26, 122–138; Papachrissanthou 1987, 165–168).

Най-сетне, вече са коментирани някои съвпадения с кападокийските скални обители в планировката, украсата и литургичните особености на Мурфатларските църкви и галерии, както и в начина на строителство (Atanassov 1996, 113–124; Атанасов 1999, 282–284). Известно е, че последните също са под силното въздействие на Латра и латрийските монашески практики (Bréhier 1949, 560–562). Дори преките паралели не са изобщо сред кападокийските манастири, а точно сред обителите на келиотите Никита Стилит и Симеон Нови Стилит от IX–X в. Подобно на В–1 в Мурфатлар, те включват еднокорабни едноапсидни сводести параклиси и килия (Rodley 1985, 188–192). На този фон Мурфатлар не е лавра в класическия смисъл (Костова 2000, 135–136), защото лавриотите обикновено не разполагат с индивидуални параклиси. Същевременно има елементи, които напомнят лавриотската организация, но това по-скоро е нещо като лавра, включваща няколко келиоти, всеки със собствена килия и миниатюрен параклис.

При тази хибридна монашеска организация в сектор В в Мурфатлар ще си позволя да въведа термина „келиотска лавра“. Вероятно общ е големият скален храм В–4, където са провеждани празничните литургии. За разлика от останалите лавриоти и келиоти, които са сравнително разпръснати, сектор В в Мурфатлар е твърде компактен. В такъв смисъл той се явява нещо средно между киновиите (като топография) и лаврите (като организация). Въпреки всичко на един по-късен етап в Мурфатлар се достига до формирането на малък общежителен (киновиален) манастир, като това се реализира в сектор Е, на около 60 м в южна посока от входа към В–4 (обр. 86, 107). Там идентифицираме сравнително голяма църква Е–3 (обр. 90), а вляво от нея (северно) параклис Е–5. Вдясно (южно) от църквата разпознаваме кухня-магерница с хромелно съоръжение за мелене на зърно, преса за вино и долапчета, обозначена като Е–1 и 2 (обр. 107) (Barnea, Vilcurescu 1959, 552–553). Чрез стъпала се осъществява пряка връзка с трапезарията Е–4, разположена на нивото на църквата (обр. 107а, табл. VII.2). Тя има апсида на източната стена, пред която по правило е мястото на игумена. Наосът на църквата е свързан с килия, разположена в северна посока, която може да се разглежда като игуменарница. Северно от нея и от параклиса Е–5 има още три свързани помежду си килии, снабдени с гробни камери. Комплексът е структуриран така, че килиите и параклисът да останат усамотени, а общомонашеските помещения, каквито са църквата, магерницата и трапезарията, да са достъпни за външни лица. За отбелязване е, че точно пред вратите към църквата, магерницата и трапезарията, на малка площадка срещу киновия, е иззидана самостоятелна правоъгълна постройка, която вероятно е странноприемница, приютяваща гости и поклонници (обр. 92), чието присъствие е документирано в някои от надписите.

При тази хоризонтална и вертикална планировка предлагам следната хронология и идентификация на структурите в скалната обител до Мурфатлар. Първо, за нуждите на установил се на това място монах (вероятно отшел-

ник) са изсечени килията с крипта С-1 и съседният параклис В-1. Кога е станало това, е трудно да се установи. Най-ранните успоредици на плана са сред кападокийските скални църкви, за съжаление датирани в широки хронологически граници от VIII до началото на X в. Най-общо към втората половина на IX в. могат да се датират и най-ранните керамични фрагменти. Вероятността началото на обителта да е поставено в началото на IX в. от арианска секта в околностите на Томи, описана от Валафрид Страбо, си остава умозрителна (Strabo 1851, 927–928; Buchwald, Hohlweg, Prinz 1963, 527; Diaconu, Petre 1969, 448–449)¹⁶. Повече основания има идеята за християнска секта, уединила се далеч от големите религиозни и политически центрове на Първото българско царство след покръстването през 860-те г. (Georgiev 2004, 425–436). И това обаче все още е една спорна хипотеза. Любопитен е и фактът, че в манастира са разкрити над 20 (24?) погребения, включително няколко женски и детски (Damian, Samson, Vasile 2009, 117, 126–131). Това на пръв поглед е необичайно за една монашески обител, освен ако и знатни дами през X в. не са били спомоществуватели на манастира. Вече отбелязахме, че несъмнено обителта е била популярна дестинация за множество поклонници, което се вижда от многобройните графити. Забележително е, че и в кападокийските манастири са регистрирани погребения на жени, деца и дори фамилии, често със съпътстващи епитафии. Това определено са били дарители или личности с голям авторитет (Teteriatnikov 1996, 179–182, 210). Там специално е обърнато внимание, че изсичането на скалните манастири изисква ресурси и без спомоществувателството на светското общество това трудно може да се реализира. За сравнение в скалните монашески обители по р. Канагол от X в. каменоделските операции са много по-ограничени и в повечето случаи са във възможностите на група монаси без външна намеса. Вече посочих, че единствено „Гаргешката църква“ до гр. Алфатар, подобно на църквите в Мурфатлар, вероятно е разширявана със съдействието на обитателите от близката крепост в м. Суха чешма. Има и още едно възможно обяснение на наличието на различни погребани лица. След като към края на X в. монасите частично или напълно напускат манастира, църквите да са ползвани за черкуване на обитателите от съседните селища и кастелите до каменния вал, а галериите и криптите да са ползани за погребения и на миряни. Действително, редица погребения тук са необичайни, направо върху подовете на помещенията, без специално оформени камери, а някои килии са преоборудвани като крипти.

Датата на разкриване на кариерата обаче продължава да бъде спорна (кат. № III.50, III.50–54), а тя е в пряка връзка със скалната монашеска обител. По мои теренни наблюдения тя започва да функционира, когато църква В-1 и

¹⁶ Прочее, не е изключено да става въпрос не за Томи (Констанца), който не съществува реално между края на VII и X в., а за топонима Томи на Кримското черноморие, който според Чичуров е регистриран в изворите през VIII–IX в. (Чичуров 1980, 126, бел. 318; Атавин 1988, 23; Коровина 2002, 10–13; Гадло 2004, 37; Чхайдзе 2008, 270–271; Сорочан 2005, 405). За реално присъствие на готи в Крим през VI–IX в. вж. Щукин 2005, 422–468.

съседната килия с крипта С-1, 2 са вече обитавани, респективно я предхождат. Фактът, че кариерата е вдълбана пред входовете им, е показателен, защото те стават недостъпни и съвършено изолирани от останалите помещения на обителта (обр. 86, кат. № III. 50–54). Може ли обаче пред вратите на действащите манастирски храмове да се вадят камъни в промишлени обеми, което, редом с всичко останало, би нарушило комуникационните връзки? При положение, че сечените каменни блокове са ползвани за изграждането на каменния добруджански вал, то кариерата е започнала да функционира преди средата на X в. Действително, според надписа от 943 г., открит до с. Мирча вода, валът вече е ползван като отбранително съоръжение от местния български управител, известен като жупан Димитър (Рашев 1982, 160, 174). Това на практика означава, че животът в обителта е нарушен от каменната кариера още преди средата на X в. Ако обителта е съсредоточие на сектанти (Georgiev 2004, 425–436), то подобно драстично отношение към монасите от страна на централната власт в православното българско царство през първата половина на X в. теоретично е възможно. Разбира се, има вероятност оформянето на монашеската обител да е реализирано по време и малко след работата в кариерата в края на IX или началото на X в., когато някои учени датират издигането на каменния вал (Рашев 1982, 160, 174). На този фон предлагам следната хипотетична реконструкция:

1. Първоначално, вероятно още преди края на IX в., в тебеширения масив от монах-отшелник (може и с негов последовател) са оформени параклиса В-1 и килията с крипта С-1,2, които са в съседство. Наличието на керамика от втората половина на IX в. не изключва такава вероятност. Когато в началото на X в. е разкрита кариерата за строителството на каменния вал, достъпът до В-1 и С-1,2 е прекъснат от дълбокия изкоп пред тях и монасите са евакуирани (обр. 86, кат. № III.50–54).

2. По време на каменоделските работи, или след приключването им, тук отново се настанява група монаси. Друг е въпросът какво ги е привлякло в това неприветливо място в кариерата, максимално утежняваща комуникациите между различните монашески структури. Обикновено скалните манастири и манастирите въобще се изграждат в най-привлекателни местности, наситени с природни красоти. Не е изключено харизмата, популярността и близкия спомен за монаха, обитавал първия параклис В-1 с килията С-1, да са натоварили това място с християнска благодат, известна на околните обитатели.

3. Новата група монаси, може би в сътрудничество с войниците и населението, обитавало съседните лагери IV, VII и VIII по каменния вал (за тях малко по-долу), да е оформила параклисите В-2, В-3, голямата църква В-4 и съседните килии с крипти, в които може да се настани монашеска общност от около 5–6 монаси.

4. Успоредно или малко по-късно е оформена и обителта в сектор Е, където каменоделските операции са най-мощни, поради което отново може да се предположи съдействие на местното население.

Прочее, остават и други въпросителни по разчитането на този своеобразен „криминален роман“, наречен „Мурфатлар“. Така например в Североизточна България и Добруджа са проучени десетки скални манастири от X в., коментирани по-горе (Шкорпил 1892, 5–20; Маргос 1983, 127–128; Атанасов 1984, 91–98; Атанасов 1986, 9–11; Атанасов 1989, 53–56; Атанасов 1990а, 9–12; Атанасов 1991, 28–29; Атанасов 1991, 33–43; Атанасов 1993, 122–143, обр. 1–1; Атанасов 1999, 286–290, кат. № II, IV; Атанасов 2004, 19–28; Атанасов 2007, 109–118, 186–201; Chiriac 1988–1989, 149–168, fig. 2,3; Chiriac, Parasima 2000, 222–231), някои дори по-големи от Мурфатлар, но никъде не е регистрирано такова голямо количество керамика¹⁷. В близките (по география и хронология) скални обители по сухоречието Канагьол/Дристра също се откриват графити, но там те са десетки, докато в Мурфатлар са стотици. Без аналог са множеството надписи-графити – 20 кирилски на старобългарски, два глаголически, 3 гръцки и около 60 неразчетени рунически (Popkonstantinov 1987, 115–146; Damian, Samson, Vasile 2009, 124, notes 46–48). Плановата схема и архитектурата на обителите в Мурфатлар са също без аналог в региона. На какво се дължи тази уникалност? Само на мекия и лесен за моделиране варовик-креда или на културни влияния от няколко посоки (България, Изтока, Кападокия, Крим)? На тези въпроси все още не може да се отговори с достатъчна категоричност и изчерпателност. Без съмнение обаче това е много посещавано място, въпреки неговата на пръв поглед изолираност. За разлика от манастирите край сухоречията Канагьол и Суха, тук в близост няма големи селища и градове-крепости. Тази изолираност обаче е относителна, защото, както споменах, скалната обител до Мурфатлар е в непосредствена близост до каменния вал, едно военностратегическо съоръжение, по което периодично преминават армейски части през X в. Нещо повече, манастирът е само на около 1,5 км южно от каменния вал между лагери (също южно от вала под № VII и VIII) и специално на около 2 км от лагер VIII, където е открита керамика от X в. и има следи от сгради – вероятно за подслоняването на гарнизон (Рашев 1982, 157, кат. № LXII). Затова не е изключено тук да лагерува постоянно военна част със семейства, защото при разкопките са открити и женски накити. В добавка, при проведените през последните няколко години системни археологически разкопки в един от съседните лагери (№ IV по Шухард, на около 6 км от Мурфатлар), екипът на д-р Кр. Параскев-Талмацки откри поселение със жилища, находки и керамика, датирани между края на IX и края на X в. (Paraschiv-Talmaçhi, Şova 2023, sous presse). За съжаление, в съседния на обителта лагер VIII не са провеждани системни разкопки, но както посочихме, според намерената по повърхността керамика, той също е обитаван активно. Най-после, ако съдим по керамиката и графитите, Мурфатлар е най-посеща-

¹⁷ Обикновено керамичните фрагменти около близките скални манастири по Канагьол, Думбравени и Суха река се измерват с десетки, а в Мурфатлар с хиляди.

ваната скална обител към края на IX – началото на X в. в Добруджа и изобщо в земи на Първото българско царство.

3. Съдбата на скалните манастири през XIII–XIV в.

Въпреки че монасите напускат големите колонии скални монашески обители при печенежкото нашествие от 1036 г., в добавка към настаналия демографски вакуум във вътрешността на Добруджа и Лудогорието до началото на XVI в., скалните манастири тук не остават без наследници. Успоредно с продължаването на поселищния живот по периферията на Добруджа край Черноморието, Подунавието, Източния Предбалкан и Поломието (западно от р. Бели Лом), големи колонии скални монашески обители в тези периферии се утвърждават и водят активна дейност (обр. 1, табл. I). Дори са налице обосновани предположения за пренос на монашески практики от големите колонии в Добруджа от X – началото на XI в. към колониите от XII–XV в. по Черноморието, Поломието и особено по р. Провадийска. Дали не става въпрос за емигрирали монашески братства през кризисния за Североизтока и Добруджа XI в.?

3.1. Колонията скални обители от XII–XIV в. по р. Провадийска (обр. 116)

По бреговете на Провадийското дефиле е съсредоточена една от големите и компактни групи крепости от XIII–XV в. в Североизточна България и Източния Предбалкан (обр. 1, 116, табл. I). Най-значителна сред тях безспорно е Проват (Овеч), който, редом с останалото, е водещ църковен епископски център (Попруженко 1928, 92–93; Дуйчев 1944, 165–166; Андреев 1980, 267–285; Кузев 1980, 81–85; Николова 1997, 233). Това е една от причините за голямото струпване на скални монашески обители в околността му, като първата (най-източната) група е срещу самата провадийска крепост. Скалните манастири са оформени по двата бряга на Провадийска река, която през XII–XV в. свързва Овеч, респективно Варна и Карвуна, с Шумен, Преслав и Търново. Заслужава внимание и фактът, че повечето скални обители са в непосредствена близост до крепостите, често в тяхното подножие (Атанасов 2022, под печат).

Първият въпрос, който поставя колонията скални манастири по Провадийското дефиле, е датировката. К. Шкорпил не се ангажира с конкретна хронология, а А. Маргос ги отнася най-общо към епохата на Второто българско царство (кр. XII–XIV в.), без дискусия по проблема (Маргос 1981, 112–116). Действително, ред графити и надписи свидетелстват за обитаване през XIII–XIV в., но въпросът за началната дата продължава да стои. Вече бе подчертано, че повечето обители са в непосредствена близост до крепостите по Провадийското дефиле. В тях е регистриран живот през XII–XIV в., си реч кореспондират с наложената датировка на монашеската колония. Осевн това, вече бе споменато, че някои от обителите в подножието на крепостите

„Малкото елеме“ и „Голямото було“ до с. Невша, Косово, „Чукара“ до Кривня и специално църквата на т.нар. Косовски манастир (обр. 117, кат № VI.106) водят началото си още от V–VII в. и че е възможно да са били преизползвани и разширени през XI–XV в.

Същевременно църквата на Косовския манастир безспорно е функционирала по предназначение през епохата на Второто българско царство, за което свидетелстват надписите, графитите и останките от цветна стенопис. Развитието на монашеството по р. Провадийска през XIV в. трябва да се свърже с възстановяване на живота в стари обители и изсичането на нови. Процесът е еманципиран от разкритата митрополитска катедра в Овеч, а после и от варненските митрополити. Успоредно с това през Второто българско царство практиката да се оформят скални манастири обхваща регионите на големите религиозни центрове на страната, като Царевград Търнов, Видин, Шумен, Преслав, Червен, Варна и Калиакра. Тя намира специално афиширана подкрепа както от царете, така и от патриарсите. В това отношение Овеч не е правел изключение. Исихастката теория и практика също стимулира допълнително този процес. Тя насърчава отново крайното отшелничество и това се долавя в манастирската организация и монашеските практики в скалните обители по р. Провадийска.

Тук още веднъж ще акцентирам върху факта, че по-големите манастири и скитове са в непосредствена връзка, дори в самите подстъпи на крепостите (обр. 118–121) до Аврен (кат. № VI.107), Провадия, Косово, „Малкото елеме“ (обр. 118) и „Голямото було“ (обр. 121) до с. Невша, „Чукара“ до с. Кривня (обр. 124), както и съседната голяма колония под Мадарската крепост. Този обичай в голяма степен противоречи на крайните увлечения на близкоизточните монаси и специално на някои исихасти през XIV в. да се изолират в „пустинята“, далеч от светските суети. От друга страна е в пълен синхрон с предписанията на св. Василий Велики, регистрирани и в Юстиниановите новели. В тях са отбелязани градски и крайградски манастири, практика, която през XIV в. е документирана в столицата Търново, в Червен и в столиците на Добруджанското деспотство Калиакра и Варна.

Същевременно успоредно с манастирите в близост до крепостите, установяваме и обособени обители в пустинни места, като случаите със скита при гр. Аврен, скита „Св. Георги“ (кат № VI. 97), килиите край с. Петров дол (кат. № VI. 97), „Тъпанчето“ до с. Кривня, „Долапите“ до с. Неново, „Пещерен дол“ и „Содолските дупки“ в района на с. Косово. Тази топография за пореден път свидетелства за разнообразни монашески практики. Най-вероятно център на монашеския живот са големите общежителни скални манастири в м. Малкото елеме до с. Неново (кат. № VI. 102), „Чукара“ до с. Кривня (обр. 124, кат. № VI. 100) и специално т.нар. Косовски манастир до с. Косово (обр. 117, кат № VI.106). Последният включва задължителните общомонашески помещения като голяма църква – католикон, трапезария, параклис с още едно съседно обширно помещение (фактът, че местното население го нарича учи-

лице е любопитен и показателен) и седем килии. Навярно свързани с този манастир са близките отшелнически обители в м. Пещерен дол (кат. № VI. 105) и „Содолските дупки“ (кат. № VI. 104), които включват само килии без църкви и параклиси. Това предполага, че отдалите се на подвижничество монаси са се отделили от манастирското братство като отшелници и само при празници и неделни дни са посещавали близкия манастир за общи молитви и причастие.

Сходна е ситуацията с манастира в м. Голямото було до с. Невша (обр. 123, кат. № VI. 101). Скалният манастир в подножието на крепостта „Малкото елеме“ до с. Невша (обр. 122, кат. № VI. 102) включва църква-католикон с много старателно изсечена килия в съседство (игуменарница?), параклис с голямо общомонашеско помещение и девет килии, повечето верижно свързани. Към този манастир навярно гравитират отшелническите килии до съседните крепости „Голямото було“ и „Малкото було“, както и „Долапите“ до с. Неново (кат. № VI. 103), в които също липсва църква. Вече съм коментирал вероятността тези комплекси първоначално да са допълнителен елемент от ранновизантийската отбранителна система и впоследствие в тях да се настаняват отшелници (Атанасов 1993а, 66–77), практика, позната от обителите в кримските крепости Ески Кермен, Мангуп и Чуфут кале (Якобсон 1964, 50 сл.; Репников 1932, 107–150; Герцен, Махнева 1989; Могаричев 1992; Могаричев, Сазанов, Шапошников 2007, 168–170, бел. 15 с пълна литература по проблема). Подобна е организацията около малкия манастир в м. Чукара до с. Кривня (обр. 124, кат. № VI. 100), защото недалеч от него в м. Тъпанчето има монашески килии без църкви и общомонашески помещения (кат. № VI. 99). Впрочем и около малкия манастир „Св. Георги“ (кат. № VI. 97) регистрираме подобна група уединени килии в м. Аланджик бурун до с. Петров дол (кат. № VI. 98). Прави впечатление също така фактът, че както обителта „Св. Георги“, тъй и обителите в м. Чукара и Аврен са малки манастири, включващи църквица (параклис) и няколко килии, което предполага скитове, производни на големите манастири до Косово и „Малкото елеме“ до с. Неново. Можем с основание да твърдим, че през XIV в. по р. Провадийска действа една от най-изявените в Търновското царство и същевременно най-голямата в Добруджанското деспотство монашеска колония. Редом с останалото, тя засилва духовния потенциал на Овечките и Варненските митрополити през XIV в. (Атанасов 2009, 162–174).

За активна монашеска дейност свидетелства и надписът на Хинат грамастик (обр. 125) от крепостта „Голямото було“, в подножието на която има серия скални обители. Надписи-графити са документирани и в други обители, като например килиите в „Аладжик бурун“ при с. Петров дол, но те са от началото на XIX в. Както в останалите скални манастири, и тук са регистрирани десетки рисунки и знаци графити, като преобладават кръстовете с най-различни начертания, фигури на хора и животни (обр. 126), но тяхната датировка трудно може да се прецени.

Затруднен съм да възстановя монашеската организация в скалната обител „Съръкая“ срещу провадийската крепост (кат. № VI. 96). Липсата на отчетливо оформен храм и на общомонашески помещения предполагат килии на отшелници, които са в пряка връзка и произхождат от градски или крайградски манастир от епархийския център Овеч. Въз основа на палеографските особености на надписите (обр. 127, кат. № VI.96) обителта се датира сравнително убедително в XIV в. Текстовете на грузински език предполагат, че поне един от тримата отшелници е грузинец по произход. Навярно е дошъл да пустиножителства (?) в околностите на Овеч от грузинския манастир на Атон (Ивирон) или от по-близкия грузински манастир при Бачково. Хетерогенността на манастирите на Балканите през XIV в. (особено в резултат на исихастката теория и практика) е всеизвестна и не би трябвало да сме учудени от присъствието на иностранен монах. Евентуално може да се размишлява какво го е привлякло на това място. Движението на хора и идеи в Добруджанското деспотство и неговата широка отвореност улесняват особено православното монашество.

Манастирът „Свети Георги“ (кат. № VI. 97), включващ само църква и килия с гробна камера, на пръв поглед свидетелства за отшелническо покоище. Полуразрушеният храм и пропаданията на скалата в южна посока предполагат и други килии. Смятам, че става въпрос за малък скит, чийто основател е оформил пустинническа килия, като е изсякъл в пода и собствения си гроб. Освен датировката, съпада и практиката още приживе отшелниците да приготвят вечното си покоище. Впрочем вече стана дума, че гробни камери са регистрирани още в църквите и килиите на монаси от Ранното средновековие в Кападокия, Мурфатлар, добруджанските сухоречия Канагьол, Суха река, Крепча и др. (Rodley 1985, 88; Varnea, Vilcurescu 1959, 551, 558, fig. 8; Varnea 1981, 86; Шкорпил 1914, 102–104, фиг. 81; Константинов 1977, 21–23; Атанасов 2007, 197). Трудно е да се разгадае смисълът на този обичай в пълнота, документиран впрочем и в Косовския манастир, но той най-малкото свидетелства за пренебрежение към тленността и смъртта, както и за нетърпеливо очакване за отделяне на душата от тялото и явяване пред Всевишния Бог. По практика, която е позната от агиографската литература, обикновено около килията на известен подвижник се групират последователи, изграждат църква и формират малък манастир.

Още по-трудно е да уточним датировката и монашеските практики в скалните килии от „Аладжик бурун“ при с. Петров дол, Провадийско. Те са достатъчно много и обширни за формиране на голямо монашеско братство, но липсва църква и подемен датиращ материал. Освен това, тази група е изолирана и далеч от населени места, крепости и манастири. Може да се предположи, че е дело на група пустинници, но засега това е само хипотеза. Единствено фактът, че е част от колония скални обители, в която има убедително идентифицирани манастири и скитове, предполага връзка с монашески практики. Многобройните графити също предполагат присъствието на монаси.

Дори някои обители да са възникнали още в ранновизантийската епоха, дори да са преизползвани през X–XI в., то най-активно са обитавани през XIII–XIV в. На темата континуитет – дисконтинуитет ще се спра накрая, но тя има ярки проявления и в колонията по Провадийска река. Що се отнася до финала на монашеските практики, то най-общо се приема, че това е факт след края на XIV – средата на XV в., когато тези територии окончателно попадат под османска власт, с всички произтичащи от това негативни последици за християнските култови места.

3.2. Аладжа манастир и обители от XII–XIV в. по Черноморието

Аладжа манастир е най-южната монашеска обител по добруджанския черноморски бряг, до който е проучена, а в предната глава и коментирана, скална структура от V–VI в., известна като „Катакомбите“ (обр. 28, кат. № I.1) (Шкорпил 1892, 19 сл., 79 сл.; Атанасов, Чешмеджиев 1991, 77–97; Атанасов 2009, 371–400). Към VII в. тя е напусната, както впрочем всички раннохристиянски скални обители, заедно с околните крепости и селища. През XII в. християните от Варна и региона преоткриват това място и монашеският живот е възобновен със създаването на нова манастирска структура, известна като Аладжа манастир (обр. 128, кат. № I.2, табл. VIII.1). Той се намира в подножието на Франгенското плато, на около 12 км североизточно от гр. Варна. Поради близостта си до големия град, запазените стенописи и красивата околна природа, този скален манастир винаги е предизвиквал интерес. Още в началото на миналия век братята Шкорпил са публикували множество легенди, в които историческата истина е твърде замъглена и едва доловима (Пети годишен отчет 1911, 18–20; Шести годишен отчет 1912, 17–18; Седми годишен отчет 1914, 11–13; Архив на ВАД Ф. 165 К, оп. 1, а. е. 54). Първото писмено сведение за Аладжа манастир дължим на руския интелектуалец Виктор Тепляков, който го посетил след военните действия около Варна по време на руско-турската война през 1829 г. (Тепляков 1833, 59). В третото си писмо от България той отбелязва съществуването на манастира, но съобщението му е без научна стойност, понеже е преразказ на иманярски легенди. Няколко реда за манастира оставя и К. Иречек, който го посещава през 1884 г. (Иречек 1974, 89).

Началото на системни археологически проучвания върху скалните манастири в българските земи е поставено от братята Карел и Херменгилд Шкорпил. Още в първата публикация на тази тема през 1892 г., редом с други обители по Черноморието, те описват и Аладжа манастир (Шкорпил 1892, 79–83, фиг. 22). К. Шкорпил обнародва и един твърде точен план, но е картирал само църквата и четири килии. Спрял е дотук, защото останалите помещения са били полузатрупани или недостъпни. Особено ценни в тази първа публикация са сведенията за съхранената храмова живопис и надписите, от които сега не е запазено почти нищо. Големият авторитет на братя Шкорпил и трайният им интерес към Аладжа манастир помагат за осигуряването на средства за

разчистване на полузасипаните помещения от източната половина на манастира. Тогава се прониква и в трудно достъпния параклис на горното ниво, където са сравнително по-добре запазените стенописи. В ежегодните отчети на Варненското археологическо дружество братя Шкорпил изнасят и някои по-важни резултати от предприетите археологически проучвания. За съжаление обаче, те не успяват да обнародват цялостно изследванията си, поради което някои от ценните им наблюдения са завинаги изгубени за науката.

В началото на ХХ в. за Аладжа манастир излизат и две популярни брошури, написани от Илия Венов (Венов 1909) и архимандрит Иннокентий (Архимандрит Иннокентий 1903). При съставянето им авторите са ползвали изключително резултатите от проучванията на братя Шкорпил, както спомени и легенди, разказвани от местното население. По това време манастирът многократно е посещаван и от варненския художник Милен Сакъзов. Във Варненския музей се пазят негови акварелни рисунки и репродукции на стенописите (обр. 134–137, табл. VIII. 2). Въпреки някои неточности, те дават известна представа за повредени вече образи и за цветовата гама, в която са били изпълнени. Едно от пейзажните платна носи важна информация за вече срутените южни зидове на първата килия, криптата и притвора западно от параклиса. Този факт има значение за разкриването на оригиналния интериор и екстериор на паметника. През шестдесетте и седемдесетте години на ХХ в. Аладжа манастир е превърнат в туристически обект. За съжаление, не успях да открия подробен план отпреди консервационните работи, което се явява допълнителна пречка за възстановяването на първоначалния вид на паметника.

През 1961 г. и 1962 г. се извършват археологически разкопки на помещенията, разположени на около 500 м западно от манастирската църква. Находките са предимно от V–VI в. – няколко монети от Юстиниан I Велики (527–565), фрагменти от стъклени и керамични съдове, фрагменти и раннохристиянска кадилница, които вече бяха представени. Редом с тях при разкопките археолозите попадат на монети на цар Иван Александър (1331–1371), керамични фрагменти и следи от мазилка с фрескова живопис, което предполага, че катакомбите са използвани (като гробно съоръжение?) към оформения през XII–XIII в. в съседство Аладжа манастир.

Същинската част на Аладжа манастир е изсечена на трудно достъпна височина (8–12 м над околния терен), в отвесна варовикова стена, издигаща се над втората неразливна морска тераса (обр. 128, табл. VIII.1). Срутвания, предизвикани от земетръси и други природни катаклизми, са отнесли южната стена на църквата и останалите помещения. Това затруднява в голяма степен пълното реконструиране на плановете, фасадите и подхода към манастира. От запазеното се вижда, че Аладжа манастир има верижно разположение на помещенията, което е най-удобно за този вид строителство. Предопределено е и от естествените скални кухни, които улесняват оформянето на отделенията.

Аладжа манастир е сред малкото скални обители в българските земи, където отчетливо се разграничават основните помещения на общежителния манастир-киновий (обр. 128, 132а, кат. № I.2) – манастирски храм (католикон), параклис, църква за заупокойни молитви (гробнищна църква), крипта-костница, кухня (магерница), трапезария, монашески килии, сервизни помещения. Впрочем сред многобройните скални манастири у нас само още два донякъде имат култови, жилищни и стопански помещения – големият Нисовски манастир по р. Русенски Лом (Шкорпил 1914, 124, фиг. 100) и манастирът Алботин до Видин (Вълов 1978, 85–102, фиг. 4). Църквата на Аладжа манастир е най-голямото и най-старателно оформено помещение. Тя е отделена и повдигната с едно ниво над останалите отделения. Доминантното положение на църковните помещения тук символично е подчертано и чрез извисяването им във височина над останалите. Така е с католикона, с гробнищната църква и с параклиса.

Манастирският храм (католиконът) (обр. 129, кат. № I.2а) има традиционния правоъгълен план, в който откриваме всички необходими за нормалното протичане на литургията помещения и детайли: олтарна ниша, олтарна маса, протезис, скамейка за възрастните монаси. Особеност са т.нар. певници, характерни предимно за манастирските църкви и смятани за атонска мода (Чанева-Дечевска 1970, 8–21; Чанева-Дечевска 1971, 10–15; Чанева-Дечевска 1984, 16). Докато на Атон и въобще на Балканите певниците са подчертани чрез триконхалната композиция, тук те са едва загатнати и не са довели до сериозно членение на стените. Впрочем, вече е ставало въпрос, че в скалните църкви архитектурните елементи често са само маркирани. Така са постъпили и строителите с купола в католикона в Аладжа манастир. Той е загатнат от малката полуцилиндрична кухня в тавана. Изсечена е точно там, където се издигат куполите на зиданите храмове – при върха на правия ъгъл, сключен между запазения северен певник и олтарната ниша. Като специфика в плана на католикона е и нишата върху северната стена, пряко свързана с протезиса. Подобни ниши в църковната архитектура на ранносредновековна България (IX–XI в.) почти липсват¹⁸, докато за периода на Второто българско царство (кр. XII–XIV в.) са рядко явление. Има ги в църква № 5 на Трапезица, в „Св. Димитър“ и „Св. св. Петър и Павел“ в Търново, църква № 1 в Червен, църквата в Асеновата крепост, „Св. Никола“ в Мелник, в несебърските църкви „Св. Йоан“ и „Св. Архангели“ и др. (Чанева-Дечевска 1988, фиг. 43, 52, 54, 58, 74, 75, 75, 101). За отбелязване е, че такива ниши в повечето случаи има само върху северните стени на протезисите, докато в диакониконите те отсъствуват. Навярно са служили за поставяне на църковна утвар, а тя – според каноничните изисквания – се съхранява в протезиса (Чанева-Дечевска 1980, 38; Архимандрит Йона 1950, 149). Специално през XV–XVII в. в тези ниши, северно от протезиса, се

¹⁸ Единствената ранносредновековна църква с такава ниша е католиконът на манастира в Патлейна. Не е изключено обаче това да е преправка от по-късно време. Вж. Бояджиев 1960, 23–33; Voiadjiev 1966, 241–260, fig. 2.

монтират мивки за ритуални измивания. Затова предполагам, че се появяват сравнително късно (XIV–XV в.?) и се вграждат допълнително в северните стени на вече съществуващи храмове, както може би е случаят с католикона на Аладжа манастир.

Не е ясно дали жлебовете върху северната стена и тавана пред олтара са служили за прикрепване на висок иконостас или само за закрепването на колонките и парапета на ниска олтарна преграда. Според някои автори високият иконостас, респективно запълненото с икони пространство между колонките и парапета на олтарната преграда, започва да се формира през XI–XII в., но окончателно се налага едва през XIV в. (Лазарев 1971, 122, 124, 127; Лазарев 1983, 32). Впрочем в католикона са допустими и двата варианта, тъй като Аладжа манастир е обитаван през XII–XV в.

За прецизното датирание в случая съществено значение имат и стенописите. Те са покривали стените на целия храм, но лесният достъп до тях е довел до значителни повреди и обезличаване. Само при продължително вглеждане, между многобройните съвременни графити, в олтара могат да се различат изображения на светци с полиставриони – тук явно е била изобразена традиционната сцена „Поклонение на жертвата“, известна и като „Мелизмос“ (Ђурић 1958, 176). За щастие са останали две кратки бележки на К. Шкорпил и едно акварелно копие (обр. 130, 131, табл. VIII.2), които дават още малко сведения за тази живопис. Между тях обаче съществуват противоречия, което налага внимателно и критично ползване. Така например в една от бележките на К. Шкорпил е отбелязано, че върху източната стена на католикона е била изобразена св. Богородица, благославяща с двете си ръце (Архив на БАН, Ф 165 К, а.е 545, оп. 1, л. 48). Малко по-късно в статията си Шкорпил е написал, че на същото място (в олтара) се разпознавал образът на Богородица, държаща малко дете (Иисус Христос), а от двете ѝ страни били изписани сиглите МР – ΘV (Майка Божия) (Шкорпил 1892, 79). В скица на К. Шкорпил от началото на миналия век образът на Богородица е само загатнат, без да може да се долови иконографският тип, но за сметка на това сиглите са предадени ясно (обр. 130). Тук обаче е отбелязано, че скиците се отнасят за горната недостъпна църква (параклиса). Още няколко случая на разминаване на текстовете с илюстрациите, при което често се бъркат долната църква (католикона) с горната (параклиса), показват, че те трябва да се ползват внимателно.

Противоречията в текстовете на двете Шкорпилови бележки за стенописите в католикона са твърде съществени, за да потърсим компромисен вариант. Склонен съм да приема, че в текста в „Сборник за народни умотворения“ авторът е бил по-прецизен в сравнение с черновите бележки, пазени в архива на БАН. За щастие разполагаме с още един източник – акварелното копие на М. Сакъзов (табл. VIII.2). Тук св. Богородица е на трон с висока облегалка. Над раменете и под коленете фигурата е заличена. От запазеното се вижда, че Божията майка е облечена в тъмносин хитон и е загърната в лилав мафорий. В скута си, върху дясната страна, държи младенеца, облечен в светъл (златотъ-

кан) хитон и химатий. По периферията на изображението, особено в долната му част, се долавя отчетливо по-ранен пласт стенопис. В него художникът е видял изписана в светъл тон ръка, държаща книга. Върху книгата, вероятно вторично, е нанесен триредов надпис. По-точни преписи от него има върху скиците от архива на Шкорпил (обр. 131)¹⁹. На горния ред ясно се чете лигатурно изписаното ГАНW. Под него, на втория ред, е сигурна единствено буквата Н. От третия ред са запазени буквите М и Е (в лигатура) и N. Най-вероятно е зографисан Христос Пантократор, но твърдението, че надписът върху книгата трябва да се чете ПАН/Т/WKРАТОР, е доста спорно (Мавродинова 1995, 72). Върху другия акварел, вдясно от Богородица, в самостоятелна рамка е направено акварелно копие на архангел (обр. 130). Представен е прав, в пълен фас. Дясната половина, от кръста нагоре, е почти заличена. Облечен е в императорски одежди – син дивитисион, препасан със златотъкан лорос и наметнат с пурпурен плащ. Крилата са сиво-сини, с кафеникави светлосенки, обувките – кафяво-червени, а нимбът – златист. Би могло да се предположи, че тук имаме представена широко разпространената сцена „Света Богородица с двамата архангели“, в чиято основа лежи представата за Богородица като „царица на света, владетелка на небесата“ (Амиранашвили 1957, 48). Това предположение се затруднява от отделните рамки на двете изображения и от факта, че архангелът е обърнат не към Богородица, а на другата страна, и най-сетне от сходството между скицата на Шкорпил и акварелното копие (обр. 130, табл. VIII.2). На въпросната скица архангелът е поставен не върху източната стена в католикона, а върху стената (най-вероятно северната) на притвора на параклиса от горния етаж на манастира.

Вече стана дума за несъответствията между изображенията и анотациите на скиците, но въпреки това не можем напълно да ги игнорираме и да поставим с категоричност архангела до св. Богородица в олтар на католикона. Затова ще се огранича с коментар на по-сигурния стенопис върху източната стена на храма – „Богородица с младенца“, а до нея в протезисната ниша и сега се долавя „Христос в гроба“ („Пиета“) (Атанасов, Чешмеджиев 1991, 126–134; Мавродинова 1995, 72). Тук наблюдаваме особености, заслужаващи внимание. Първо, вместо обичайната за Богородица Одигитрия поза, при която Богородица държи Христос в скута си върху лявата ръка и го придържа с дясната, тук е точно обратното – Христос е върху дясната ръка и е придържан с лявата. Второ, Младенецът е представен в детска, а не в отроческа възраст, за което съдим по дрехите и разголените крачета. Според Н. П. Кондаков тези две особености са характерни за един по-късен период – след XII в., и с масово приложение през XIII–XIV в. (Кондаков 1915, 250–252, 260, 264).

Най-важната информация, която ни дава акварелното копие на „Богородица с Младенеца“, е, че църквата е зографисвана два пъти. Това впрочем може да се установи и сега при внимателно вглеждане в запазените миниатюрни

¹⁹ Според А. Маргос надписите са вторично нанесени през Късното средновековие.

фрагменти стенопис върху източната стена на католикона и по коридора. По прерисуваната от М. Сакъзов ръка с книга под образа на Богородица съдим, че фигурите от първото изписване са били сравнително по-едри (табл. VIII.2). Понеже изображението е в олтарната апсида (обр. 129), където броят на иконографските сцени е ограничен, предполагам, че в първия слой стенописи е стоял образът на Христос Пантократор, който, ако съдим по положението на ръката, е бил на трон. Възможно е да е бил изобразен сам, а може и като част от композицията „Дейсис“, която най-често се рисува в олтарната апсида (Кирпичников 1893, 12). Следователно при повторното изписване на храма е била сменена една основна сцена в олтара с друга, което говори за цялостна промяна на концепцията за украсата на църквата. Тази промяна е свързана и с някаква реконструкция на самата църква, която тогава вероятно е била разширена и дооформена. Без да се ангажирам с по-нататъшни предположения, иска ми се да отбележа, че най-удобно за тези промени изглежда времето от втората половина на XIV в., което обикновено се свързва с разцвета на исихазма. Може, разбира се, да е резултат и на намесата на щедър дарител, навярно местен аристократ.

Килиите в Аладжа манастир са оформени по традиционния верижен план край дълъг коридор (Кат. № I.2б-ж) (Тулешков 1988, 77, 81), като за целта са използвани и естествени кухни. Особеност са иконостасите върху източните стени. В тях навярно са били поставяни икони и кандила. Използвани са за всекидневната молитва на монасите, която според манастирските устави е необходимо допълнение към общите литургии и важно условие за постигане на духовно съвършенство. Първата килия, разположена до самия католикон, е двойно по-голяма от останалите. Предполагам, че в нея е живял игуменът на манастира.

Трапезарията (кат. № I.2з) е задължително помещение за киновиалните манастири. Тя носи в себе си дълбок символичен смисъл, чието начало може да се търси в „Тайната вечеря“ и в общите трапези на ранните християни. Отглас от този палеохристиянски символ през Средновековието са апсидите в трапезариите. Тяхното място не е регламентирано, но най-често, подобно на запазения апсиден фрагмент в Аладжа манастир, са на източната стена. Пред апсидата обикновено сяда игуменът, а самата тя олицетворява „божественото присъствие“ в обряда на братската трапеза (Тулешков 1988, 102–103). При идентифицирането на трапезарията до голяма степен сме улеснени от съседството ѝ с магерницата (кат. № I.2з). Тя, подобно на всички манастирски кухни, е с малки размери, има широк комин и долапи за продукти по стените.

Криптата (кат. № I.2к). Тя е на най-ниското равнище на манастира, за да е изолирана от магерницата и трапезарията, от жилищните и църковните помещения. Локализира се лесно благодарение на вкопаните в пода гробни камери. Впечатлява фактът, че в същинската тукашна средновековна крипта има само три гроба. Вероятно и тук е била въведена практиката след седемгодишен престой в гроб костите на монасите да се изваждат и да се полагат в

обща гробница, в случая костницата в „Катакомбите“. По този начин периодично се освобождават гробни камери и не се налага правенето на нови (Тулешков 1988, 69).

Гробищната църква за заупокойни молитви (обр. 132а, кат. № I.2и). Тя също е сред необходимите култови помещения в манастирите, особено в по-големите. В Аладжа манастир е разположена под криптата, което ни улеснява при определяне на предназначението ѝ. Изграждането на църкви за заупокойни молитви над крипти води началото си от палеохристиянските мартириуми. Произходът и развитието на тази планова схема подробно и изчерпателно е коментирано от А. Грабар (Grabar 1946, 104). Тук само ще споменем, че същинските църкви-костници се създават в манастирска среда и се налагат в Атон и българските земи през XI–XII в. Най-ранната напълно запазена у нас църква-костница е тази при Бачковския манастир от 80-те години на XI в. (Бобчев, Динолов 1960, 18; Бакалова 1970). Традицията продължава през следващите векове (Грабар 1922, 122), свидетелство за което са църквите-гробници в Перник (Перник 1983, 67–79), Бояна (Стойков 1954, 8 сл.), Асенова крепост (Грабар 1922, 128–132), Търново – „Св. Четиридесет мъченици“ (?) (Вълков 1974, 37–52, обр. 9). В скалните манастири друго проявление на тази схема не ни е известно. Наистина, по-горе посочих скални църкви за заупокойни молитви още от X–XI в. в Добруджа – манастира при Мурфатлар (Barnea 1981, 86–88) и по Суха река (Шкорпил 1892, 1–13, фиг. 8). Църквите и гробните камери (крипти) там обаче са в съседни помещения на едно и също ниво, а пък гробовете са вкопани в пода на самата църква. Явно идеята за разполагането на параклиса за заупокойна молитва над криптата в Аладжа манастир е отражение на мода, възприета у нас след XII в. В по-голямата си част той е срутен, но запазеното е достатъчно, за да твърдим, че е имал триконхален план. Разпространен в Атон и балканските земи, той се е използвал най-вече при изграждането на гробищни манастирски църкви (Чанева-Дечевска 1971, 10–15). Следите от мазилка по северната стена загатват, че църквата е била стенописвана (долавят се два нимба, като десният вероятно е на св. Богородица, съгласно запазените сигли MP–ΘV, т.е. Божия майка) (обр. 132б), а жлебовете позволяват да твърдим, че е имало обособен притвор, твърде необходим при някои монашески литургии.

Параклисът (Кат. № I.2м). Аладжа манастир е близко подобие на зиданите манастири-киновии и чрез обособяване на самостоятелен параклис (обр. 128, табл. VIII.1). В предните глави вече обърнахме внимание, че подобни параклиси се появяват в скалното манастирско строителство у нас още през V–VI в. и през Първото българско царство (края на IX–XI в.). Традицията продължава и след възстановяването на българското царство, за което свидетелствуват параклисите от скалния манастир „Св. архангел Михаил“ при с. Иваново, Русенско (Василиев 1953, 36, обр. 17). Отначало те са безпрестолни култови помещения, но към XIII–XIV в. често се посвещават на някой светия. Отреждат се за второстепенни ежедневни служби или за служби, посветени на техния

патрон, докато в католикона се извършват по-важните – евхаристийните и празничните – литургии. През периода на Второто българско царство много често тези параклиси се разполагат в манастирските пиргове/кули (Тулешков 1988, 60–61, 127–129), като по този начин при бедствия, обсади или нашествия литургиите могат да продължават. Това до голяма степен обяснява изключително трудния достъп до параклиса в Аладжа манастир. До него се достига по висока вита стълба в коминообразен отвор. Впрочем този подход към по-горното равнище се среща и в скалния манастир в м. Алботин до Видин, датиран от XIII–XIV в. (Вълов 1978, 93, фиг. 6). Въпреки че са твърде отдалечени, тези два скални манастира имат много допирни точки в плановата схема, които навярно идват от това, че са обитавани по едно и също време.

Параклисът на Аладжа манастир е с наос, близък до квадрат. Притежава обширен притвор – нещо характерно за манастирските църкви (Мавродинов 1955, 149–150). Специфичните условия са наложили и начина на градеж – изсичането в скалата се съчетава със зидарията. По същата схема е изграден и параклисът в скита до Карлуково (XIII–XIV в.) (Мавродинова 1985, 7, фиг. 18). Твърде загадъчна в параклиса на Аладжа манастир е нишата в северната стена на наоса. Дали не е била използвана за укриване на манастирски ценности (манастирската каса, църковна утвар, икони, мощи и пр.) при опасност? Това помещение е особено подходящо за подобна цел поради трудния достъп до него.

Затрудненият достъп до параклиса е благоприятствал запазването на стенописите до най-ново време. Описанието им ще започнем от наоса, където са оцелели върху по-голямата част от тавана, долната част от южната и част от западната стена. Живописата е в лошо състояние дори в най-запазените ѝ части. В момента е силно изветряла и надраскана с многобройни графити от различно време. Единственото място, където може да се различи цялостна композиция, е таванът. В центъра, в мандорла с геометричен орнамент е изобразен Христос, седнал върху дъга, която се различава трудно (обр. 133, табл. VIII.3). Добре се вижда дясната му ръка, изнесена встрани, вероятно за благослов. Лявата половина на фигурата е напълно заличена. Вдясно от Христос отново трудно се забелязва един образ, от който се долавят главно нимбът и едно крило – тук е бил представен ангел (обр. 169). Такъв ангел е имало вероятно симетрично от лявата страна, но там изображението е напълно унищожено. Фонът в кръга е син и се явява символ на небето. Целият кръг се носи от три ангела – един го държи отдолу с вдигнати ръце в т.нар. поза *оранс*, а другите два са го подхванали от страни (обр. 133, 134). Ангелите са със златисти нимбове, обрамчени с червено-кафява и бяла ивица. Крилата са оцветени в различни нюанси на кафявия цвят. Облечени са в хитони. В трите ъгъла на тавана (на мястото на четвъртия има голяма дупка, но и тук е имало живопис, за което съдим по остатъците от цветен кант в самия ъгъл), в три медальона са разположени две мъжки и една женска фигура. Женската фигура е с червен мафорий и златист нимб, а ръцете са молитвено протегнати (обр. 133, 135).

Иконографски този образ напомня за св. Богородица. Последното се подкрепя от една твърде неумела скица, направена през 1908 г. (обр. 130). На нея, около несръчно скицирания образ, са изписани буквите МР – ΘV (Божия майка).

Другите две изображения вероятно представят светите апостоли Петър и Павел, за което съдим главно по техните иконографски белези (обр. 136–137, табл. VIII.3). По-добре е запазен образът на апостол Павел (?), включващ такива черти, като златист нимб, кафяв хитон, високо чело, дълга прошарена брада (обр. 136). Другият образ, по-зле съхранен, може би е на апостол Петър (обр. 137). В медальона, който е стоял на мястото на сегашната дупка, вероятно е бил изобразен св. Йоан Кръстител, предположение, което ще се опита да обосновем по-долу. Приема се, че представената на тавана сцена е Възнесение Христово, във вариант доста различен или по-точно съкратен спрямо „класическият“, която най-често се помещава в зенита на купола. (Лазарев 1947, 77; Шмит 1914, 1–6). Сцената се разделя на две части. В горната е представен възнасящият се Спасител, на дъга и в сияние, носен от два или повече ангели. С едната си ръка Той благославя, а в другата понякога държи книга. В долната част се представят св. Богородица и учудените апостоли, заедно с двата ангела, които обясняват случилото се. С настъпилите промени в църковната архитектура, а именно намаляването на куполите и удължаването на барабаните, тази първоначална композиция се разпада на съответните си части – в купола остава Христос, вече изобразен като Пантократор, а апостолите минават в тамбура. Може да се предполага, че за първи път така са постъпили зографите в знаменитата цариградска църква *Неа (Новата)* (Лазарев 1947, 77) от края на IX в., като след нея повечето храмове, особено от константинополския културен кръг, са изписвани по този начин. „Особените“ съображения са най-вече от идейно естество: Възнесението остава в купола (или на тавана, когато той липсва), главно в манастирски църкви или на места, където ктиторите искат да подчертаят есхатологичната идея в християнското учение. Така повечето скални църкви в Кападокия и след IX в. продължават да се изписват по старата схема (Лазарев 1947, 95–96). Има редица такива примери и от Балканския полуостров, например църквата от манастира „Св. Лука“ във Фокида (XI в.) (Diéhl 1889, 63), църквата „Св. София“ в Солун (Кондаков 1909, 97; Diéhl 1925, 521), „Св. Апостоли“ в Печ, Сърбия (1250 г.) (Радојчић 1966, 46–48), църквата „Възнесение Господне“ в манастира Милешево, Сърбия (1288 г.) (Ђурић 1975, 35) и др. (Лазарев 1947, 247; Амиранашвили 1957, 48; Покровский 1910, 255–256; Diéhl 1925, 537, 587; Bréhier 1928, 144). Важно е да се отбележи, че подобен пример има и в скалната църквица в Господен дол до с. Иваново (XII–XIII в.) (Василиев 1953, 18). Посочените специфики и отклонения от класическата схема поставят под въпрос идентифицирането на сцената като „Възнесение Христово“ и насочват към тази на „Христос в слава“ или т.нар. „Прославление Господа“ ((Мавродинова 1995, 74). Тя е допълнена от „Дейсиса“, включващ Богородица, апостолите Петър и Павел (обр. 173), които представят и останалите апостоли, и твърде вероятно Йоан Кръстител (изписван по правило в този

тип сцена), навярно зографисан на мястото на сегашната дупка в тавана (по такъв начин, чрез образа на Йоан Кръстител, е развита сцената в църквата на манастира „Св. Лука“ във Фокида – вж. Diehl 1925, 63). Дейсисът е композиция, изразяваща застъпничеството за хората пред лицето на Съдията-Вседържител от страна на св. Богородица, Йоан Кръстител или от други високопоставени лица в небесната йерархия – ангели, архангели, апостоли и пр. В богословски смисъл Дейсисът е съкратено изображение на Страшния съд и редица автори смятат, че е произлязъл точно от тази композиция (Diehl 1925, 63). Така според А. Кирпичников „Дейсис“ се явява „художествена синекдоха“ на Страшния съд (Кирпичников 1893, 4). Следва да се припомни и мнението на Ф. Шмит, според когото „Дейсис“, включващ св. Богородица и св. Йоан Предтеча, се явява преработка на стара куполна композиция „Възнесение – Второ пришествие“, за която стана дума по-горе (Шмит 1914, 5). Не случайно в някои църкви „Дейсисът“ е въведен в самия купол на храма (Амиранашвили 1957, 59–60). В християнското изкуство има достатъчно примери за художествено контаминиране на близки по идейно съдържание сцени, включително на „Дейсис и Страшния съд“. Без да се впускам в подробности, бих могъл да посоча такива случаи в скалната църква „Дирекли клисе“, Кападокия (XI в.), и в едно латинско евангелие от 1300 г. (Restle 1967, fig. 522; Piper 1973, 234).

Живописиста по стените на параклиса е в много по-лошо състояние. По-големи части от нея са запазени само върху южната и западната стени (обр. 138, 139). В долната си част стените са били украсени с орнамент във вид на големи правоъгълници, оброчени с червено-кафяви и бели линии. Над тях в цял ръст са изобразени фигури на светци с монашеско одеяние – туники и мантии. Една от фигурите на южната стена е с по-малък ръст, което е наложено вероятно от това, че е нарисувана под прозорчето. Тя е гола до кръста, с разперени в молитвена поза ръце, а на лошото акварелно копие, снето от Сакъзов, личи и някакво парче плат или кожа, което закрива фигурата от кръста надолу. Трудно може да се каже нещо повече за идентификацията на този светец (Онуфрий?), но без съмнение е постник. Не могат да се разпознаят и останалите светци-отшелници – лицата са повредени, надписите също. Акварелното копие не дава допълнителна информация. Единствено в една от скиците на К. Шкорпил около нимба на най-източния монах е регистриран надпис „св. Петър“ (обр. 138), което навежда на мисълта, че е изобразен св. Петър Атонски. Вдясно от вратата, върху западната стена, се долавя четвърта фигура на светец-отшелник в монашески одежди. Освен това отделни петна живопис личат върху северната стена, а също и в апсидата, но те са твърде маломерни и не дават никаква представа за цялостната стенопис.

Според наблюденията на К. Шкорпил и Н. Чакалов от началото на XX в., изцяло зографисан е бил и притворът на параклиса. Впрочем и сега по тавана и източната стена са запазени дребни фрагменти стенопис, но по тях иконографски сюжети не могат да се различат. Разполагаме с две окомерни скици на К. Шкорпил, правени въз основа на наблюденията му с бинокъл в началото

на миналия век (обр. 130, 131), както и една чернова записка, съхранявана в архива на БАН (Архив на Б А Н, Ф. 165 К, а. е. 545, оп. 1, л. 48). Според нея върху тавана на притвора Шкорпил е забелязал апостолите Петър и Павел, а над тях Христос, благославящ с двете си ръце. На втората скица (обр. 130) с пояснение *Na stene* (на стената) е дадено изображение на един ангел или архангел. Вече стана дума за него, когато коментирахме близостта му с архангела до св. Богородица върху акварелното копие. Склонен съм да приема, че в случая текстът и изображението върху скицата не си противоречат и че архангелът е бил изписан в притвора на параклиса, в източния край на северната стена.

Относно стила и колорита, трябва да се отбележи, че изображенията са изпълнени в темперна техника. Цветовете са плътни, наситени и дори след значителното изветряване правят впечатление с тъмните си, убити и тежки тонове. Ако се доверим на акварелното копие, този колорит е бил характерен и за втория пласт стенописи в католікона. Цветовата гама е доста контрастна – топлите цветове на фигурите и лицата (в керемиденочервено, кафяво, различни оттенъци на охра) контрастират на тъмно синьото. В оригиналния си вид то е било почти черно, с което е бил изпълнен фонът зад правите фигури на стената, както и небето около Христос (малко по-светло), и е съставна част от геометричния орнамент, обрамчващ медальоните. Художникът е бил добър рисувач – пропорциите са правилни, фигурите обемни, а лицата, доколкото може да се съди от сегашното състояние на стенописите, изразителни. Особено характерни са изсветляванията, изпълнени с бяло, чрез които художникът се е опитал да постигне релефност на изображенията.

Много сполучливо е представено изображението на ангела, който държи медальона с Христос в основата (обр. 133, 134). Той го подпира с двете си ръце, подобно на антична кариатида и от него лъха сила, увереност и спокойствие. Наред с всичко това трябва да се отбележи и известна статичност на изображенията. Всички фигури са като застинали, липсва движение. Дори летящите ангели, които носят сиянието с Христос, са застинали и само го държат. Всичко това обаче не е резултат на неумение, а на (художествена и естетическа) концепция (Restle 1978, 1102, 1106). Въз основа на всичко казано дотук – колорит, стил, паралели, колкото и относителни да са те, смятам, че стенописите от параклиса могат да бъдат датирани към втората половина на XIV в.

Отношение към датата на стенописите, параклиса, а следователно и на манастира, има и една рисунка-графит, врязана върху южната половина на тавана на параклиса, където светлината от прозорчето е най-силна. С тънко острие е изобразен кораб в ход наляво, с размери: дължина 0,29 м и височина 0,23 м. Корпусът е масивен, заоблен и заштрихован с успоредни линии, които загатват обшивката (обр. 133, 140). Носът и кърмата са силно издигнати над палубата и наподобяват крепост. Показани са и три мачти с такелаж. Средната носи на върха масивен кош – наблюдателница. Задната мачта (*артимон*) е над кърмата и носи голямо триъгълно платно и развят флаг на върха си. Тази рисунка-графит има сигурна долна граница – начертана е след изписването

на параклиса. Наистина корабът е раннохристиянски символ, който битува и през Средновековието (DACL 1935, 1007–1012), но е трудно да се допусне, че може да бъде надраскан върху сцената „Възнесение“, докато в манастира е имало монаси. Най-вероятно това е станало след западането на манастира, но във всеки случай преди да бъде разрушена дървената стълба в коминообразния отвор. Иначе достъпът до параклиса е невъзможен. За уточняване датировката на графита сме улеснени от подробностите, които личат по кораба и които дават възможност за съпоставка с публикуваните вече корабни изображения от Несебър – църквите „Св. Стефан“ и „Св. Йоан Алитургетос“ (Овчаров 1982, 120–121, табл. СХVI, СХVII), Пловдив – Имарет джамия (Овчаров 1987, 40, табл. IV₈, 10; X 39–41; XVШ₈), както и от Крим – Инкерман-Каламата (Романчук, Быков 1981, 143–149, рис. 1–8). Големият обем, заобленият корпус, високо вдигнатите над борда остър нос и кърма, наличието на три мачти, коша над гротмачтата и особено триъгълното латинско платно за бързо маневриране са най-характерните особености на типа кораб, наречен „карака“ (Овчаров 1987, 39–40, рис. 29–33). Този тип кораби се появяват най-рано в Генуа през XIV в., но получават най-голямо разпространение през XV в., когато се използват и във Венеция и Испания (Angelucio, Cucari 1979, 47). Именно към XIV–XV в. се датира караката от генуезката крепост Каламата (Инкерман), която твърде наподобява рисунката от Аладжа манастир (Романчук, Быков 1981, 145, рис. 3). Според мен е нарисувана карака, а не дромон или неф, както твърдят А. Романчук и М. Биков. През XV в. караки са рисувани и в пловдивската Имарет джамия. Не е изключено авторът на рисунката да е вложил религиозен смисъл в изображението на кораба. За да отрази толкова много подробности обаче, той ще да е имал преки впечатления от корабите-караки.

Отшелническите килии (обр. 141, кат. № I.2н,о) са изолирани от общезжителното монашеско всекидневие, защото са на стотина метра източно от манастира. Обитавалите ги монаси (отшелници?) навярно са били свързани със скалния киновий. Уставите от XI–XII в. са регламентирали в общи линии статута на подобни отшелници. Манастирското братство е имало право да удовлетворява стремежа към пълно съвършенство и единение с Бога, като е разрешавало на монасите да се уединяват. Броят на отшелниците бил чисто вътрешноманастирски проблем (Соколов 1894, 313–314; Janin 1964, 7, 31). Така например според уставите на атонските манастири „Св. Христодул“ и „Св. Атанасий“ допустимият брой анахорети бил съответно 12 и 5, а в манастира на Нил Росарийски ограничения изобщо нямало (Соколов 1894, 227, 314; Janin 1964, 31–32). Засега може да се твърди, че към братството на Аладжа манастир са се числили и двама отшелници, които са обитавали двете уединени килии. В тях, според установената практика през XII–XIV в., отшелниците пребивават от понеделник до петък. В събота или в навечерието на големи църковни празници те отиват в киновия, където участват в тържествените литургии и споделят общите трапези. В неделя вечерта, със запас от храна за една седмица и материал за ръкоделие, те се завръщат в усамотените си килии (Соколов 1894, 34).

Най-ранният подемен археологически материал от средновековния период е намереното в района на манастира съкровище с монети на Комнините от XII в. (Пет годишен отчет 1911, 18–19). Това обаче не е достатъчно, за да определим долната граница на живота в обителта през Средновековието. Много от керамичните фрагменти в подножието на скалите и „Катакомбите“ са от периода XIII–XIV в., но и те не могат да прецизират началната дата. Засега най-общо я определям към XII–XIII в. Първите монаси навярно са били привлечени от гористата и уединена местност, водоизточника и естествените скални кухни, както и от мекия варовик, който създава условия за изсичането на скален манастир. Възможно е от значение за този избор да е била и разположената западно от манастира раннохристиянска обител, условно наричана „Катакомбите“. Такива места винаги са били особено привлекателни за християните и най-вече за монасите. Още повече, че помещенията в „Катакомбите“ са били запазени и е могло да бъдат използвани. Това се потвърди и от археологическите разкопки на това място, където, заедно с ранновизантийските (IV–VI в.), се откриха и керамични фрагменти от XII–XIV в., а в района – и монети на цар Иван Александър. Не е ясно за какво са използвани т.нар. „Катакомби“ през периода на възстановеното Българско царство. Възможно е да са ползвани за монашески килии, оформящи скит към манастира. Предвид големите им размери, не е изключено да са преустроени като манастирски складове. По стените на голямото сухо помещение на втория етаж има дълбоко вдълбани жлеbove. В тях могат да се закрепят талпи и така да се оформят прегради за съхраняване на жито или други храни. За изграждането на житници към манастирите, включително в скалните, свидетелствува старобългарски епиграфски паметник (Константинов 1977, 21–22).

Криптата на втория етаж е единственото отделение тук, чието предназначение е ясно (кат. № I.1). Датировката е несигурна, IV–VI или XII–XIV в., или и през двата периода. Прави впечатление, че цялото пространство във и пред криптата е запълнено с гробове. Същевременно в средновековната крипта на манастира има само три гроба. При това положение се очертават няколко възможности за датировката и използването на криптата в „Катакомбите“. Първата е криптата да е изсечена още през ранновизантийския период и евентуално да е използвана през Средновековието. Втората възможност е криптата да е оформена и ползвана успоредно с Аладжа манастир. През втората половина на XIV в., с въвеждането на общите манастирски костници, вдълбаването на гробни камери в скалния под по гробищната църква в киновия е преустановено и са използвани наличните в „Катакомбите“, сиреч тук да е направена костницата на манастира.

Склонен съм да обвързва замирането на живота в Аладжа манастир с падането на българските земи под османска власт. Възможно е то да е свързано с верския фанатизъм на завоевателите, но е допустимо да се мисли и за постепенно разпадане на братството в условията на несигурност. Дори отделни монаси да са се приютявали и да са живели в скалистата обител, това не озна-

чава, че киновият е функционирал. Върху стенописите са нанесени множество „графити“, има следи от силни пожари и от поругаване образите на светиите. Корабът-графит от края на XIV–XV в., издраскан върху сцената на Възнесението в параклиса (обр. 133, 140), подсказва, че съзнателните повреди на стенописите са започнали твърде рано. При нормален и непрекъснат манастирски живот това едва ли е възможно. Местното християнско население обаче е знаело и почитало това място. Не е изключено в първите векове на чуждата османска власт манастирският храм да е използван за черкуване на миряни. Тази практика е извикана на живот от разрушаването на селищните църкви и сравнителната запазеност на скалните, които се намирили на по-закътани места. Най-сериозното потвърждение за живот в Аладжа манастир в годините на османското господство е намереният в едната от външните гробни камери сребърен пръстен от XVII–XVIII в., върху който с гръцки букви е гравирано българското име Янчо Драгнев (Кузев 1961, 83–84, обр. 3).

Накрая за името на манастира. Народното название Аладжа манастир идва от запазените стенописи, чийто колорит и пъстрота са съхранени до ново време. На турски „аладжа“ се превежда именно с „шарен“, „пъстър“. В края на XIX в. К. Шкорпил е записал едно предание, според което манастирът се е наричал „Св. Спас“ (Архив на БАН, Ф. 165Н, оп. 1, а.е. 545, л. 4). Според мен е напълно възможно това да е бил патронът на манастирската църква (католикона), като се има предвид, че параклисът е посветен на Възнесение Христово, т.е. близък по идея сюжет. Сегашното име на манастира „Св. Троица“ навярно е дадено в ново време.

На фона на документиранияте скални манастири в Средновековна България през XIII–XIV в., Аладжа манастир изпъква със своята големина, композиция (единственият, в който виждаме всички помещения, характерни за киновиалните обители) и живописна украса. В тази насока неговите аналози са единствено ивановските скални манастири „Св. Арх. Михаил“ и „Св. Богородица“, изсечени и стенописани с волните иждивения на българските царе Иван Асен II (1218–1241) и Иван Александър (1331–1371) (Василиев 1953, 26, обр. 13; Мавродинова 1976, 7–13; Бакалова 1988, 31–45). Действително са необходими значителни за епохата средства и ресурси, за да се оформи в скалата такъв голям комплекс и за да се зографисат и трите скални църкви на манастира до гр. Варна. Това определено не е във възможностите на монашеското братство и местното население, което предполага „външна“ намеса на спомоществуватели (ктитори) с големи възможности. През XIV в. по Добруджанското черноморие такива се явяват добруджанските господари (архонти, деспоти) и варненските митрополити. Най-вероятно те ще са съдействали да се разшири и украси манастирът-киновий, съпоставим със скалните обители на търновските царе и патриарси в района на Иваново.

Църквата в Калиакра (кат. № I.4). В предната глава отбелязахме, че наличието на контраапсида и затворен с плътна олтарна преграда кръгъл олтар предполагат, че църквата е изсечена през ранновизантийската епоха,

защото тогава се датират сходните по план скални храмове – тема, която вече бе обстойно коментирана по-горе по повод църквата в Осеново и подробно в Гл. II. Пълната ѝ запазеност до ден днешен, допълнително оформените протезис и диаконикон, както и цилиндричният отвор във височина през входа, навярно звънарница (масовото им строителство в България се отнася към XIII–XIV в. (Янкулов 1990–1991, 113–124; Янкулов 1993, 74–79; Тулешков 1998, 130–134. За навлизането на камбаните в православния Изток вж. DACL 1948, 1954–1971), предполагат, че църквата е функционирала по предназначение и през XIV в. Забележителни са големите ѝ размери (една от най-обширните скални църкви в българските земи), което подсказва, че в нея са се черкували много християни.

Скална обител „Св. Георги“ в Калиакра (кат. № I.5). Оформена е в скалата на най-южната точка на полуострова (върха) и цитаделата. В края на XIX в., според описанието на К. Шкорпил, се е виждал добре планът на осем помещения (Шкорпил 1892, 75–77, фиг. 20). Четвърт век по-рано са били съхранени и други отделения, между които, според Д. Кукумявков, и крипта. При силните земетресения в началото на XX в. обителта е силно обрушена.

Най-вероятно комплексът от помещения на върха на Калиакра е градски скален манастир, за което са се досетили още в края на XIX в. К. Шкорпил и Д. Кукумявков. Последният дава ценни сведения, записани от К. Шкорпил, относно скелети в разрушената днес крипта и откритите в тях обеци с кръжило високо 5 см и филигранна златна украса. Най-вероятно става въпрос за характерните през XIV в. големи наушници. Косвени сведения за наличието на манастир черпим и от писмени източници. През 1585 г. френският пътешественик Франсоа дьо Пави споменава за манастир и скален гроб на св. Георги (Цветкова 1975, 180–181). Столетие по-късно тук пристига и Евлия Челеби, който твърди, че гробът е на св. Никола (Evlia Celebi. *Seyahatname*, II, 129). Османският хронист обаче уточнява, че според местното население светецът убил на това място змея и така спасил царската дъщеря. Както често се случва в повествованието на Евлия Челеби, историята е твърде обърквана, защото чудото с победения змей и спасената царкиня се свързва единствено и само със св. Георги (Атанасов 2001, 32, 175–240). Впрочем на Калиакра и сега върху останките на скалния манастир има символичен гроб, свързан от местните хора със св. Никола. Същевременно вече стана ясно, че гробовете са били повече и се отнасят към криптата на средновековната скална обител. Предполага се, че френският пътешественик от XVI в. и турският хронист от XVII в. не изпадат в колективна грешка и правилно са доловили, че светилницето се свързва със св. Георги (Атанасов 2001, 32). Не Евлия Челеби, а навярно местните жители бъркат с твърдението, че почитания от тях св. Никола е убил змей, за да спаси царкинята. След окончателното падане на Калиакра под османска власт през XV в. християните в района започват да се препитават основно с риболов, а св. Никола, като патрон на рибарите, постепенно натрупва популярност. И докато през XVI в. все още живее споменът, че патрон на

обителта е св. Георги, то през следващото столетие този спомен е замъглен. И все пак, ако съдим по Е. Челеби, местните обитатели знаят как на това място кападокийският светец е извършил чудеса, но вече контаминират личността му със св. Никола. В края на XIX в., според К. Шкорпил, всички вече са убедени, че скалното светилище на Калиакра има за патрон единствено св. Никола и споменът за св. Георги е напълно заличен (Шкорпил 1892, 75–76). Освен засиления регионален култ към св. Никола, причина за това е примитивизацията на християнството в условията на усилен османски гнет през XVI–XVIII в. и замъглената историческа памет за оставените в руини църкви и манастири в крепостта. Най-после, между XV–XVIII в. в цитаделата има турски гарнизон. Наблизо се установяват и монаси-бекташи, които пък почитат светилището като гроб на Саръ Салтък, чийто култ се преплита с този на св. Георги (Димитров 1994, 76–96). Това затруднява достъпа на българите до християнските светилища в крепостта и те постепенно забравят тяхната история, както и патрона на скалния манастир – св. Георги. Забележително е още, че във всички добруджански центрове (Варна, Дръстър, Калиакра), свързани с присъствието на аристократи, потомци на династията Тертеровци, се издигат храмове в чест на техния патрон св. Георги (Атанасов 2001, 32).

Що се отнася до края на монашеските практики в скалните обители, както по Провадийско дефиле, така в Аладжа манастир и Калиакра, то най-общо се приема, че това става факт след края на XIV – средата на XV в., когато тези територии окончателно попадат под османска власт, с всички произтичащи от това негативни последици за християнските култови места. Серия надписи-графити от XVI–XVIII в. в Аладжа манастир (кат. № I.2з) и по Провадийска река в Косовския манастир, манастира „Св. Георги“ в м. Петров дол, килиите „Аладжик борун“ (кат. № I.2з) предполагат почитането на тези места от страна на местни християни, но дали са обитавани от монаси през XVI–XVIII в., остава спорно, и по-скоро – малко вероятно.

Вместо заключение: мястото на скалните монашески обители в регионалната селищна система

При по-повърхностно вглеждане в наративните извори за появата и развитието на монашеския институт, особено през Късната античност и Ранното средновековие, се остава с убеждението за пълната му изолираност от светския живот в градовете и селищата. Това впечатление се подсилва от житийната литература и т.нар. *Apophthegmata Patrum*, т.е. „Светоотчески поучителни изречения“, обширен сборник с мисли на известни пустиножители и случки от техния живот. Той е толкова популярен във Византия между VI в. и XV в., че досега са регистрирани над 160 негови преписа (Gui 1962, 231). Това са главно жития на монаси-анахорети, като се започне с това на св. Антоний Велики и продължим с житието на св. Евтимий, Петър от Галатея, многобройните последователи на св. Симеон Стълпник, св. Павел от Латра (вече съм акцентирал на ред заемки и съвпадения с житието на св. Иван Рилски – вж. Атанасов 1999, 181–229), както и на десетки други, които избират пещерата и скалата за свое усамотение. И ако през IV в. абсолютната изолираност на анахоретите от света изглежда предпочитана и даже общоприета форма на поведение, то през следващите векове, без тя да е игнорирана, настъпват някои нововъведения и трансформации. Херберт Хунгер вече е обърнал внимание, че отшелниците по правило произлизат от монашеските общини, но по-късно, след като са ги напуснали и отдали се на анахоретство, те продължават да си сътрудничат с тях (Хунгер 2000, 301–329). От историята на монасите от Скитската пустиня в Египет се вижда, че анахоретите получават материална подкрепа от жителите на затворените общини. Като добавим посещенията между отците, визитите на по-младите братя за съвет, срещите по време на общи трапези (агапе) и задължителното приемане на участие на лице са достатъчни белези за липса на абсолютна откъснатост – дори в Скитската пустиня – през IV–V в. Основаният от св. Пахомий първи киновиален манастир в Диндера (Тиваида) слага началото на една нова вълна, която се движи успоредно с вълната на анахоретството, разпространяващо се от Египет към Сирия и Мала Азия. Крайната аскеза, примерно на Евстатий, по-късно епископ на Евстазия, намира организиран отпор на църковния събор в Гангрия след средата на IV в. Решителната роля за преодоляване на крайностите в аскезата безспорно принадлежи на св. Василий Велики, който лично се запознава с монашеските практики в целия Близък изток. Определено предпочитанията му са към общежителните (киновиални) монашески практики; последните противоречат

в голяма степен на крайните увлечения на блискоизточните монаси и на някои исихасти през XIV в., търсещи изолация в пустинята, далеч от светската суета. В пълен синхрон с предписанията на св. Василий Велики са и някои новели на император Юстиниан. св. Василий дори препоръчва манастирите да се градят до градовете и населените места, за да могат монасите да проповядват любов към ближните си (Hussey 1940, 59–62; Patrich 1995, 30–31). Впрочем отбелязахме, че и в Юстиниановите новели се говори за градски и крайградски манастири. На този фон можем да се вгледаме още веднъж по-подробно в топографията на колониите скални манастири в Добруджа и Североизточна България, главно по Суха река, р. Канагьол (Дристра), Мурфатлар, Провадийска река и Добруджанското черноморски крайбрежие.

Хронологически най-ранни са колониите по Черноморието и по р. Суха в Добруджа, респективно по границите на късноримските провинции Скития и Долна Мизия, формирани през V–VI в. Посочихме обаче и сигурни археологически маркери, че монашеските обители от V–VI в. са преизползвани през X – началото на XI в.

Със сигурност монашеските колонии по Суха река са в някаква зависимост спрямо близките ранновизантийски крепости в Оногур (късноантичния Палматис), Балик (късноантичната Адина) и Голеш (късноантичният „Св. Кирил“) (обр. 1, 36, 39, табл. I). Монашеските обители (манастири, църкви, параклиси, общомонашески спални, килии и др.) са не само в скалните венци под крепостните стени на кастела до с. Балик, но комуникират пряко с него чрез шахтови стълбища. Забележително е, че тази крепост от IV–VI в. е преустроена и преизползвана изцяло през X – началото на XI в. В подножието на крепостта до с. Оногур от IV–VI в. също регистрираме монашеска обител, преизползвана частично през X в. Най-северната обител до с. Голеш е непосредствено срещу късноантичната крепост „Св. Кирил“ и в близост до средновековно селище от IX–X в. Изобщо, връзката на ранновизантийските скални монашески обители с крепостите от IV–VI в. по р. Суха е несъмнена.

Най-голямата и сравнително добре датирана между началото на X в. и 30-те години на XI в. е колонията по сухоречието на Канагьол (обр. 65), съседно на сухоречието на р. Суха. Канагьол всъщност е средновековната р. Дристра, по която през IX–X в. е преминавал главният път в България, свързващ столиците Плиска и Преслав с Дунавската резиденция на българските владетели и патриарси в Дръстър (Атанасов 1987, 29–37; Рашев 1988, 117–130). Само този факт предполага, че монашеските обители по Канагьол са в една перманентно контактна среда между монасите и пътниците. Колонията започва точно в подножието на крепостта при с. Скала, разпростира се на север в района на крепостта до с. Цар Асен и достига приблизително до Дръстър (кат. № V.74–85, обр. 65, табл. I).

Забележително е, че монашеските обители от X – началото на XI в. при Скала, Цар Асен, Алфатар и Руйно са в непосредствена близост и дори във визуална връзка със съседните ранносредновековни крепости и селища. В близост до скита край с. Острово е голямата ранносредновековната крепост до с. Завет, Исперихско (обр. 65).

Тук е уместно да се вгледаме и в другия голям скален манастир в Добруджа, онзи до Мурфатлар. В непосредствена близост до него не са регистрирани селища, но самият той се намира буквално в сърцето на Големия добруджански каменен вал – основното старобългарско военно-стратегическо съоръжение, издигнато около началото на X в. по средата на Добруджа, между Черна вода на Дунав и Томис на Черно море (Рашев 1982, 152–173, табл. XLIII). Най-после, манастирът е разположен в съседство с укрепените лагери № № VIII и IX към каменния вал, в които е регистрирано – включително с археологически разкопки (Parachiv-Talmaçhi, Şova 2023, sous presse) – постоянно обитаване от военно и гражданско население през X в.

Трудно е да се определи със сигурност хронологическата последователност на изграждане на отделните структури в скалната обител и разкриването на кариерата за вадене на камъни при строителството на каменния вал в началото на X в. Успоредно с разработването на кариерата са изсечени църквите и килиите в сектор В, а на най-късен етап, след закриването на кариерата, е оформен киновиалният манастир в сектор Е (обр. 92, 98). Това означава, че манастирът е изграден в една силно контактна среда на старобългарско военно присъствие със строителите на вала, които успоредно с работата в кариерите са ангажирани с оформянето на част от манастирските помещения. Освен това скалната обител в Мурфатлар е обект на поклонничество през X в., за което свидетелстват стотиците кирилски, глаголически, гръцки и рунически надписи и рисунки-графити, голямото количество битова керамика и регистрираната странноприемница пред киновия в сектор Е. Като калкулираме и постоянното присъствие на военни гарнизони в лагерите край южната стена на каменния вал и специално лагер VIII, който е в непосредствена близост до Мурфатлар, то трябва да приемем, че обителта не възниква и не се развива в една „стерилна“ пустинническа среда. Активните контакти с околното население, с по-близки и далечни манастири и с военните гарнизони по каменния вал са били неизбежни.

Южно от колониите по р. Суха и Канагьол е колонията, разположена по двата бряга на р. Провадийска, която включва 12 групи обители, като най-западната е манастирът до с. Могила, Шуменско, а най-източната – монашеските килии над Провадия. Към тях се причислява и намиращият се в близост манастир до Аврен (обр. 116, табл. I). Повечето обители по Провадийското дефиле също са в непосредствена близост до крепостите. В тях е регистриран живот през XII–XIV в., сиреч те кореспондират с общоприетата датировка на монашеската колония. Всички тези крепости обаче са издигнати през IV–VI в., а някои са обитавани и през X–XI в. (Плетньов 1995, 157–329). В тази последователност – ако обвързваме живота в крепостите с обитаването на скалните манастири – не бива да пропускаме и възможността някои да са възникнали още през V–VI или през X в. Най-после, някои комплекси от скални помещения в подножието на крепостите „Малкото елеме“ и „Голямото було“ до с. Невша, манастирът между селата Могила и Косово, „Чукара“ до Кривня и Аврен са в непосредствена връзка и допълващ елемент на ранновизантийската фортификация и имат аналог сред подобни съоръжения от крепости, датирани към V–VII в. (Атанасов 1993а, 73–77, фиг. 9, 22). Ето защо не

изключвам възможността обителите в подножията на укрепленията „Малкото елеме“ и „Голямото було“ до с. Невша, Косово, „Чукара“ до Кривня (обр. 116) и до Аврен да са възникнали още през V–VI в. и подобно на крепостите да са преизползвани през X–XI (?), но със сигурност – в периода между XII и XIV в.

За прецизиране на процесите по Черноморското крайбрежие се изправяме пред съществена преграда и тя е в датировката и функционалната принадлежност на многобройните обители, концентрирани между Калиакра и Шабла. Липсата на подемен материал и ярко обособени църкви и параклиси, и то на фона на големите и многобройни изкуствени пещери, затруднява идентифицирането им. По-конкретни наблюдения могат да се правят за скалната църква и скалния манастир на нос Калиакра в границите на късноантичния и средновековния град. Тук взаимовръзката скални обители – селищна агломерация е несъмнена. В известна степен това важи и за големия скален манастир северно от Варна, известен като Аладжа манастир. Забележително е, че новооткритата скална монашеска обител в м. Дълбока до Каварна е със сигурен подемен, изобразителен и епиграфски материал от V–VI в. и успоредно с това е в подножието на късноантичната крепост Тимум (обр. 23). Ако направим рекапитулация на съотношението на скалните монашески обители в Добруджа и Североизточна България и селищната мрежа, то се очертава следната картина:

Колонията по р. Суха. От общо дванадесет обекта (манастири, скитове, църкви, килии, крипти) в непосредствена, дори визуална, връзка с крепостите са поне шест от тях: двете църкви, общомонашеското спално и една килия в подножието на крепостта до с. Балик, скалната обител в подножието на крепостта до с. Оногур и малкия манастир срещу крепостта „Св. Кирил“ до с. Голеш (обр. 36, 39, табл. I). На неголямо разстояние от крепостта до Балик са една гробнична църква с крипта и църква с две килии. Сравнително по-изолирани са киновиалният манастир „Гяур евлери“ североизточно от Балик, църквата с две килии и крипта до с. Хитово (на неголямо разстояние е средновековно селище от IX–X в.), църквата с килия до с. Брестница и малкият манастир до с. Думбравени.

В колонията по Канагьол (Дристра) от общо около 30 скални обекти (манастири, църкви, скитове, килии, лаври) в непосредствена връзка с крепости и селища, дори визуална, са поне 18: полуразрушената църква с четири килии и една крипта в подножието на крепостта Скала (Йотов, Атанасов 1998, 30–32, табл. XXXVIII), лавра, включваща три църкви и шест килии срещу крепостта до с. Цар Асен (Атанасов 2014, 205–233), един манастир и два скита (две църкви с по една килия) срещу ранносредновековното селище до гр. Алфатар (Атанасов 2007, табл. XLVI, XLVII) и накрая малък манастир, включващ църква с три килии и крипта (скит?) срещу крепостта (във визуален контакт!) до с. Руйно (Атанасов 1991б, 28–30) (обр. 65, табл. I). На неголямо разстояние от ранносредновековната крепост при с. Завет е и скалният скит до с. Острово, Исперихско. Сравнително уединени, без връзка и непосредствена близост до селища от X в., са 10 обекта: двата манастира до с. Върбино и три групи от общо шест килии в тяхната околност, както и две църкви с по една килия между гр. Алфатар и с. В. Левски и една отшелническа килия северно от Алфатар. И тяхната изолираност обаче

може да се окаже относителна, защото специално бе подчертано, че по р. Канагол (Дристра) през IX–XI в. минава най-важният път в Царството, свързващ столиците Плиска и Преслав с Дунавската резиденция на българските владетели и патриаршеската резиденция в Дръстър (Атанасов 1987, 29–37; Рашев 1988, 117–130). Това предполага периодично и целогодишно преминаване на хора, военни контингенти и пратеничества, което се вижда от находките в проучените археологически крепости до селата Скала и Цар Асен.

Колонията Мурфатлар включва 14 обекта, респективно един киновиален манастир в сектор Е, четири църкви с килии и други помощни помещения в сектор В. Всички са групирани сравнително компактно и създават впечатление за изолираност от околния свят. Тази изолираност обаче е относителна, защото скалната обител е в непосредствена близост до каменния вал – военно-стратегическо съоръжение (табл. I), по което през X в. периодично преминават военни части, чиито лагери и по-специално намиращият се в непосредствена близост лагер VIII и проученият по археологически път лагер IV, са активно обитавани през X в. (Рашев 1982, 157, табл. LXII; Parachiv-Talmaçhi, Şova 2023, sous presse).

Колонията по р. Провадийска. От общо около 90 обекта (манастири, скитове, параклиси, килии, крипти, общомонашески помещения и др.) в непосредствена, включително визуална, връзка с крепости са около 15 (обр. 116, 118, табл. I): манастирът с църква и пет килии под крепостта в м. Чукара до с. Кривня; скалната обител, включваща три сектора с около 25 помещения под крепостта „Голямото було“ до с. Невша; скалната обител, състояща се от два сектора с две църкви и девет помещения под крепостта „Малкото було“ до с. Невша и киновиалния Косовски манастир, включващ църква, трапезария, параклис, училище и шест килии в подножието на крепост от V–VI и съответно X–XV в. между с. Могила и с. Косово. Сравнително по-изолирани са две килии над Провадия, манастирчето „Св. Георги“ до с. Петров дол, осемте килии в м. Аладжик борун до с. Петров дол, шестте килии в м. Тъпънче до с. Кривня, петнадесетте верижно свързани помещения в м. Долапите, десетте верижни помещения в м. Содолските дупки до с. Косово и петте помещения в м. Пещерен дол до с. Косово.

По Черноморието идентифицираните със сигурност скални обители до Варна (Аладжа манастир) и на Калиакра са несъмнено свързани с градската инфраструктура. Многобройните обители в м. Яйла са над самата късноантична крепост при с. Камен бряг, частично преизползвана през X в., а скалният манастир в м. Дълбока край Каварна е до късноантичния кастел Тимум (обр. 23, табл. I).

Темата обаче остава отворена, защото подобна рекапитулация трябва да се направи за скалните монашески обители по реките Черни, Бели и Русенски Лом и Шуменско (Троицки и Осмарски боаз, Мадаро-могилско плато). Например скалната обител до с. Марково, Шуменско, е в съседство с антично (II–IV в.) и средновековно селище (IX–XI в.) в м. Шарлъка (Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975, 34; Материали 1995, 231), но по традиция се датира единствено към XII–XIV в. Скалният манастир в Осмарския боаз също е в близост до селище, обитавано през Късната античност и Средновековието (Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975, 37; Материали 1995, 243). По Ломовете картината е още

по-показателна. Скалната обител до с. Баниска е в непосредствена близост до късноантична и средновековна крепост от IV–VI и съответно X–XIV в.; скалната обител до с. Ветово е доста близо до селище от III–V в. и XIII–XIV в. м. Иванова чука; скалният манастир до с. Кошов е само на километър от селище от III–V в. и съответно XIII–XIV в.; манастирът до Красен е в подножието на крепост от IV–VI в. и съответно X–XIV в.; скалната обител до с. Писанец е в подножието на крепостта „Малкото градище“, обитавана в IV–VI в. и през Средновековието (Дремсизова-Нелчинова, Иванов 1983, 32, 38–41, 56–57; Материали 1995, 175–176, 220, 221–222, 245–246) (обр. 20). И най-сетне, няколко скални манастира фланкират във всички посоки средновековния град Червен (Дремсизова-Нелчинова, Иванов 1983, 73–77; Материали 1995, 291–292) (обр. 20).

Тази рекапитулация е показателна за съжителството между скалните монашески обители през V–VI, X–XI и XIII–XIV в. и околното население в крепостите и селищата. Нещо повече, дори оставаме с впечатление за съзнателно търсена връзка на колониите скални обители по р. Дристра (Канагьол), р. Суха, р. Провадийска, Мурфатлар, а в известна степен и по Черноморието, със селищната структура в Добруджа и Североизточна България през различните епохи. Понякога връзката е непосредствена, а понякога се създават и обители на по-удинени места. Контактът им с колонията обаче е неразривен. Самата официална държавна (в Преслав) и църковна власт (в Дръстър) не поощряват абсолютната изолираност на монасите и това е документирано в Беседата на Презвитер Козма и по-специално във Втора му беседа „За монасите“ (Попруженко 1936). Така за сетен път се потвърждава изказаната преди повече от половин век мисъл на Д. Хъсей, че абсолютната откъснатост на отшелниците от средновековното общество (с най-голяма сила това важи за скалните обители) в мнозинството от случаите се оказва мит, който автоматично и много често се преповтаря без особено основание (Hussey 1940, 59–62). Прочее, има и нещо симптоматично в това, че напускането на крепостите при Балик, Оногур и Голеш по р. Суха към края на VI в. слага край на живота в околните монашеските обители, а възобновяването на обитаването на същите крепости около началото на X в. е съпътствано и от възобновяване на монашеските практики в тях. Забележително е, че краят на обитаването на крепостите във вътрешността на Добруджа и Лудогорието (специално Цар Асен, Скала, Руйно, Алфатар, Завет, Балик, Оногур) след печенежкото нашествие през 1036 г. (Атанасов 2001, 185–214) съвпада с напускането на колониите скални манастири по Канагьол/Дристра, Суха река и Мурфатлар. Действително в нито една от скалните обители не е открита керамика, подемен материал, монети, надписи, знаци и рисунки графити, които могат да се датират след средата на XI в.

И още една зависимост: най-голямата концентрация на скални манастири през Първото българско царство е около водещите държавни центрове северно от Плиска и Преслав, южно от патриаршеската резиденция в Дръстър, около големите крепости при Цар Асен, Руйно, Скала, Балик, Завет и Добруджанския каменен вал. Извън тази централна за държавата територия скалните манастири са рядкост (Крепча) или обитаването им през XII–XIV в. е заличило

следите от по-ранен живот. Когато през XII–XIV в. централната територия на Второто българско царство е около градовете Търново, Червен, Шумен, Овеч (Провадия), Варна, Калиакра (Атанасов 2009а, 321–322, фиг. 144–145), Видин (скалният манастир до Алботин (Вълков 1978, 83–106), Никопол (Аспарухов 1982, 28–45) и важните крепости по Ломовете и Провадийска река като Червен, Овеч и пр. (вътрешността на Добруджа е обезлюдена след 1036 г. до началото на XVI в. (Атанасов 2001 85–214), именно тук се формират нови, водещи колонии скални манастири. Извън обсега на тези укрепени градове и крепости скални обители не са регистрирани.

Внимание заслужава и регистрираният топографски континуитет в скалните обители през различните епохи и същевременно културния дисконтинуитет в обитаването им през различни исторически периоди.

Скалните манастири по р. Канагьол и до Мурфатлар са обитавани между края на IX – началото на X в. и края на 30-те години на XI в., когато са окончателно напуснати заедно с околните селища и крепости. В тях липсват данни за по-ранно присъствие от края на IX в. и по късно обитаване след средата на XI в. Изключение прави вероятният митреум в подножието на крепостта Скала на брега на р. Канагьол (кат. № V. 74г).

Колонията ранновизантийски скални манастири по р. Суха е обитавана между V в. и втората половина на VI в. Изоставена е успоредно с напускането и разрушаването на съседните крепости при селата Балик (Адина), Оногур (Палматис) и Голеш (Св. Кирил) в края на VI в. Животът в манастирите е възстановен заедно с възстановяването на живота в крепостите от старобългарските монаси към началото на X в. Напуснати са окончателно около средата на XI в., когато са изоставени и разположените в близост до тях крепости при Балик, Голеш и Оногур. Аналогична е картината с разположените недалеч от Суха река скални обители до Думбравени и Касиан, където има обитаване през IV–VI в., хиатус през VII – средата на IX в. и възобновяване на монашеските практики между края на IX – началото на XI в. В случая може да говорим за топографски, но не и за културен континуитет между обителите от V–VI и X–XI в.

Мнозинството скални монашески обители по *Провадийско дефиле* са изсечени в подножието или в непосредствена близост до крепостите от XI–XIII (?) – XV в., но почти без изключение това са крепости, възникнали и обитавани между V в. и VI в. Църквата с контраапсида от Косовския манастир в самото подножие на крепостните стена вероятно е изсечена около VI в. (обр. 116–118) и със сигурност е възобновена и преизползвана през XIII–XIV в. Косвени „улики“ са налице и за монашеската обител от XII–XIV в., възникнала в подножието на късноантичната крепост в м. Чукара от V–VI в., единствената, в която няма обитаване през XII–XIV в. Не е изключено обителите в подножието ѝ да са свързани с ранновизантийската фортификация и да са преоборудвани като скална монашеска обител през XIII–XIV в., за което подсказват рисунки и знаци-графити. На този фон може условно да говорим за топографски континуитет на обители от V–VI и XII–XIV в. Нещо повече, въз основа на надписи от XVII–XVIII в. в Косовския манастир, мана-

стира „Св. Георги“ в Петров дол и килиите в м. Аладжик борун в близост, може да подозираме в случая не само топографски, но и културен континуитет.

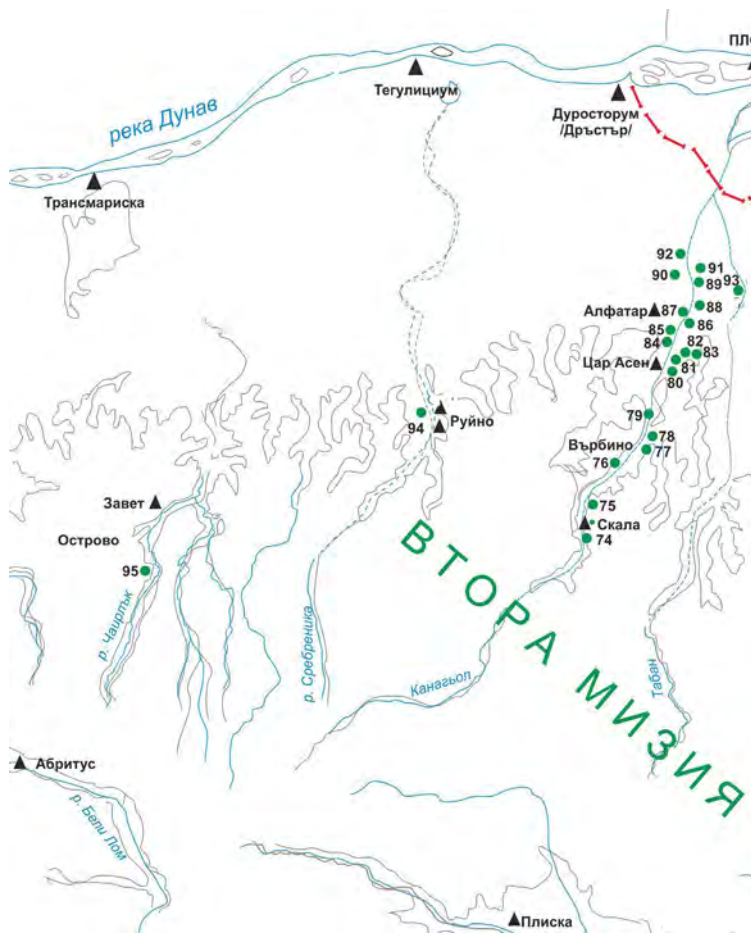
Преки сведения за топографски континуитет имаме и в някои от *обителите по Черноморието* и специално в Аладжа манастир. Скалният манастир възниква до късноантичната обител „Катакомбите“ през XII в., но в този случай е налице и културен континуитет. Животът в манастира продължава и след XIV в., за което свидетелстват няколко надписа и повторното стенописване на параклиса, което според Л. Мавродинова е реализирано през XV–XVI в. (?) (Мавродинова 1995, 73–74). Топографски континуитет наблюдаваме и в *трако-римските светилища по р. Табан*. Срещу светилището „Киринджик“ до с. Поп Русаново е открита скална килия с графити от X в. (кат. № V.93), когато се датира олтарната ниша на параклис до най-северното трако-римско светилище при с. Войново (вероятно дело на монаси от съседната колония по р. Канагьол).

Любопитна е причината за явлението топографски континуитет в скалните обители от трако-римската и ранновизантийската епохи, Първото и Второто българско царство, та дори през Османския период. Възстановяването на обитаването на ранновизантийските скални манастири от V–VI в. по р. Суха и съседните при Думбравени и обителта в Касиан през X – началото на XI в. е разбираемо. На първо място, крепостите, около които те възникват през V–VI в., са възстановени през X в., а скалните манастири, със своя съхранен интериор и екстериор от V–VI в., е естествено да привлекат монаси от съседната ранносредновековна колония по р. Канагьол и боголюбиви християни от крепостите, които са дори във визуален контакт с манастирите. В тази насока подобни са подбудите на монасите да оформят Аладжа манастир до т.нар. „Катакомби“, които са се впечатлили от гробните камери и кръстовете по стените. Затова „Катакомбите“ с гробниците от V–VI в. са преизползвани по предназначение (освен монетите и керамиката от V–VI в. в тях, на това място по време на археологически разкопки в средата на XX в. проф. Ал. Кузев открива монети и керамика от XIV в.), а в съседство през XIII–XV в. е оформен и обитаван и манастирът. В същия този дух може да се интерпретира топографският континуитет в църквата в Калиакра и църквата, респективно манастира, при Косово-Могил в Провадийското дефиле.

По какви причини е станала възможна реализацията на топографския континуитет между така отдалечените във времето трако-римски светилища и средновековните манастири? За разлика от Суха река и Думбравени, където само планът и запазените литургични инсталации на църквите от V–VI в. са достатъчни за привличане на средновековни монаси, то при светилищата по реките Табан и Черни Лом не е така. Може би в случая роля е оказал релефът и естествените пещери, които изискват по-малко усилия, за да бъдат трансформирани в църкви, параклиси и килии. Най-после, не бива да се пренебрегват и геологическите структури на скалите – тук в Североизтока, т.е. в Добруджа и Подунавие, има седиментни варовици, лесни за изсичане и дообработка. Напротив, в Балкана, Предбалкана, Подбалкана, Родопите, Странджа и изобщо в Южна България преобладават твърди вулканични скали, които са трудни за изсичане и дообработка.

Липсата на културен континуитет в обителите през различните епохи също е разбираемо и се обуславя от резки демографски промени в този регион. Изключение са светилищата по р. Табан и р. Черни Лом, където на базата на богат подемен материал се проследява обитаване и култови практики почти без прекъсване от VI в. пр.Хр. до IV в. сл.Хр. Липсва обаче културен континуитет между монашеската колония по р. Суха, съседните обители до Думбравени и Касиан от V–VI в. и тази от X–XI в. Същото важи и за т.нар. митреум при Скала със скалния скит на същото място, между ранновизантийски обители по р. Провадийска и манастирите от XIII–XIV в. В края на VI в. селищната мрежа и крепостите в Добруджа и Североизточна България са ликвидирани до началото на VIII в., а с това и животът в монашеските обители. Същото се случва във вътрешността на Добруджа и Североизточна България след удара на печенегите през 1036 г. и до началото на XVI в. (Атанасов 2001, 85–214). При документираната тясна връзка на монасите и монашеските обители с местното население в съседните селищни агломерации (Атанасов 2022, под печат), то прекъсването на живота в селищата и крепостите води автоматично до напускане и на монашеските колонии. Успоредно с това, на база на посочените по-горе факти, допускам и рестарт на скалното манастирско строителство, защото не е изключено част от монасите от вътрешността на Добруджа и Лудогорието да са емигрирали на юг и на запад, където са формирани нови монашески колонии по р. Провадийска, Шуменско, и по реките Бели, Черни и Русенски Лом. Манастирът до с. Крепча от началото на X в. обаче сочи и други възможности – успоредно с обителите в Добруджа да възникват и обители по Ломовете в Лудогорието. Активното обитаване на монашеските колонии по Ломовете през XIII–XV в., както прочее и по Провадийска река, може да са заличили следите от монашески живот през X–XI в., които се изразяват главно в надписи, рисунки и знаци-графити.

Любопитен е подемият материал и особено надписите и рисунките-графити от Османския период в Косовския манастир, манастира „Св. Георги“ в м. Петров дол, килиите „Аладжик борун“ по Провадийска река и манастира „Св. Димитър“ по р. Бели Лом. Затова не е изключено на отделни места да има затихващ монашески живот, както това е документирано и в Аладжа манастир до Варна (Кузев 1961, 83–84; Атанасов, Чешмеджиев 1991, 126–134; Мавродинова 1995, 72). Друг е въпросът дали в тях е имало действително монашески практики или църквите са се ползвали само за черкуване от местните християни. В началото на века бе обърнато внимание, че в няколко османски регистъра от XVI–XVII в. са упоменати манастирите „Св. Димитър“, „Красен“ и „Св. Арахангали“ по Ломовете в Русенско (Ковачев 2001, 238), които са обитавани със сигурност през XIII–XIV в. Това е пряко указание не само за топографски, но и за културен континуитет в тези обители през XIII–XIV и XV–XVII в. Въпреки всичко, очевидно става въпрос за изолирани случаи в региони, където виждаме приемственост и в поселищния живот от българското Средновековие към Османския период. В случая със скалните манастири обаче доминиращ се оказва топографският континуитет.

Обр. 65. Скалните манастири по сухоречието Канагьол/Дристра

Обр. 66. Надписът на Манасий инок от старобългарската крепост край с. Цар Асен, Силистренско, X – началото на XI в. (по К. Попконстантинов)

Обр. 67. Олтарна ниша на съборена скална църква в подножието на крепостта до с. Скала, Силистренско (по С. Ангел)

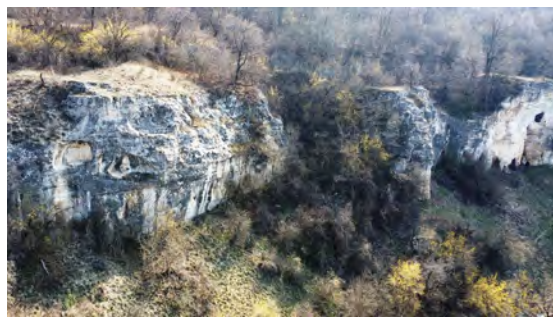
Обр. 68. а. Южният „Върбенски манастир“ край с. Върбино, Силистренско – екстериор. б. Апсидата на църквата в манастира

Обр. 69. М. Белберницата срещу крепостта до с. Цар Асен, Силистренско: а. скална църква; б. апсида; в. килии

Обр. 70. а. „Гаргешката“ църква в м. Суха чешма до гр. Алфатар с недовършени помещения до нея

Обр. 71. Две недовършени скални килии северно от „Гаргешката църква“ (сн. Ал. Иванов)

Обр. 72. Скална църква с графити в м. Суха чешма – а. интериор; б. гробна камера

Обр. 73. Скален манастир в м. Пенчов път край гр. Алфатар

Обр. 74. Скална обител в м. Аладжова канара до гр. Алфатар (архив Г. Атанасов)

а

б

в

Обр. 75. Скална обител м. Братила между гр. Алфатар и с. В. Левски – а. екстериор. б. църква с апсидата; в. кораб-графит върху южната стена

а

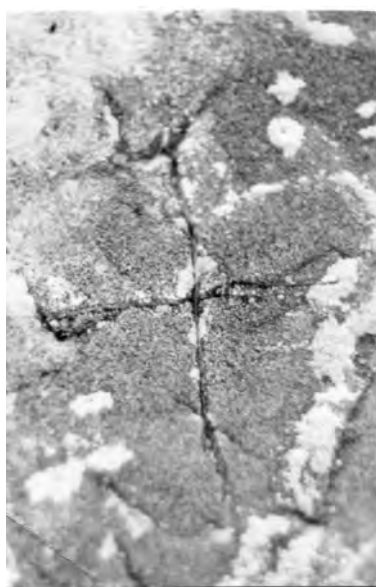

б

Обр. 76. Скална обител до крепостта „Дязмо“ до с. Руйно, Силистренско: а. Екстериор. б. Гробната камера в криптата

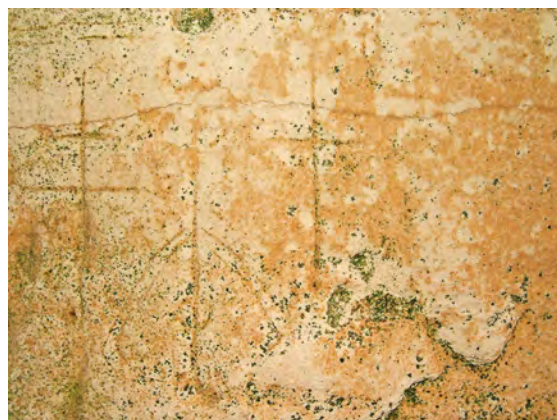
Обр. 77. Църквата в скалната обител до с. Острово, общ. Завет, Разградско

а

б

Обр. 78. Кръстове-графити в скалната църква в м. Суха чешма до гр. Алфатар (по Ал. Лечев и Г. Атанасов – архив Г. Атанасов)

Обр. 79. Кръстове-графити в скалният манастир в м. Пенчов път край гр. Алфатар

Обр. 80. Кораб-графит в скална килия под крепостта до с. Скала

Обр. 81. Църкви – графити в скалната църква с графити в м. Суха чешма до гр. Алфатар (по Ал. Лечев и Г. Атанасов)

Обр. 82. Човешко изображение в скалния манастир в м. Пенчов път край гр. Алфатар

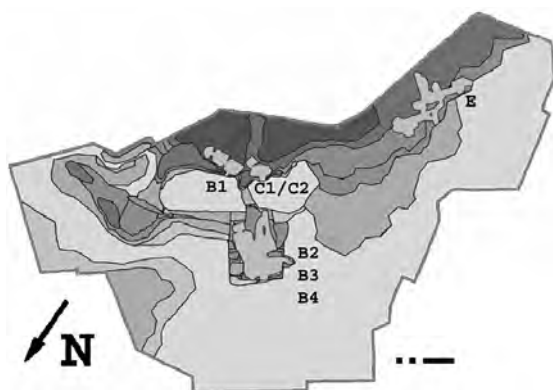
Обр. 83. Човек с лък в скалната църква с графити в м. Суха чешма до гр. Алфатар (по Ал. Лечев – архив Г. Атанасов)

Обр. 84. Изображение на „дама“ в скалната църква в м. Суха чешма до гр. Алфатар (по Ал. Лечев – архив Г. Атанасов)

Обр. 85. Знак-графит в скалната църква в м. Суха чешма до гр. Алфатар

Обр. 86. План на скалната обител до гр. Мурфатлар, окр. Констанца (по Й. Барня и О. Дамян)

Обр. 87. Църква В-1 (по Й. Барня)

Обр. 88. Църква В-3 (Г. Атанасов)

Обр. 89. Църква В-4 (сн. Ал. Миланова)

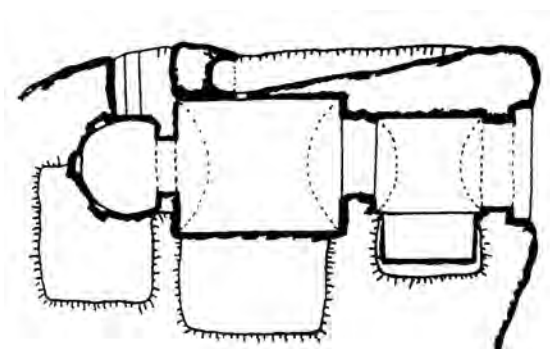
Обр. 90. Скалният манастир в сектор Е (сн. Ал. Иванов)

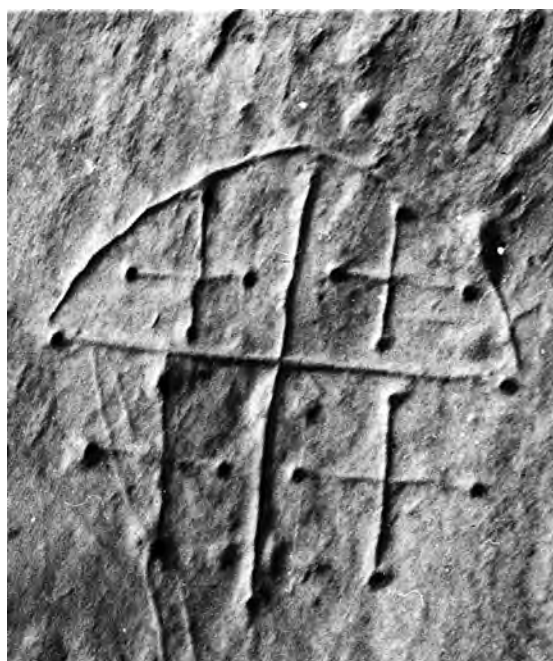
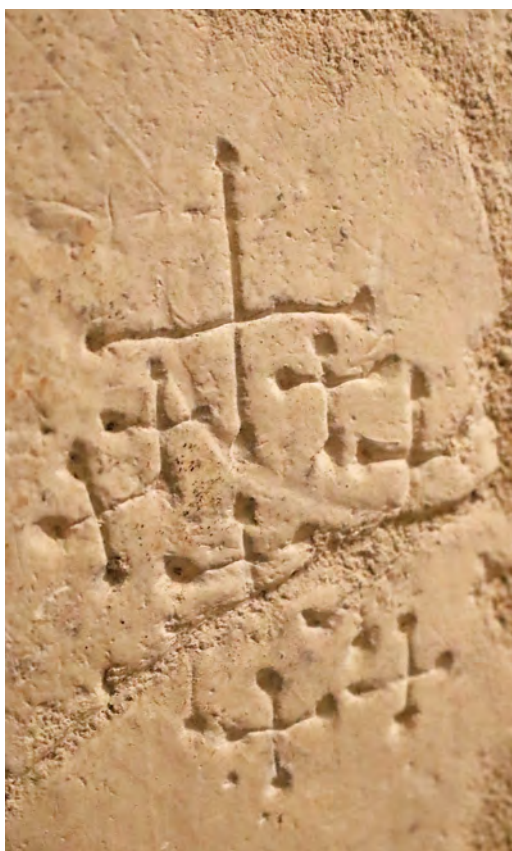
Обр. 91. Килия и крипта С-1 и С-2 в сектор В

Обр. 92. Помещение (странноприемница?) пред сектор Е (сн. Ал. Иванов)

Обр. 93. Скална църква от IX в. в Гюлю дере в Кападокия (по L. Rolley)

Обр. 94. Кръстове с различни начертания в скалната обител в Мурфатлар в църкви В-1, В-3, В-4 (сн. Ал. Миланова и Г. Атанасов)

Обр. 95. Кораб-графит в църква В-3 в Мурфатлар (по К. Кера)

Обр. 96. Ботуш – графит в църква В-4 в Мурфатлар (по К. Кера)

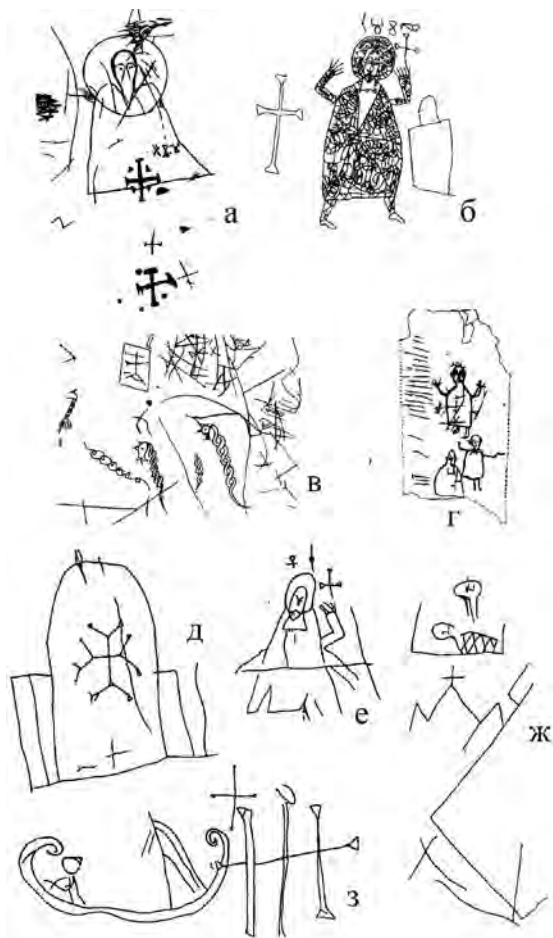
Обр. 97. Разпятие – графит в църква В-4 в Мурфатлар (сн Ал. Миланова)

Обр. 98. светец – графит в църква В-4 в Мурфатлар (по Й. Барня)

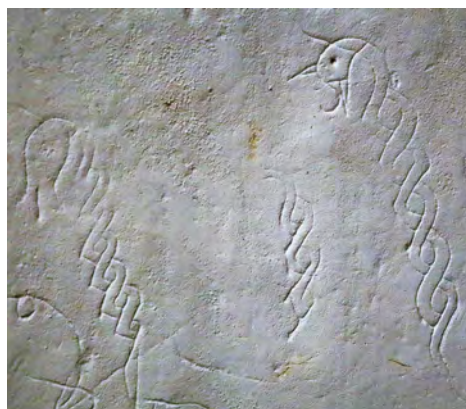
Обр. 99. Животни – коне, бик (по Й. Барня)

Обр. 100. Графити в Мурфатлар. а. светец в църква Е-5. б. светец (Св. Йоан Кръстител?) в църква В-4. в. Дракони в С-1. г. Оранти в сектор Е. д. Църква в В-4. е. светец в Е-3. ж. Рождество в Е-3. з. Кораб в В-3

Обр. 101. Гълъб – релеф в църква В-4 в Мурфатлар

Обр. 103. Дракони – графити в С-2 (сн. Ал. Иванов)

Обр. 102. Дракони и животни – графити в С-1 и С-2 (по Й. Барня)

Обр. 104. Двужъбец в църква В

Обр. 105. Сравнителна таблица с рисунки-графити от Мурфатлар и старобългарските центрове в Плиска, Преслав, Равна и Алфатар (Г. Атанасов)

Обр. 106. Керамика от края на IX – първа половина на X в. от Мурфатлар

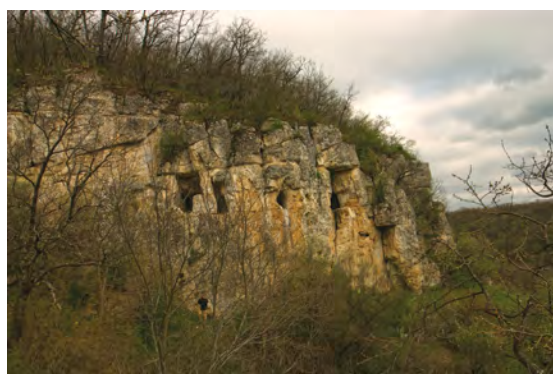
Обр. 107. Трапезария (а) и магерницата (б) до църква Е-3 (сн. Ал. Иванов)

Обр. 108. Църква Е-3 – олтар

Обр. 109. Скалната обител „Касиан“ на брега на р. Касимча (по Й. Холубяну)

Обр. 110. Скална обител северно от северния Върбенски манастир

Обр. 111. Скални килии в подножието на крепостта Скала.

Обр. 112. Изолирана скална килия в м. Събюва канара северно от гр. Алфатар

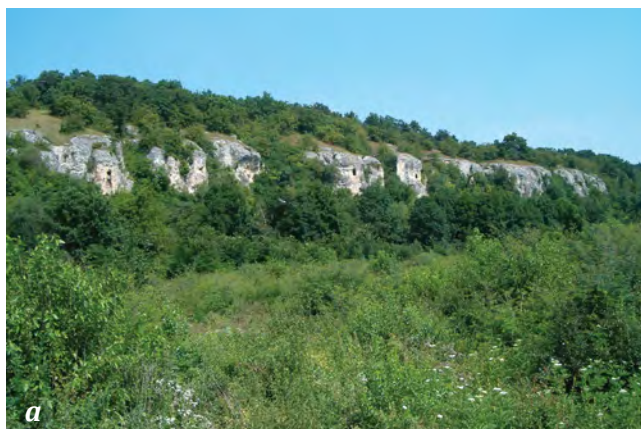

а

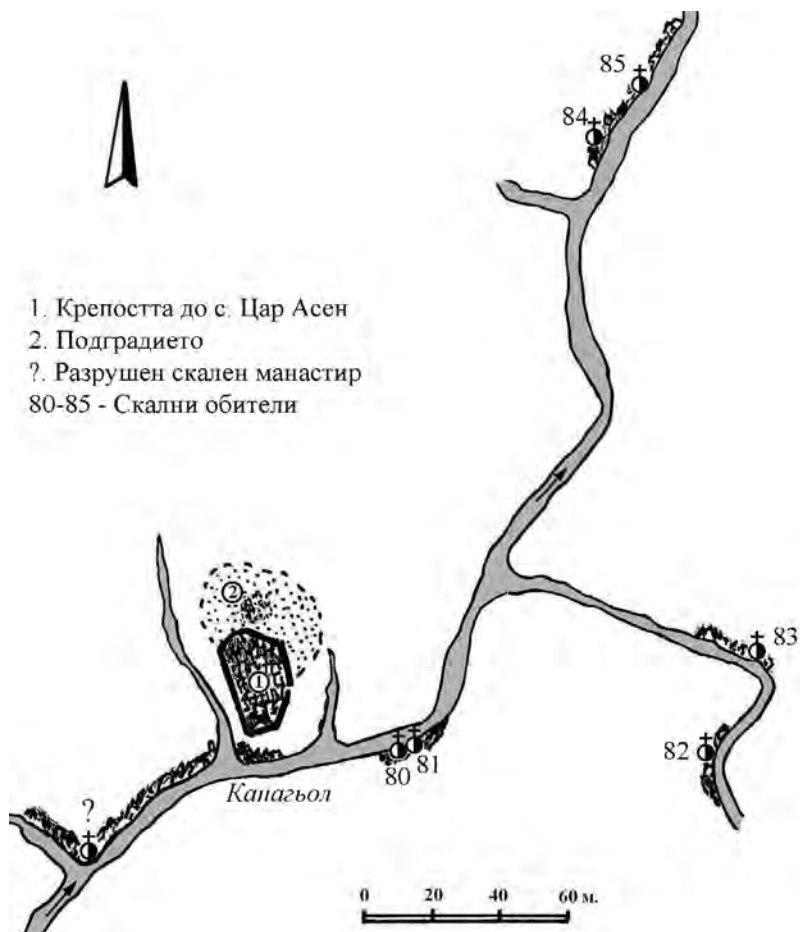

б

Обр. 113. Северният Върбенски манастир: а. екстериор; б. Църквата с апсидата

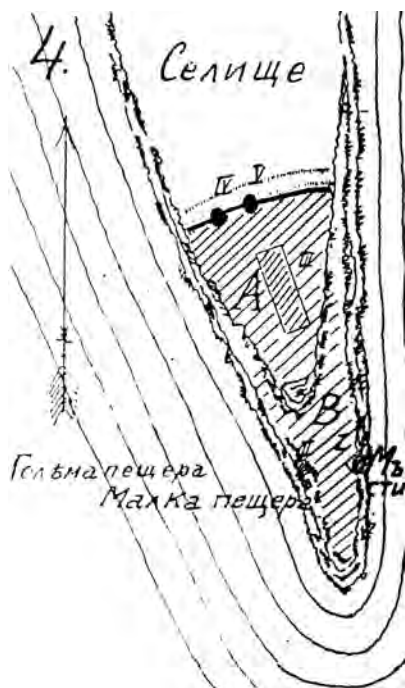

Обр. 114. а. Скални монашески обители в м. Кокарджа северно от крепостта при с. Цар Асен. б. Полуразрушена килия в м. Кокарджа

Обр. 115. Скални монашески обители (Лавра) около крепостта до с. Цар Асен

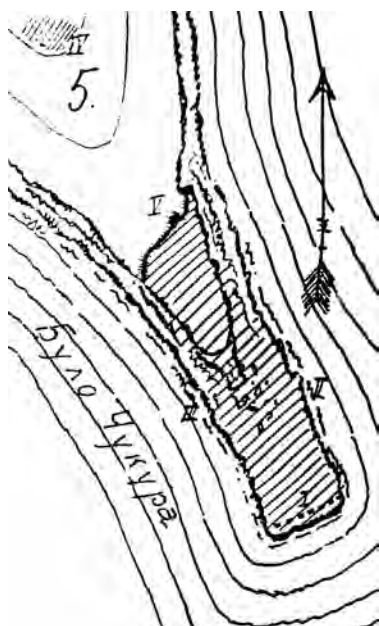

Обр. 119. Крепостта до с. Могила със скалните обители в подножието ѝ (по К. Шкорпил).

Обр. 120. Крепостта „Голямото елеме“ до с. Невша със скалните обители в подножието ѝ (по К. Шкорпил)

Обр. 121. Крепостта „Голямото було“ до с. Невша със скалните обители в подножието ѝ (по К. Шкорпил)

Обр. 122. Църквата в скалния манастир „Малкото елеме“ до с. Невша (архив Г. Атанасов)

Обр. 123. Крепостта „Голямото було“ до с. Невша със скалните обители в подножието ѝ (архив Г. Атанасов)

Обр. 124. Скалните обители в подножието на крепостта „Чукара“ до с. Кривна, Провадийско (архив Г. Атанасов)

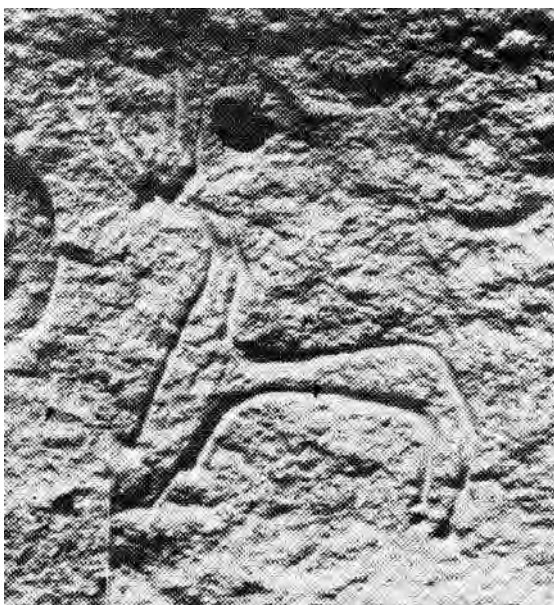
Обр. 127. Килия с грузински надписи и кръстове-графити на „Саръкая“ при гр. Провадия

Обр. 125. Надписът на Хинат граматик от крепостта „Голямото було“ (по Ив. Гълъбов)

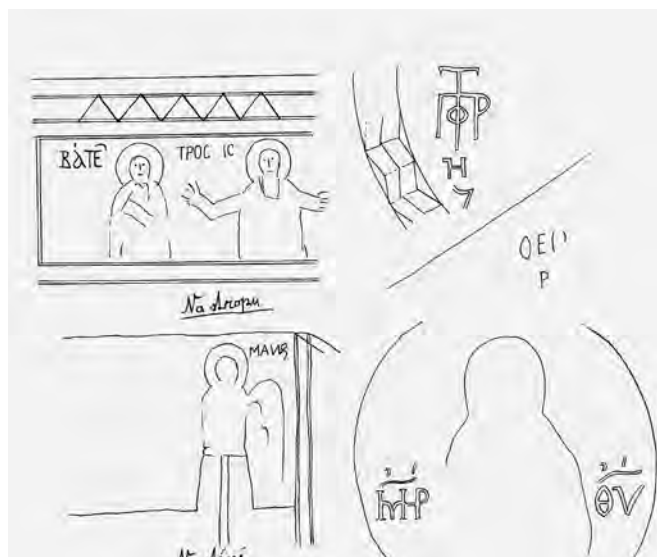
Обр. 128. Скалният манастир до гр. Варна (Аладжа манастир) – двете нива

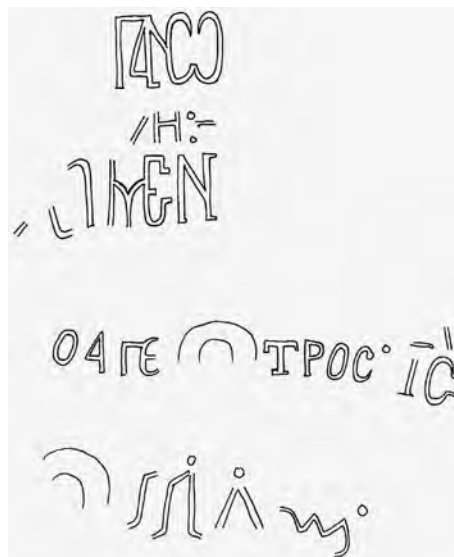
Обр. 126. Елен – графит в килия № 1 в местността Пещерен дол при с. Косово, Шуменско (по А. Маргос)

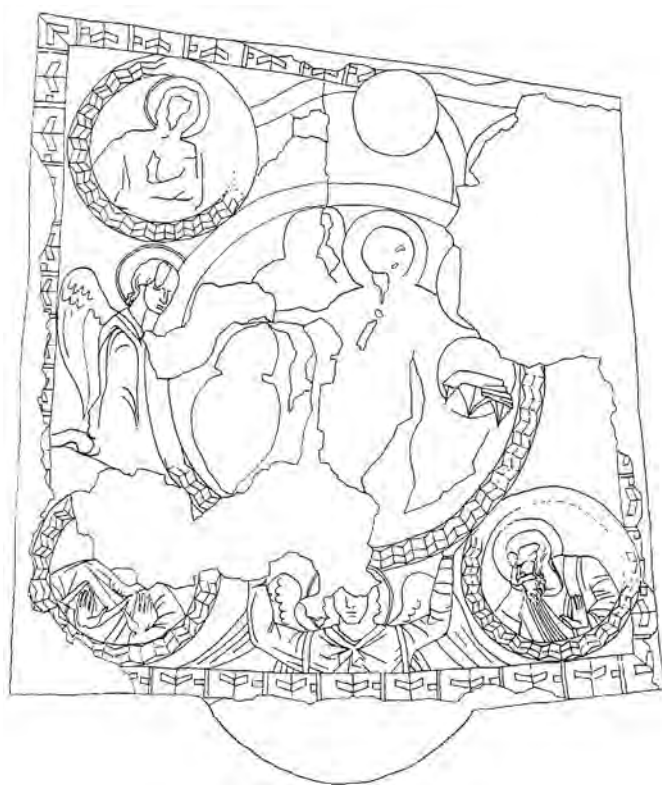
Обр. 129. Аладжа манастир. Църквата-католон

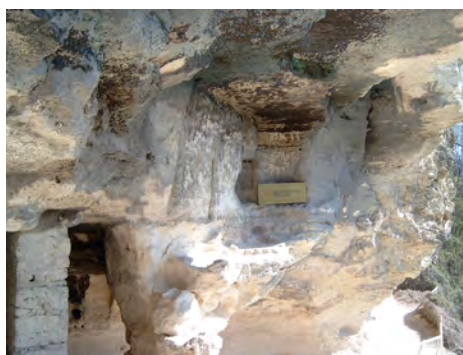
Обр. 130. Аладжа манастир. Стенописи (по К. Шкорпил и Н. Чакалов)

Обр. 131. Аладжа манастир. Графити (по К. Шкорпил)

Обр. 133. Стенописите върху тавана на параклиса (рис. Г. Атанасов)

Обр. 132. Аладжа манастир. Параклис за заупокойни молитви и стенописите в апсидата

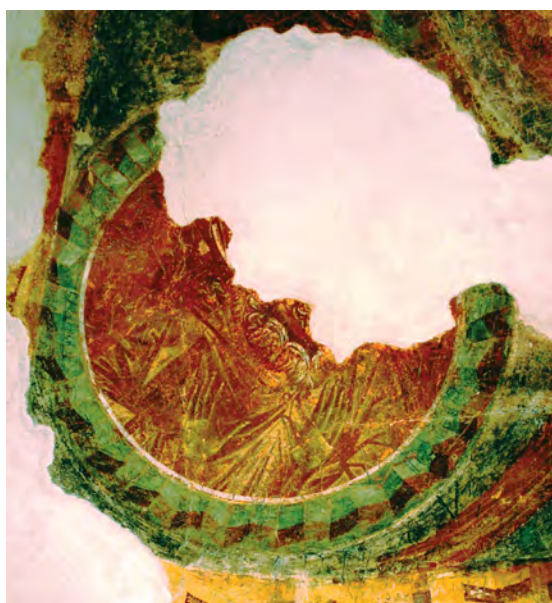
Обр. 134. Ангел, поддържащ мандорлата, с фигурата на Христос върху тавана отляво

Обр. 135. Богородица в медальон върху тавана

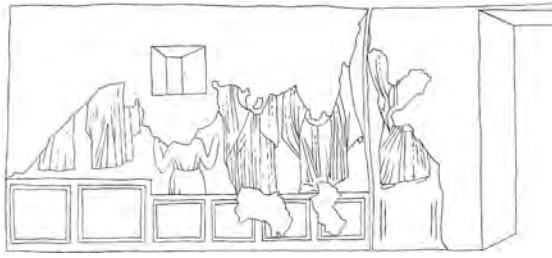
Обр. 136. Апостол Павел в медальон върху тавана

Обр. 137. Апостол Петър в медальон върху тавана

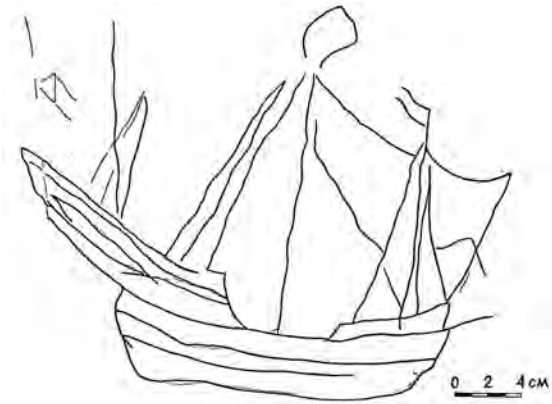
Обр. 138. Аладжа манастир. Стенописи върху южната и западната стени на параклиса

Обр. 139. Стенописи върху южната и западната стени на параклиса

Обр. 141. Отшелническа килия източно от Аладжа манастир (архив Г. Атанасов)

Обр. 140. Аладжа манастир. Кораб-графит върху тавана на параклиса

КАТАЛОГ НА ПАМЕТНИЦИТЕ

I. Колонията по Добруджанското черноморско крайбрежие

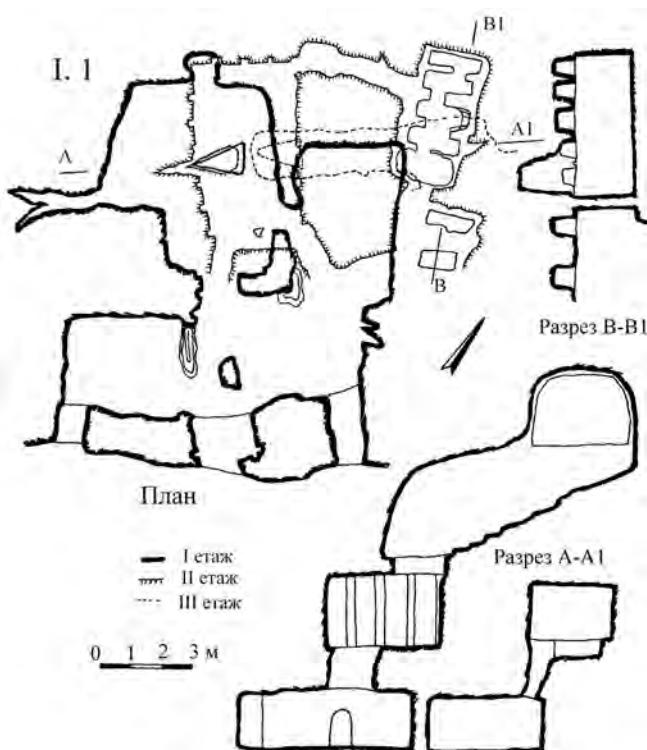
Кат. № I. 1. „Катакомбите“ западно от Аладжа манастир (обр. 28)

Литература: Атанасов, Чешмеджиев 1991, 110–135, обр. 1, 2, 4–7в; Атанасов 1991а, 34–35, обр. 1–3; Атанасов 2009, 378–381, обр. 208, 209.

„Катакомбите“ е условно наименование на скални помещения, разположени на три етажа, на около 500 м западно от манастирската църква. Първият етаж се състои от 4 помещения, изсечени около коридор, дълъг 4,10 м, в който се влиза от югоизток през правоъгълен вход. Входната врата е широка 1,20 м и висока 1,55 м. Върху лявата и дясната ѝ страна са вдълбани жлеbove за закрепване на дървена каса. Вляво от входа, през отвор, широк 1,05 м, се влиза в стая с правоъгълен план и равно изсечени под и таван. Размери: дълж. 3,55 м, шир. 3,10 м, вис. 1,66–1,95 м. В югозападния ъгъл на 1,00 м над пода е оформен прозорец (широк 1,00 м, висок 0,95 м и дълбок 1,40 м). Вдясно от входа има втора стая с размери: дълж.

4,00 м, шир. 3,20 м, вис. 1,70–2,20 м. В югоизточния ъгъл е изсечен отвор, широк 0,85 м, висок 1,05 м и дълбок 2,25 м. Северно от тази стая се намира трето помещение с правоъгълен план и размери: дълж. 5,05 м шир. 3,30 м, вис. 1,76 м. В северната стена има малка цепнатина, през която може да се установи връзка с криптата на втория етаж. Четвъртото, най-голямото помещение на първия етаж, се намира срещу входа. Има Г-образен план и размери: дълж. 6,06 м; шир. 5,74 м, вис. 1,80–2,00 м. По средата на северната стена е вдълбана ниша, която започва от пода и е с размери: шир. 0,75 м, дълб. 1,05 м, вис. 1,25 м. Около центъра на тавана има тесен триъгълен отвор, който достига до голямото помещение на втория етаж.

Първият и вторият етаж на комплекса са отделени от скална плоча с дебелина над 1,50 м. Помещенията на втория етаж са само две, свързани чрез тесен коридор. Западното помещение е ориентирано с дългата си страна север – юг и е

с размери: дълж. 7,70 м, шир. 3,60 м, вис. 1,98–2,30 м. Южната стена е срутена или е била допълнително градена. Това е трудно да се прецени, защото тук са извършвани консервационни работи, които донякъде са заличили първоначалното състояние на обекта. Напълно запазените източна, западна и северна стени са разчленени от вертикални жлебове, широки около 0,20 м и дълбоки 0,10 м. Средното разстояние между тях е около 1,00 м. По средата на западната стена преминава естествена цепнатина, която се проследява и върху западната стена на голямото помещение от първия етаж. Тя оформя и триъгълния отвор между двата етажа, за който стана дума по-горе. Срещу цепнатината, в южната половина на тавана, има триъгълен отвор 1,50/1,60 м, по който се достига до третия етаж. *Графит а*. Върху западната стена, по средата на разстоянието между стената и северозападния ъгъл на помещението, е врязан кръст с раздвоени краища (обр. 30а). Под напречното му рамо са вдълбани две букви. Лявата е А, но дясната трудно се чете Ω (?). Размери на кръста: вис. 0,49 см, шир. 0,32 см.

От североизточния ъгъл на голямото помещение от втория етаж започва галерия (коридор), ориентирана запад – изток с размери: дълж. 4,10 м, шир. 0,80–1,20 м, вис. 1,55 м. По нея се достига до правоъгълно помещение с равно изсечени стени и тавани. Считаю, че това е костница, ориентирана по посоките на света, с размери: дълж. 4,70 м, шир. 2,20 м, вис. 1,77 м. В пода, по цялата ширина на помещението, са оформени 5 успоредни гробни камери, ориентирани изток – запад с размери: дълж. 1,80 м, шир. 0,60–0,65 м, дълб. 0,60–0,70 м. Южните две камери са частично повредени от вторичен изкоп, който достига до североизточното (третото) помещение от първия етаж. В южната стена е входът с шир. 0,90 м и вис. 1,47 м. Той извежда към малка площадка, в която са вдълбани две гробни камери с дълж. 1,65 м, шир. 0,54 м и дълб. 0,62 м. *Графит б*. По средата на източната стена на криптата е врязан кръст с раздвоени краища, вис. 0,35 м и шир. 0,28 м (обр. 30б). В лявото долно междурамие е нанесена буквата А, а в дясното вероятно Ω (?).

Третият етаж всъщност е само една грубо изсечена галерия със стръмен наклон. Започва над тавана на голямото помещение от втория етаж, с което, както вече отбелязахме, се свързва с триъгълен отвор. Ориентирана е югозапад – североизток и е с размери: дълж. 7,7 м, шир. 1,80 м, вис. 2,80–3,20 м. Достига до малка площадка, на която се излиза през отвор, широк 3,20 м и висок 2,70 м. Оттук е ставало придвижването до платото над манастира, където се намират развалините на ранновизантийска базилика от V–VI в. Тук са открити три метални сегменти и стъклена лампа от кадилница (обр. 29а).

Кат. № I. 2. Аладжа манастир северно от гр. Варна (обр. 28, 128–141, табл. VIII.1–3)

Литература: К. и Х. Шкорпил, VII, 1892, 79–83; Атанасов, Чешмеджиев 1991, 77–97; Атанасов 2009, 371–400.

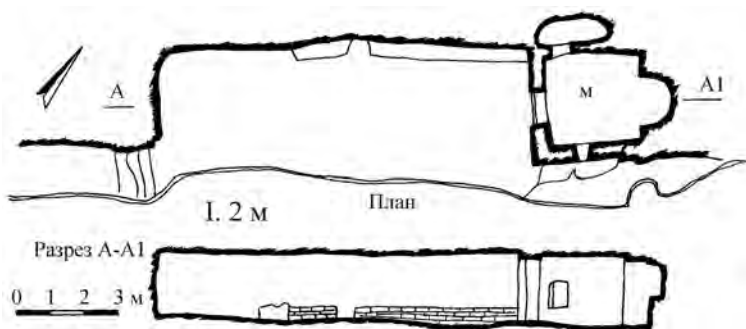
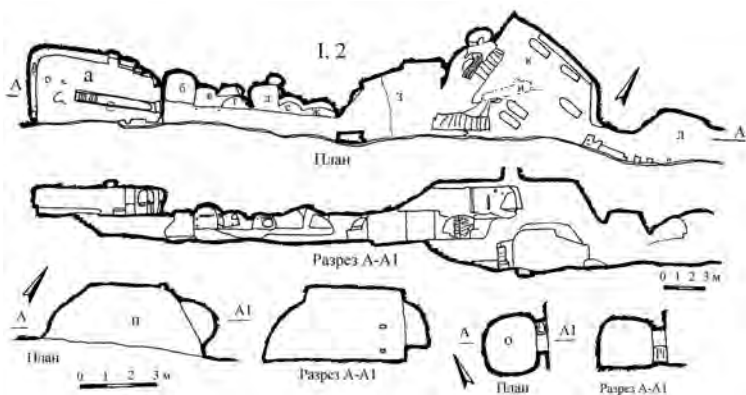
Същинската част на Аладжа манастир е изсечена на трудно достъпна височина (8–12 м над околния терен) в отвесна варовикова стена, издигаща се над втората незливна морска тераса (обр. 128). Срутвания, предизвикани от земетръси и други природни катаклизми, са отнесли южната стена на църквата и останалите помещения. Това в голяма степен затруднява пълното реконструиране на плановете, фасадите и подхода към манастира. От запазеното се вижда, че Аладжа

манастир има верижно разположение на помещението, което е най-удобно за този вид строителство. Предопределено е и от естествените скални кухини, които улесняват оформянето на отделенията.

а. Манастирската църква – католикон (I. 2а. обр. 129)

В най-западната част на манастира е разположена главната манастирска църква – католиконът. Има правоъгълен план с размери: дълж. 11,20 м, шир. 5,00–6,75 м, вис. 2,10 м. По средата на източната стена, на 1,00 м над пода, е вдълбана аркирана олтарна

ниша с размери: шир. 0,98 м, дълб. 0,15 м, вис. 0,92 м. Рамкирана е от двете страни с правоъгълно врязани жлеbove, широки 0,14 м и дълбоки 0,06 м. Пред олтарната ниша се е намирала олтарната маса, плътно прилепена към източната стена. Навярно е имала правоъгълна форма, но възстановяването ѝ е невъзможно, тъй като е полуразрушена. На 1,03 м вляво от олтара и на 1,30 м над пода се намира нишата на протейзиса. Тя е полукръгла, с размери: шир. 0,67 м, дълб. 0,40 м, вис. 0,85 м. Вдясно от олтара вероятно е била изсечена втора подобна ниша (диаконикон), но при срутването на южната стена на църквата е напълно отнесена. Протезисът е свързан с полукръгла конха (шир. 0,70 м, дълб. 0,35 м, вис. 1,12 м), оформена върху северната стена на 0,98 м над пода. Западно от нея стената прави две чупки под прав ъгъл, пред които са изсечени скамейки, високи съответно 0,85 м и 0,65 м. Следва прекъсване на скамейката на разстояние 3,10 м и загатване на плитка конха в източната половина на северната стена, определена от К. Шкорпил като певник – мнение, с което напълно се съгласявам. Следва да се отбележи, че следи от подобна конха се долавят и в западения във височина фрагмент на южната стена на католикона. Навярно това са останки от втория певник. Западно от северния певник, край северната стена, продължава скамейка, която обхваща цялото пространство и пред западната стена. Широка е 0,50 м и висока 0,60 м. Стените на храма са добре подравнени, а на места около олтара и певниците има следи от стенописи. Въпреки силното окадяване се забелязват два слоя на изографисване (обр. 163). Таванът и подът са също така равно изсечени, като изключим стълбището и малката вдълбнатина около средата на църковния таван с диаметър 0,65 м и вис. 0,55 м. К. Шкорпил предполага

че това е скривалище за ценности, но по-вероятно се касае за загатване на храмов купол.

Под него, в пода на наоса, е изсечена еднораменна стълба с шир. 0,80 м. Тя преминава през цялата източна половина на помещението, за да могат да се оформят 10 стъпала. Чрез тях се преодоляват 2,05 м във височина и се осъществява връзката с долното ниво на манастира, където се намират монашеските килии. Този дълъг тунел е необходим, за да може стълбището да се изведе далеч от олтара, като по този начин се осигурява нормалната църковна служба и безопасно движение из наоса. Проходът е бил покрит с дървен под, закрепен в жлебовете в края на стълбището. То извежда през тунел под храма на долния етаж в коридор с дълж. 15,0 м, шир. 1,20–1,50 м и вис. 2,05 м. И тук на места са запазени малки петна от два слоя стенопис. Южната стена на коридора е срутена, а край северната са изсечени 6 верижно свързани килии.

б. Килия № 1 (I. 2б). Най-голямата и най-запазената килия. Има полукръгъл план и е на равнището на коридора. Размери: шир. 2,65, дълб. 3,30 м, вис. 2,00 м. Според акварелната рисунка на варненския художник М. Сакъзов (табл. VIII.2), съхранявана в архива на Музея на Възраждането във Варна, входът от юг е преграден със стена, в която са оформени врата и прозорче. Явно това строителство е извършено в ново време, защото според плана на К. Шкорпил от 1892 г. подобен зид липсва.

в. Килия № 2 (I. 2в). Съседна на килия № 1, с правоъгълен план и под, по-висок с 0,85 м от пода на коридора. Размери: шир. 1,65 м, дълб. 1,70 м, вис. 1,80 м. Върху северната стена има жлебове за дървена конструкция, чрез която е отделена от килия № 3. В източната стена е вдълбана малка трапецовидна ниша с размери (0,30 × 0,30 × 0,10 м). Навярно е служила за иконостас.

г. Килия № 3 (I. 2г). Има овален план и е на равнището на килия № 2. Размери: шир. 1,75 м, дълб. 1,80 м, вис. 1,50 м. Върху източната стена има правоъгълен иконостас (0,45 × 0,30 × 0,10 м).

д. Килия № 4 (I. 2д). Намира се на равнището на първите две и има правоъгълен план. Размери: шир. 2,25 м, дълб. 1,40 м, вис. 1,40 м. В северната стена е вдълбана овална ниша (1,20 × 0,70 × 0,85 м), а върху източната – малък иконостас (0,45 × 0,20 × 0,30 м).

Описанието на представените дотук църква и килии следва основно плана на К. Шкорпил с някои мои допълнения.

е. Килия № 5. (I. 2е). Разположена е на 1,00 м над равнището на коридора. Имала е овален план, но вече е полуразрушена. Размери: шир. 2,10 м, дълб. 1,40 м, вис. 1,50–1,90 м. Върху източната стена е вдълбан правоъгълен иконостас (0,40 × 0,15 × 0,30 м).

ж. Килия № 6 (I. 2в). Формата и размерите на тази килия са идентични с тези на килия № 5. Подобно на килия № 1 тук липсва иконостас.

з. Магерница и трапезария (I. 2з). В края на коридора през врата широка 1,10 м се влиза в обширно помещение с неправилна форма. Северната стена е много старателно изсечена и се уширява в източна посока чрез три чупки. Южната стена е срутена. Запазена е малка част при вратата, изкуствено подсилена в ново време с бетонов стълб, върху който във височина е съхранен част от правоъгълен комин. Размери на помещението: дълж. 9,80 м, шир. 4,00–6,40 м, вис. 2,55 м. В северозападната стена, на 1,00 м над пода, е вдълбана полукръгла ниша с

шир. 1,50 м, дълб. 0,60 м, вис. 1,15 м. Източната стена е срутена, но в запазения на известна височина североизточен ъгъл се забелязва полукръгла аркирана ниша. Имаме основание да твърдим, че това обширно помещение е било разделено на две части. Преградната паянтова стена навярно е преминавала там, където чрез едно стъпало източната половина се снишава с 0,25 м. Смятам, че западната половина, където са голямата ниша и комина, е била магерница (манастирска кухня), а източната (по-обширната с малка ниша върху източната стена) е служила за трапезария.

и. Църква (параклис) за заупокойни молитви (I.2и; обр. 132). Източно от трапезарията, по къса рампа с вис. 1,20 м, се достига до помещение, ориентирано изток – запад. Почти цялата южна половина е срутена, но запазеното позволява, за се определи предназначението му като параклис. Полукръглата апсида върху източната стена и пряко свързаната с нея конха от север предполагат това може да е малка триконхална църква-параклис. Размери: дълж. 4,50 м, запазена шир 0,80 м вис. 2,55 м. Олтарната апсида е с 0,75 м по-висока от пода и има размери: шир. 0,95 м дълб. 0,50 м, вис. 1,85 м. Върху дъното на олтарната ниша (маса?) са вдълбани два реда кръгли дупки с диаметър 0,06–0,10 м. Пряко свързаната с олтарна конха е по-грубо, изсечена с размери: шир. 1,00 м, дълб. 0,40 м, вис. 1,20 м. Върху северната стена на параклиса, на 1,50 м от северозападния ъгъл, по цялата височина, е вдълбан жлеб, широк 0,26 м. Навярно е служил за прикрепването на дървена преградна стена между притвора и наоса. В източната половина е имало стенописи (обр. 132б). В горния регистър отчетливо да долавят два нимба като десният е безспорно на Богородица, както показват запазените сигли ΘV.

к. Криптата (гробница) (I.2к). Североизточно от трапезарията през тесен вход, по три стъпала, се достига до малка площадка, свързана с еднораменна стълба. Тя отвежда в обширно помещение, разположено на 2,70 м под равнището на трапезарията. Има трапецовидна форма с размери: дълж. 10,80 м, шир. 5,40 м. Та-ванът е старателно изсечен на две нива, на вис. 3,30 м в североизточната и 3,80 м в южната половина. Край източната стена на помещението е оформена скамейка, висока 0,48 м и широка 0,55 м. В пода, под църквицата-параклис, са вдълбани две, а край североизточната стена още три гробни камери. Ориентирани са с дългата ос запад–изток, като западните им стени, където се полага главата на покойника, са дъговидно извити. Точните размери на гробовете не могат да се измерят, тъй като сега са запълнени с бетон. От запазените им контури по повърхността се установява че дължината им е около 1,90 м, а ширината 0,40–0,65 м. В южната периферия, до самия скален откос, от трапезарията към криптата сега съществуват 11 стъпала, чрез които се осъществява лека и удобна връзка между двете равнища. Местоположението на подобна стълба изглежда твърде нелогично, тъй като излиза точно пред двете гробни камери. Освен това тя дублира описаното по-горе стълбище, което започва от североизточния ъгъл на трапезарията и извежда в северозападната половина на криптата. Това на пръв поглед странно решение може да се обясни се вземат предвид архитектурния план и някои находки. Първо, трябва да се отбележи, че южната стена на криптата е започвала от добре оформения пиластър под църквицата и е достигала до югозападната чупка на помещението при края на скамейката. За това говори старателната обработка на пиластъра и следите от жлебовете за прикрепване на стена. При това положение извън криптата остават двата южни гроба с трудно обяснимото им разполагане

пред стълбището. Обяснение предлага откритият в единия от тях пръстен-печат, датиран от XVII–XVIII в. (Кузев 1961, 83–84, обр. 3). Явно през Средновековието, когато манастирът е обитаван, двата южни гроба пред стълбището не са били оформени. На тяхно място е имало сравнително обширна площадка, през която се е влизало в манастира. Ако съдим по един акварелен пейзаж, тук се е намирал входът към скалната обител до началото на нашия век. Навярно така е било и през предните столетия, тъй като тук е най-ниската и следователно най-достъпната част. Впрочем площадката пред входа е изпълнявала още една важна комуникационна функция. От нея е започвал коминообразен отвор с дървена стълба към параклиса със стенописите на втория етаж. Чрез нея се е осъществявала връзката и с двете крайни западни манастирски помещения.

л. Стопански помещения (обр. 128). Това са две грубо изсечени помещения с неправилна форма и неравен таван. Източното е с размери: дълж. 6,00 м, шир. 4,20 м, вис. 3,60 м. Западното е последното от верижно свързаните манастирски помещения. Размери: дълж. 5,40 м, шир. 2,90 м, вис. 4,55 м. Близостта до входа на обителта и големите размери предполагат че са използвани за стопански цели, най-вероятно складове.

м. Параклис (I.2м; обр. 128). Разположен е високо над църквичата за заупокойни молитви, на трудно достъпна височина – над 20 м от терена. До него се е достигало единствено по дървена стълба, монтирана в коминообразния отвор, започващ от площадката пред криптата. Наосът на параклиса има квадратен план със страна 2,70 м и вис. 1,95 м. Източната и северната стена са изсечени в скалата, а западната и южната са зидани от ломени камъни, споени с бял хоросан, с шир. 0,50 м. Таванът и подът са равни. В източната стена е изсечена полуцилиндрична олтарна ниша, която започва от пода и достига до тавана. Размери: шир. 1,30 м, дълб. 0,85 м. В дъното ѝ, на 0,80 м над пода, е изсечена олтарна маса, в момента полуразрушена. Входът е по средата на западната стена и има размери: шир. 0,90 м, вис. 1,75 м. В скалата на северната стена е вдълбана голяма елипсоидна ниша с дълж. 2,10 м и шир. 0,88 м. Входът към нея е повдигнат с 0,40 м. Представлява правоъгълна рамка с размери: шир. 0,50 м, вис. 0,80 м. По средата на южната стена има малък прозорец, широк 0,30 м и висок 0,20 м. Поради трудния достъп, стенописите в параклиса са сравнително добре запазени и дават възможност за разчитане на иконографските схеми (обр. 168–175). Върху тях са нанесени множество графити, някои от които (корабът върху тавана – обр. 176) датират още от Късното средновековие. Пред параклиса е оформено голямо правоъгълно пространство с размери: дълж. 10,90 м, шир. 3,50–4,10 м, вис. 1,70–1,90 м. Край северната стена има скамейка за сядане с шир. и вис. 0,40 м. Навярно, когато манастирът е бил обитаван, това пространство (преградено или в сегашния си вид) е било използвано като притвор на параклиса. Потвърждават го и фрагментите от стенописи по стените и тавана, които в началото на века са били добре запазени и скицирани от К. Шкорпил.

н. Отшелническа килия (I.2н). На около 250 м западно от католикона е регистрирана усамотена килия. Изсечена е в естествен скален навес с неправилна форма и дъговидна апсида в източната стена. Западната и южната стена са срутени. Размери: дълж. 6,90 м, зап. шир. 2,55 м, вис. 2,45 м.

о. Отшелническа килия (I.2о, обр. 141). Намира се на около 150 м югоизточно от първата, в подножието на скалния венец. Има овален план и размери: дълж. 2,05 м, шир. 2,10 м, вис. 1,65 м.

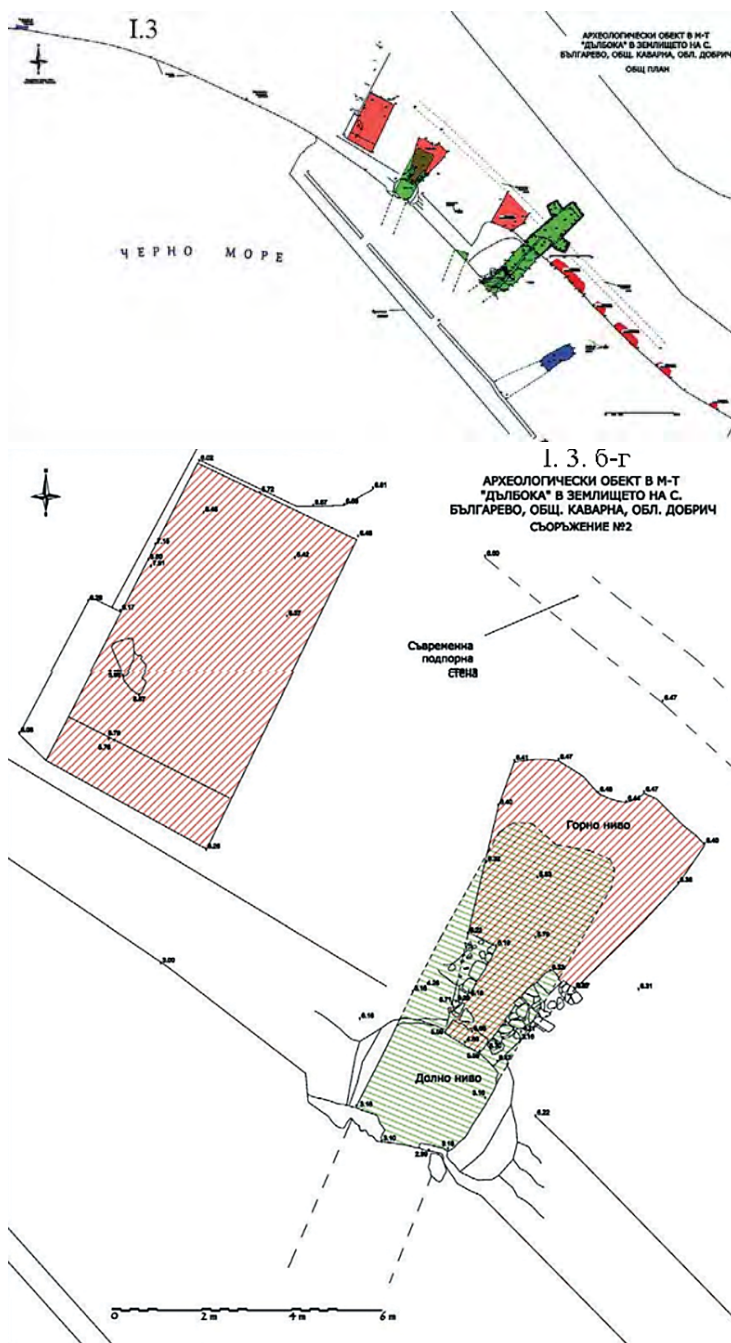
**Кат. № I. 3. Скална
монашеска
обител в м.
Дълбока край
Каварна (обр. 23)**

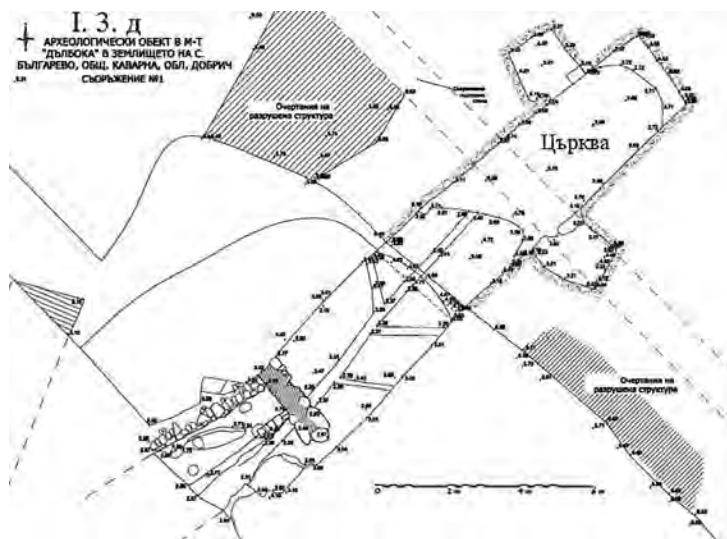
Литература: Тотев, Шаранков, Жекунова, Тодорова 2020, 1025–1029.

Тази скална обител е регистрирана през 2019 г. при спасителни археологически разкопки в м. Дълбока, до с. Българево, община Каварна, в подножието на късноантичната крепост Тимум, респективно на около 6 км С/И от крепостта на нос Калиакра. Намира се на самия черноморски скален бряг върху три скални тераси и включва няколко структури.

а. Килии (?) (I.3а). Първата е разположена на долната скална тераса над нивото на морето и е почти напълно разрушена. Запазени са частично две помещения с ширина около 2 м, а предполагаемата им височина е около 1,50 м. Проучвателите допускат че става въпрос за килии. В западна посока на третата тераса има сравнително по-добре запазени помещения на две нива.

б. Килии (?) (I.3б). Тази структура № 4 е дооформена естествена пещера с правоъгълна форма, с по-добре запазени северна и западна стена. Върху нея е частично

съхранена замазка с черен декоративен кант и връзана геометрична украса. На 4,0 м източно е разположена друга структура (№5). Запазени са подът и част от стените, издълбани в мека скала. Има издължена форма североизток – югозапад. Входът е допълнително стеснен и фланкиран с два реда грубо обработени камъни, споени с кал. С основание се допуска, че тук е била инсталирана дървена врата. Подът и стените са

измазани с бяло-жълта глина. В подовата замазка е открита монета от V в., а върху нея – скелет на куче и керамични фрагменти от ранновизантийска амфора и стомна. Предполага се, че през ранновизантийския период тези две помещения са били скални монашески килии. Те са били част от разрушена структура от 8 верижни помещения, развиваща се в посока изток – запад, като най-голямото е с ширина около 9,0 м, вероятно с общомонашеска функция

в. Помещение (?) (I. 3в). На около 7 м в западна посока е проучена структура № 7. Основите са вкопани в мергелен пласт с ширина 2,0 м и неясна дължина. По част от запазената дължина на съоръжението личат следи от леглата на масивни колове, вероятно поддържащи дървена конструкция. Открити са и останки от строителна керамика (основно имбрици) от двускатен покрив. Съоръжението е пресечно от новоизградена подпорна каменна стена и може би е продължавало като пещера навътре в склона.

г. Килия (I. 3г). Най-интересната структура е запазена върху втората тераса на скалния манастир. Фиксирани са три отделения с ширина между 2,0 и 3,0 м. Като помещение е оформена, намиращата се непосредствено под килия №5, пещерна структура с № 4. Формата ѝ е овална, издължена в посока североизток – югозапад. Сводът е оформен чрез плавно стесняване на стените от основата към тавана. Подът е бил покрит с жълто-бяла замазка. Стените са дообработвани, оформени чрез копачка и се забелязва обмазване. Откритата при входа на съоръжението керамика е късноантична и ранновизантийска (IV–VII в.), като преобладават фрагментите от амфори. Най-вероятно отново става въпрос за монашеска килия.

д. Църква (I. 3д). За идентифициране на скалния комплекс като манастирски от съществено значение е откритият параклис (по-скоро църква), ориентиран югозапад – североизток със запазена дължина над 9 м, ширина над 3 м и височина около 2,00 м. Стените са оформени арковидно, по тях личат следите от земекопни инструменти. Покрити са с тънък слой замазка, съдържащ глина. Дъното на пещерата е оформено като апсида. При разчистване на изкуствено създадената тераса под нея е разкрита и разрушената част от нова структура в югозападна посока. С нея общата дължина на съоръжението надхвърля 17,00 м, като в

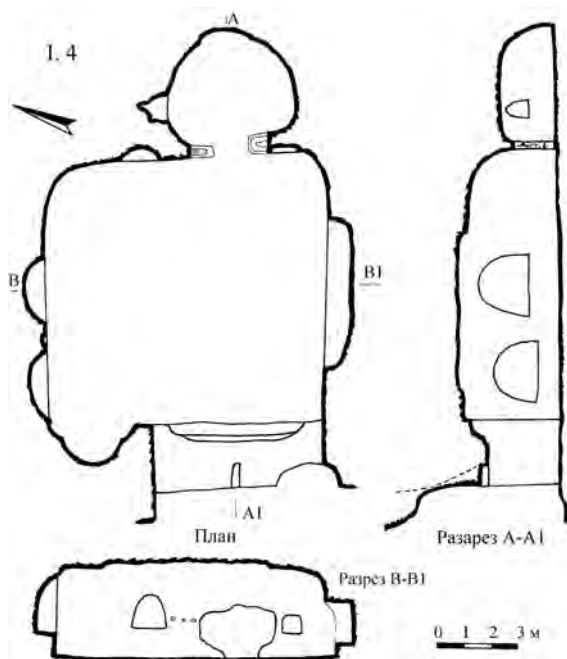
югозападната ѝ част се разкрива част от басейн, около 1,00 × 1,00 м, издълбан в материка, но недопроучен в дълбочина.

Дъното на пещерата е оформено на две нива, по-ниското от които започва от входа. В него са издълбани три канала, от които сълзи водна струйка. Те се събират в един и извеждат водата успоредно на басейна. В източната и западната страна е оформена по една сравнително голяма ниша с дълб. около 2,0 м. *Графити*. В центъра на апсидата е издълбан кръст, източно от него е изобразен млад мъж, възседнал кон или прекрачил нос на кораб с конска глава (обр. 35). Между тях са издраскани християнски символи като кръстове, глава с нимб, риба, пентаграма. Единственото изпълнено с червена охра изображение е кръст на източната стена. Графитите по стените дават ценна информация за предназначението на пещерното съоръжение. Голяма част от лошо запазените кратки надписи са разчетени. В тях фигурират имената на двама „килийници“, Конон и Аселий, и висш манастирски служител – *Зотик*. В два от надписите присъства съкращение, което може да се интерпретира като думата „монах“. Надписите включват и различни християнски инвокации (например „Господи, помагай на ...“, „Христос – помощник“) и акламации. В по-късно време няколко надписа са били задраскани изцяло, а в други са заличени определени християнски формули. Повечето от надписите и монограмите са на старогръцки, като има само два на латински. В мазилката на свода между централната и западната ниша е бил врязан гръцки алфавит. Вероятно помещението е било издълбано на място, откъдето в меката скала се е процеждала вода, събирана с канали в басейн. Проучвателите допускат вероятността този скален параклис да е бил използван и като аязмо. За датировката му се съди по палеографските особености на надписите. Най-ранен от тях е алфавитът, който според Н. Шаранков може да бъде датиран в IV в., а повечето останали надписи могат да бъдат отнесени към V – началото на VI в., с най-късна горна граница около средата на VI в. Същата датировка е потвърдена от находките, основно фрагменти от малки и средно големи късноантични и ранновизантийски амфори и битова керамика. Рисунките предполагат поне два периода на функциониране, като при втория са задраскани част от религиозните формули. Предполага се, че този скален манастир е разрушен при голямото земетресение през 544 г. (Теофан Изповедник 1960, 239, бел. 2).

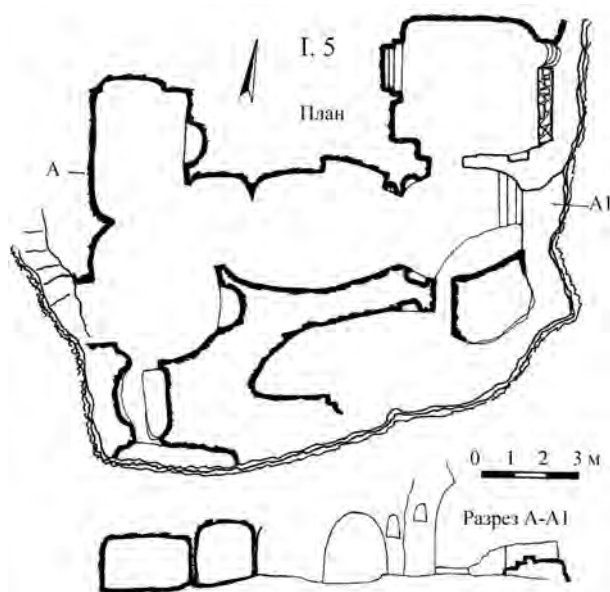
Кат. № I. 4. Скална църква на Калиакра (обр. 23)

Литература: Атанасов 1991, 35–36; Атанасов 2009а, 378–380, обр. 208.

Намира се в цитаделата, изсечена приблизително в средата на западния скалист бряг. Наосът е почти квадратен – по-широк отколкото дълъг, с размери 9,60 × 9,95 м и вис. около 3,45 м. Входът е в южната половина на запад-

ната стена, а срещу него е изсечен почти кръгъл олтар с диам. 4,50 м и вис. 2,25 м. Олтарната преграда е плътна, като в светилището се влиза през врата, широка 1,20 м. Вляво и дясно от олтара са изсечени допълнително плитки протейзисна и диакониконна ниши. Две големи, старателно оформени ниши има и на северната стена на църквата. Вляво от входа, върху западната стена, е изсечена полукръгла контраапсида с шир. 2,25 м, дълб. 1,40 м и вис. 2,30 м. Южната стена на църквата също е разчленена като е оформена скамейка под плитка, но дълга и висока до тавана ниша. Пред входа на църквата във височина старателно е оформен цилиндричен коминообразен отвор с диаметър 2,20 м, който към днешна дата е полуразрушен.

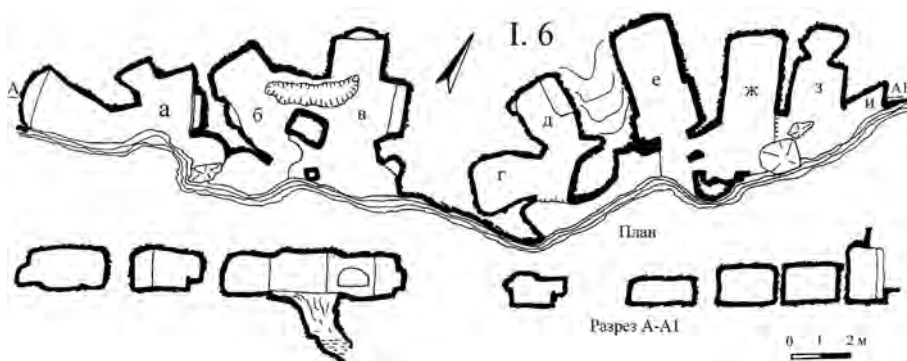
**Кат. № I. 5. Скална обител
„Св. Георги“, Калиакра (обр.
23)**

Литература: Шкорпил 1892, 75–77, фиг. 20; Атанасов 2009, 322–323, обр. 145.

Оформена е в скалата на най-южната точка на нос Калиакра, респективно в цитаделата. В края на миналия век, К. Шкорпил, добре се е четял планът на 8 помещения. Четвърт век по-рано според К. Шкорпил, въз основа на информация от Д. Кукумявков, са били съхранени и други отделения, между които и крипта. При силните земетресения

в началото на XX в. обителта е силно обрुшена. Описанието ще направим по К. Шкорпил, като започнем от най-северозападното помещение. То има правоъгълен план с размери 2,85 × 3,95 × 1,65 м. Върху източната стена е оформена полукръгла апсида с шир. 1,25 м. Ниша има и върху северната стена. Южното помещение е с размери 3,77 × 3,90 м. Върху източната стена има полукръгла апсида. Навярно първоначално тук е бил входът към обителта, защото е отворено на запад, където започва каменно стълбище. Южно се намира криптата с една гробна камера, ориентирана север – юг с размери 1,85 × 0,76 м. Следващото помещение в южна посока е пропаднало в морето. Централното помещение (от запазените) е съхранено и сега е с неправилна форма и размери 6,60 × 3,00 м. Според К. Шкорпил е било разделено с паянтова стена на две части. По стените има вдълбани голяма и две малки ниши. Съседното помещение е с размери 4,05 × 3,30 м. Има стъпала, които са отвеждали в разрушеното днес източно отделение. Най-северозападното помещение е квадратно с размери 3,75 × 3,75 м. Има следи от помещения в южна посока, които са пропаднали в морето.

**Кат. № I. 6. Манастирът в м. Яйла до с. Камен Бряг (обр. 23, 25,
табл. III. 1)**

Литература: Атанасов 1989, 58–60, обр. 16, 3д-е.

Разположен е на 80 м по продължение на ръба на морския скален венец. Вследствие на ерозията и земетресенията южната част на помещенията е пропаднала в морето. В момента са съхранени 9 помещения, които ще опишем от запад на изток.

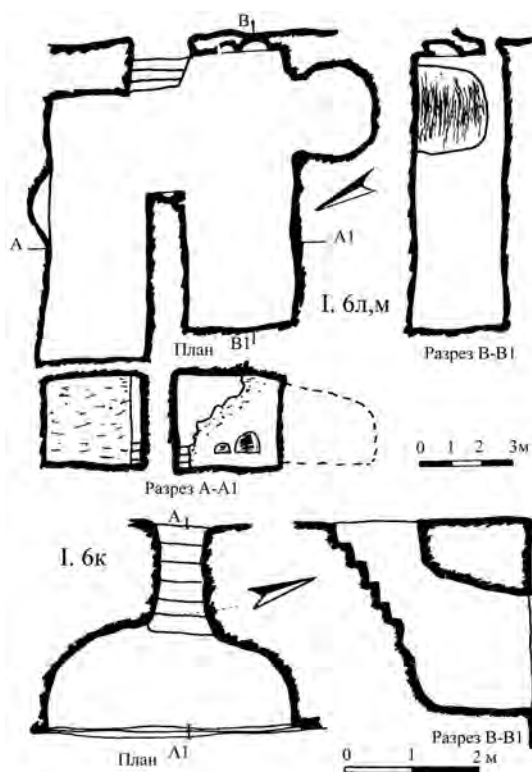
а. Църква (I.6a, обр. 25). В най-западния край е оформена църквата с равно изсечени стени и таван. Наосът е бил по-широк, отколкото дълъг и е с размери: дълж. 3,90 м, шир. 5,20 м и вис. 2,60 м. В източната стена е вдълбана правоъгълна ниша (протейзис?), на 0,95 м. над пода, с шир. 3,30 м, дълб. 0,95 м и вис. 1,10 м. От южния край на нишата, след малък пиласър, плавно се извива полукръглата апсида на презвитерия с диаметър 2,5 м. Тук обаче скалата е срутена и е отнесла част от олтара, а навярно и диаконикона.

Обширното издължено помещение, развиващо се западно от църквата, навярно е притвор, завършващ с контрапсида. Източно от църквата има добре изсечена правоъгълна врата, която отделя църквата от монашеските килии.

б. Килия (I.6б) Има правоъгълен план с дълж. 3,60 м, шир. 2,50 м и вис. 2,40 м. В западната стена е вдълбана малка ниша.

в. Килия (I.6в) Има същата форма и старателна обработка. Размери: дълж. 3,50 м, шир. 3,00 м, вис. 2,80 м. В северната стена е вдълбана ниша с шир. 2,05 м и дълб. 0,85 м. Пред двете килии има обширен коридор, в източния край на който са оформени ниши. По средата му има дълбока цепнатина, достигаща до морското ниво.

В източния край на този дял скалата е отвесно срутена в продължение на 8 м. Възможно е тук да е минавал коридор, но в момента е напълно пропаднал в морето.

г. *Килия (I.6г)*. Тя е правоъгълна, грубо обработена естествена пещера с размери: дълж. 4,10 м, шир. 3,50 м, вис. 1,80 м.

д. *Килия (I.6д)*. Обработена е старателно и наподобява стая с размери: дълж. 4,00 м, шир. 3,30 м, вис. 1,82 м. В североизточния ъгъл е изсечена монолитна правоъгълна скамейка (легло?) на 0,85 м над пода с размери: дълж. 3,20 м, шир. 1,10 м. В северозападния ъгъл има ниша с шир. 1,00 м, дълб. 0,50 м, и вис. 0,30 м. Пред килиите е оформено традиционното предверие. По коридор, дълг 8,20 м, се достига до вход с шир. 2,10 м и вис. 1,60 м, през който се влиза в обширно помещение.

е. *Килия (I.6е, обр. 29)*. Правоъгълна форма със старателно изсечени стени, под и таван. Размери: дълж. 8,10 м, шир. 4,20 м, вис. 1,80 м.

ж. *Килия (I.6ж)*. Правоъгълен план, старателно изсечени стени, таван и под. Размери: дълж. 5,80 м, шир. 3,90 м, вис. 2,40 м.

з. *Килия (I.6з)*. Стая с добре оформени стени и таван. Размери: дълж. 3,80 м, шир. 3,60 м, вис. 2,50 м. В северния край има овално уширение с дълб. 2,50 м, шир. 2,70 м, вис. 1,55 м.

и. *Килия (I.6и)*. Правоъгълна форма с равно обработени стени и таван. Размери: дълж. 3,50 м, шир. 2,00 м, вис. 1,55 м. Южната стена е срутена.

Пред килии г и и е оформен коридор, дълг 17 м, със средна шир. около 3 м. Пред килии д и е има площадка, от която започва изсечена в скалата рампа, отвеждаща извън манастира върху платото. Допускам, че килиите са продължавали, защото на 20 м на изток има още две помещения, които условно отбелязваме като килии 13и и й. Това са грубо оформени естествени пещери. На около 27 м североизточно от тях частично е съхранено още едно помещение.

к. *Килия (I.6к)*. Има овална форма с дълж. 3,60 м, шир. 2,10 м и вис. 1,75 м. Част от килията в източна посока е срутена в морето. Достъпът до нея е ставал направо от платото по коридор широк 0,80 м, в който са изсечени 7 стъпала.

Вероятно последните помещения на този манастир в северна посока са 2 килии.

л, м. *Килии (I.6л, м)*. Намират се на 50 м източно в същия скален венец. Това са две обширни помещения, разграничени от изсечена в скалата стена с шир. 1,25 м. В челната ѝ плоскост е вдълбана ниша с шир. 0,33 м, дълб. 0,22 м, и вис. 0,35 м. Южното помещение има правоъгълен план и размери: дълж. 4,50 м, шир. 3,50 м и вис. 2,95 м. Северното помещение е със същата форма и размери: дълж. 5,50 м, шир. 3,20 м и вис. 2,95 м. Пред тях е обособено обширно пространство с дълж. 7,90 м и шир. 3,50 м. В югоизточния край е вдълбана кръгла ниша с диаметър 2,90 м и вис. 2,30 м. По стените има жлебове, в които вероятно са закрепвани преградни стени, изолиращи помещението от обширното предверие. Вляво от входа, върху източната стена, старателно са оформени две аркирани ниши. Северната е с размери: шир. 0,50 м, дълб. 0,30 м, вис. 0,30 м, а южната е с шир. 0,60 м, дълб. 0,35 м и вис. 0,70 м.

Кат. № I. 7. Скална обител „Клисе маара“ в м. Яйла (обр. 23)

Литература: Шкорпил 1892, 57, фиг. 8. Разрези: Г. Атанасов (непубликувани).

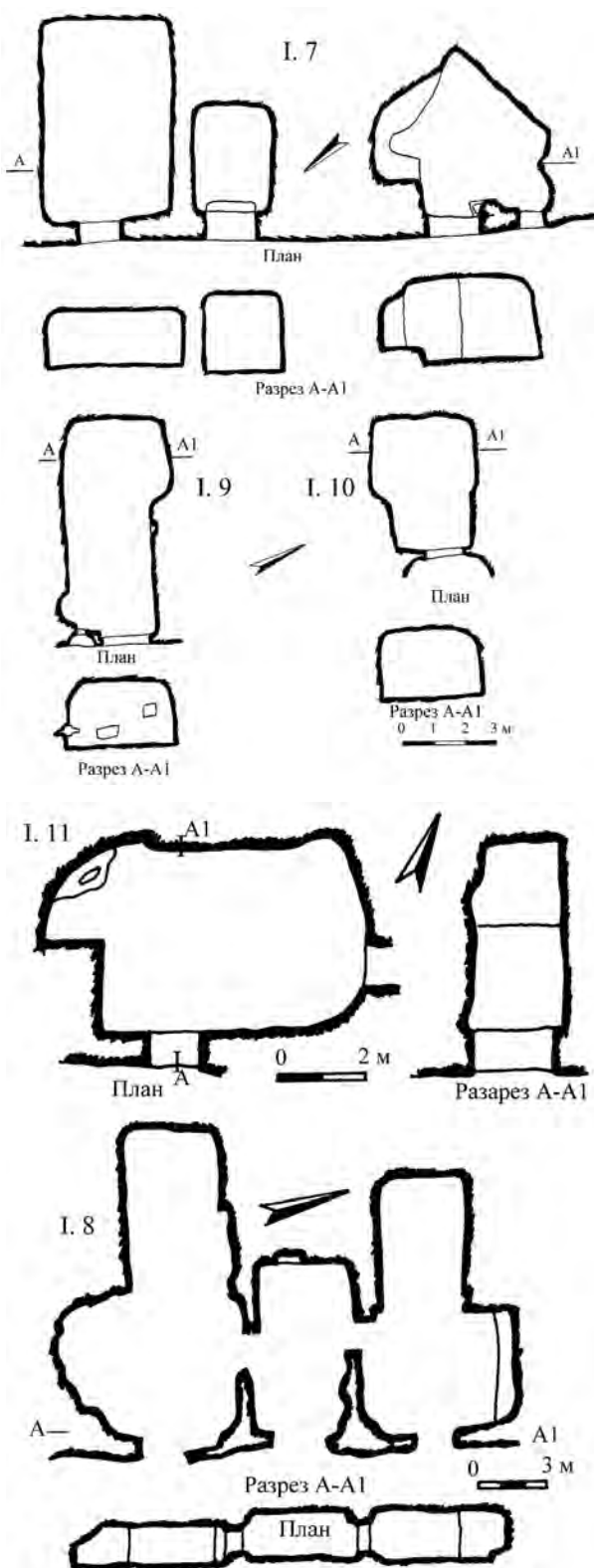
Вдълбана е в средния скален венец в западния откос. Включва три помещения с правоъгълен план и размери: дълж. 6,25 м, шир. 4,00 м, вис. 1,60 м. Влиза

се от изток през правоъгълен вход с шир. 1,20 м и вис. 1,50 м. Съседното помещение има същата форма и старателна обработка. Размери: дълж. 3,40 м, шир. 2,35 м, вис. 2,10 м. Влиза се от изток през правоъгълен вход с шир. 1,45 м. Крайното южно помещение има неправилна форма с дълж. 5,10 м, шир. 5,70 м и вис. 2,50 м. Влиза се от изток през вход широк 1,45 м. Върху източната стена, на 0,50 м над пода, е оформена голяма трапецовидна ниша с шир. 3,20 м, дълб. 1,35 м, вис. 1,60 м. Това навярно е накарало К. Шкорпил да твърди, че тук е била оформена църква.

**Кат. № I. 8. Скална обител
„Клисе маара“ в м. Яйла**

Литература: Атанасов 1989, 58-60, обр. 3г.

Намира се във втория (средния) скален венец „Клисе маара“ в м. Яйла, който наподобява своеобразен каменен остров. В източния откос има три дообработени, верижно свързани пещерни помещения. Северното е с обща дълж. 11,20 м, шир. 3,20 м, вис. 1,76-1,80 м. Източната половина е уширена под прав ъгъл и ширината ѝ достига 5,00 м. Вдълбнатите жлеbove в стената загатват, че двете половини са били разграничени с преградна стена. В източната стена има отвор, извеждащ извън помещенията с шир. 1,30 м и вис. 1,60 м. Втори отвор в северната стена 1,00 × 1,20 м осъществява връзката със средното помещение. То е с размери: дълж. 7,30 м, шир. 3,90 м, вис. 1,75 м. В дъното върху западната стена старателно е оформена аркирана ниша на 1,20 м над пода с шир. 0,45 м, вис. 0,35 м и дълб. 0,25 м.

Южното помещение е най-голямо и има дълж. 14,40 м, шир. 7,90 м и вис. 1,67 м. Западната половина е много по-старателно изсечена и наподобява стая с равни стени таван и под.

Двете групи по три помещения в м. Клисе маара в Яйла са в близост разположени, наличието на църква (?), наречена „Клисе маара“ (Пещерна църква), предполага скална обител.

Кат. № I. 9. Скална килия в м. Яйла

Литература: Шкорпил 1892, 57, фиг. 6. Разрези: Г. Атанасов (непубликувани)

Представлява дооформена естествена пещера в третия (горния) скален венец в м. Яйла. Има неправилна правоъгълна форма с размери: дълж. 4,10 м, шир. 3,20 м, вис. 2,00 м. Влиза се от изток през вход широк 1,15 м.

Кат. № I. 10. Скална килия в м. Яйла

Литература: Шкорпил 1892, 57, фиг. 7. Разрези: Г. Атанасов (непубликувани)

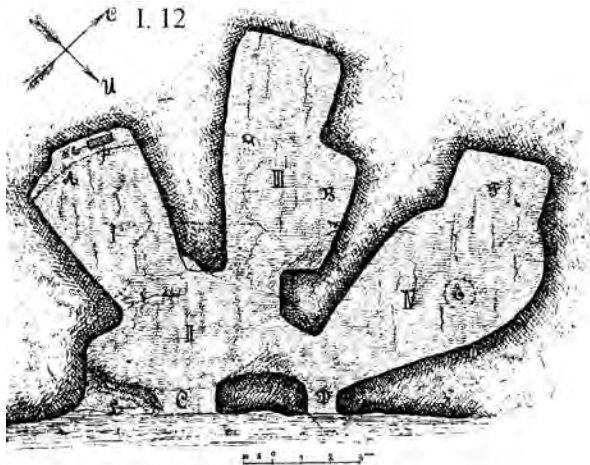
Намира се в непосредствена близост до килия I.9. Има неправилна правоъгълна форма с уширение в северозападната половина, с размери: дълж. 6,80 м, шир. 3,60 м, вис. 1,95 м. Влиза се от изток през вход широк 1,75 м. Вляво от входа е оформена полукръгла ниша с шир. 0,70 м и дълб. 0,35 м. Върху западната стена са вдълбани три плитки ниши, а върху северната – малки жлеbove.

Кат. № I. 11. Скална килия в м. Яйла

Литература: Атанасов 1989, 60–61, обр. 3в.

Намира се в горния скален венец на м. Яйла. Представлява дообработена пещера с неправилна форма. Влиза се през старателно изсечен в скалата скален отвор с шир. 1,00 м и вис. 1,90 м. В северозападния ъгъл има уширение със скамейка, а в североизточния е избит неголям отвор с неправилна форма. Размери на помещението: дълж. 6,90 м, шир. 4,20 м, вис. 2,10 м.

Графити. **а.** Върху североизточната стена е вдълбан равнораменен кръст с уширени краища (обр. 36. 11а). **б.** Под кръста, върху североизточната стена, са врязани три „руноподобни“ знака (обр. 32.11б). Недалеч от тях има силно повреден гръцки надпис.

Кат. № I. 12. Скална обител в м. Яйла (обр. 26, 27)

Литература: Шкорпил 1892, 59, фиг. 9; Атанасов 1989, 60, обр. 4.

Намира се североизточно от килия I. 11.в, горния скален венец на м. Яйла. Състои се от три ветрилообразно разположени помещения. Южното е с трапецовидна форма и равноизсечени стени, таван и под. Размери:

дълж. 6,30 м, шир. 4,20 м, вис. 3,40 м. Плътно до западната стена е издигнат висок постамент с шир. 0,65 м. Средното помещение също е с трапецовиден план, но в източната е вдълбано обширно правоъгълно уширение. Размери: дълж. 8,60 м, шир. 2,00–4,90 м, вис. 3,50 м. Крайното североизточно помещение е с неправилна трапецообразна форма и правоъгълно уширение при северната стена. Размери: дълж. 9,90 м, шир. 4,65 м, вис. 3,40 м.

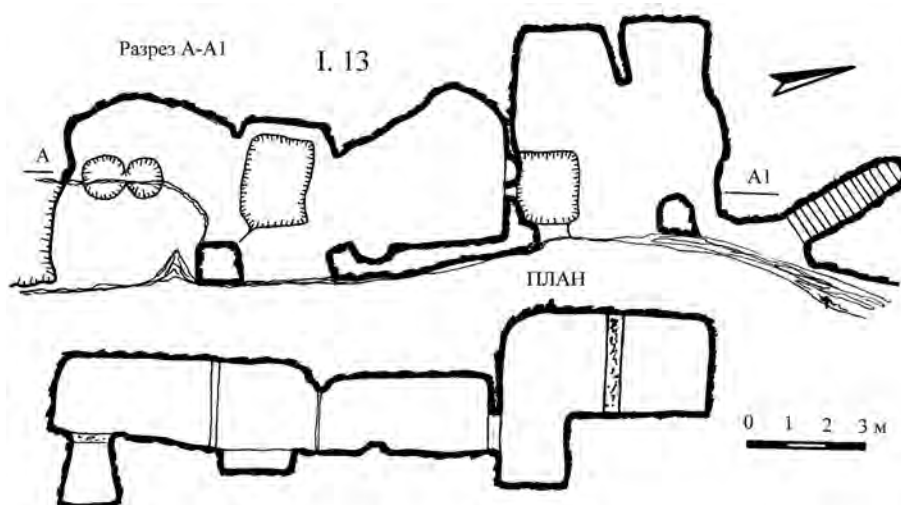
Пред трите помещения има обширно предверие с неправилна форма и размери: дълж. 8,00 м, шир. 3,80 м.

Графити. По стените на помещенията са вдълбани десетина кръста с разширени или разклонени рамене (обр. 36.12в-и). Върху пиластъра между двете северни помещения и върху западната стена на южното помещение са врязани три „руноподобни“ знака, сред които и YI (обр. 32.12а,б; обр. 33а).

Кат. № I.13. Скална обител „Мердевенли маара“ (Стълбена пещера) до с. Тюленово (обр. 26)

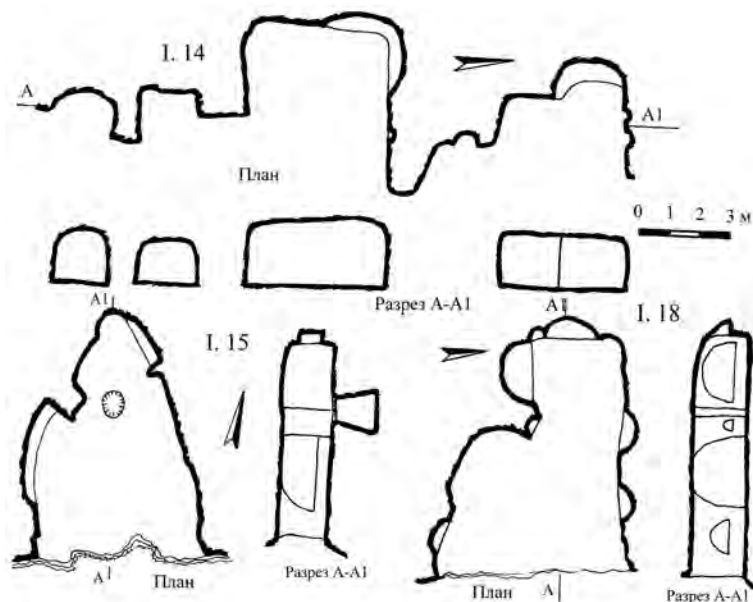
Литература: Шкорпил 1892, 53–54, фиг. 5. Разрези: Г. Атанасов (непубликувани).

Носи названието си от изсечената в скалата еднораменна стълба, чрез която се осъществява достъпа от платото до помещенията. Стълбата е широка около 0,70 м и с 15 стъпала се преодолява височина от около 4,50 м. От края на стълбата през вход широк 0,75 м се влиза в най-северното и най-обширното отделение, което чрез пиластър е разделено на две помещения. Крайното има правоъгълен план с равно изсечени стени, таван и под. Размери: дълж. 4,60 м, шир. 2,00 м и вис. 2,42 м. Съседното помещение има слабо изразена трапецовидна форма с размери: дълж. 5,10 м, шир. 2,85 м, вис. 2,40 м. Сега южната и източната стена са полусрутени. В югоизточния ъгъл е вдълбана правоъгълна шахта с дълж. 2,10 м, шир. 2,00 м и вис. 1,80 м. През нея чрез отвор висок 0,80 м и широк 0,70 м се осъществява достъпа до средното отделение. То има неправилна форма и размери: дълж. 4,40 м, шир. 2,90 м, вис. 1,82 м. Съседното помещение в южна посока е имало правоъгълна форма с размери: дълж. 2,50 м, шир. 1,80 м и дълб. 0,65 м. Крайното южно помещение е имало неправилна правоъгълна форма, но източната половина с част

от тавана са срутени. Размери: дълж. 3,50 м, шир. 5,00 м. В югозападния ъгъл са вдълбнати две ями с формата на пресечен конус. Южната, по-запазената е с диаметър при устието 1,10 м, а при дъното 2,10 м, дълб. 1,80 м. Съседната е по-малка, но в момента е твърде обезличена. При почистването им открихме керамични фрагменти от IV–VI в.

Кат. № I. 14. Скална обител до с. Тюленово

Непубликувана.

Намира се на около 250 м северно от „Стълбената пещера“ и включва 4 помещения. Най-южното е дообработена естествена пещера с овална форма и размери: дълж. 2,25 м, шир. 1,05 м, вис. 1,85 м. Съседното помещение е с правоъгълна форма и размери: дълж. 1,90 м, шир. 1,55 м, вис. 1,50 м. Третото помещение е също правоъгълно и е най-голямо (дълж. 4,55 м, шир. 3,10 м, вис. 2,00 м). В северозападния

ъгъл грубо е изсечена полукръгла ниша с диам. 3,50 м и вис. 1,50 м. Върху северната и южната стена се забелязват малки правоъгълни жлебове. Същата форма има и крайното северно помещение с размери: дълж. 3,90 м, шир. 2,00 м, вис. 1,55 м. На 0,5 м над пода в северозападния ъгъл е вдълбана полукръгла ниша с диаметър 1,50 м и вис. 1,10 м. И тук по стените има гнезда за дървени греди.

Кат. № I. 15. Скална килия до с. Тюленово (обр. 23, 26)

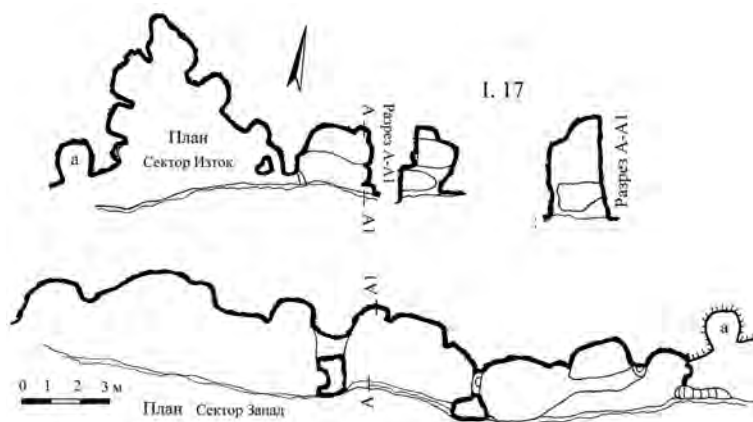
Непубликувана

Намира се северно от обект I. 14. Това е най-трудно достъпното и едно от най-старателно обработените помещения в колонията. Формата му наподобява неправилен триъгълник с размери макс. дълж. 7,75 м, макс. шир. 5,20 м, вис. 1,60 м. Върху източната стена на 0,46 м от пода има добре оформена правоъгълна ниша с размери: шир. 1,70 м, дълб. 0,40 м, вис. 0,60 м. Срещу нея в западната стена е изсечена втора ниша с размери: шир. 3,05 м, дълб. 0,40 м, вис. 1,05 м. В пода много старателно е вдълбана яма с форма на пресечен конус и размери: диаметър 0,80–1,20 м, дълб. 1,40 м.

Кат. № I. 16. Скална обител „Чака маара“ до с. Тюленово

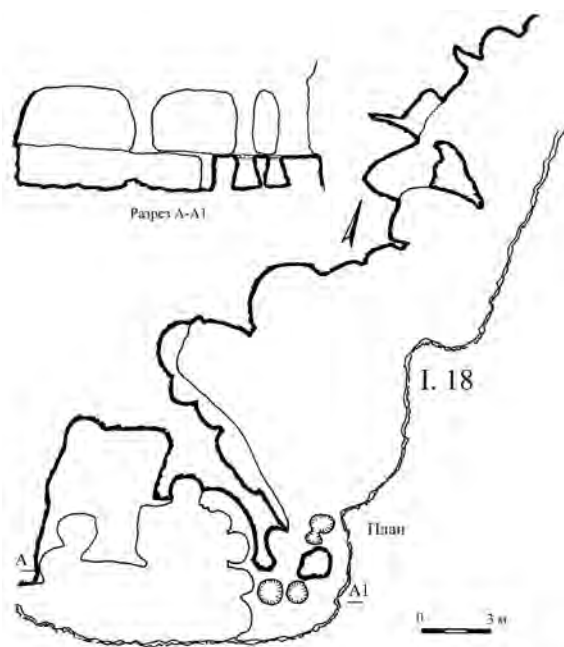
Литература: Шкорпил 1892, 55.

Не даваме план на тези помещения, понеже са силно обрушени. По-добре е запазен входът и част от коридора, по който се достига до големи естествени пещери с малки следи от изкуствена обработка.

Кат. № I.17. Скална обител „Делики маара“ (Побита пещера) до с. Тюленово

Литература: Шкорпил. 1892, 51–53, фиг. 4. Разрези, план и описание на западната половина: Г. Атанасов.

До нея се достига през кръгъл коминообразен отвор с диаметър 1,10 м и вис. 3,50 м. Състои се от две големи отделения. Източното, разположено до входа, описано от К. Шкорпил, представлява голяма зала, наподобяваща разностранен триъгълник с размери: дълж. 10,60 м, шир. 12,00 м, вис. 2,70 м. В източната част подът е с 1,20 м по-нисък от западната. В стената на залата са вдълбани 8 ниши с неправилна форма. В югоизточния ъгъл през вход широк 0,65 м и по тясна пътечка по ръба на скалата се слиза чрез три високи стъпала в най-източното отделение на комплекса. Размери: дълж. 3,00 м, шир. 4,90 м, вис. 2,60 м. Северната половина е вдигната с 0,30 м. В североизточния ъгъл има полукръгла ниша с диаметър 0,65 м. Срещу нея в пода е вдълбано правоъгълно корито с шир.

0,54 м и дълб. 0,18 м. Североизточно от него са изсечени рамкиращи го плитки жлеbove, които продължават и в западна посока. Върху източната стена на помещението е оформена полукръгла ниша с шир. 1,40 м и дълб. 0,40 м.

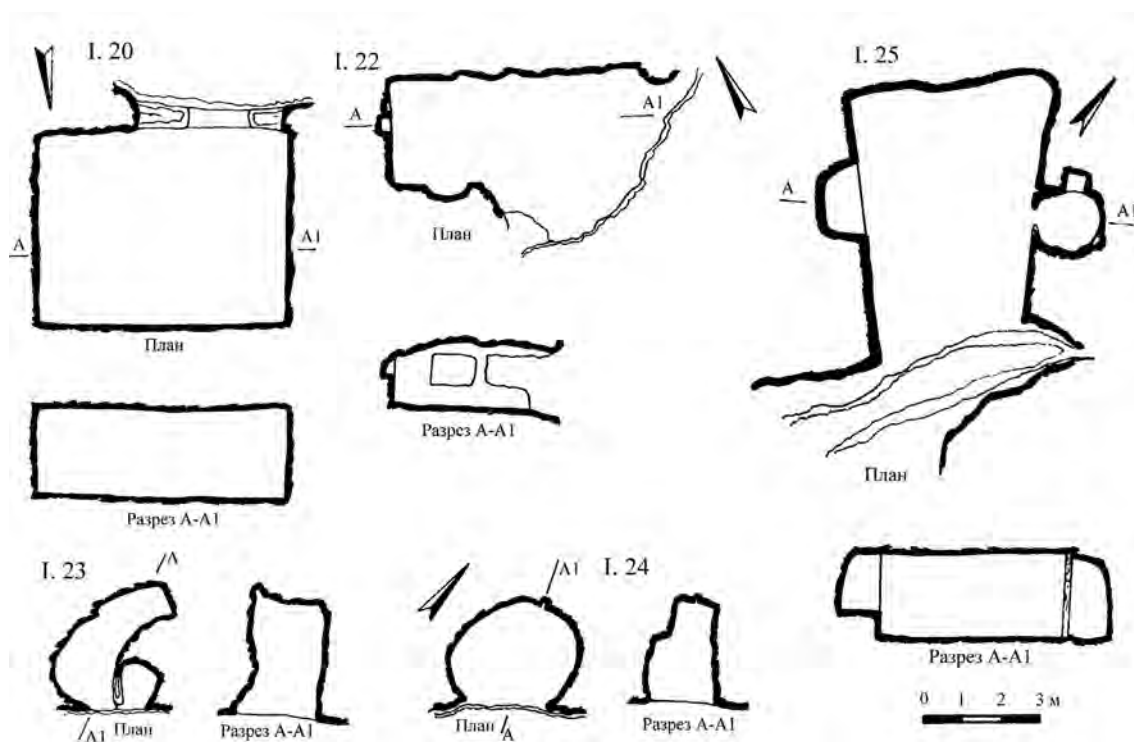
Условно в западна половина на комплекса се включват помещенията, разположени в близост коминообразния отвор. До него се намира най-старателно оформеното помещение. Има правоъгълен план и окръглени ъгли. Размери: дълж. 3,70 м, шир. 2,20 м, вис. 1,72 м. Пред него е обособена малка площадка, в южния край на която са оформени 7 стъпала широки средно 0,35–0,60 м и високи 0,10–0,22 м. По тях в западна посока преодоляваме денивелация 1,70 м и достигаем до коридор дълж. 13 м. Северно от него има три дълбоки ниши с полукръгла форма. Най-източната е с размери: дълж. 2,50 м, шир. 2,40 м и вис. 1,68 м. Върху източната ѝ стена е оформена полукръгла апсида на 0,25 м над пода с размери: шир. 0,90 м, дълб. 0,25 м и вис. 0,45 м, което позволява помещението да се определи като параклис. Подът на съседното помещение е повдигнато с 0,60 м над пода на коридора. Размери: дълж. 4,10 м, шир. 2,20 м и вис. при входа 3,70 м. След това помещение в западна посока следва добре оформена полукръгла ниша с шир. 1,10 м и голяма, дъговидно извита вдълбнатина в скалата, с шир. 3,90 м, дълб. 1,00 м и вис. 1,90 м. В западната стена е оформен отвор, осъществяващ комуникацията със съседния сектор, с обща дълж. 8,40 м, макс. шир. 5,20 м и макс. вис. 3,30 м. Върху северната стена грубо са дооформени три ниши. През изсечен вход в западната стена с шир. 1,30 м и вис. 2,30 м достигаем до крайния западен сектор, който е с

размери: дълж. 20,50 м, шир. 6,90 м и вис. 3,50 м. Следи от допълнителна обработка има при оформената полукръгла ниша в източната стена, която е с шир. 1,10 м, дълб. 0,85 м и вис. 1,05 м.

Кат. № I.18. Скална обител до с. Тюленово (обр. 31)

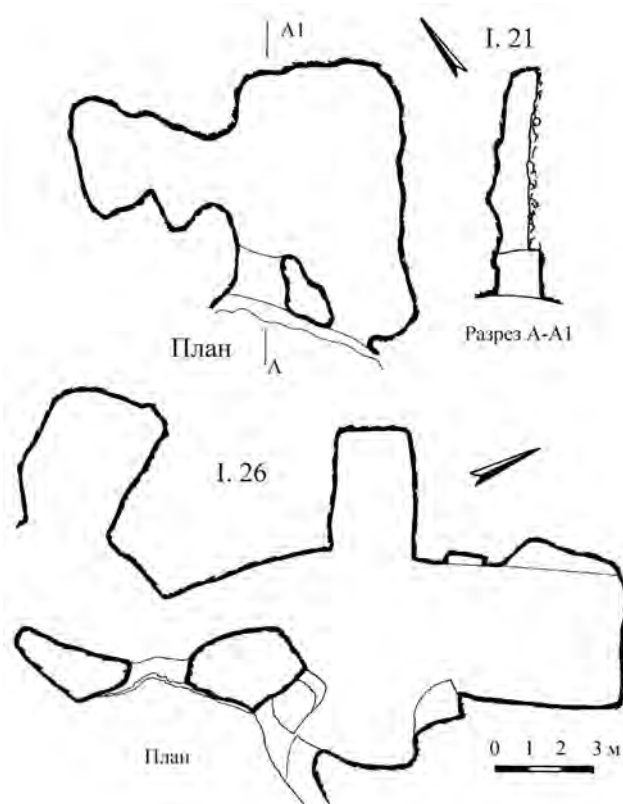
Непубликувана.

Представява обширно четириъгълно помещение с дълж. 6,90 м, шир. 2,85 м и вис. 1,63 м. Върху северната, южната и западната стени са вдълбани различни по размер полукръгли аркирани ниши. Входът от изток е широк и с изглед към морето. Източната ниша върху северната стена е на 0,65 м над пода и е с размери: шир. 1,00 м, дълб. 0,28 м и вис. 0,42 м. На 1,20 м западно от нея има втора подобна на 0,80 м над пода и с размери: шир. 1,00 м, дълб. 0,30 м, вис. 0,35 м. Почти цялата западна стена е заета от полукръгла ниша на 0,55 м над пода и с размери: шир. 1,85 м, дълб. 0,40 м, вис. 0,55 м. Малка ниша е вдълбана и в югозападния ъгъл с размери: шир. 0,40 м, дълб. 0,20 м, вис. 0,30 м. Тя се свързва пряко с голямата полукръгла ниша, изсечена върху южната стена на 0,20 м над пода. Размери: шир. 3,15 м, дълб. 1,10 м и вис. 1,55 м. Върху пиластъра между двете е изсечена малка

ниша на 0,30 м над пода с шир. 0,40 м, дълб. 0,25 м и вис. 0,55 м. В самия източен край на южната стена, на 0,45 м над пода, също е изсечена ниша с шир. 1,05 м, дълб. 0,28 м, вис. 0,37 м.

Кат. № I. 19. Скална обител „Казънлъ маара“ (Котелна пещера) до с. Тюленово

Литература: спомената у Шкорпил 1892, 55. План и описание непубликувани.

Това е комплекс от помещения северно от обект I.18. Точният план не може да бъде възстановен, поради значителни срутвания на скалата. Най-западното помещение има правоъгълна форма. Голяма част от тавана е пропаднал, а подът е разбит. Размери: дълж. 6,90 м, шир. 4,65 м, вис. 2,60 м. В северозападния ъгъл е вдълбана полукръгла ниша, а в югоизточната половина на пода е изсечен кръгъл отвор с полуцилиндрична форма, сега силно обрушен. Съседното помещение има овален план, като в северната стена е оформена полукръгла ниша с шир. 1,25 м, дълб. 0,85 м, вис. 1,10 м. Край източната стена се забелязват 4 съседни ями с форма на пресечен конус с

диаметър 1,20 м и дълб. 1,60 м. Източно от тях пред входа към средния сектор са запазени напълно други две ями със същата форма. Диаметърът при дъното е 1,15 м, а височината е 1,35 м. Тук се откриват фрагменти от долиуми и амфори с „гребенчата“ украса от V-VI век.

През вход широк 0,85 м се осъществява комуникацията с втория (средния) сектор. Планът се долавя единствено в северозападната половина, която има трапецовидна форма и размери: дълж. 2,60 м, шир. 3,20 м. В дъното е изсечена полукръгла ниша на 0,80 м над пода с шир. 2,20 м и дълб. 0,85 м. Три ниши са оформени и край западната стена. В югозападния ъгъл на помещението са запазени частично две ями с диаметър 0,75 м и 1,00 м, при почистването на които се попадна на фрагменти от керамични лампи (обр. 35) и „гребенчати“ амфори от V-VI в.

Североизточният сектор е на ниво 2,20 м над средния. В момента е силно обрушен, с неправилна форма. Размери: обща дълж. 15,20 м, шир. 7,50 м. В западната половина се забелязват контурите на две килии, а върху северната стена са вдълбнати една полукръгла и една правоъгълна ниша.

Кат. № I. 20. Килия „Терси маара“ (Шивашка пещера) до с. Тюленово

Литература: спомената у Шкорпил 1892, 55. План и описание непубликувани.

Представлява правоъгълно помещение с равноизсечени стени, таван и под. Размери: дълж. 6,20 м, шир. 4,75 м, вис. 2,05 м. Входът е от юг с шир. 1,45 м с праг висок 0,40 м.

Кат. № I. 21. Скална обител до с. Тюленово

Непубликувана.

Намира се под обект № 20. Представлява две естествени скални помещения със следи от изкуствена обработка. Размери: обща дълж. 9,60 м, макс. шир. 8,10 м. Върху пода има дебел пласт от глина и наноси, които не позволяват да се изчисли височината.

Кат. № I. 22. Скална обител до с. Тюленово

Непубликувана.

Намира се на север от обект № 21. Представлява правоъгълно помещение с ниши върху северната, западната и южната стени. Входът е от изток. Размери: дълж. 6,50 м, шир. 2,45 м, вис. 1,45 м. По средата на северната стена, на 0,55 м над пода, е оформена полукръгла ниша с шир. 0,35 м, дълб. 0,22 м и вис. 0,50 м. Правоъгълна ниша е изсечена и върху западната стена на 0,50 м над пода с шир. 1,00 м, дълб. 0,34 м и вис. 0,65 м.

Кат. № I. 23. Скална обител до с. Тюленово

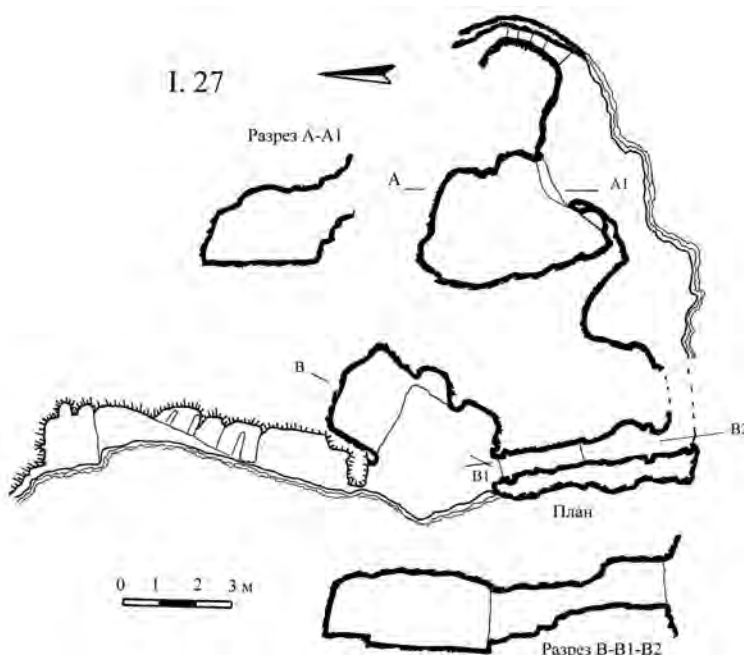
Непубликувана.

Представлява дълговидно извито продълговатото помещение, уширено при входа и стеснено в северната половина. Дълж. 2,95 м, шир. 1,05 м, вис. 1,65–2,00 м.

Кат. № I. 24. Скална обител до с. Тюленово

Непубликувана.

Намира се североизточно от обект № 26. Има овална форма с жлебове по северната стена. Размери: дълж. 3,15 м, шир. 2,45 м, вис. 1,72 м.

Кат. № I. 25. Скална църква до с. Тюленово

Литература: Атанасов 1991, 33–43.

Оформена е североизточно от килии № 23 и 24 на трудно достъпна височина в отвесна скална цепнатина. Тя е сред най-старателно изсечените помещения в колонията. Има трапецовиден наос, ориентиран с дългата си ос север – юг. Раз-

мери: дълж. 5,10 м, шир. 6,45 м, вис. 2,00 м. По средата на източната стена е оформена кръгла апсида, която започва направо от пода и до която се достига само през един вход широк 0,60–0,80 м. Оформените жлебове по страниците загатват, че е бил затварян с дървена врата. В северозападния сектор на апсидата, на 1,00 м над пода, е вдълбана правоъгълна ниша с шир. 0,50 м, дълб. 0,56 м, вис. 0,52 м. Южно от нея има малък жлеб. Два малки жлеба са вдълбани в източния сектор на апсидата на 0,62 м над пода. Навярно са служили за закрепването на дървена олтарна трапеза.

Срещу апсидата, по средата на западната стена на наоса, на 0,70 м над пода, е изсечена контрапсида. Има трапецовидна форма с окръглени ъгли и размери: шир. 1,65 м, дълб. 1,10 м, вис. 1,20 м.

Кат. № I. 26. Скална обител „Коюн маара“ (Овча пещера) до с. Тюленово

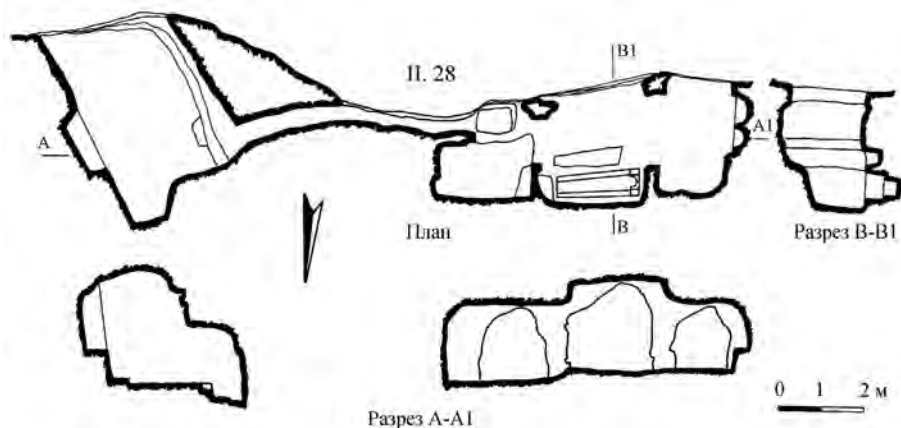
Литература: Шкорпил 1892, 50–51, фиг. 3.

Част от помещенията, намиращи се северно от „Коюн маара“, описани в края на миналия век от К. Шкорпил, днес са полуразрушени и полузапълнени с наноси. Влиза се от юг по наклонена пътечка, която достига до коридор. Северно от него е оформено правоъгълно помещение, дълго 4,10 м и широко 3,00 м. Североизточно от него коридорът прави чупка и достига до обширното източно отделение. Размери: дълж. 8,20 м, шир. 4,00–6,20 м, вис. 2,50 м. В западната половина е вдълбано правоъгълно помещение с дълж. 3,60 м и шир. 2,00 м.

Кат. № I. 27. Скална обител до с. Тюленово

Непубликувана.

Това са най-северните помещения в тюленовската колония, а според досегашните изследвания и въобще по Добруджанското Черноморие. Групата килии са разположени срещу естествена каменна колона („Дирекликая“), но вследствие на срутвания на брега голяма част от тях са обезличени. Входът е от север. По тясна пътечка с 5 изсечени стъпала се достига до площадка, североизточно от която е оформена първата килия. Представлява естествена пещера с неправилна форма и значителни следи от дооформяне. Размери: дълж. 4,05 м, шир. 4,60 м, вис.

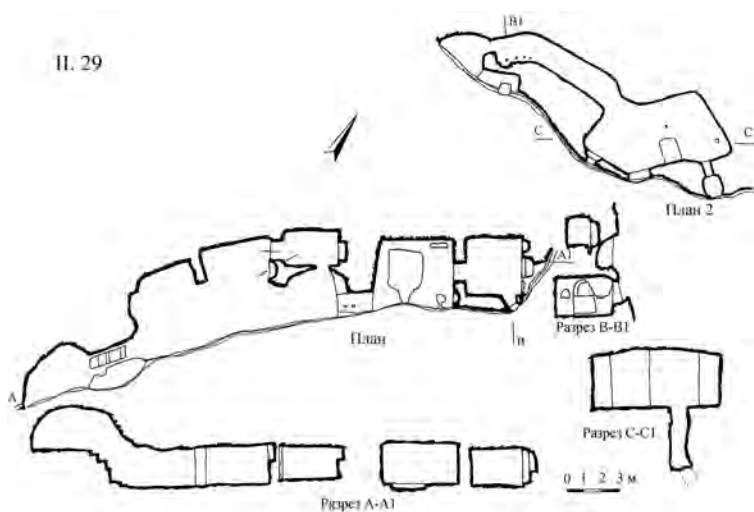
1,90 м. Върху източната стена е оформена малка полукръгла ниша с шир. 0,62 м, дълб. 0,30 м. При входа са вдълбани жлебове за закрепване на врата. Югозападно от входа има втора полукръгла ниша, грубо изсечена. Западно от нея е оформена тясна пътека с дължина 11 м, която достига до тунелест коридор, който прави чупка в северна посока и е с размери: дълж. 5,20 м, шир. 0,50–0,90 м, вис. 0,60–0,95 м. При северния и южния му вход са вдълбани жлебове. Чрез наклон и две стъпала по него се достига до по-долно ниво, където е дооформено голямо помещение с неправилна форма. Размери: дълж. 4,85 м, шир. 2,20–3,50 м, вис. 2,00 м. Северозападната му половина е вдигната с едно стъпало на 0,40 м. В източната грубо са изсечени полукръгла и правоъгълна ниша. Северозападно от описаното помещение е оформено друго, повдигнато на вис. 1,20 м. В момента голяма част от него е срутена, поради което може да измерим само ширината – 2,45 м. Северно от него, на същото ниво, старателно са изсечени три верижно разположени ниши с шир. 0,45–0,65 м. Доловими са следи от вдълбани гробни камери, ориентирани запад – изток. Крайното северно помещение в комплекса също е срутено. Съхранена е източната му половина, където старателно са оформени две полукръгли абсиди с диаметър съответно 0,30 м и 0,40 м. В този вид помещението (параклис?) е с дълж. 1,70 м и шир. 1,35 м. *Графити*. Върху източната стена на най-южното помещение е изчертан равнораменен кръст с тройно разклонени краища. Размери: вис. 0,11 м, шир. 0,115 м.

II. Колонията по Суха река

Кат. № II. 28. Скален скит до с. Хитово, Добричко (обр. 36, 37, 38, табл. III. 2)

Литература: Атанасов 1989, 54–55, обр. 1; Атанасов 1991, 37–38, обр. 13; Atanasov 2011, 189–191, fig. 11.

Вероятно скалният скит е най-южната точка на монашеската колония по Суха река. Разположен е върху високия ляв бряг на сухоречието, на 3 км юго-източно от с. Хитово. Около 8 м над терена са дообработени естествени скални пещери в два сектора, свързани с тесен коридор. В източната част се намира църквата, която има правоъгълна форма с размери: дълж. 3,20 м, шир. 6,10 м и вис. 2,80 м. Най-старателно е изсечена източната стена, върху която е оформена олтарната ниша и олтарната маса на 0,80 м над пода и на 1,40 м от североизточния ъгъл на помещението. Абсидата

е правоъгълна с размери: шир. 1,35 м, дълб. 0,46 м, вис. 1,50 м (обр. 45). Двата жлеба върху долната страна на масата вероятно са служили за удължаването ѝ с дървен плот. В западната половина на църквата подът рязко се снижава. Върху образуваното при това стъпало е вдълбано правоъгълно корито с три жлеба и размери: дълж. 0,53 м, дълб. 0,16 м и шир. 0,23 м. Голяма част от съоръжението е унищожено заедно с част от информацията за формата и предназначението му. Върху западната стена на църквата на 1,50–1,90 м над пода са вдълбани ред жлеbove. Югозападната стена е пропаднала при срутване на скалата, а в югоизточния ъгъл се намира входът. Представлява тунел, дълъг 3,40 м със средна шир. 0,60 м, отвеждащ в западна посока до втория сектор. Това са три верижно свързани килии (обр. 42). Източната е с размери: дълж. 2,05 м, шир. 1,25 м, вис. 1,70 м. Наподобява стая с равно изсечени стени и таван. В северозападния ъгъл е оформена скамейка, а срещу входа – правоъгълно корито с дълж. 0,80 м, шир. 0,55 м, дълб. 0,10 м. Предназначението му е неясно, но мястото е избрано така, че стичащите се по скалата дъждовни води да попадат в него. Средната килия е най-голяма с размери: дълж. 2,30 м, шир. 2,20 м, вис. 2,00 м. Успоредно на северната стена, ориентирана запад – изток, е вдълбана гробна камера с трапецовидна форма и размери: дълж. 1,76 м, шир. 0,40–0,60 м, дълб. 0,66 м. По периферията на гроба са изсечени ръbove, широки 0,12 м и дълбоки 0,40 м, служили за поставянето на капак. По интересен и рядко срещан начин е оформено мястото за главата на покойника. Има полукръгла форма с диаметър 0,18 м.

Графит. Над източната стена на северната гробна камера, респективно над лежанката за главата на покойника, е врязан знакът YI (обр. 42, табл. IV.3).

Южно от описания гроб е вдълбан втори с форма на неправилен трапец. Работено е набързо и грубо. Размери: дълж. 1,55 м, шир. 0,20–0,40 м, дълб. 0,35 м.

Върху южната стена на килията има широк отвор с неправилна форма и жлеbove в ъглите. Вероятно е бил преграждан с паянтова конструкция.

Най-западното помещение има правоъгълна форма с размери: дълж. 1,60 м, шир. 2,50 м, вис. 1,58 м. Върху западната стена са изсечени две полуцилиндрични ниши на 0,50 м над пода.

Кат. № II. 29. Скален манастир „Гяур евлери“ (Жилища на неверници-християни) до с. Балик, Добричко (обр. 36, 39, 46, табл. IV.3)

Литература: Шкорпил 1892а, 5–11, фиг. 1, 2; Маргос 1983, 125, табл. II; Атанасов 1991, 37–38, обр. 8, 9; Atanasov 2011, 189–208, fig. 7.

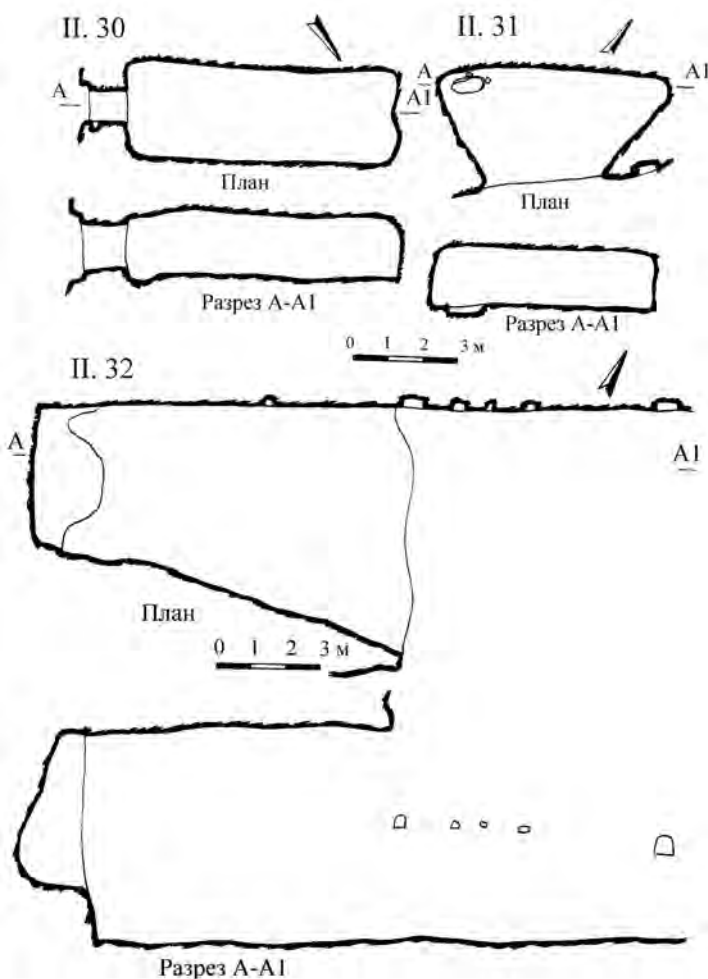
Разположен е между селата Балик и Крагулево върху десния бряг на Добричкия дол, малко преди съединяването му със Суха река (обр. 43). Включва голяма манастирска църква, параклис, килия, общежително спално помещение. Църквата е оформена в източния край на средния етаж на 6–10 м над терена. Насът е с форма, близка до квадрат. Размери: дълж. 3,04 м, шир. 3,17 м, вис. 1,90 м. По средата на източната стена, на 0,75 м над пода, е оформена аркирана олтарна ниша (презвитерий) с размери: шир. 0,95 м, дълб. 0,70 м, вис. 0,85 м (обр. 53). Вляво от олтара, на 0,80 м над пода, е изсечена полукръгла аркирана ниша (протезис) с размери: шир. 0,51 м, дълб. 0,40 м, вис. 0,75 м. Вдясно от олтара, на 0,75 м от пода, е вдълбана втора ниша (диаконикон) с шир. 0,35 м и дълб. 0,16 м. Височината не

може да се определи, тъй като тук има срутване на скалата. В югоизточния ъгъл на наоса, на 0,70 м над пода, е оформен прозорец с шир. 0,80 м, вис. 1,00 м и дълб. 1,10 м. Чрез него се осъществява връзката с третия етаж, където е входът към общежитието. По средата, на западната стена на наоса е изсечена правоъгълна врата към притвора. Разделителният зид е широк 0,80 м, а вратата е с размуери 0,82 × 1,90 м.

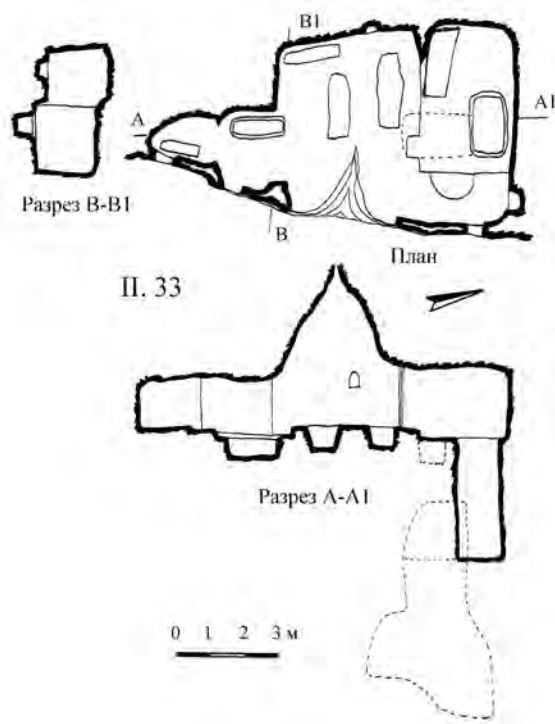
Притворът е обширно правоъгълно помещение с размери: дълж. 4,65 м, шир. 3,80 м, вис. 2,15 м (обр. 58). Върху пода, вляво и вдясно на входа към наоса, са вдълбани две коритца. Северното е правоъгълно, а южното кръгло с улей за изтичане. В западната половина на притвора има голяма правоъгълна вдълбнатина (басейн?), в момента силно обрушена. Над коритцето, вдясно от входа, на 1,05 м над пода, старателно е изсечена полукръгла аркирана ниша с шир. 0,43 м, дълб. 0,25 м и вис. 0,38 м. Южната стена на притвора е напълно срутена. В самия притвор се влиза от югоизток през коридор с дълж. 2,15 м и шир. 1,10 м. Нивото на пода е с 0,30 м под нивото на притвора. Двете правоъгълни гнезда в южната половина на пода свидетелстват, че южната стена на коридора е била срутена още когато манастирът е обитаван и тогава е била изградена паянтова преграда.

Югозападно от коридора има обширно пространство дълго около 1,00 м. Северно от него е оформен малък параклис с голям притвор. Наосът на параклиса има правоъгълна форма с размери: дълж. 3,00 м, шир. 1,84 м, вис. 1,85–2,05 м. По средата на източната стена, на 1,22 м над пода, е оформена правоъгълна олтарна ниша, с размери: шир. 0,94 м, дълб. 0,45 м, вис. 0,63 м (обр. 59). До олтарната ниша, в южната стена на наоса, е изсечен правоъгълен отвор, който извежда към обширния коридор. По средата на западната стена на наоса има врата с шир. 0,98 м и

вис. 1,68 м, която осъществява връзката между наоса и притвора. Притворът е правоъгълно помещение с размери: дълж. 3,98 м, шир. 2,50 м, вис. 2,07–2,10 м. Върху източната му стена, вдясно от входа към наоса, на 1,35 м над пода, е оформен

ормена полукръгла в план и правоъгълна в поглед ниша с размери: шир. 0,88 м, дълб. 10,45 м, вис. 0,78 м. Западно от притвора е изсечено помещение с неправилна форма, открито на юг. Размери: дълж. 2,90 м, вис. 2,10 м. Може да се допусне, че е било преградено за килия. Западно от него е оформен коридор-стълбище с шир. 1,00 м. По тях се достига до овална килия, разположена на 1,80 м над ниво-

то на останалите помещения. Размери: дълж. 4,50 м, шир. 3,05 м, вис. 1,90 м.

През входа, изсечен в югоизточния ъгъл на църковния наос, се излиза на площадка с шир. 1,20 м, а от нея по тясна пътечка се стига до входа към третия етаж на комплекса, разположен на 1,40 м над тавана на църквата. По коридор, широк 1,40 м, дълг 7,40 м, и вис. 1,50–1,70 м, се достига до голямо правоъгълно помещение с размери: дълж. 8,10 м, шир. 4,00 м, вис. 2,70 м. Стените и подът са старателно подравнени, а таванът е с естествената пещерна грапавина на скалата. В южната стена са оформени три прозорци. Южният е широк 0,75 м и дълбок 0,58 м, средният е широк 0,95 м и висок 1,18 м. Най-сложно е оформен северният прозорец. Представлява старателно изсечен шахтов отвор с шир. 0,45 м, вис. 0,73 м и дълж. 2,60 м.

В източната половина на помещението е вдълбан правоъгълен коминообразен отвор 1,60 × 1,40 м на дълб. 3,10 м. Дъното е запълнено с каменни отломъци и глина. Тук има и фрагменти ранновизантийска керамика IV–VI в.

Графити. **а.** Рунически надпис. Врязан е при входа на пещера, намираща се южно от манастира. Съдържа три знака, описани от К. Шкорпил, от които сега е запазен само първия (обр. 62). **б.** Кирилски надпис. Върху южната стена на църковния наос е врязан кирилският надпис ІАНО (обр. 63.а). Върху източната стена на църквата са врязани кръстове (обр. 63). **в.** Единият е с уширени рамене и е върху олтарната маса. Другият е върху триъгълна основа, а останалите (д–ж) са обикновени равнораменни и латински кръстове. Прерисувани по А. Маргос.

Кат. № II. 30. Килия под „Гяур евлери“

Литература: Маргос 1983, 125, табл. II₃. Коригирани планове и разрези.

Разположена е северно от манастира, в същия скален венец. Има правоъгълен план с размери: дълж. 8,70 м, шир. 2,80 м, вис. 1,75 м. При входа са оформени гнезда за прикрепването на дървена врата.

Кат. № II. 31. Килия под „Гяур евлери“

Литература: Маргос 1983, 125, табл. II₂. Коригирани планове и разрези.

Намира се в същия скален венец, недалеч от килия №30. Има трапецовидна форма с размери: дълж. 6,30 м, шир. 3,10 м, вис. 1,71 м. Върху пода, до югозападния ъгъл, е вдълбано елипсоидно огнище.

Кат. № II. 32. Помещение под „Гяур евлери“

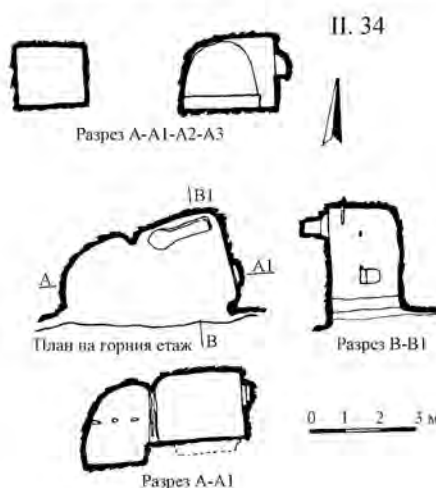
Непубликувано.

Под църквата има голяма естествена ниша, ориентирана запад – изток, в която се долавят следи от изкуствена обработка. Тя е с трапецовиден план и размери: дълж. 10,50 м, шир. 7,00 м, вис. 5,50–6,30 м. По-добре оформена е северната стена, върху която на вис. 2,50–3,20 м са вдълбани 6 гнезда за греди.

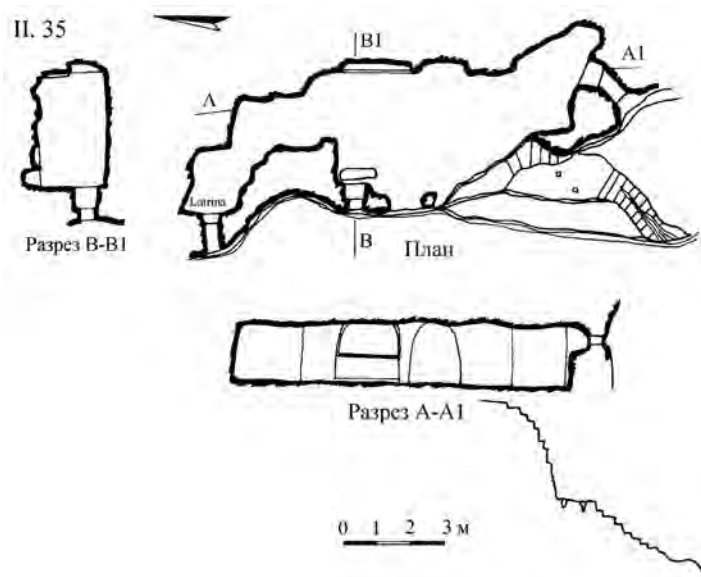
Кат. № II. 33. Църква-костница „Сандъкълъ маара“ (Раклена пещера) до с. Балик (обр. 36, 39, 51, 55)

Литература: Шкорпил 1892а, 11–13, фиг. 3; Маргос 1983, 125, табл. II₁; Атанасов 1991, 37, обр. 9; Atanasov 2011, 189–208, fig. 8.

Разположена е върху десния бряг на Суха река, около мястото на съединяване с Добрички дол (обр. 43). От Сухоречието до църквата се достига чрез два скачени коминообразни отвора. Долният започва 4 м над нивото на Сухоречието, като за вход е използвана малка естествена пещера. На 4,5 м височина с отстъп и малка площадка се осъществява подход към горния коминообразен отвор. Той е с правоъгълно сечение, 1,20 × 1,80 м и вис. 3,55 м. По него се достига до наоса на гробищния параклис (обр. 57). Той се явява най-северното помещение в комплекса, което всъщност е дообработена естествена пещера. Църквата има правоъгълен наос със заоблени ъгли и равно изсечени под и таван. Размери: дълж. 5,77 м, шир. 2,65 м, вис. 2,00 м. Върху източната стена е изсечена полукръглата апсида, която е с размери: шир. 1,30 м, дълб. 0,70 м. Над пода, в дясно от апсидата, е загатната правоъгълна ниша върху южната стена на църквата с шир. 0,65 м и дълб. 0,40 м. Зад апсидата на църквата, върху източната стена на помещението, на 1,00 м над пода, е изсечен малък прозорец 0,60 × 0,50 м, а върху северната стена е оформена аркирана ниша с шир. 0,50 м, дълб. 0,45 м и вис. 0,60 м. В югозападния ъгъл на църквата е вдълбана гробна камера, ориентирана запад – изток, с размери: дълж. 2,20 м, шир. изток 0,70 м, шир. запад 0,98 м, дълб. 0,75–0,85 м.

Вторият сектор в погребалния комплекс е най-обширен и е повдигнат с 0,20 м над нивото на църквата. Размери: дълж. 5,50 м, шир. 4,20 м, вис. 1,55–4,60 м. Навярно е бил разграничен от църквата с паянтова конструкция, за която съдим по жлебовете върху тавана и пода. Върху пода на това обширно помещение са

вдълбани три гробни камери. Северната е ориентирана запад – изток и е с размери: дълж. 2,25 м, шир. 0,75 м, дълб. 0,55 м. Успоредно на нея е вдълбана втора камера с размери: дълж. 1,90 м, шир. 0,50 м, дълб. 0,55 м. В югозападния ъгъл на помещението е изсечен трети гроб, ориентиран север – юг, с размери: дълж. 1,70 м, шир. 0,38 м, дълб. 0,30 м. Върху западната стена, на 1,40 м над пода, е оформена аркирана полукръгла ниша с шир. 0,38 м, вис. 0,62 м и дълб. около 0,08 м.

В южния край на комплекса са обособени две малки помещения с овален план. Северното е с размери: дълж. 2,15 м, шир. 2,10 м, вис. 1,55 м. Край западната стена е вдълбан гроб, ориентиран север – юг, с размери: дълж. 1,45 м, шир. 0,60 м, дълб. 0,60 м. По периферията е оформен жлеб за поставяне на капак. Върху източната стена е изсечен прозорец 0,70 × 0,50 м. Крайното южно помещение е най-малко и повдигнато с едно стъпало над съседното. Размери: дълж. 1,90 м, шир. 1,70 м, вис. 1,50 м. Върху източната стена е изсечен прозорец 1,20 × 0,50 м, а под него, върху пода, се долавя полуразрушена малка гробна камера, ориентирана запад – изток с дълж. около 1,50 м, шир. около 0,60 м и дълб. 0,35 м.

Кат. № II. 34. Скален култов комплекс „Тарапаната“ (Монетарницата) до с. Балик (обр. 39, 61)

Литература: Шкорпил 1892а, 11–13, фиг. 3; Маргос 1983, 127–128, табл. II_{5,6}, VIII, IX; Атанасов 1991, 39; Atanasov 2011, 189–208, fig. 9.

Намира се на около 200 м западно от църквата-костница, върху същия десен бряг на Сухоречието (обр. 39). Разположен е на два етажа в голям скален блок. Долният етаж е обширно помещение на две нива, което навярно е било преградено на две отделения. В източната половина е бил обособен малък параклис с размери: дълж. 2,60 м, шир. 2,65 м, вис. 5 м. Върху източната стена, на 0,85 м над пода, е оформена малка аркирана ниша, стъпаловидно изсечена в долния край. Размери: шир. 0,40 м, дълб. 0,30 м, вис. 0,50 м. Успоредно на северната стена е вдълбана гробна камера, ориентирана запад – изток, с размери: дълж. 1,55 м, шир. 0,35–0,55 м, дълб. 0,60 м. Западната стена на гроба, където е била положена главата

на покойника, е с полукръгло оформление. Западното помещение е с 6,50 м по-ниско от параклиса и е с размери: дълж. 2,05 м, шир. 2,45 м, вис. 2,10 м. Върху северната стена, на 1,30 м над пода, са вдълбани три жлеба.

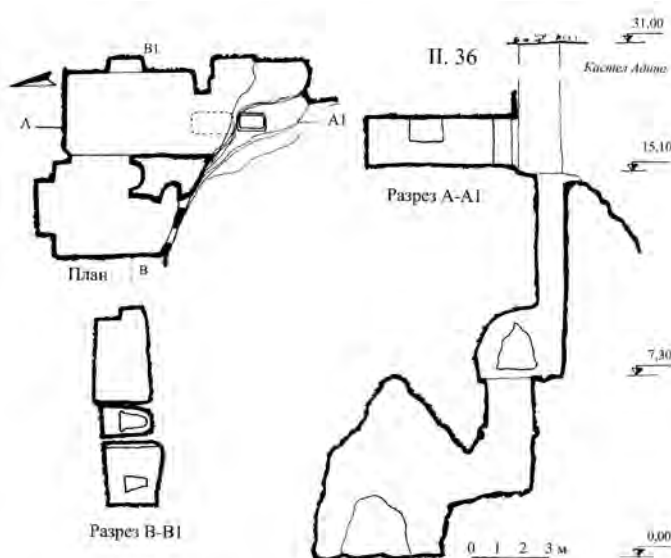
Горният етаж също включва две помещения – параклис и килия. Параклисът е в източния край. Има правоъгълна форма с размери: дълж. 2,50 м, шир. 1,95 м, вис. 1,60–2,10 м. Върху източната стена, на 1,00 м над пода, е оформена аркирана ниша с размери: шир. 0,40 м, дълб. 0,35 м, вис. 0,50 м. Край северната стена е оформена скамейка с шир. 0,35 м и вис. 0,26 м. Успоредно на нея е вдълбана гробна камера с размери: дълж. 1,80 м, шир. 0,70 м, дълб. 0,50 м. От параклиса, по тясна пътечка с дълж. 2,40 м, се достига до малка килия с триъгълен план. Размери: дълж. 2,90 м, шир. 1,60 м, вис. 1,70 м.

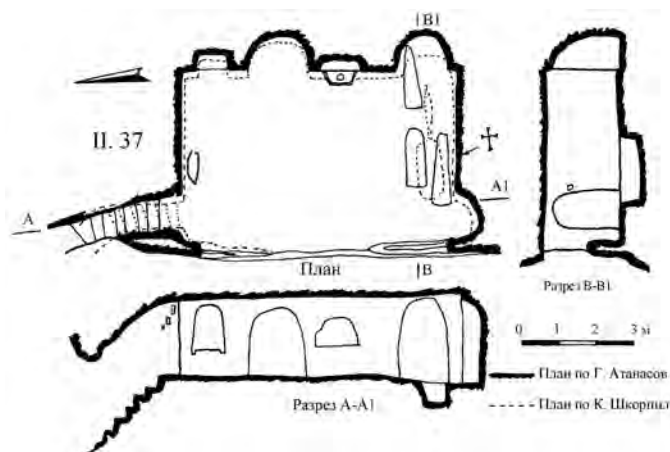
Графити (обр. 63). *а*. Върху източната стена на параклиса от втория етаж е изписана думата ЧОРНЛ. *б*. Върху източната стена, до олтара на параклиса от втория етаж, е изписано името ЛОНАК. *в* и *г*. Върху източната стена на параклиса от втория етаж са връзани и два равнораменни кръста.

Кат. № II. 35. Монашеско общежитие в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик (обр. 39, 53)

Литература: Маргос 1983, 128, табл. II; Атанасов 1991, 37–38, обр. 12; Atanasov 2011, 189–208, fig. 5.

Разположено е върху западния скален бряг на Суха река в подножието на крепостта до с. Балик (обр. 43). Представлява естествена пещера с неправилна форма, но с допълнителна старателна обработка на стените и пода. Размери: дълж. 11,60 м, макс. шир. 4,00 м, вис. 1,55–2,00 м. По средата на източната стена са оформени две плитки олтарни ниши. Северната е повдигната с 0,90 м над пода и е с размери: шир. 2,00 м, дълб. 0,38 м, вис. 1,00 м. Южно до нея е изсечена втора, свързана с нея ниша. Тя започва направо от пода и е с размери: шир. 1,50 м, дълб. 0,28 м и вис. 1,90 м. Срещу нишите, успоредно на западната стена, е вдълбано правоъгълно корито с размери: дълж. 1,00 м, шир. 0,40 м, дълб. 0,35 м. Над него, в западната стена на църквата, старателно е изсечен правоъгълен прозорец на 1,10 м над пода с размери: шир. 0,40–0,65 м, вис. 0,40–0,60 м, дълб. 0,85 м. Подобен прозорец, наподобяващ амбразура, е оформен и в южната стена. В северния край на общежитието, след Г-образна чупка, е обособено малко правоъгълно помещение с размери: дълж. 1,85 м, шир. 1,50 м, вис. 1,60 м. В западната половина на пода е вдълбан правоъгълен отвор под наклон с шир. 0,40 м, вис. 0,30 м и дълж. 1,20 м.

Така оформеният отвор и сравнителната изолираност на помещението са продиктувани от предназначението му (*latrina* – отходно място). Достъпът до помещенията се е осъществявал чрез изсечените в скалата стъпала. В момента, макар и в лошо състояние, е запазена горната половина на еднораменна стълба от 17 стъпала с площадка в средата, които преодоляват височина от 5 м. Долната поло-

вина на стълбата е срутена.

Кат. № II. 36. Скална църква №1 в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик (обр. 39, 49)

Литература: Шкорпил 1892а, 15–17, фиг. 6; Атанасов 1991, 37–38, обр. 10; Atanasov 2011, 189–208, fig. 4.

Разположена е северно от обект № 35 на трудно достъпна височина – 15 м над околния терен. Състои се от наос и притвор. Наосът има правоъгълна форма със старателно изсечени стени и таван. Размери: дълж. 3,20 м, шир. 4,80 м, вис. 1,77–2,10 м. По средата на източната стена, на 0,90 м над пода, е оформена олтарната ниша. Представлява рамка с правоъгълен план и с размери: дълж. 1,20 м, дълб. 0,45 м, вис. 0,90 м. Притворът е обширно Г-образно помещение, на 0,20 м над нивото на наоса. В северната стена е изсечена голяма правоъгълна ниша с шир. 2,00 м. Срещу нея, върху пиластъра на южната стена, е оформена аркирана ниша с шир. 1,05 м и дълб. 0,45 м. В южната стена на притвора, на 0,90 м над пода, са изсечени две прозорчета, широки съответно 0,60 м и 0,20 м. До малкото прозорче, в източната стена на притвора, е вдълбана аркирана ниша на 0,90 м над пода с размери: шир. 0,60 м, дълб. 0,55 м, вис. 1,10 м.

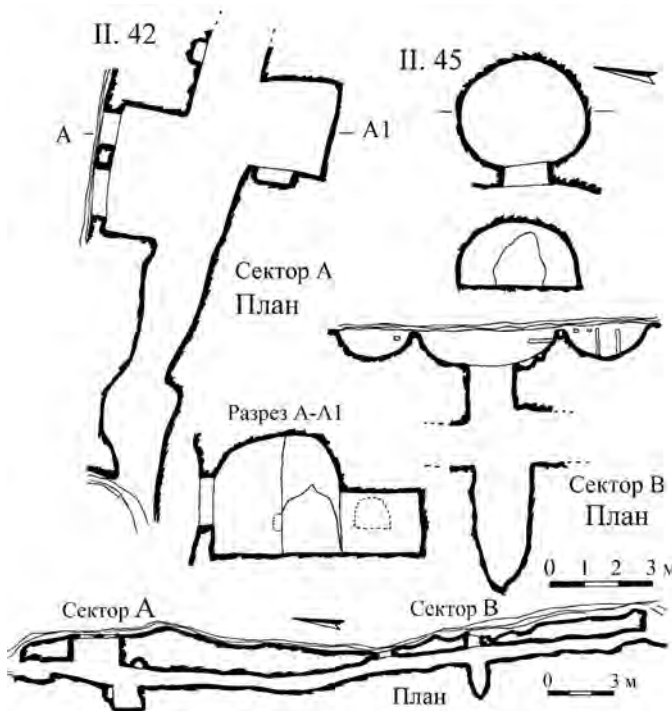
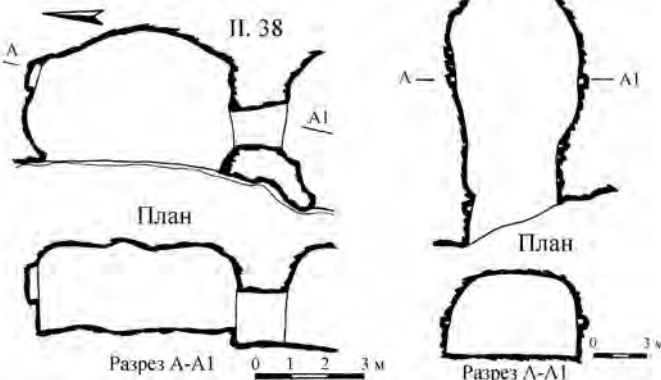
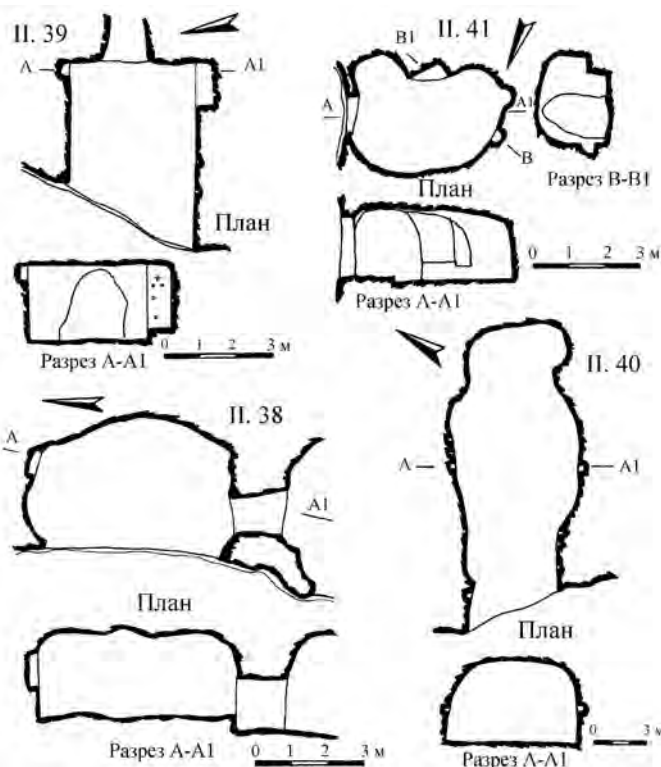
Достъпът до църквата се е осъществявал по сложна система от вертикални, изсечени в скалата галерии, и естествени пещери, в които са били закрепвани дървени стълби. Южно от наоса на църквата е оформена голяма площадка, широка над 3,50 м, част от която в момента е срутена. От нея, нагоре към крепостта, е била изсечена вертикална правоъгълна шахта, висока около 15 м, голяма част от която е пропаднала. От площадката пред църквата системата от вертикални шахти е продължавала надолу и е достигала до реката. По много добре оформен коминобразен отвор с правоъгълно сечение 0,50 × 0,95 м, разположен по средата на площадката, се е достигало до малка пещера, чийто под е на 7,70 м под нивото на църковния под. Тук се свързва с друг правоъгълен коминобразен отвор 0,85 × 1,60 м и дълбок 5,40 м, който достига до голяма естествена пещера. Тя от своя страна отвежда на брега на Суха река. В пещерата се откриват множество фрагменти от ранновизантийска (IV–VI в.) и ранносредновековна българска керамика от X–XI в.

Кат. № II. 37. Скална църква № 2 в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик (обр. 39, 50)

Литература: Шкорпил 1892а, 14–15, фиг. 5; Атанасов 1991, 37–38, обр. 11; Atanasov 2011, 189–208, fig. 6.

Разположена е северно от църква № 36 в същия скален венец. Има правоъгълен план с равно изсечени стени, таван и под. Размери: дълж. 4,40 м, шир. 7,30 м, вис. 1,90–2,20 м. Западната стена е била сравнително тънка (ако съдим по запазения фрагмент в югозападния ъгъл с дебелина 0,40 м) и се е срутила. Върху източната стена, направо от пода, е оформена аркирана полукръгла олтарна ниша (презвитерий) с шир. 1,60 м, дълб. 1,00 м, вис. 1,80 м. Вляво от олтара, на 0,60 м над пода, е изсечена аркирана ниша (протезис) с шир. 0,90 м, дълб. 0,45 м, вис. 1,05 м. Вдясно от олтара, на 0,80 м над пода, е оформена втора аркирана ниша (диаконикон?) с шир. 1,05 м, дълб. 0,60 м, вис. 0,80 м. Пред нея, върху пода на наоса, е рамкирано малко правоъгълно пространство с кръгъл отвор по средата (за поставяне на мощи?). В южния край на източната стена е оформена четвърта аркирана полукръгла ниша, която започва направо от пода и е с размери: шир. 1,35 м, дълб. 1,00 м, вис. 2,00 м. Подобна ниша е оформена и в западния край на южната стена. Размери: шир. 1,00 м, дълб. 0,52 м, вис. 2,02 м. В южната половина на църквата са вдълбани три гробни камери, ориентирани запад – изток. Източната започва от дъното на нишата и е с размери: дълж. 1,75 м, шир. 0,45 м, дълб. 0,40 м. Западно от нея има още два, успоредни

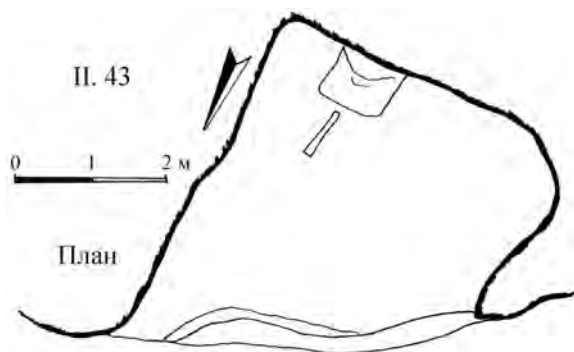
един спрямо друг, гроба. Северният е най-старателно оформен, с жлеб по периферията за поставяне на капак. Размери: дълж. 1,55 м, шир. 0,50 м, дълб. 0,40 м. Южният е с трапецовидна форма и размери: дълж. 1,92 м, шир. 0,55 м, дълб. 0,50 м. Над гробните камери върху стената е врязан малък кръст с разклонени върхове.

В западния край на северната стена на църквата е изсечен аркиран вход. Представлява малък коридор с шир. 0,70–0,85 м, вис. 2,00 м, дълж. 2,50 м. По 8 оформени в скалата стъпала се достига до малка площадка на 2,20 м под нивото на църковния под. Оттам по тясна пътечка се изкачва до килия № 38. До входа край северната стена е вдълбано малко корито (вана за ритуално измиване?).

Кат. № II. 38. Скални помещения (килии) в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик

Непубликувани.

Това са две обширни пещери, разположени до църква № 37. Изкуствена обработка има в северното отделение, до което се достига през изсечен в скалата правоъгълен вход с шир. 0,95 м, вис. 1,25 м, дълб. 1,20 м. Помещението е с неправилна форма и размери: дълж. 6,10 м, шир. 3,90 м, вис. 2,20 м. Върху северната стена, на 0,95 м над пода, е изсечена правоъгълна ниша с размери: шир. 0,70 м, дълб. 0,25 м, вис. 0,85 м.

Кат. № II. 39. Скална килия в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик

Литература: Шкорпил 1892а, 14, фиг. 4.

Изсечена е в западното подножие на крепостта. Има правоъгълен план с размери: дълж. 5,17 м, шир. 3,40 м, вис. 1,97 м. В пода на източната стена има естествена цепнатина, а в юго-източния ъгъл, на 0,25 м над пода, старателно оформена правоъгълна ниша с размери: шир. 1,17 м, дълб. 0,45 м, вис. 1,75 м. Малка ниша е вдълбана под тавана и в североизточния ъгъл. Върху северната и южната стени на вис. 1,20 м са оформени жлебове. *Графити*: върху източната и южната стена с широк резец са врязани два равнораменни кръста.

Кат. № II. 40. Скално помещение в „Асар евлери“ (Крепостни къщи) до с. Балик

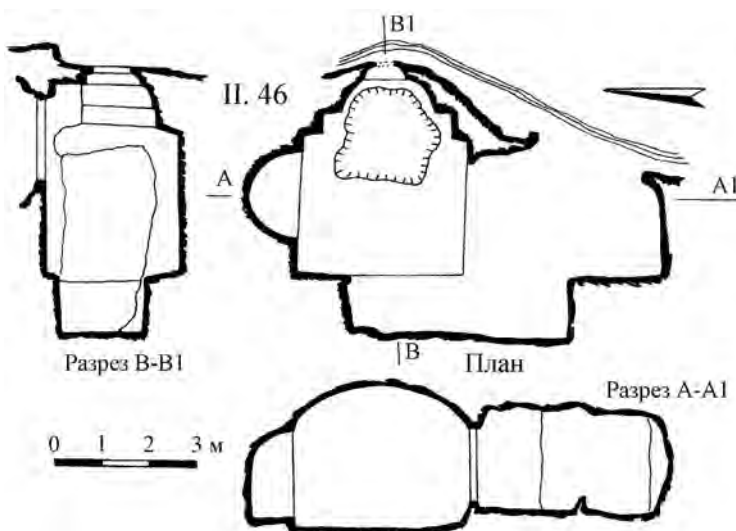
Непубликувано.

Северно от килията в западното подножие на крепостта има голяма естествена пещера с вдълбани жлебове по стените на вис. 1,70–2,20 м. По пода има множество фрагменти от ранновизантийски амфори.

Кат. № II. 41. Скална килия в „Асар евлери (крепостни къщи) до с. Балик

Непубликувана.

Представлява до-обработена естествена пещера в източното подножие на крепостта с размери: дълж. 4,10 м, шир. 2,40 м, вис. 1,75 м. Върху северната стена е вдълбана малка аркирана ниша, а върху южната е изсечен пиластър с малка площадка пред нея.

Кат. № II. 42.

Скален комплекс

„Шан кая“

(Забележителна

скала) до с. Оногур

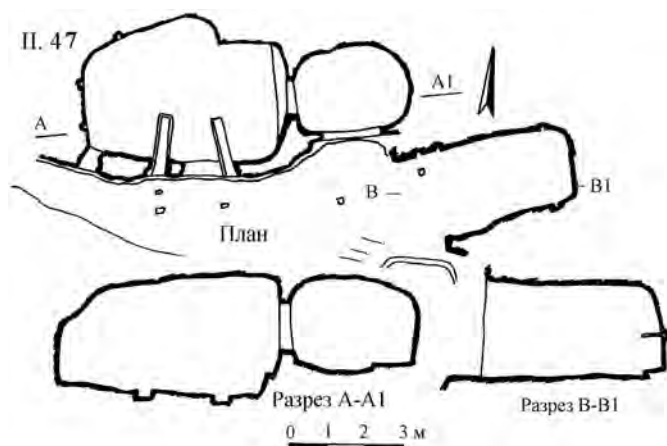
(обр. 39, 54, 58, табл. V.2)

Литература: Шкорпил 1892а, 18–21, фиг. 7; Атанасов 1993а, 66–77; Atanasov 2011, 189–208, fig. 10.

Разположен е върху левия бряг на Суха река в подножието на ранновизантийската крепост Палматис и отстои на 3,8 км северно от крепостта до с. Балик (обр. 43). Основното помещение представлява галерия, ориентирана север – юг, с дълж. 6,4 м, шир. 1,10–1,80 м и средна вис. около 3 м.

На 5 м от северния вход галерията се уширява и образува двойни помещения (обр. 67, 68). Източното има трапецовиден план с размери: дълж. 3 м, шир. 3,10 м, вис. 3,50 м. В източната стена са изсечени два правоъгълни прозореца. Северният е на 0,78 м над пода и е широк 1,00 м, висок 1,05 м. Южният е на 0,85 м над пода с шир. 1,00 м, вис. 1,30 м. Срещу описаното помещение има второ с по-малки размери: има правоъгълна форма с дълж. 2,40 м, шир. 2,50 м, вис. 1,72 м. В северната стена, на 0,75 м над пода, е оформена аркирана ниша с шир. 1,08 м, дълб. 0,45 м, вис. 0,90 м. Подобна ниша, на 0,95 м над пода, е изсечена и върху източната стена на галерията. Размери: шир. 0,50 м, дълб. 0,50 м, вис. 0,35 м. На 2,2 м южно от нея, върху източната стена на галерията, е оформен прозорец 0,80 × 1,70 м. На 8,20 м южно от него има уширение в западна посока с неправилна форма и размери: шир. 1,20 м, дълб. 3,00 м, вис. 1,50 м. Срещу него е оформен вход с шир. 1,00 м и вис. 1,75 м. Той извежда извън комплекса на 3 полукръгли площадки с жлеbove и гнезда по пода. Общата им дълж. е 13,60 м, а ширината около 1,50 м.

Кат. № II. 43. Скална килия до с. Оногур срещу входа на „Шан кая“ (обр. 54)

срещу входа на „Шан кая“ (обр. 54)

Непубликувана.

Това е втората килия в скалния венец, южно от входа към „Шан кая“, разположена на около 5 м в западна посока от срутената килия. Има приблизително правоъгълна форма, ориентирана север – юг, с вход от север. Размери: дълбочина 2,20 м, макс. шир. 2,40 м, вис. 1,88 м. Северозападният ѝ ъгъл е срутен. Върху северната стена при СИ ъгъл е оформен жлеб за поставяне на дървена преграда. Върху пода на южната стена е оформен малък пиластър около $0,40 \times 0,38 \times 0,18$ м, пред който има вдълбан жлеб север – юг, с дълж. около 0,25 м, шир. 0,08 м и дълб. 0,05 м.

Кат. № II. 45. Скална килия до с. Оногур срещу входа на „Шан кая“

В скалния венец срещу „Шан кая“, върху левия бряг на Сухоречието е вдълбана старателно малка килия с кръгла форма. Размери: диаметър 3,20 м, вис. 1,70 м. Входът е от запад с шир. 1,50 м.

Кат. № II. 46. Скален скит „Вълчанова стая“ до с. Брестница, Добричко (обр. 36, 40, табл. III.3)

Литература: Атанасов 1986, 10–11; Атанасов 1991, 39, обр. 14; Atanasov 2011, 189–208, fig. 3.

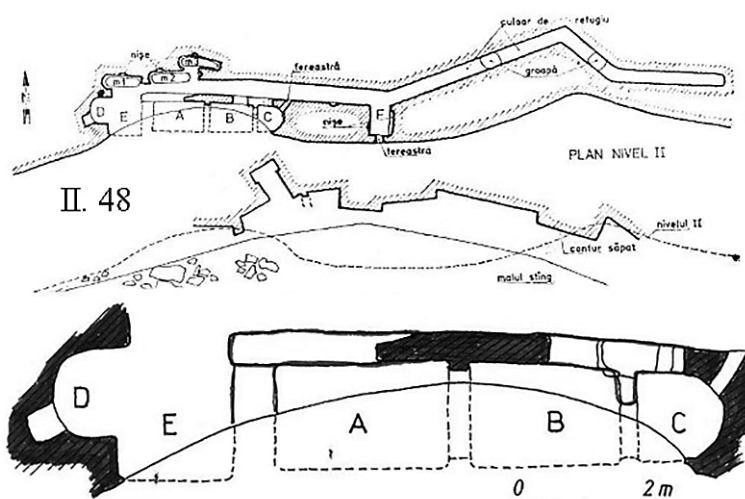
Над естествена пещера върху левия бряг на Суха река е оформена много старателно скална църква. Еднокорабният храм е със сводест таван и полукръгла апсида, изсечена в източната стена с шир. 1,85 м и дълб. 0,95 м. Пред нея е оформена олтарна маса, над която е избит неправилен отвор в дъното на апсидата 1,00–0,90 м. Северно към апсидата, чрез два правоъгълни пиластъра, се скачва полуцилиндрична конха с шир. 2,00 м, дълб. 1,05 м и вис. 1,97 м. Конха е имало и върху южната стена, но в момента е почти изцяло срутена, като формата ѝ се долавя само в основата. Наосът на църквата е почти квадратен, засводен и с размери: дълж. 3,50 м, шир. 3,40 м, вис. 2,55 м. Западно от него, чрез повдигане с едно стъпало и малък пиластър, е обособен притвор. Той има правоъгълна форма с размери: дълж. 2,40 м, шир. 1,05 м, вис. 1,75 м. Южно от църквата е имало малка килия, чиято източна и северна стена са почти обезличени. Размери: дълж. 2,00 м, шир. 1,55 м, вис. 1,95 м.

Непубликувана.

В същия скален венец, на около 50 м южно от входа към „Шан кая“, на около 3–5 м над околния терен, са оформени 2 килии. Едната е почти изцяло срутена, като е запазена само югозападната ѝ стена, от която се остава с впечатлението, че е била правоъгълна.

Кат. № II. 44. Скална килия до с. Оногур

Между килията и църквата се проследява коридор с дълж. 3,75 м, който извежда извън комплекса. Вдясно от входа, на 1,70 м над пода, е рамкирано поле $0,50 \times 0,80$ м. *Графити*. **а**. Върху северната стена на църквата е изрисувана схематизирана човешка фигура в цял ръст. В дясната си ръка държи несъразмерно голям кръст с уширени краища (обр. 48. 46а); **б**. върху западния люнет на свода е вдълбан рупоподобен знак.

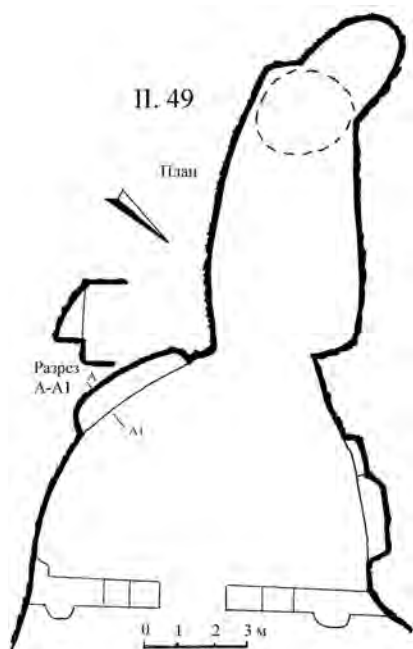
Кат. № II. 47. Скален скит „Хайдушките къщи“ до с. Голеш, Силистренско (обр. 36, 41)

Литература: Атанасов 1986, 10–11; Атанасов 2007, 109–110, табл. XXXIV.47; Atanasov 2011, 189–208, fig. 2.

Намира се на левия бряг на Суха река, срещу крепостта до с. Голеш (късноантичният кастел „Св. Кирил“). Включва две килии, оформени на недостъпна височина и скална църква в подножието им. Западната килия е дооформена естествена пещера с максимална дълж. 4,90 м и шир. 3,95 м, вис. 3,00 м. В северозападния ъгъл са вдълбани жлебове. Входът е от юг. Има правоъгълна форма с шир. 1,10 м и вис. 1,70 м. От двете му страни, върху пода на килията, са вдълбани гнезда с шир. 0,38 м и дълб. 0,30 м. В тях са лягали греди, които са били закрепвани за подпори, закотвени в гнезда върху площадката пред църквата. По такъв начин е била конструирана стълба, завършваща с балкон пред килиите, за осигуряване връзката на храма с жилищните помещения. В източната стена на голямата килия е изсечен правоъгълен отвор $1,00 \times 0,90$ м, който осъществява достъпа до северната килия. Тя е много старателно оформена, с овален план, сводест таван и равен под. Размери: дълж. 2,60 м, шир. 2,30 м, вис. 2,10 м. В южната стена е избит прозорец с неправилна форма на 0,70 м над пода. Размери: шир. 1,60 м и вис. 1,40 м. По тавана на килията личат следи от варова мазилка с нарязана слама.

Църквата е естествена скална кухня, намираща се под килиите. Ориентирана е запад – изток. Най-старателно е оформена източната стена, където на 1,04 м над пода е оформен дълбок жлеб за прикриване на олтарната маса. Гнездата около входа загатват, че е бил затварян с монтирана в тях дървена врата. Размери на църквата: дълж. 3,90 м, шир. 2,10 м, вис. 2,52 м.

Графити: **а**. вдясно от входа, върху преградната стена между двете килии, е изрисуван конник, следван от две кончета (обр. 43. 47а); **б**. върху стената между двете килии е врязан кръст в кръг с малки кръстчета в междурамията (обр. 43. 47б); **в**. върху преградната стена между двете килии е изчертан кръст с триъгълни краища, вписан в кръг (обр. 43. 47в).

**Кат. № II. 48. Скалният манастир
„Канара фетей“ (Канарата на момичето)
до с. Думбравени, окръг Констанца (обр.
36, 56, 57)**

Литература: Chiriac 1989, 149–168; Chiriac, Papasima 2000, 197–205; Papasima, Chiriac 1995–1996, 267–269; Атанасов 2007, 113–114, табл. XXXV. 50; Atanasov 2011, 189–208, fig. 12.

Недалеч от колонията по р. Суха, на около 2 км югоизточно от с. Думбравени, окръг Констанца, на десния скалист бряг на сухоречието „Чеа-ирулуи“, преди около 40 г., е открит скален манастир, изсечен на две нива в скален венец, висок около 12 м. Горният етаж включва едноапсидна еднокорабна църква с притвор, голям колкото наоса. Апсидата е сравнително обширна – около 1,45 × 1,50 м, наосът – 2,50 × 1,50 м, притворът – 2,75 × 1,60 м. Западно от притвора е оформен атриум (по-

гребален параклис?) Е с полукръгла апсида D, ориентирана на запад, която е своеобразна контраапсида. Параклисът е почти квадратен с дължина около 1,75 м, а апсидата е с диаметър около 1,00 м. Северно от нея и сектор Е са оформени три гробни камери, вкопани на 0,70–0,80 м в скалата. Най-западната *m1* е с размери 1,90 × 0,75 м, съседната в западна посока *m2* е с размери 2,30 × 0,50 м, а крайната западна *m3* е с размери 2,20 × 0,50 м. Между помещение Е и гробна камера *m1* успоредно на църквата започва дълга 35 м галерия, ориентирана запад–изток, с височина около 1,00–1,20 м и средна ширина 0,90–1,10 м. Свързана е с наоса на църквата (В) чрез тясна врата около 0,60 м и с апсидата чрез малко прозорче широко около 0,27 м. На около 1,80 м източно от него, в южната стена на галерията, е оформена малка ниша за поставяне на осветително тяло. След първите 18 м галерията прави чупка в североизточна посока. Точно при чупката е оформено малко помещение F (около 1,55 × 1,40 м) с ниши край западната и източната стени, като в южната стена е изсечено прозорче към Сухоречието. След чупката галерията продължава около 10 м на североизток, като приблизително по средата в пода е вдълбана вертикално яма с диаметър около 0,60–0,70 м (към първия етаж?), която е запълнена с камъни и пепел. Галерията прави още две чупки – на югоизток около 2,30 м и на изток около 5,70 м, след което прекъсва. В пода след първата чупка е вкопана втора яма с диаметър около 0,6 м, която също е недопроучена в дълбочина.

По всичко личи, че монашеските килии в Думбравени са на долния етаж, където по дължина около 25 м има следи от изсичане на помещения, но южната им половина, заедно с южната половина на църквата, са срутени. Тук са документирани още 3 гробни камери. При почистването на гробните камери в подножието на църквата са намерени монети, емитирани в Константинопол при император Валентиниан II (375–392) вероятно ползвани като „Харанов обол“ в погребенията. Не е убедителна идеята, че чрез тези монети началото на манастира трябва да се отнесе към края на IV в. Има много случаи, когато за „Харанов обол“ са полз-

вани по-ранни монети. Следи от каменен зид на кална спойка се забелязват в южна посока, който евентуално е преграждал жилищния и сервизния комплекс в тази посока. Тук, при археологически разкопки, е открита битова керамика с характеристики типични за X в. В момента са разрушени и не може да се реконструира разпределението на помещенията.

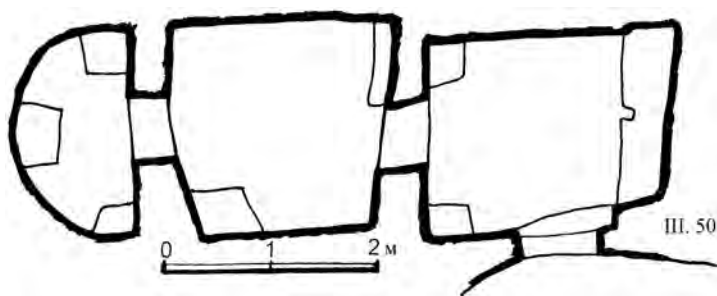
Графити: а. В сектор Е (атриум?) на обителта е врязан кирилският надпис НЧКНМ (Иоким?) (обр. 60).

Кат. № II. 49.

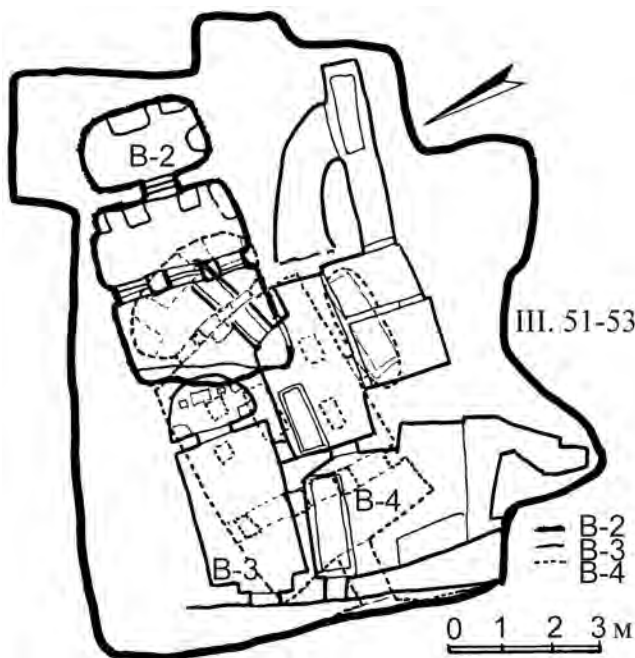
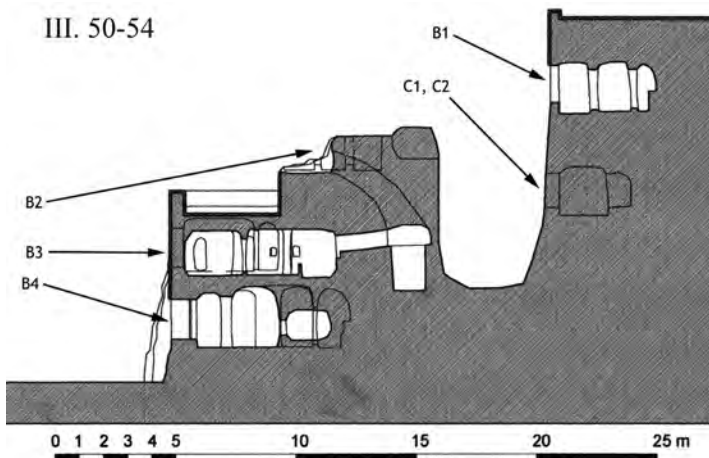
Скалната обител „Св. Андрей“ (обр. 36)

Литература: Holubeanu 2020, 241–243, fig. 77; Атанасов 2004, 18–19.

Разположена на левия склон на долина в неголям скален венец. Естествена пещера е дооформена чрез допълнително изсичане като голямо двуделно помещение, което чрез допълнително изградена в ново време стена е затворено от изток. Източният дял има леко трапецовидна форма с дължина север – юг около 9,00 м ширина изток – запад около 7,20 м и височина около 2,15 м. Върху северната стена на 0,17 м над пода е оформена ниша шир. около 2,40 м, дълб. около 0,65 м и вис. 1,90 м. Южно, непосредствено до нея, на 0,80 м над пода е изсечена по-малка ниша шир. 1,10 м, дълб. 0,40 м, като общата дължина на двете ниши достига 3,37 м. Срещу тях, в южната стена, на 0,70 м над пода, е оформена втора дъговидна ниша шир. 3,9 м, дълб. около 0,90 м и вис. 1,55 м. В северната половина на западната стена на това помещение има отвор над 2,00 м, който позволява комуникация с второто помещение. То е с макс. дължина 8,80 м и

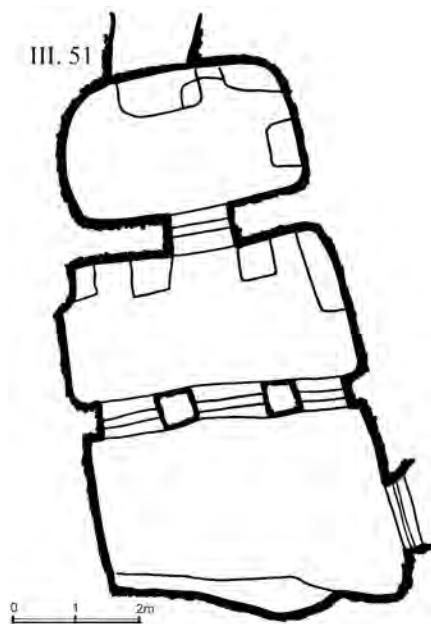
III. 50-54

ширина 3,50 м. След Първата световна война в западния край на тавана ѝ е пробит цилиндричен отвор към повърхността. На около 250 м югоизточно от тази пещера, от същата страна на долината, има две други пещери, които се застъпват. Също така, от южната страна на хълма, към село Раристеа, на около 2 км по права линия на югозапад от пещерата на св. ап. Андрей, има две други пещери. Нито една от тях не е археологически проучена. Според Й. Холубяну не е изключено всички те да са образували малка манащеска колония.

III. Скалният манастир до Мурфатлар, окръг Констанца (обр. 86, табл. VII)

Литература: Barnea, Bîlcurescu 1959, 551–554; Barnea 1962, 349–371; Diaconu, 1969, 443–456; Barnea, Ștefănescu 1971, 180–233; Beševliev 1977, 50–57; Barnea 1981, 17–19, 46–90; Popkonstantinov 1987, 115–146; Атанасов 1992, 79–86; Атанасов 1996, 112–124; Костова 2000, 131–152; Georgiev 2004, 425–436; Атанасов 2007, 188–201; Agrigoroaei 2007, 567–590; Атанасов 2009, 467–485; Damian, Samson, Vasile 2009, 117–158; Holubeanu 2020, 172–209; Атанасов 2021, 63–86.

Тази забележителна обител е разположена във варовиков (тебеширен) скален масив в непосредствена близост до Добруджанския каменен вал от X в., на около 20 км западно от гр. Констанца и в южните покрайнини на гр. Мурфатлар, до пътя Силистра–Констанца. Включва 4 църкви, 3 килии и няколко галерии в северния сектор В и скален манастир в сектор Е, като номерацията на отделенията и помещенията следва тази предложена от Й. Барня.

Кат. № III. 50. Църква В-1 (обр. 87)

Вдълбана е в най-високата част на тебеширения масив. Има издължен базиликален план със сводест таван и старателно изсечени притвор, наос и олтар. Притворът има правоъгълен план с дълж. 2,20 м, шир. 1,60 м, вис. 2,10 м. Входът е от север, арковиден, с размери: шир. 0,65 м, вис. 1,45 м. Край западната стена на помещението е оформена скамейка висока 0,17 м и широка 0,45 м. Срещу нея, в североизточния и югоизточния ъгъл, има два малки пиедестала 0,40 × 0,35 м и вис. 0,30 м. Връзката между притвора и наоса се осъществява през един аркиран вход, шир. 0,60 м и вис. 1,60 м. Наосът е вдигнат с 0,10 м над притвора и има правоъгълна форма с размери: дълж. 2,10 м, шир. 1,88 м, вис. 2,05 м. Край западната стена, вдясно от входа, е оформена скамейка вис. 0,25 м и шир. 0,20 м. В североизточния ъгъл на помещението е изсечен монолитен постамент 0,58 × 0,45 м, вис. 0,65 м. Връзката между наоса и полукръглата апсида (шир. 1,75 м, дълб. 1,05 м, вис. 2,05 м) се осъществява само през една тясна аркирана врата, изсечена по средата на плътната и монолитна олтарна преграда. Размери на вратата: шир.

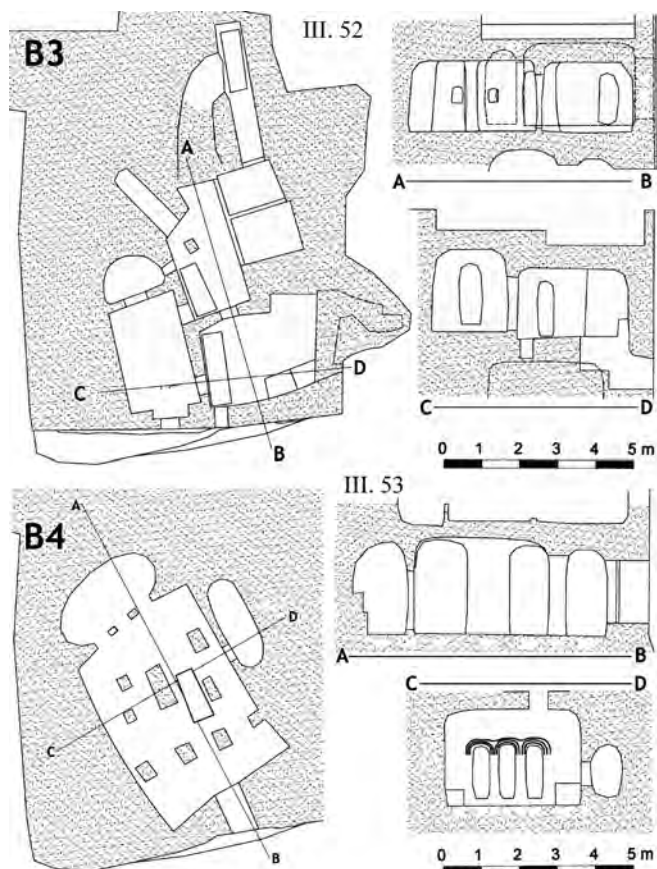
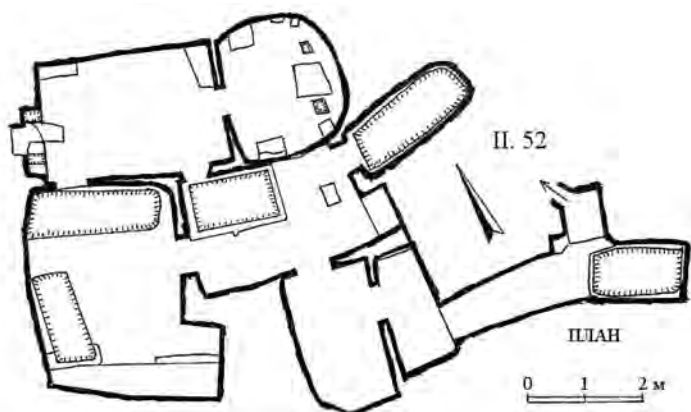
0,58 м, вис. 1,60 м. По средата на полукръглата апсида, монолитно, плътно прилепнала към източната ѝ стена, е оформена правоъгълната олтарна маса. Размери: дълж. 0,30 м, шир. 0,60 м, вис. 0,78 м. В северозападния и североизточния ъгъл на олтара са оформени други два малки постаamenta.

Графити: Кръстове:

а. върху южната стена на наоса са врязани 4 равнораменни кръста; **б.** върху южната стена на наоса са врязани други два кръста с двоен контур на раменете, единият – вписан в кръг; **в.** върху северната стена на наоса са врязани два кръста. Единият е равнораменен с двоен контур, а вторият е релефен, с разширени краища и вписан в кръг; **г.** върху източната стена на притвора са врязани 12 равнораменни кръста с двоен контур, един равнораменен с разклонени краища, един равнораменен с триъгълни рамене и два равнораменни; **д.** върху източната стена на наоса са врязани 5 равнораменни кръста с двоен контур. *Рисунки:* **е.** върху южната стена на притвора има композиция от 9 животни (коне) в устремно движение наляво;

ж. върху източната стена на притвора, вляво от входа сред групата кръстове, е изобразена стилизирана фигура на кон. *Надписи:* **з.** над входа на църквата е врязан триредов надпис от 10 знака. Според Д. Богдан се чете година 6500 = 992, според Й. Барня година 6510 = 1002, а според М. Комша, Ив. Гълъбов и К. Попконстантинов е неразчетен рунически надпис. Под него има още два врязани кръста. **и.** върху южната стена на притвора – кирилски надпис, който на съвременен български език се чете „Длъжни сме“; **й.** върху южната стена на притвора рунически надпис от 18 знака – неразчетен; **к.** върху източната стена на притвора неразчетен рунически надпис.

Кат. № III. 51. Църква В-2

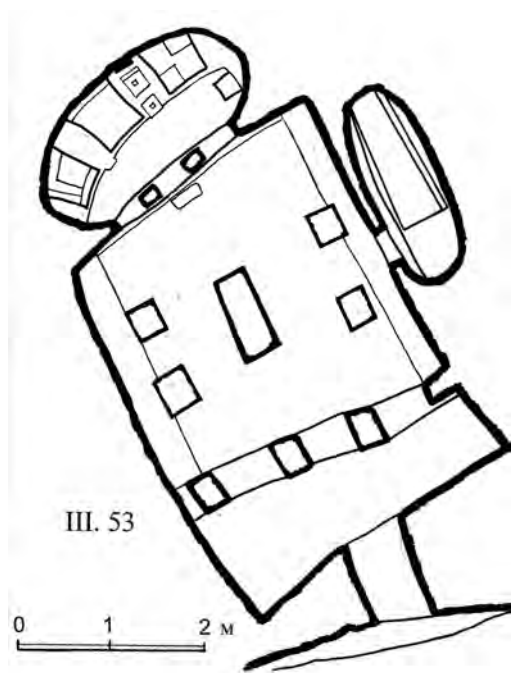

Намира се на върха на скалния масив. Има издължен базиликален план със сводест (?) таван и старателно изсечени притвор, наос и апсида с максимални размери $4,00 \times 2,20$ м. Притворът има правоъгълен план с шир. 2,20 м и дълж. 1,20 м. Комуникира с наоса чрез три малки входа, разграничени от две квадратни колони, запазени само в основата. Наосът е с дълж. 1,10 м и шир. 2,20 м. Входът към олтара е тясна врата по средата на източната стена с шир. 0,45 м. Фланкиран е от два малки масивни постаamenta, като още два има в СИ и ЮИ ъгли. Апсидата е правоъгълник с окръглени ъгли с шир. 1,92 м и дълб. 1,05 м. Олтарна маса е била монолитен блок, почти напълно разрушен.

Графити: **а.** върху фрагмент от рушевините на стените два ботуша; **б.** върху фрагмент от рушевините на стените кръст с уширени краища; **в.** върху южната стена на олтара два коня, като предният е изправен на задните си крака; **г.** върху южната стена на наоса композиция, включваща стрелец и два коня с ездачи; **д.** върху фрагмент от рушевините на стените дърво с клони; **е.** върху фрагмент от рушевините на стените риба с кръст; **ж.** върху фрагмент от рушевините на стените конник; **з.** върху фрагмент от рушевините на стените е изписан кирилски надпис, който преведен на съвременен български език се чете „Ние сме писали“.

Кат. № III. 52. Църква В-3 (обр. 88)

Разположена е под В-2 и се смята за погребален параклис (това не е сигурно предвид положението на олтарната маса), състоящ се от наос и олтар. Наосът е със сводест таван и размери: дълж. 2,88 м, шир. 1,88 м, вис. 2,19 м. Олтарът е ориентиран в посока югоизток. Влиза се през тясна засводена врата $1,60 \times 0,42$ м в окръглена апсида шир. до 2,10 м, дълб. 1,88 м и вис. 1,63 м. Олтарната маса, с форма на паралелепипед $0,54 \times 0,50 \times 0,56$ м, е отделена от стената и има малки постаменти от двете страни, както и в ъглите, фланкиращи входа. От двете страни на

олтарната маса са вдълбани две вани (около $0,24 \times 0,19 \times 0,05$ м) за ритуално измиване (*thalassidia* по Й. Барня). На около 0,20 м над пода, в южната стена, е избит прозорец около $0,38 \times 0,30$ м към съседното помещение (*оратория* според Й. Барня) с голямата гробна камера (костница?). Един вход от наоса на юг също комуникира с това помещение. Разделено е на три отделения чрез прагове, а таванът ѝ се опира на колона. В северозападния ъгъл е голямата гробна камера (1,55 $\times$ 0,80 м), а чрез тесен вход в североизточния ъгъл се свързва с друга гробна камера. В пода, много близо до североизточния ъгъл, има правоъгълен отвор, който позволява достъп до долното ниво към църквата В-4. Сред рисунките преобладават кръстовете с различни начертания, няколко стилизирани животни (представени графично или с добре моделирани тела),

коне и ездачи, няколко рунически надписа, лодка, която археолозите считат за викингска, куче и вълк (или лисица). В същото помещение, от изток-югоизток, е връзката с галерия Н, която се издига до нивото на църква В-2.

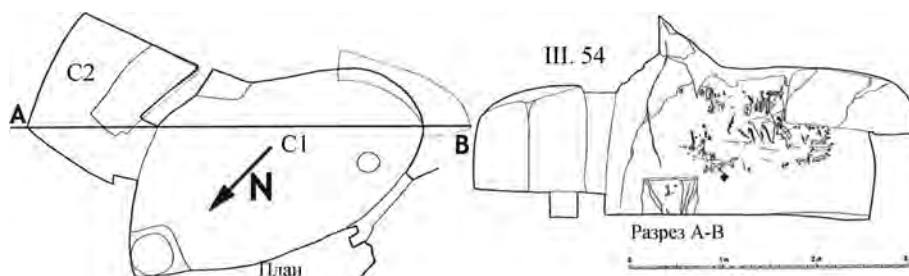
Втори вход от ЮЗ ъгъл на наоса комуникира с второ подобно помещение със сводест таван и гробни камери, разположено на запад. То е свързано с гореописаното на изток чрез тясна врата. В западното помещение има вкопана гробна камера (успоредна на северната стена с размери около 1,95 × 0,50 × 0,65 м) и шахта в СЗ ъгъл, водещи надолу към галерия. Последната комуникира с екстериора на масивния полуостров чрез малък страничен отвор. Върху тавана има няколко семпли кръста, кръст със сигли IC XC [NI KA] и очертание на животно (кон?). *Графити:* **а.** само върху източната стена на наоса са изчертани десетина кръста, като преобладават тези с разширените краища. Кръстове има и по северната и южната стена на наоса; **б.** върху източната стена на наоса – голям аркиран равнораменен кръст с малки равнораменни кръстчета с уширени краища в четирите му междурамия; **в.** Върху източната стена на наоса свастика с окръглени краища; **г.** върху източната стена на наоса алебарда; **д.** върху западната стена на наоса двуроно изображение – тамга на руско-варяжкия княз Светослав (?); **е.** изображение на конници смятани за руско-варяжки войни; **ж.** върху източната стена на наоса коне в галоп; **з.** вляво от входа към олтара птица с дълъг клюн; **и.** върху западната стена на църквата множество животински фигури (коне); **й.** около кръст върху западната стена кончета; **к.** върху източната стена, под птицата кръстове, включително малтийски; **л.** най-интересното изображение в наоса на църквата е корабът с високо ладиевидно корито и извисени кърма и нос; при носа е загатната мачта с такелаж, а при кърмата е изобразен кормчия; допълнително при носа 4 кръста; *Надписи.* Вляво от входа 5 неразчетени рунически надписи.

Кат. № III. 53. Църква В-4 (обр. 86, 89, табл. VII. 1)

Тази църква е в долната част на масива, разположена под В-3. Тя е най-голямата с размери 7,00 × 3,50 м. И тук аркираният вход е изсечен в северната стена с шир. 0,60 м, вис. 1,70 м. Състои се от притвор, наос и самостоятелно обособен олтар. Притворът е сравнително малък (около 1,00–1,20 × 3,50 м) със сводест таван, напречно разположен спрямо наоса. Вместо обичайната плътна преграда с врата, тук наосът и притворът са разграничени от 4 стълба с правоъгълно сечение. Средните два са монолитно изсечени в скалата, а крайните са иззидани от варовикови блокчета. Наосът е сравнително просторен (около 3,80 × 3,80 м) с леко засводен таван висок около 2,50 м. Поради голямата му площ таванът е подсигурен срещу пропадане от голям, монолитно изсечен, стълб, фланкирана от 4 други с по-малко сечение. Комуникацията между наоса и олтара тук става през три аркирани входа (във всички останали църкви е един). Арките са допълнително подчертани с троен жлеб, запълнен с тъмночервен хоросан и оцветени в червено кръгли орнаменти. Олтарната апсида е елипсовидна около 3,10 × 1,50 × 2,40 м. Олтарната маса е правоъгълна и плътно прилепена към източната стена на олтарната ниша. Вляво и вдясно от нея са изсечени по един малък паралелопипедообразен постамент. В олтара е оформена и малка скамейка за сядане, която напомня за синтроните. По средата на южната стена има тесен вход, който води към малка крипта (2,20 × 1,00 × 1,40 м), в пода на която е изсечен трапецовиден гроб.

Графити: Кръстовете по всички стени на църквата. Срещат се следните видове: **а.** равнораменни гръцки с двойно разклонени краища; **б.** равнораменни с триъгълни краища; **в.** равнораменни с триъгълни рамене; **г.** равнораменни с триъгълни рамене, захванати с върховете си за ромбовидна кръстачка; **д.** равнораменни с точки в края на раменете; **е.** латински с триъгълно уширени краища; **жс.** знак, наподобяващ двойна брадва върху западната стена на разделителния стълб между притвора и наоса; **з.** върху западната стена на наоса фигура на светец в цял ръст с молитвено разтворени ръце. Дрехата и брадата предполагат фигурата на св. Йоан Кръстител. В дясната ръка държи кръст с уширени краища, над който е вдълбан рунически надпис от 4 знака. Подобен голям кръст има и под лакътя на дясната ръка. Под левия лакът схематизирана човешка фигура; **и.** върху същата стена на стълба фигурална композиция – в центъра релефно изображение на гълъб с равнораменен кръст с триъгълни рамене, а пред гърдите на гълъба умело врязана маймуна. Пред десния крак на маймуната е започната, но недовършена (или полуизтрита) плетеница. В Мурфатлар по подобен начин се представят телата на драконите. В полето около птицата и маймуната безредно са изчертани кръстовете. Зад птицата е издраскана силно схематизирана човешка фигура; **й.** между птицата и маймуната е врязан т.нар. надпис приписван на жупан Георги, но вече е уточнено, че става въпрос за длъжностно лице Тоупан от Плиска, изсякъл в скалата църква, посветена на св. Георги (Popkonstantinov, 1987, 130–131). **к.** върху западната стена на притвора – две човешки глави в анфас. И. Барня предполага, че това са Богородица и Христос; **л.** върху крайния ляв стълб между наоса и олтара схематизирана човешка фигура в цял ръст с неразчетени знаци около нея; **м.** върху големия стълб в центъра на наоса човешка фигура в цял ръст в поза оранта; **н.** върху източната стена на наоса коленичила човешка фигура; **о.** върху източната стена на наоса куполна базилика с разклонен кръст върху фасадата; **п.** над входа, между наоса и съседната крипта два лабиринта като левият е само загатнат, а десният е напълно завършен.

Надписи: **р.** „Затова е написано. Аз ще ударя овчаря и овцете ще се разпръснат“ (Евангелие от Матей 26, 31); **с.** Старобългарски кирилски надпис врязан върху втория стълб между притвора и наоса. Според Г. Михаила и Й. Барня на съвременен български език се чете: „Жупан...Георги... те бе там... държавата се проваля. Тъган заедно с тебе... двамата са довършили (напуснали този живот)“. Според К. Попконстантинов четенето е следното: „Тоупай направи църквата на „Св. Георги“...(изсече) камъкът... а Тонган из Полутеск (Плиска?)... двамата.“; **т.** Старобългарски кирилски надпис върху дясния централен стълб между притвора и наоса. Според Г. Михаила и Й. Барня четенето на съвременен български език е: „В името на Отца и Сина и Светаго Духа, незаслужия раб божий Симеон първо се помоли в църквата на 31 ден от месец Август“. К. Попконстантинов прави по-

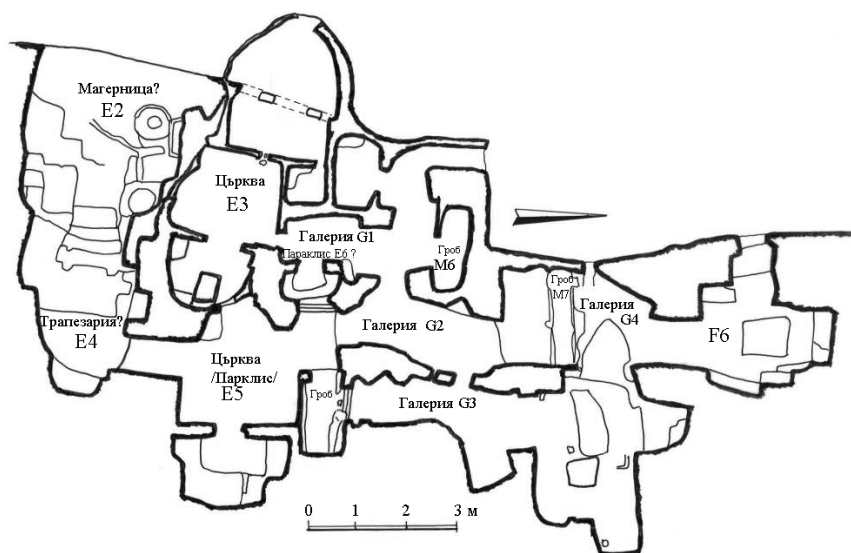

правки в четенето на първия ред, като отхвърля наличието на съюз между отца и сина (изписано е отца го). Според него е неправилно и четенето от румънските автори на месеца АГСУСТА (от това те вадят заключението за латинско влияние), защото там е изписано славянското АУГОУСТА; **у.** Старобългарски кирилски надпис в наоса, вдясно от входа към криптата. Според Г. Михаила и Й. Барня се чете така: „Дойде отецът (свещеникът) тук, на това място... на четвъртия ден на месец октомври... Той дойде при нас... ние написахме... месец януари... година 6550 / = 1042/“. Според К. Попконстантинов лигатури не се виждат никъде, а четенето е: „Дойде отец сиамо в това място... зван месец Октомври... дойде в... сам... месец“;

фб. Старобългарски кирилски надпис върху дясния стълб между наоса и олтара. Според Г. Михаила и Й. Барня се чете така на съвременен български език: „Аз Айан Димиан (Дамян) свещеника в движение (пътуване) запалвайки свещ за моите грехове... в тази църква... И помилуй тибе господи с отца. Амин. Димиан (месец) май“. Според К. Попконстантинов четенето е следното: „Аз Ианъ (Ян) поп, пътем идвайки (минавайки) свещ положих (запалих) за своите грехове тази църква. Помилуй отче. Амин... Дамиан (мен)... (месец) Май... Илия“;

х. върху масивния постамен вдясно от олтарната маса старобългарски кирилски надпис. Според Г. Михаила и Й. Барня на съвременен български език се чете: „Йс/ус/ Христос одел (победител)“;

ц. вдясно от олтарната маса старобългарски

кирилски надпис, който според Г. Михаила и Й. Барня се чете: „Нерадъ (нерадостен)“;

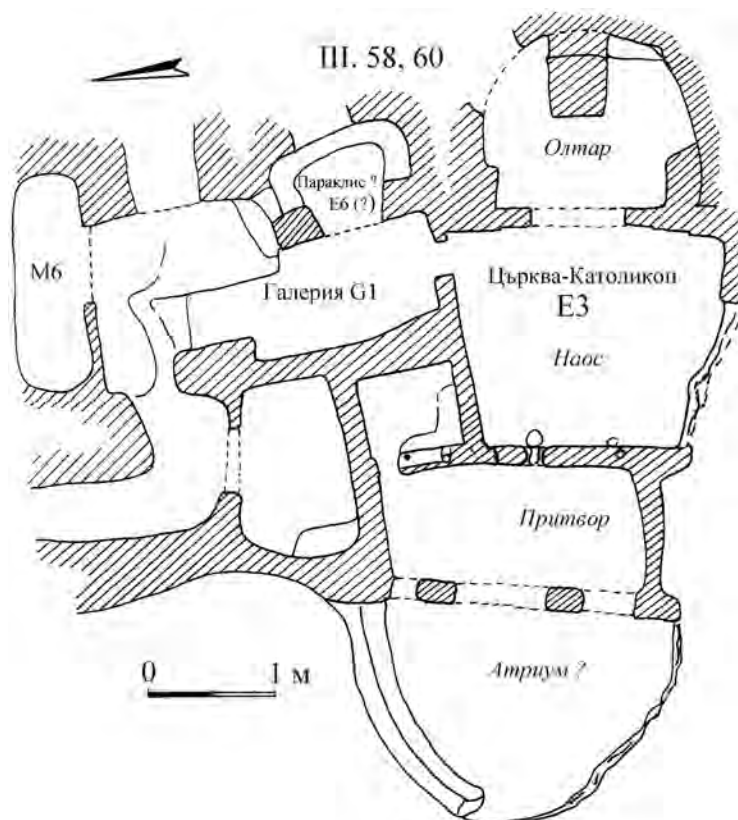
ч. върху северната стена на притвора кирилски надпис, в който Г. Михаил и Й. Барня четат лично име от северен произход Ранипилпе; **ш.** върху голямия централен стълб в наоса старобългарски глаголически надпис, който според Й. Барня сечете: „Олеа (Илия или олио)“. Според К. Попконстантинов е изписано НЛНЪ; **щ.** върху големия централен стълб в наоса връзан гръцки надпис, който според И. Барня се чете: „О господи, помогни на своя слуга Йосиф“; **ю.** върху западната стена на наоса гръцки надпис, който според И. Барня се чете: „Месец март, знак (ден) 10 (година) 6490 (=982)“. Според К. Попконстантинов знаците на годината не съществуват. Дори да се допуснат се получава 6400 (=892 г.); **я1.** В наоса неразчетен рунически надпис от 20 знака в три реда; **я2.** върху фрагмент от стълб 30 рунически знака в три реда, неразчетени; **я3.** върху източната стена на наоса от 16 неразчетени руни на един ред; **я4.** върху западната стена на наоса ред от 11 неразчетени рунически знака.

III. 54. Килия с крипта С-1 и С-2 (обр. 86, 91)

Намира се западно и в непосредствена близост до църква В-1. В килия С-1 се влиза през аркирана врата от запад, която е с размери: шир. 0,80 м, вис. 1,43 м. Жлебовите по страниците загатват, че е била затваряна. Самата килия има неправилен план, наподобяващ донякъде елипса с размери около 3,10 × 1,80 × 1,70 м. В северния ъгъл е оформен правоъгълен постамент. Край южната стена, на 0,92 м над пода е оформена гробна камера, ориентирана запад – изток. В източната стена е оформен вход 0,60 × 1,10 м, чрез който се осъществява връзка с малко правоъгълно помещение – крипта С-2 с размери: дълж. 1,30 м, шир. 1,55 м, вис. 1,20 м. Върху пода е изсечена правоъгълна гробна камера, ориентирана север – юг, с размери: дълж. 1,15 м, шир. 0,52 м, дълб. 0,30 м. *Графити*. Почти всички графити тук са нанесени срещу входа, върху южната стена на голямото помещение. Описание-то им ще направим по групи. **а.** Кръстове, които са разпръснати сред рисунките. Най-много са съсредоточени в източния край на южната стена, като преобладават равнораменните кръстове с триъгълни краища. Над рисунките на дракони е изобразен и двоен голготски кръст в правоъгълна рамка; **б.** Дракони (змейове) по средата на дъговидната южна стена – 7 фигури с двойно преплетени тела; **в.** Върху южната стена 7 животински фигури (вълци?).

Кат. № III. 55. Жилище (Странноприемница?) L-1 (обр. 92)

В подножието на сектор Е е оформено правоъгълно жилище, иззидано от тебеширени блокчета, свързани с бял хоросан. Размери: дълж. 2,87 м, шир. 2,10 м. На юг е добавена малка пристройка с шир. 0,70 м и вдигната на 0,60 м над ниво-

то на жилището. Стените на последното са широки 0,40–0,45 м и запазени на вис. 0,50–1,00 м. Входът е бил от запад. В северната половина частично е запазено огнище (пещ?), измазано с глина. По пода са открити множество фрагменти от ранносредновековна българска керамика от края на IX–X в.

Кат. № III. 56.

Сектор Е (Скален манастир) (обр. 90, табл. VII. 2)

На около 50 м западно от сектор В се намира сектор Е. Той включва основните помещения характерни за един кино-

вий-църква- католикон Е-3, параклис Е-5, още един предполагаем параклис Е-6 (?), трапезария Е-4, магерница Е-2, странноприемница D, няколко галерии G1-4, общомонашеско помещение F-4, серия гробни камери.

Кат. № III. 56. Помещения Е-1, Е-2 (магерница?) (обр. 1076)

В най-южната част на масива Е е оформено помещение Е-2 с предверие Е-1 (своеобразен входен вестибюл към сектор Е?) с размери около 3,30 × 2,70 м. Е-2 е вдигнато с едно стъпало над Е-1. Има правоъгълна форма със заоблени ъгли и сводест таван с размери около 3,30 × 2,65 м, като височината е била около 2,15 м. Върху източната стена е оформена полица с ниша над нея. В тях са намерени фрагменти ранносредновековна българска керамика. В единия от ъглите има платформа за мелене на зърно, за което съдим по запазените два хромелни камъка, до които е открито гърне с характеристики от първата половина на Х в. В североизточния ъгъл е оформена втора платформа на две нива с вдълбани коритца – навярно преса за вино. На платформа до южната стена, върху пласт от развалини, са открити останки от огнище, като по южната стена все още има следи от дим. В западната част на платформата и на пода на помещението са намерени керамични фрагменти и рибени кости. Вътре в помещението са открити и керамични фрагменти, които позволяват възстановяването на две гърнета на бавно колело с врязана украса и две амфоровидни стомни на бавно колело покрити със зелен глеч със специфики характерни най-общо за края на IX – първата половина на Х в.

Кат. № III. 57. Жилище (килия) D

Намира се на повърхността на тебеширения масив. Има правоъгълен план, като долната част е вкопана в скалата, а горната е иззидана. По пода са открити фрагменти ранносредновековна керамика и се възстановяват цели форми.

Кат. № III. 58. Скална църква Е-3 (обр. 90, 108)

Църквата е разположена близо до повърхността, което е довело до срутването на тавана и южната стена. Състои се от атриум (?), притвор, наос и олтар с общи размери около 6,00 × 3,5 м. Атриумът е с полукръгла западна стена, напомняща контраапсида, край която е оформена скамейка за сядане. Размери: шир. 2,40 м, дълж. 1,65 м. От атриума се влиза в притвора през три входа, разделени от правоъгълни стълбове. Притворът има правоъгълна, леко ромбоидна форма с дълж. 1,00 м и шир. 1,00 м и е напречно разположен на наоса. През вход широк около 0,55 м от притвора се влиза в трапезовиден наос с дълж. 1,70 м и макс. шир. 2,20 м. На север общува чрез оформен в СИ ъгъл на наоса вход с правоъгълно помещение с апсида с размери около 2,00 × 0,80 × 1,00 м. Вероятно стана въпрос за параклис (Е-6?) към църквата, който на по-късен етап е изоставен и през апсидата е избит вход към параклис Е-5. От югоизточния ъгъл на притвора през тесен вход се влиза в малко квадратно помещение около 0,70 × 0,75 м, отделено от наоса чрез стена, днес срутена. Предназначението му е неясно – скевофелакий, кръщелна, ризница (?). По средата на източната стена на наоса през вход широк 0,76 м се влиза в обширна, дълбока и полуелепсовидна (леко Ω-образно) апсида с шир. около 1,60 м, дълб. 1,40 м и вис. 2,00 м. Олтарната маса е монолитно изсечен блок с форма на

паралелепипед $0,45 \times 0,52$ и висок $0,70$ м. Между него и дъното на апсидата има пространство около $0,26$ м, което е изсечено на по-ниско ниво, но не отделя напълно олтарната маса от стената. Вдясно от входа в СЗ ъгъл на апсидата е оформен монолитен трапецовиден блок $0,38-0,56 \times 0,30 \times 0,48$ м. В североизточния ъгъл има тесен вход, избит на по-късен етап, който осъществява връзка с разположената в съседство на изток църква (параклис Е-5). Южната стена, която разграничава църква от съседното помещение Е-2 е полуразрушена през Средновековието и възстановена с варовикови отломъци и бял хоросан.

Графити: **а.** кръстове върху почти всички стени и най-вече върху разделителните стълбове като се срещат всички основни типове – равнораменни с триъгълни и разклонени върхове, латински, двойни и точковидни; **б.** върху откъслек от северната стена кръг с розета; **в.** върху контраапсидата на атриума светец с кръст в лявата ръка и рунически знаци над нимба; **г.** върху фрагмент от стена, намерен върху пода, човешка фигура в поза „оранта“ с квадратен торс, вляво от която са гравираны кръстове; **д.** върху фрагмент от стена, намерен върху пода, са врязани 3 човешки фигури в поза „оранта“; **е.** върху северната стена на атриума дърво; **ж.** върху олтарната преграда птица с две човешки фигури до нея; **з.** върху пода на църквата е намерен фрагмент от срутената стена с образ на новороденият Христос в пелени, Витлеемската звезда и Витлеемския храм; **и.** върху фрагмент от стената лабиринт; **к.** Й. Барня съобщава за няколко рунически надписи, които не е публикувал.

III. 59. Помещение (килия?, крипта? трапезария?) Е-4 (обр. 107а)

Намира се в непосредствена близост източно от Е-2 на около $1,40$ м по-високо ниво, което се преодолява с 4 стъпала. Наподобява стая с неправилна форма и сводест таван. В румънските публикации отсъстват сведения за размерите, но от публикувания план изглежда е около $2,10 \times 1,80$ м. Част от тавана и югозападната стена са срутени. В североизточната и югоизточната стени са вдълбани ниши. Голяма аркирана ниша на $1,10$ над пода с размери $1,10 \times 0,65 \times 0,85$ м е оформена върху източната стена. Това помещение е имало връзка и с църква Е-3 чрез вход в североизточния ъгъл широк около $0,65$ м. Върху пода са открити два човешки скелета. Поставянето им върху отложен културен пласт води проучвателите на мисълта, че в един по-късен етап Е-4 е преустроено като крипта, при което е зазидан входът към Е-2.

III. 60. Църква (параклис) Е-5

Разположена е на изток от църква Е-3 и на север от помещение Е-4, като има връзка и с двете посредством галерии. Наосът на църквата има форма на неправилен квадрат с дълж. около $3,00$ м и вис. $2,20$ м. Таванът е засводен, с многобройни пукнатини. Олтарът е полукръгъл с шир. $1,40$ м и дълб. $0,70$ м, като нивото на пода му е повдигнато с $0,10$ м над наоса. До източната стена е изсечена олтарната маса, до нея има още един постамент и две ниши. Следите от олтарната преграда и сега се долавят, но е полусрутена, поради което не може да се установи дали е била висока (както на В-1) или ниска (подобно на Е-3). Вижда се само, че връзката между наоса и олтара се е осъществявала през врата с шир. $0,50$ м. В северната стена на наоса е оформена врата, през която става достъпът в църквата. Пред входа, край северната стена, е вдълбана гробна камера. Върху

северната стена е имало втори вход, който впоследствие е бил зазидан. Върху тавана и южната стена са съхранени следи от червена мазилка.

Графити: **а.** по стените на църквата множество врязани или релефни кръстове; **б.** върху северната стена допоясно изображение на светец, в долната половина на чиято дреха са врязани три рунически знака и четири кръста; **в.** върху южната и западната стена на наоса дракони, сходни с драконите от С-1.

III. 61. Галерия G-1

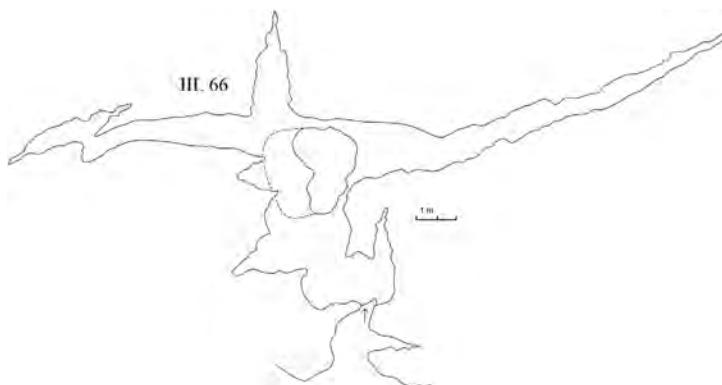
Тя е най-малката галерия в комплекса, разположена северно от Е-3, с която се свързва чрез малък отвор. Галерията е засводена, ориентирана запад – изток, с размери: дълж. 2,50 м, шир. 0,50–1,25 м, вис. 1,30 м. Една Г-образна тясна галерия в задния край е извеждал извън комплекса, но допълнително е била запечатана със зид от тебеширени блокчета на хоросан. Вътрешното лице е измазано с червен хоросан, върху южната стена на галерията е иззидана ниша-гроб М-6, в който е открит скелет на възрастна жена. Гробна камера има и върху северната стена, в съседство с притвора на Е-3.

III. 62. Галерия G-2

Галерията започва от северния зазидан вход на Е-5. В предната част представлява малко засводено четвъртито помещение с дълж. на стените 0,83 м и вис. 1,65 м. Галерията продължава в посока североизток, а след това на север, като общата дълж. е над 7 м, а височината около 1,05 м. В един малък участък галерия G-2 се доближава до галерия G-3, като се разграничават от малък праг, широк 0,20 м. След това галерия G-2 рязко се издига нагоре с 0,63 м и леко се уширява. По такъв начин тя прераства в засводено помещение дълго 3,35 м, широко 1,85 м и високо 1,15 м. Това помещение се осветява от три отвора в западната стена. В северния край галерията достига до вдълбан в пода гроб М-7, ориентиран запад – изток, в който сравнително добре е запазен скелет на възрастна жена. По периферията му е оформен жлеб за капак, а върху западната стена на гробната камера е скулптиран кръст. В северния край на галерията е изсечено второ помещение с дълж. 2,00 м, шир. 1,80 м и вис. 2,00 м. В североизточната част, на 0,70 м над пода е вдълбана ниша, а върху северната стена има две лавици. Върху пода на помещението има гроб, в който са разпръснати кости от мъжки скелети и фрагменти от ранносредновековни съдове.

III. 63. Галерия G-3

Тази галерия започва с вход към изсечена в пода гробна камера, която на юг е отделена с тънка стена от параклиса Е-5. Общата ѝ дължина е 5,65 м. В началото е шир. 0,75 м и вис. 1,40 м. По-нататък подът се вдига, таванът леко се сни-

шава, при което височината спада на 1,20 м. В източната половина на галерията е оформена ниша, а след нея и жлебове за врата. Източно от вратата има полусрутено разклонение с дълж. 1,50 м, шир. 0,62 м и вис. 1,79 м. Северно от вратата е вдълбан гроб, в който е открит полуразрушен мъжки скелет. След гроба, където G-3 се кръстосва с G-4, е оформен кръстат свод. В дъното на G-3 се долавят недовършени изкопни работи.

III. 64. Галерия G-4

Галерията е ориентирана изток – запад, перпендикулярно на G-2 и пресича G-3 на един метър преди края ѝ. Размери: дълж. 3,70 м, шир. 0,90 м, вис. 1,30 м. Тя е най-широката и най-добре оформената засводена галерия в комплекса. На местата, където се пресича с G-2 и G-3 са били поставени врати. В югоизточния ѝ край са открити силно натрошени кости от човешки скелет.

III. 65. Помещение F-6

Най-южното помещение F-6 в сектор Е наподобява латински кръст (3,70 × 3,10 м), ориентиран с дъглото си рамо север – юг, като северният край прави връзка с галерия G-4. Самото помещение е около 3,10 × 2,60 м с макс. вис. до 2,00 м. В центъра има изсечен каменен постамент (0,90 × 0,70 м и вис. 0,40–0,50 м (своеобразна маса), а западното рамо на помещението извежда извън комплекса. В източния и южния край са оформени аркирани аркосолни ниши, а в северозападния ъгъл има изсечен постамент. Това помещение вероятно е с общомонашеско предназначение – скрипторий (?). За съжаление няма подробно описание – има ли погребения, графити (в публикувания разрез се вижда само един връзан кръст върху източната аркирана ниша), надписи, за да се създаде по-пълна представа за този важен сектор с необичаен план.

III. 65. Скалните обители на хълма Пещерей на р. Касимча

Литература: Szmoniewski, Petcu 2008, 35–47; Szmoniewski, Voinea 2010, 191–202; Voinea, Szmoniewski 2011, 221–238; Шмониевский, Воина 2020, 295–312.

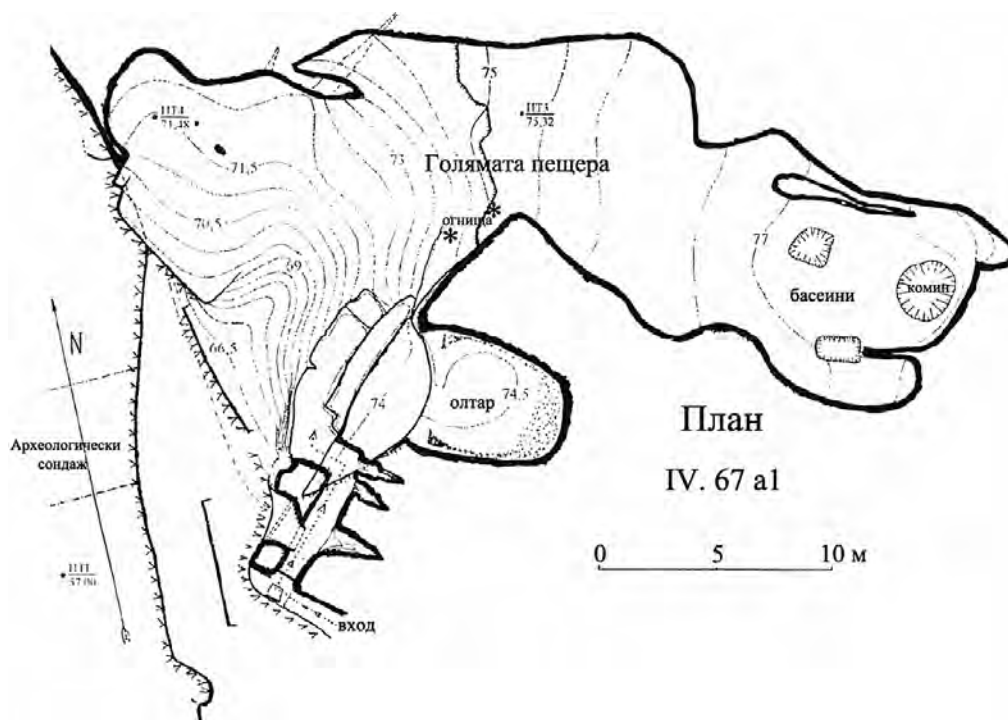
Намират се в двата скалисти бряга на хълма Пещерей, рамкиран от полупресъхналата река Касимча в Централна Добруджа, между гр. Хършова и гр. Констанца. Включва 4 естествени пещери, именувани както следва: **а.** Ла Изворул; **б.** Кэлугэрулуй; **в.** Баба; **г.** Краниилор. Ла Изворул и Баба са само на около 1 км една от друга на левия бряг на Касимча, а Кэлугэрулуй и Краниилор са приблизително срещу тях върху десния бряг. Спорно е дали става въпрос за скален манастир.

III. 66. Скалната обител „Касиан“ на брега на р. Касимча (обр. 109)

Литература: Szmoniewski, Petcu 2008, 35–47; Szmoniewski, Voinea 2010, 191–202; Voinea, Szmoniewski 2011, 221–238; Шмониевский, Воина 2020, 295–312; Holubeanu 2020, 155–158, fig. 1.

Намира се на левия скалист бряг на р. Касимча, на около 5 км югозападно от обителите на хълма Пещерей. През късната античност този район е бил част от административната територия (хора) на град Истрия, принадлежаща на извест-

ния *vicus Cassiani*. На платото, недалеч от пещерата, е локализирана *villa rustica* и на около 1,5 км западно от нея римско село (*vicus*). Археолозите не изключват възможността това да е родното място на св. Йоан Касиан. Пещерата е ориентирана север – юг. Входът ѝ има многоъгълна форма с височина 5,2 м и ширина между 2 и 3 м. Централната част на пещерата има вид на зала с размери: дълж. 9,7 м, шир. между 2,5 и 8 м и вис. между 2,5 и 7 м. От южния край на залата излизат три естествени галерии. Едната от тях, с вис. на входа 0,45 м и шир. 1,25 м и се простира на юг с дължина 3,7 м. Втората, ориентирана на запад, е с шир. на входа 2,4 м и вис. 6,3 м и постепенно се стеснява. Втората част на галерията, с дължина 28,5 м, е низходяща и има труднодостъпен кладенец. Трета галерия с шир. на входа 1,8 м и вис. 4,6 м и обща дълж. 14,3 м, е ориентирана на изток. В източната стена на централната зала има естествени ниши наподобяващи полукръгли апсиди. На входа на пещерата върху заравнена повърхност на западната стена са изсечени в два реда няколко букви с малки размери, няколко кръста, монограми и две букви с по-големи размери. Те са изрязани на три различни етапа: първо буквите с малки размери (вероятно част от текст), след това монограмите и кръстовете между тях, буквите с големи размери („К“ и „N“), след които три други букви, „П“, „N“ и вероятно „В“. Освен надписа, на тази стена има прозорец. Разположен е на вис. 1,8 м, с шир. 0,37 м и дълб. между 0,13 и 0,16 м. Над него е изсечен кръст. Друг кръст с малки размери в естествената ниша вляво от входа. Въз основа на сходството им с подобни изображения от останалите манастирски скални комплекси в Южна Добруджа, те са датирани първоначално към Х в. Някои изследователи разглеждат и възможността част от кръстовете да са врязани през IV в. Няколко фрагмента от антична (III–IV в.) и ранносредновековна керамика от Х в. са открити на стръмния склон пред входа на пещерата. От проучванията, извършени в пещерата, произхождат още фрагменти римска, ранновизантийска и ранносредновековна ке-

рамка от X в. Открити са и фрагменти човешки кости (фаланги), което води на мисълта, че пещерата е използвана и за погребения през X–XI в.

По отношение на предназначението на скалната структура мненията на изследователите се различават. Някои предполагат, че е била използван като място за убежище, вероятно от някои християни, по време на преследването на имп. Диоклециан в началото на IV в. Допуска се и възможността за използването ѝ през Късната античност от монаси.

IV. Трако-римските скални култови паметници по сухоречието Табан в Южна Добруджа

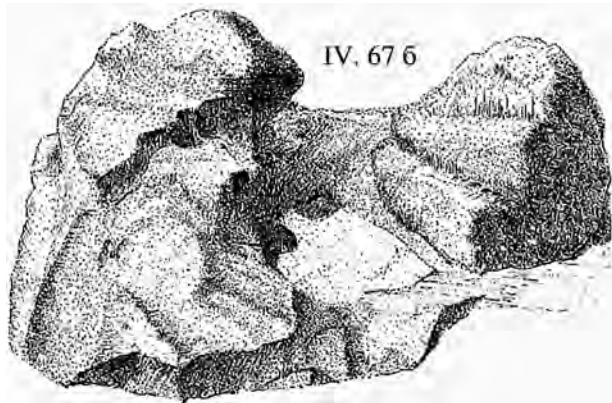
Сухоречието Табан, или още Малък Канагьол, води началото си от Предбалкана. Коритото пресича Западното Лудогорие и Добруджа, след което, при с. Богорово, Силистренско, се съединява със сухоречието Канагьол и се вливат в езерото Буджак на румънска територия, на около 4 км от р. Дунав. По скалните брегове по средното течение на Табан и неговия ръкав са документирани 5 трако-римски скални светилища. Централното светилище е своеобразен култов център от 5 структури, разположени в скалистите венци на сухоречие край село Стрелково, десен приток на р. Табан. Към трако-римските светилищата по р. Табан причисляваме и скалното светилище до с. Руйно на левия бряг на сухоречието Сребреница, разположено на около 30 км югозападно от с. Стрелково. Съвсем специфично е трако-римското светилище при с. Храброво, Добричко, разположено в близост до р. Батова, южната граница на провинция Скития (табл. I).

IV. 67. Скалният култов център до с. Стрелково, Силистренско, който включва 5 структури (обр. 2, табл. I)

Литература: Атанасов 2006, 2–32; Атанасов 2010, 219–240.

Разположени са около естествената уширената низина на пресъхналото корито на древната река Табан. Бордирана е от скални венци и пещери от североизток и запад, а от северозапад е ограничена с вал, като по този начин е рамкирана свещенна Г-образна територия – *temenos* (обр. 4, табл. II. 1).

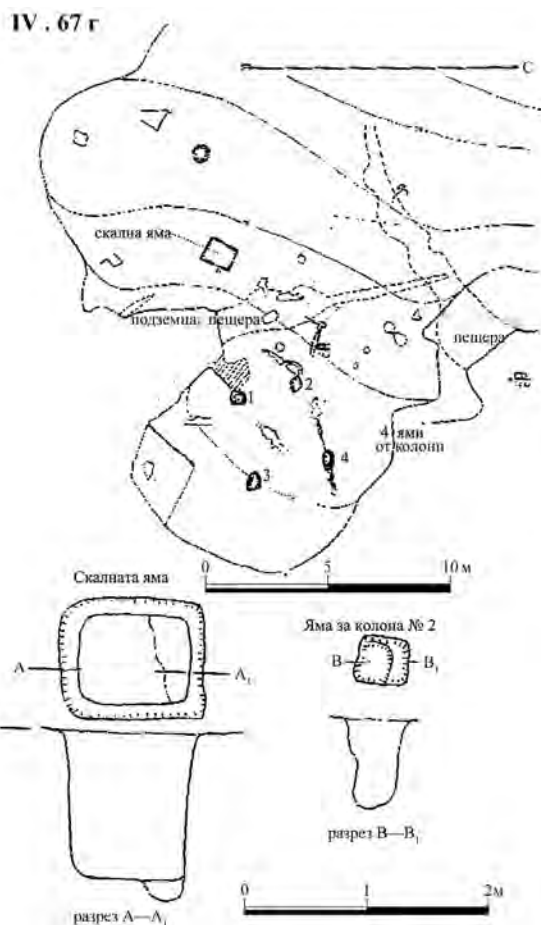
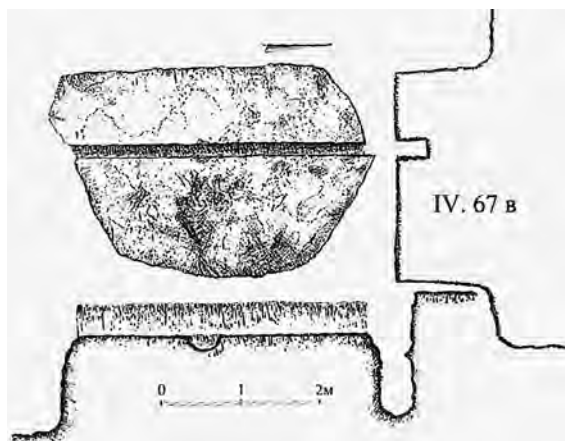
а. Скалният храм „Баджалията“ (обр. 4, 5, 7, табл. II. 1). Приблизително в центъра на рамкираната свещена територия попада голямата естествена пещера „Баджалията“, извисяваща се над високия десен бряг на сухоречието, ръкав на р. Табан.

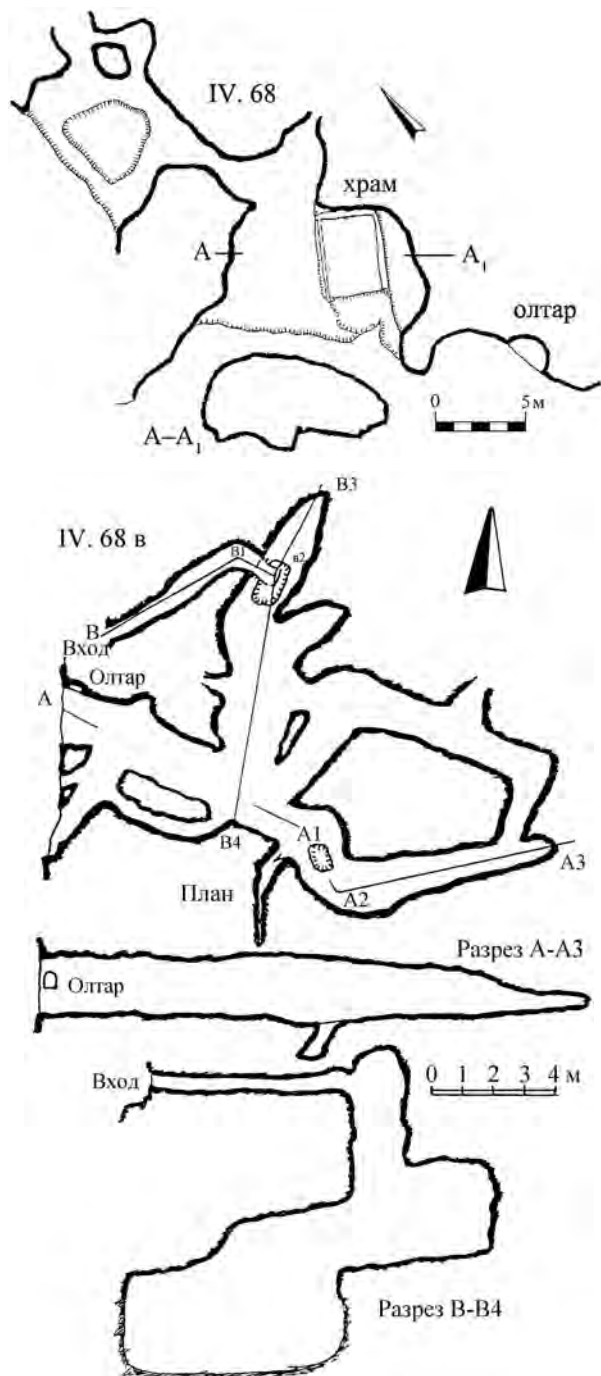
От подножието към скалния венец в скалата е изсечена пътека, която се разширява и хоризонтира при подхода към пещерните структури. Тя отвежда до естествен скален тунел, който бележи началото на скалното светилище. Добре оформените при входа жлеbove свидетелстват, че е бил затварян чрез закотвена в скалата дървена врата. Г-образната галерия извежда до хоризонтално

изсечена пътека, чрез която се достига до огромна естествена пещера с размери: $18,80 \times 8,50 \times 7,60$ м (обр. 4, 5, 7). До входа на пещерата при археологически разкопки е регистриран културен хоризонт с керамика и следи от огнище. Тук са намерени 7 сребърни драхми, сечени в Истрия и три римски републикански денара от I–II в. сл.Хр. Вдясно от пещерата е най-старателно изсеченото помещение в комплекса – дълбок елипсовиден в разрез и полуелипсовиден в план олтар с размери: шир. 5,15 м, дълб. 6,00 м, вис. 2,00–3,20 м, чийто под е идеално подравнен (обр. 7, 8). В подножието му скалната пътека е уширена и така е оформена своеобразна площадка. Под нея се разкрива дълбока около 15 м бездна, която достига до нивото на сухоречието. Точно на това място, в резултат на многовековни жертвоприношения от площадката пред олтара на скалния храм, се е натрупал културен пласт с диаметър около 22 м и дълб. между 1,70 м (до скалата) и 3,30 м (до реката). На това място е правен археологически сондаж (обр. 8). Вероятно първоначално голямата пещера „Баджалията“ (обр. 5) е възприемана като неръкотворен божествен храм, където са извършвани култови действия и мистерии. В най-ранния културен слой в подножието на светилището се открива керамика и сечива от каменно-медната и късната бронзова епохи, което предполага сакрализирането на това място още в праисторически времена. Трябва да се отбележи, че първото стационарно селище в района, разположено само на 2 км западно по посока на с. Васил Левски, също се датира от каменно-медната епоха.

Резултатите от стратиграфското археологическо проучване на културните напластявания в подножието на „Баджалията“ разкриват топографска приемственост в култовото осмисляне на тази забележителна природна даденост. Първите обитатели от епохата на енеолита са открили и натоварили това място със сакралност, но с края на тяхната цивилизация, в продължение на три хилядолетия, скалите и пещерите са изпаднали в забвение. Единични керамични фрагменти и бронзови накити пред-

полагат преоткриването му през късната бронзова епоха. Но неговото истинско културно усвояване се отнася към VI-V в. пр.Хр. Долината по средното русло на р. Табан е осмислена отново като священо място от траките, които слагат началото на истинско скално култово строителство. Най-многобройните артефакти са от

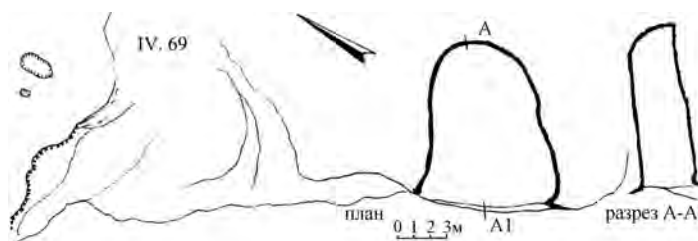
халщата, елинизма и латена (обр. 9а-г) като халщадската керамика представлява около 90% от керамичния ансамбъл. Забележително е наличието на елинистически чернолакови съдове и амфори (някои с печати – обр. 9в,г) от егейския басейн. Горните хоризонти са наситени с римска керамика, която се датира в границите II-IV в. (обр. 9д,е). В културните напластявания са открити още латенски фибули, фрагменти от тракийски накити (две гривни) и много монети, сред които обולי на Филип II Македонски (359-336 г. Пр.Хр.), драхми и тетрадрахми на Александър III Македонски (336-323 пр.Хр.), Лизимах (321-281 г. пр.Хр.), Селевк (312-280 г. пр.Хр.), тракийски имитации на драхмите на Александър Македонски, монети на Одесос (IV-III в. пр.Хр.), римски републикански денари от I-II в. сл.Хр. и римски императорски монети от III-IV в. сл.Хр., като най-късни са екземпляри, сечени при император Валент (364-378) (обр. 6).

б. Скалният трон (обр. 4, 10).

В подножието, на около 50 м северо-западно от „Баджалията“, има голям скален блок с размери 4,40 × 4,10, издигащ се на около 2,00 м над съвременния терен. Вероятно още в праисторически времена е откъртен от скалния венец (забит е на дълб. около 4 м от съвременния терен), който още в древността е допълнително обработен. Изсечен е под формата на трон, със седалка вис. 0,37 м, шир. 0,60 м и облегалка вис. 0,70 м. Тронът е в пряка визуална връзка с

олтара на светилището. На 32 м пред него са регистрирани културните наслоявания в подножието на „Баджалията“. При проучване около трона са открити фибула и монета на император Елгалбал (218-222 г. сл.Хр.)

в. Скалната култова площадка (обр. 4, 11). На 220 м югозападно от „Баджалията“, върху левия бряг на сухоречието, който е бордиран от втори варовиков венец с естествени пещери и навеси. От него към сухоречието е надвиснала носообразна скала висока 13 м. Нейният връх е старателно изсечен и идеално подравнен (обр. 13). Така е формирана площадка с трапецовидна форма, ориентирана приблизително по посоките на света с макс. дълж. 4,10 м и макс. шир. 2,70 м. По средата прецизно е изсечен дълбок жлеб с шир. 0,15 м и дълб. 0,40 м. Ориентиран е север – юг с 8° отклонение на запад. В центъра на жлеба допълнително е вкопано гнездо, вероятно за закотвяне на дървена подпора. От площадката се разкрива широка панорама и се установява пряка визуална връзка с олтара на „Баджалията“, трона, могилния некропол на върха върху високото плато край пътя Силистра – Варна и третия скалния венец в североизточна посока. Върху последния е проучена четвърта стационарна археологическа структура.

г. Скална култова яма (обр. 4, 12). Намира се на 150 м североизточно от Баджалията и е разположена над малка пещера. От входа на пещерата по изсечени в скалата стъпала се достига до неголяма скална площадка, която е допълнително заравнена. Върху нея, точно над пещерата, е изсечена скална яма с правоъгълно гърло с размери $1,25 \times 1,00$ м. Ориентирана е по посоките на света, като по-дългата страна е с ос север – юг с отклонение 10° на изток. Дъното е на дълб. 1,20 м и е с размери $0,95 \times 0,75$ м. На 5 м югоизточно от ямата има четири по-малки ями, в които навярно е била закотвена дървена конструкция. В подножието на скалния венец е регистрирано старателно изсичане на площадка, но вероятно строителните работи не са завършени. В плиткия културен хоризонт около ямата са намерени фибула, апликация и украса от колчан за лък.

IV. 68. Скалното светилище „Киринджика“ до с. Поп Русаново, Силистренско (обр. 2, 13)

Литература: Атанасов 2006, 2–32; Атанасов 2010, 219–240; Атанасов 2015а, 15–24.

На 2,5 км южно от „Баджалията“, върху десния бряг на р. Табан, е разположена голяма естествена пещера, наречена „Киринджика“ (обр. 2, 15). Под внушителен скален навес в основата на карстов венец се намира обширно помещение с размери около $9 \times 7 \times 4,5$ м. На 1,05 м над пода, в източната половина, е оформена правоъгълна площадка с размери $4,10 \times 2,80$ м. Ориентирана е по посоките на света, като дългата страна е с посока север – юг с отклонение от 12° на изток. Край западната периферия е врязан жлеб с шир. 0,24 м и дълб. 0,08 м. В центъра на северозападната част на площадката се забелязват петна, измазани с жълта глина, които са силно опалени.

Вдясно от площадката, в подножието на източната стена на скалния венец, старателно е изсечена полукръгла, арковидно оформена в долния край ниша-ол-

тар с шир. 2,30 м, дълб. 1,30 м и вис. 1,85 м. Ориентирана е на изток с малко отклонение около 10° на север (обр. 15).

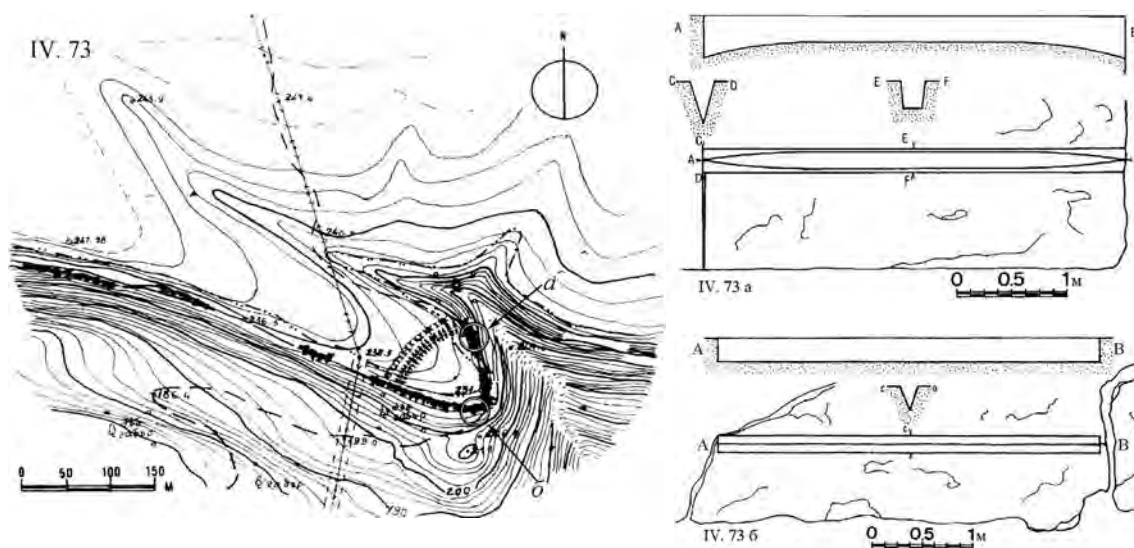
Вдясно над олтара на ръба на скалния венец започва трета скална структура от самия връх на платото. По дълга тясна наклонена галерия $0,90 \times 0,80$ м с дълж. 6,50 м се достига до вертикална шахта с дълб. 5,50 м. Тя се спуска в естествен пещерен лабиринт, където най-обширната и подходяща за обитаване е югозападна част. Тук се намира широк отвор към сухоречието, а до него върху северната стена е изсечена малка аркирана ниша-олтар с размери $0,40 \times 0,18 \times 0,48$ м.

В подножието на скалния венец над брега на сухоречието е регистриран културен пласт наситен с керамика, която подобно на „Баджалията“ се датира от VII–V в. пр.Хр. до III–IV в. сл.Хр. (обр. 14). Особено изобилна е керамиката на брега на сухоречието, където частично са разкрити зидове от сграда, издигнати от ломени камъни на спойка от глина. Над светилището е проучена раннохристиянска църква от втората половина на IV в. (обр. 22).

IV. 69. Скалното светилище до с. Кутловица, Силистренско (обр. 2, 16)

Литература: Атанасов 2006, 2–32; Атанасов 2010, 219–240.

На 3 км южно от „Киринджика“ и 1,5 км източно от с. Кутловица е регистрирано най-южното скално светилище по р. Табан (обр. 19). Върху десния бряг на сухоречието се издига внушителна естествена скална арка (мост) с отвор $5,5 \times 2,4$ м. Носообразната скала над нея, с размери около 18×8 м, е подравнена чрез изсичане като в източния край са вдълбани една до друга две ями. Едната е овална с размери $0,40 \times 0,28 \times 0,50$ м, а втората е коритообразна с размери $1,40 \times 1,00 \times 0,60$ м. На около 25 м южно от арката има естествена скална кухня, която е дооформена в полуелипсоиден в план олтар с размери $7,60 \times 9,10 \times 3,10$ м. Ориентиран е на изток с отклонение около 12° на север. Подобно на останалите светилища и тук в подножието на скалите е открита тракийска и антична керамика, но за разлика от

„Баджалията“ и „Кириджика“ фрагментните са малко и липсва отчетлив културен хоризонт.

IV. 70. Скалното светилище до с. Васил Левски, Силистренско (обр. 2, 17)

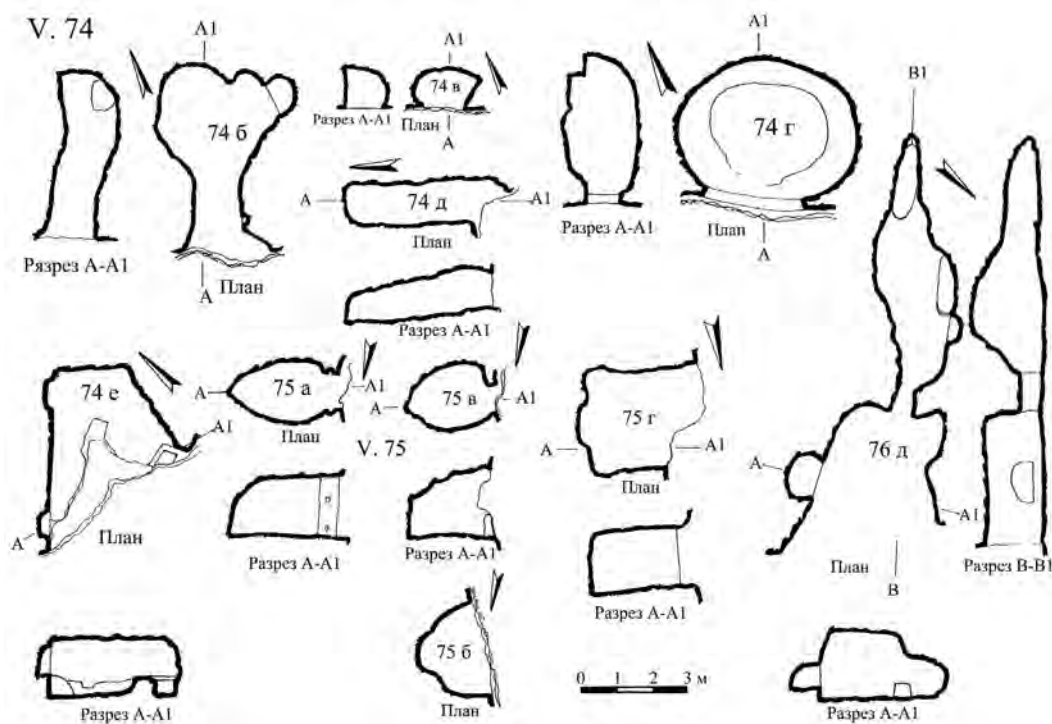
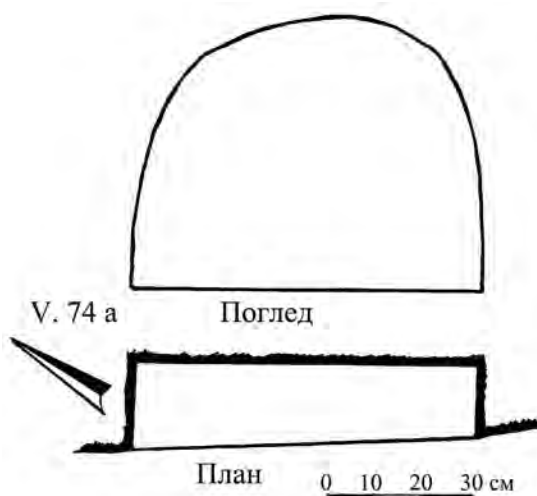
Литература: Атанасов 2006, 2–32; Атанасов 2010, 219–240.

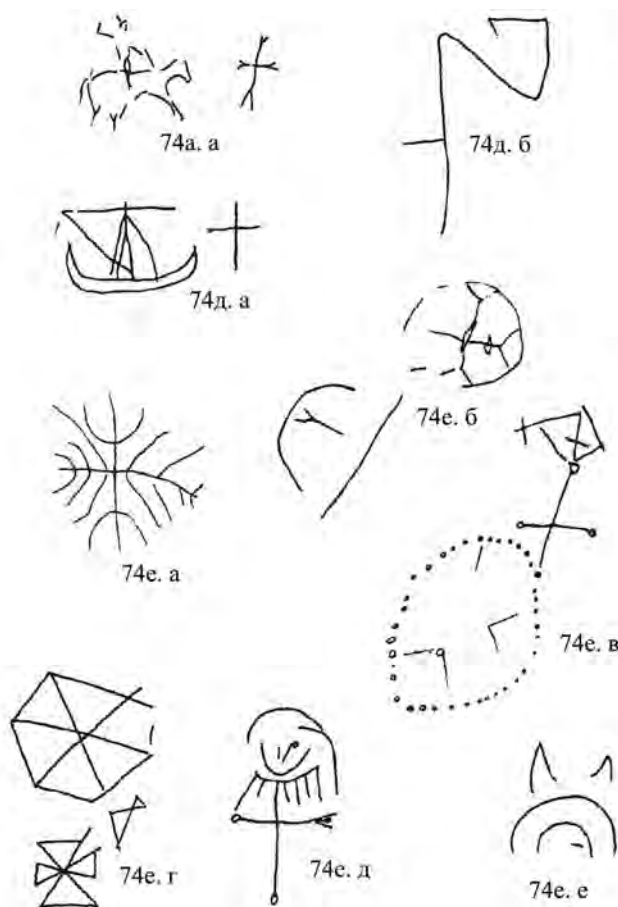
Намира се на около 3 км северно от „Баджалията“. Както другите три, е разположено на десния бряг на сухоречието Табан. Много атрактивна природна структура, наподобяваща средновековен скален замък, която е пригодена за светилище. За целта пет естествени скални кухини по фасадата на скалния венец са дооформени чрез изсичане като култови ниши.

IV. 71. Скалното светилище до с. Войново, Силистренско (обр. 2, 18)

Литература: Атанасов 2006, 2–32; Атанасов 2010, 219–240.

Това е най-северното светилище в скалния култов комплекс, разположено върху десния бряг на сухоречието Табан, на 7 км северно от „Баджалията“. Вляво от оформен от природата голям скален

навес, на недостъпна височина, се намира естествена пещера със следи от изкуствена обработка, ориентирана на изток. В подножието ѝ са открити фрагменти от тракийска керамика, работена на ръка и на гърнчарско колело. За сега не са открити фрагменти от елинистични и римски съдове.

IV. 72. Скалното светилище до с. Руйно, Силистренско (табл. I, обр. 19)

Литература: Атанасов 2007а, 4–8; Атанасов 2010, 219–240.

Към скалния култов център по р. Табан може да се причисли условно скалното светилище до с. Руйно, община Дулово. То се намира на около 35 км югозападно от „Баджалията“, върху десния бряг на сухоречието Сребреница и в западното подножие на средновековната крепост „Аязмото“. При

проучването на крепостта се откриха фрагменти от елинистични амфори, тракийска керамика, а наблизо иманяри са намерили съкровище със сребърни елинистични монети, сред които доминират драхмите на гр. Истрия. На 3 км южно от светилището през 2001–2003 г. бе регистриран и частично проучен голям тракийски могилен некропол с около 200 трупоиизгаряния и тракийско селище на север от него. Светилището включва естествена пещера, а вляво от нея е изсечена арковидна ниша, ориентирана на изток с шир. 3,10 м, дълб. 0,90 и вис. 3,80 м. Около входа на пещерата се откриват фрагменти тракийска керамика, но изявен културен пласт липсва.

IV. 73. Скалното светилище в м. Отлубурун до с. Храбово, Добричко (табл. I, обр. 20)

Литература: Торбатов 2004, 79, обр. 3, 4.

Тук липсва пещерно образование, но на върха на скалния венец са документирани две скални структури. Първата се намира до североизточния ъгъл на тракийското укрепление ползвано през античността в неговия интериор. Това е старателно оформена хоризонтална площадка, ориентирана север–юг, като северният ѝ край достига до ръба на варовиковата скала. Приблизително в средата ѝ е вдълбан жлеб с дълж. 3,83 м и трапецовидно сечение с подравнено дъно с

шир. при основата 16 см, в горния край – 23 см и дълб. 25 см. Напречно на южния край, между жлеба и ръба на скалата от изток, е врязан отвесен канал с шир. 0,5 см. В северното подножие е открита тракийска керамика от халщата и латена и един характерен фрагмент от късната бронзова епоха.

V. Колонията по сухоречието Канагьол – средновековната р. Дристра и съседните сухоречия Сенебир, Табан и Чаирлък (табл. I, обр. 65)

V. 74. Обители в подножието на ранносредновековната крепост Скала (обр. 65, 111)

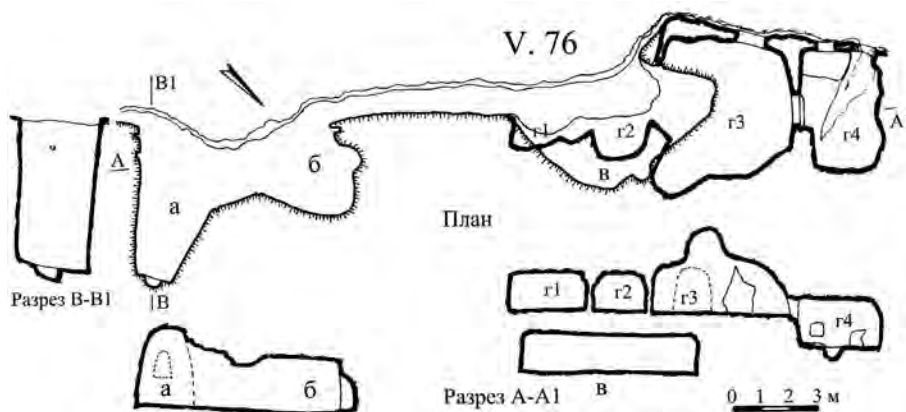
Литература: Атанасов 1993, 122–126, 135–136, обр. 2. 1–6, табл. I.

а. Апсида на църква (обр. 67). В югозападното подножие на скалния венец, обрамчващ крепостта от югозапад, на около 1,20 м над околния терен, старателно е изсечена аркирана плоскодънна ниша. Ориентирана е на Ю/ с шир. 0,72 м, вис. 0,58 м и дълб. 0,18–0,20 м. Вероятно олтарна ниша на разрушена църква в подножието на крепостта.

б. Килия (обр. 111). Намира се в източния край на скалния венец под укреплението на недостъпна височина. Представлява естествена пещера с неправилна форма и следи от изкуствена дообработка. При входа са вдълбани жлебове. В североизточния ъгъл е оформена полукръгла ниша на 0,95 м над пода с шир. 1,00 м, дълб. 0,60 м, вис. 0,55 м. Размери на килията: дълж. 4,80 м, шир. 3,40 м, вис. 1,45 м.

в. Килия (обр. 111). Намира се в същия скален венец, източно от килия **б**. Има неправилна форма със следи от изкуствена обработка. Южната половина е срутена. Размери: 1,75 м, дълб. 1,00 м, вис. 1,20 м. *Графит.* Върху северната стена с тъпо острие е изчертан конник (дълж. 6,6 см, вис. 6,4 см) с вдигната лява ръка. Пред коня кръст с разклонени краища (*V.74a.a*).

г. Скално помещение (обр. 111). Вдълбано е по средата на скалния венец на вис. 15 м. Това е най-старателно изсеченото помещение под крепостта. Има елипсоидна форма с дълж. 4,95 м, шир. 3,90 м и вис. 2,05 м. Край стената старателно е оформена скамейка с шир. 0,55 м–0,85 м, вис. 0,50 м.

д. Скално помещение (обр. 111). Разположено е в югозападната част на скалния венец. Представлява хоризонтална галерия с дълж. 4,10 м, шир. 1,10 м, вис. 1,00 м. *Графити.* а. Върху източната стена е изчертан кораб (дълж. 8,4 см, вис. 4,8 см) с ладиевидно корито и силно издигнати нос и кърма, висока мачта с напречна рея и такелаж (*V.74д.а, обр. 80*). б. Върху тавана на помещението е вдълбан знак със сложна форма и размери 9 × 12 см (*V.74д.б, обр. 102*).

е. Крипта. Изсечена е върху десния бряг на Канагьол, на 1,5 км северно от крепостта Скала. Цялата югоизточна половина на помещението е унищожена от взрив. Върху северната стена на 0,55 м над пода е вдълбана трапецовидна ниша с шир. 0,65 м, дълб. 0,30 м и вис. 0,80 м. По пода личат следите на две гробни камери. Едната е в южната половина на помещението. Запазена е източната ѝ част с шир. 0,45 м и дълб. 0,40 м. По периферията има жлеб за капак с шир. 0,10 м и дълб. 0,07 м. Следите на втората гробна камера с шир. 0,45 м се долавят в източната половина на пода. Според И. Харизанов от село Скала, през 1959 г. при разкриването на кариера той лично взривил криптата, която била дълга около 8 м и върху пода личали общо 4 старателно вдълбани гробни камери. Входът е бил от юг, като пред него са били изсечени три стъпала. Вдясно от входа, срещу сега съществуващата ниша, е имало втора, малко по-голяма. В момента криптата е с размери: зап. дълж. 4,90 м, шир. 2,00–3,50 м, вис. 1,58 м. *Графити.* В подножието на криптата има малка естествена пещера без видими следи от изкуствена дообработка. При входа са врязани десетина графита (*V.74а-е*), като преобладават кръстовете – **а.** разцъфнали кръстовете, **б.** кръстовете, вписани в кръг, **в.** латински кръстовете, **г.** малтийски кръстовете. Освен кръстовете има няколко знака – **з.** „двойна брадва“, **д.** „Разпятие“ (?), **е.** човешка глава с рога (Пр. Мойсей?).

V. 75. Скални килии източно от с. Секулово (обр. 65)

Литература: Атанасов 1993, 140, обр. 2, 7–10.

Това е групата от 4 килии, оформени върху десния бряг на Канагьол на около 4 км северно от крепостта при с. Скала.

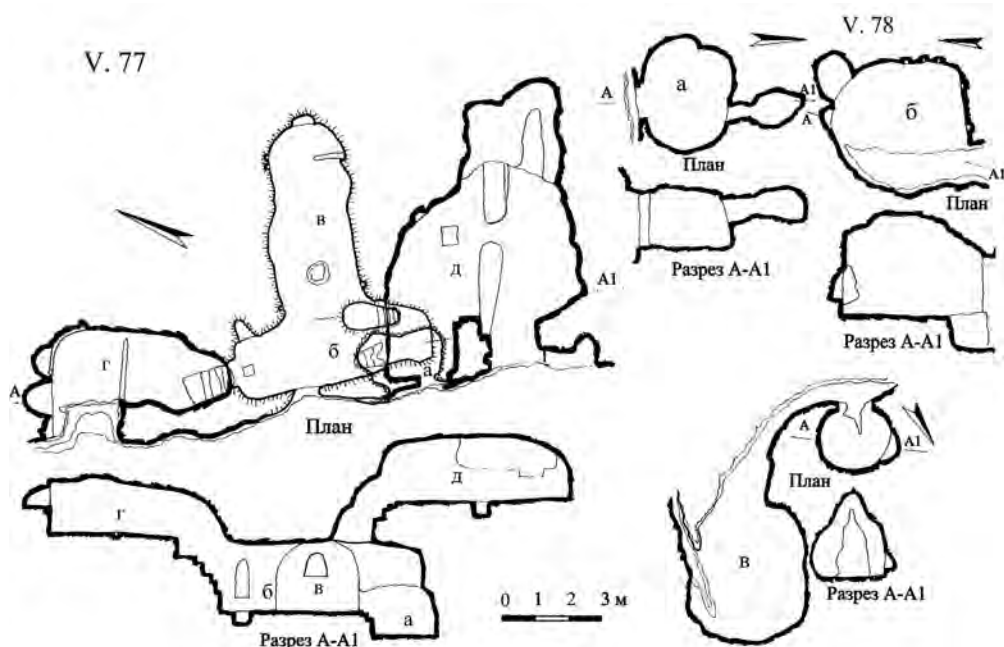
а. Килия. Намира се на недостъпна вис. 9 м над терена. Старателно изсечена с елипсоидна форма, а при входа са вдълбани жлебове за закрепване на врата. Размери: дълж. 2,60 м, шир. 1,55 м, вис. 1,60 м.

б. Килия. Това помещение също е взривено в края на 50-те години на ХХ в. Според И. Харизанов е било най-голямото и най-старателно оформеното в скита под Секулово. Впрочем това е видно и сега от запазената след взрива източна половина. Запазени размери: дълж. 2,60 м, шир. 1,55 м. Таванът е изцяло срутен и височината не може да се измери.

в. Килия. Намира се под килия 75 б. Има елипсоидна форма и наподобява твърде много килия № 38. Размери: дълж. 2,20 м, шир. 1,70 м, вис. 1,00–1,70 м.

г. Килия. Съседна е на килия 75 в. Има правоъгълен план с грубо изсечени стени. Размери: дълж. 3,10 м, шир. 2,60 м, вис. 1,70 м. *Графити.* Върху южната и източната стена: **а.** кръст в кръг **б.** знак с тройно разклонение при върха. **в.** пентаграма.

V. 76. Скален скит „Хайдушките къщи“ южно от с. Върбино (обр. 65, 68, табл. V.3)

Литература: Атанасов 1993, 137–138, обр. 2. 11.

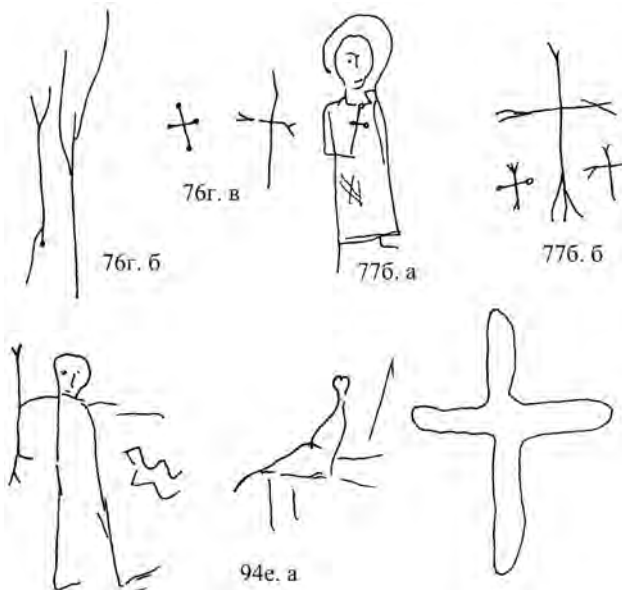
Намира се върху левия бряг на Канагьол и включва църква, крипта и различни по размери помещения, свързани в единен комплекс.

а. Църквата (обр. 686). Оформена е в най-южната част на манастирския комплекс. Има трапецовиден план с равно изсечени стени и под, а таванът наподобява свод. Върху стеснената източна стена на 0,98 м над пода е вдълбана полукръгла аркирана олтарна ниша с шир. 0,70 м и вис. 0,30 м. При входа, върху пода и стените, има жлебове за закрепване на врата. Размери на църквата: дълж. 4,90 м, шир. 1,25–2,55 м, вис. 2,65 м.

б. Помещение (трапезария?). Северозападно от църквата, на нейното ниво, е оформено обширно помещение (дълж. 3,20 м, шир. 2,90 м, вис. 1,70 м). По средата на западната стена е изсечена полукръгла ниша с шир. 1,05 м, дълб. 0,45 м и вис. 1,10 м. Северната стена е била допълнително градена, за което съдим по запазените в скалата жлебове. Не е изключено това да е общата трапезария.

в. Помещение. Западно от т. нар. „трапезария“, по пътечка дълга 6,5 м, се стига до второ обширно помещение, оформено на нивото на църквата. Има неправилна форма и размери: дълж. 5,20 м, шир. 2,90–3,90 м, вис. 1,30 м.

Над това отделение се намират още 4 помещения, които съставляват втория етаж на комплекса.

г. *Килии*. Крайните две източни помещения са сравнително малки, но тук има срутване, което затруднява реконструирането на плана им. Северозападно от тях, на същото ниво, е разположено най-голямото помещение в скита (манастира). Има неправилна форма с размери: дълж. 4,90 м, шир. 4,50 м, вис. 1,55–2,70 м. В южната стена има отвор с неправилна форма широк 0,95 м и висок 1,55 м. Най-старателно е оформена източната половина, където е изсечена трапецовидна ниша със сводест таван. Размери: дълж. 1,50 м, шир. 1,10–1,60 м, вис. 1,50–1,70 м. Върху северната стена е оформен правоъгълен отвор 1,00 × 0,62 м, чрез който се осъществява достъпът до най-северното помещение в скита. То е с 0,95 м под нивото на съседните помещения. Има правоъгълен план с размери: дълж. 3,90 м, шир. 2,30–2,70 м, вис. 1,55 м. В южната стена е изсечен квадратен прозорец 0,60 × 0,60 м. До него има цепнатина в скалата и естествен отвор с шир. 0,50 м. Пред прозореца се издига малка площадка с вис. 0,15 м. При вратата и прозореца са вдълбани жлебове. *Графити (V.66,в)*. **а.** До трапецовидната ниша на голямото помещение от втория етаж е рамкирано поле, в което са врязани няколко кирилски букви. Запазена е само **Н**; **б.** Върху най-южната килия на втория етаж са изчертани два знака – вертикални линии с разклонени краища; **в.** До знаците са изчертани кръстове с точковидни и разклонени краища. Под разглежданото помещение има голяма естествена пещера.

д. Крипта. Разположена е в естествена пещера на 20 м южно от църквата. Има неправилна форма с размери: дълж. 3,90 м, шир. 3,40 м, вис. 1,85 м. По средата на южната стена, на 0,30 м над пода, има полукръгла ниша с диаметър 1,30 м и вис. 0,70 м. По средата на източната стена, пред малък отвор 0,55/0,40 м, започва обширно помещение с неправилна форма и размери: дълж. 5,40 м, шир. 2,20 м, максимална вис. 2,10 м. Върху северната стена, на 1,10 м над пода, е изсечена полукръгла ниша с диаметър 0,65 м. На пода са вдълбани две гробни камери. Тази в дъното на помещението има издължена елипсовидна форма с размери: дълж. 2,05 м, шир. 0,55 м, дълб. 0,20 м. Втората е под нишата на северната стена, има същата форма и размери: дълж. 1,65 м, шир. 0,45 м, дълб. 0,30 м.

V. 77. Скален манастир „Върбенските пещери“ (обр. 65, 113)

Литература: Атанасов 1993, 138–139, обр. 4. 12.

На десния бряг на Канагьол, на 3,5 км източно от с. Върбино, Дуловско и на 2,5 км северно от скита „Хайдушките къщи“. До манастирът се достига по тясна пътечка и изсечени в скалата стъпала.

а. Предверие. През вход широк 1,45 м се влиза в малко помещение с дълж. 1,95 м, шир. 1,45 м и вис. 1,50 м. В северната му стена са оформени три стъпала и отвор широк 0,65 м. Чрез него се осъществява достъпът до най-комуникативното помещение в комплекса – коридора.

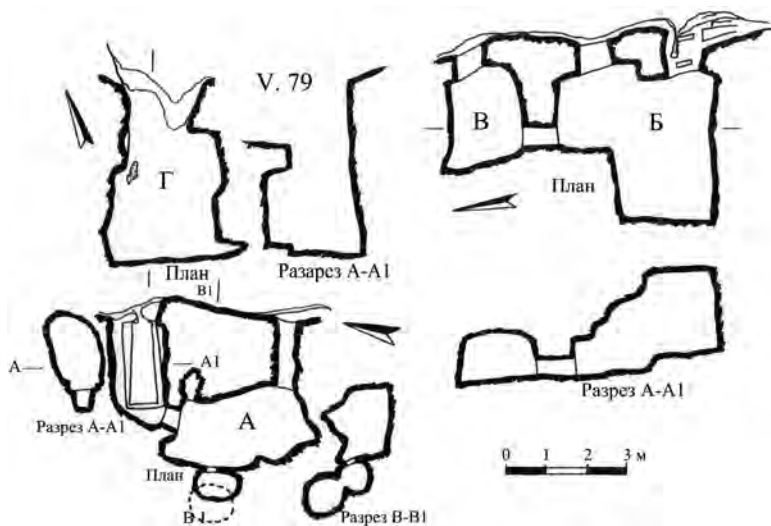
б. Коридор. Той има издължен правоъгълен план със закръглени ъгли и размери: дълж. 5,80 м, шир. 2,00 м и вис. 2,05 м. Северно от коридора, на същото ниво, в източна посока се развива наосът на скалната църква.

в. Църква. Тя има силно издължен еднокорабен план с равно изсечен под и грубо дообработени стени и сводест таван. Най-старателно е оформена аркираната олтарна ниша по средата на източната стена, повдигната на 0,90 м над пода (обр. 113б). Има полукръгла форма с размери: шир. 0,70 м, дълб. 0,25 м, вис. 1,15 м. На 1,00 м западно от олтарната ниша, върху пода на църквата е вдълбан напречен

жлеб за монтиране на олтарна преграда (дървена?) с шир. 0,16 м и дълб. 0,09 м. Над него са оформени и жлеbove върху стените. При входа на църквата също се забелязват жлеbove – вероятно за прикрепване на врата. Върху тавана в западната половина на наоса е оформена грубо малка кръгла ниша, имитираща купол. Северно от входа на църквата, на 0,35 м над пода на коридора, е оформена аркирана ниша с размери: шир. 0,50 м, дълб. 0,70 м, вис. 0,90 м. Срещу нея в пода е вдълбана правоъгълна дупка 0,25 × 0,30 × 0,30 м. В северния край на коридора започва тунелест отвор, по който чрез 6 стъпала се преодолява вис. 2,30 м и се достига до най-северното помещение на комплекса.

г. *Игуменарница (?)*. Тук стените и подът са сравнително най-добре подравнени. Размери: дълж. 5,10 м, шир. 2,05 м, вис. 1,54 м. В северната стена са вдълбани две полукръгли аркирани ниши. Източната е на 1,20 м над пода с шир. 0,95 м, дълб. 0,50 м и вис. 0,30 м. Западната е на 1,00 м над пода с шир. 1,00 м, дълб. 0,80 м, вис. 0,45 м. Североизточният ъгъл на помещението е дъговидно извит.

Тук на 0,60 м над пода е изсечен плитък жлеб, в който е бил прикрепван плот с шир. 1,15 м. Източната половина на южната стена е срутена и сегана нейно място има обширен отвор. В югозападния ъгъл преди срутването е имало оформен прозорец, за който съдим по жлебовете върху стената. По средата на пода е вдълбан

напречен жлеб, в който навярно е била поставена паянтова преграда. Върху тавана в южната половина на коридора е изсечен правоъгълен отвор с окръглени ъгли, който отвежда в горния манастирски етаж, където се намира криптата.

д. *Крипта*. Това е естествена пещера със следи от допълнителна обработка. Има неправилна форма и размери: дълж. 8,40 м, шир. 5,60 м, вис. 1,95 м. Най-старателно е оформена западната стена, където са изсечени два прозореца. Северният е на 0,60 м над пода и е с размери: шир. 0,70 м, вис. 1,00 м, дълб. 0,50 м. Пиластър, широк 1,40 м, го разграничава от южния прозорец. Той е широк 1,28 м и висок 1,50 м. Старателно вдълбаните жлеbove по страниците на прозорците загатват, че са били затваряни с дървени капаці. Върху югоизточната стена на помещението, на 0,35 м над пода, е оформена малка полукръгла ниша е шир. 0,40 м, дълб. 0,35 м и вис. 0,40 м. Пред нея върху пода е изсечено правоъгълно коритце с дълж. 0,45 м, шир. 0,35 м, дълб. 0,40 м. Освен него, в пода на помещението са вдълбани и 4 гробни камери, в момента силно обрушени. Най-южната е с дълж. 2,55 м, шир. 0,65 м, дълб. 0,45 м. Източно от нея е оформена втора с дълж. 1,80 м, шир. 0,75 м и дълб. 0,35 м. Третата гробна камера е вдълбана в ниската ниша, разположена в югоизточния ъгъл на помещението и има размери: дълж. 1,75 м шир. 0,70 м, дълб. 0,25 м.

Графити. а. Върху западната стена на коридора – фигурата на светец-мъченик в цял ръст. Главата е оброчена с нимб, облечен е в дълъг хитон, а в дясната ръка държи пред гърдите кръст; *б (V.77a.б)* – до светеца, равнораменен кръст с разклонени краища, а в долните междурамия са вдълбани други два малки кръста; *в.* Срещу входа към манастира – стъпален Голготски кръст с триъгълно уширени краища, широко контуриран.

V. 78. Килии до „Върбинските пещери“ (обр. 65, 113а)

Литература: Атанасов 1993, 140, обр. 4. 13–15.

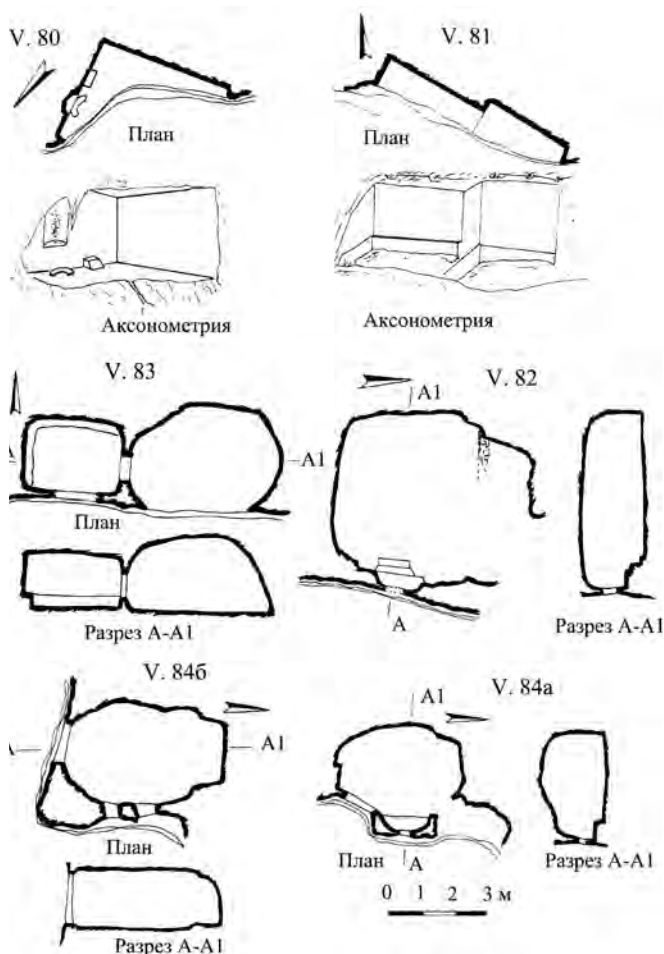
В непосредствена близост северно от манастира, в същия скален венец, са оформени три килии.

Килия а. Лесно достъпна, с неправилна форма, но с твърде старателно изсечени стени. При входа се забелязват жлебове. В северната стена, на 1,10 м над пода, има естествена ниша, силно издължена. Размери на килията: дълж. 2,20 м, шир. 3,25 м, вис. 1,65 м.

Килия б. Намира се под гореописаната килия. Има неправилна форма с размери: дълж. 3,90 м, шир. 3,60 м, вис. 2,40–2,80 м. Най-много следи от човешка обработка има върху югоизточния ъгъл, където са вдълбани 6 жлеба. В североизточния ъгъл са изсечени две ниши. По-голямата е естествена, а по-плитката е вдълбана на 0,40 м над пода. Има полукръгла форма с

размери: шир. 0,50 м, дълб. 0,25 м, вис. 0,85 м.

Килия в. Тя е най-северното помещение в скита, разположено до естествена пещера, до която се стига по скален процеп висок 14 м. Има елипсовидна форма и се отличава със старателна обработка. Размери: дълж. 1,75 м, шир. 2,00 м, вис. 2,45 м. Върху западната стена, на 0,20 м над пода, е вдълбана полуцилиндрична ниша с шир. 0,80 м, дълб. 0,25 м, вис. 0,38 м.

V. 79. Килии северозападно от „Върбенските пещери“ (обр. 65, 110)

Литература: Атанасов 1993, 140–141, обр. 4. 16.

Разположени са върху северния бряг на сухоречието

Канагьол на около 1,5 км североизточно от с. Върбино и на около 4 км северно от манастира „Върбенски пещери“. В голям скален венец има десетки естествени пещери с различни размери, четири от които са дообработени и превърнати в монашески обители.

а. Килия. Входът към най-южната килия (А) се намира на платото над скалния венец. По тясна пътечка и процеп в скалата широк 0,40 м се влиза в малка килия с неправилна четириъгълна форма с дълж. 3,20 м, шир. 1,70 м и вис. 1,00–1,40 м. По-старателно подравнени, чрез дообработка и изсичане, са източната и южната стени. До северозападния ъгъл, на 0,60 м над пода, има ниша, която е дообработена естествена кухня 0,85 × 0,55 × 0,75 м. Тя е свързана с друга куполообразна кухня във височина. По средата на северната стена старателно оформен аркиран вход 0,50 × 0,45 м, който отвежда в малка крипта.

б. Крипта. Това е дообработена естествена ниша с размери 2,50 × 1,40 × 1,95 м. В пода е вдълбана трапецовидна гробна камера, ориентирана запад-изток, с дълж. 2,10 м, шир. 0,50–0,55 м и дълб. 0,50 м.

На около 150 м северно от килията с крипта в съседния скален венец има още три килии. Подходът към тях е чрез изсечени в скалата стълби.

в. Килия. През вход широк 0,95 м се влиза в обширна правоъгълна килия (Б) 3,50 × 2,50 м. Височината не може да се определи, защото от тавана са се срутили камъни. Оригиналният таван е частично запазен край западната стена с вис. 1,25 м над пода. В северната ѝ половина е оформен анекс с правоъгълна форма и размери 1,95 × 1,60 × 0,95 м. В неговата източна стена има прозорец 0,70 × 2,20 м. В северозападния ъгъл по изсечен в скалата тунел с размери: 0,45 × 1,00 × 0,40 м се влиза в килия (В).

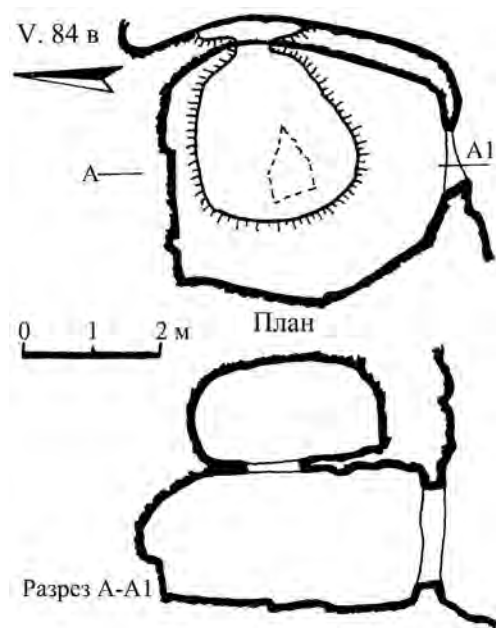
г. Килия. Тя е с неправилна правоъгълна форма и размери 2,40 × 1,70 × 1,05 м. По-старателно е оформена източната половина, където има прозорец 0,80 × 0,90 м.

д. Килия. На около 40 м в северна посока, в същия скален венец, има още една, труднодостъпна килия (Г). Тя е с неправилна четириъгълна форма и размери: дълж. 3,20 м., шир. 2,70 м и вис. 2,10 м. До входа, на 1,10 м над пода, е изсечена плитка ниша 0,50 × 0,40 м. Близко до нея, в североизточния ъгъл на килията, е вдълбано в пода огнище с неправилна форма. Скалата тук е силно обгоряла, а стените и таванът са опушени.

V. 80. Скална църква „Белбер канара“ до с. Цар Асен, Силистренско (обр. 65, 69а.б, 115)

Литература: Атанасов 1984,91–92, табл. I.1.

Намира се на десния бряг на Канагьол в т.нар. „Белбер канара“, разположена срещу ранносредновековната крепост до с. Цар Асен. Югозападно от крепостта, върху десния бряг на Канагьол, е имало манастир, взривен при разкриване на кариера за камъни през 60-те години на XX в. Църквата „Белбер канара“ също е взривена от иманяри в средата на XX в., при което са отнесени напълно северната и западната ѝ стени и голяма част от тавана. Запазена е част от източната стена с полукръгла апсида и оформено предолтарно пространство, даващо основание да се твърди, че това е църква. Стените и таванът са до такава степен изгледени, че следите от длетото са едва доловими. Апсидата е вдигната на 0,55 м над

пода и е с размери: шир. 0,52 м, дълб. 0,22 м, вис. 0,55 м. Под олтарната ниша върху пода е вдълбана малка яма, оброчена със скален перваз – вероятно за депониране на мощи. Южно от нея е оформен малък пиластър. Размери на църквата: запазена дълж. 2,45 м, запазена шир. 2,20 м, вис. 2,00 м.

V. 81. Скални килии до „Белбер канара“ (обр. 65, 68в, 115)

Литература: Атанасов 1984, 92–93 табл. I.2

Разположени са на 50 м северно от църквата в същия скален венец. Това са две изсечени в скалата съседни помещения, размерите на които могат да се измерят само по дължина и са съответно 2,80 и 2,70 м. Освен изцяло запазените източни стени, са съхранени част от северната и южната сте-

ни. Южното помещение е с 0,10 м по-късо от северното, но с 0,55 м по-високо и с 0,70 м по-широко. Как е била изградена напълно липсващата западна половина и западната стена не можем да твърдим с положителност. Имаме податки за тавана, който навярно е бил гредова конструкция, фиксирана в нарочно вдълбаните жлеbove над източната стена.

V. 82. Скална църква в м. Геленджик до с. Алеково, Силистренско (обр. обр. 65, 115)

Литература: Атанасов 1984, 93, табл. II.1.

Намира се на около 600 м североизточно от „Белбер канара“ в суходоліе, западен ръкав на Канагьол. Вдълбана е върху десния бряг, в подножието на ранносредновековното землено укрепление от VIII–X в. (Рашев 1982, 14, 107, табл. XXXIII. 3, 4). Представлява дообработена естествена пещера с дълж. 4,60 м, шир. 4,00 м, вис. 1,65–1,80 м. Подът е подравнен, а таванът леко засводен. Върху източната половина, на 0,40 м над пода, е изсечена полукръгла ниша с шир. 1,30 м и дълб. 0,60 м. По-късно в дъното ѝ е избит неправилен четириъгълен отвор 0,55 × 0,45 м. Пред апсидната ниша са оформени две стъпала.

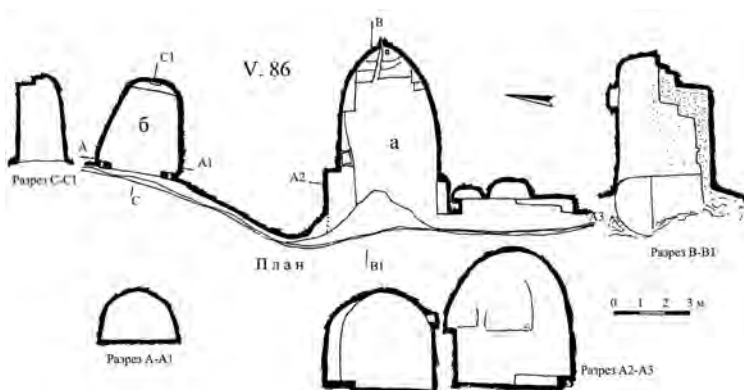
V. 83. Скални килии в м. Геленджик до с. Алеково (обр. 65, 115)

Литература: Атанасов 1984, 93, табл. II.2

Вдълбани са на срещуположния на църквата скалист бряг по Сухоречието, ръкав на Канагьол. На 5 м височина в скалния откос старателно е оформена правоъгълна килия с предверие и размери: дълж. 2,80 м, шир. 2,20 м, вис. 1,68 м. В южната стена е оформен прозорец 1,20 × 0,90 м с поглед към Сухоречието. Край северната и западната стена, на 0,70 м над пода, е оформена скамейка широка 0,30 м. В източната стена е изсечен правоъгълен отвор 0,80 × 0,70 м, чрез който се

осъществява връзката с предверието. Това всъщност е било втора килия с овален план, но южната ѝ стена е срутена. Размери: дълж. 4,35 м, шир. 3,00, вис. 2,10 м.

Източно от този обект е имало друга килия, но сега е почти заличена от взривове.

V. 84. Скален скит в м. Кокарджа до крепостта до с. Цар Асен (обр. 65, 114а, 115)

Литература: Атанасов 1984, 93–94, табл. II.3, III.

Скитът е оформен върху левия бряг на Канагьол, северно от крепостта при с. Цар Асен. Включва скален параклис и 5 килии

а. Скална църквица (параклис). Оформена е в скален венец на левия бряг на Канагьол. Има овален план с размери: дълж. 2,95 м, шир. 2,80 м, вис. 1,65–2,10 м. По средата, на източната стена на 0,30 м от пода, е изсечена полукръгла апсида с шир. 1,10 м и дълб. 0,60 м. В дъното ѝ вторично е избит отвор 0,30 × 0,25 м. Вдясно от апсидата е оформен правоъгълен прозорец 1,05 × 0,60 м. Влизало се е през вход от север, широк 0,55 м и висок 1,45 м.

б. Скална килия. Вдълбана е в скалния венец недалеч от параклиса. Представлява дообработена естествена пещера с размери: дълж. 5,10 м, шир. 3,20 м, вис. 1,70 м. В южната стена е изсечен правоъгълен прозорец 1,10 × 1,60 м, а в северната са вдълбани няколко жлеба. Достъпът до килията е ставал от изток по дървена стълба. За нея съдим по запазените в скалата жлеbove.

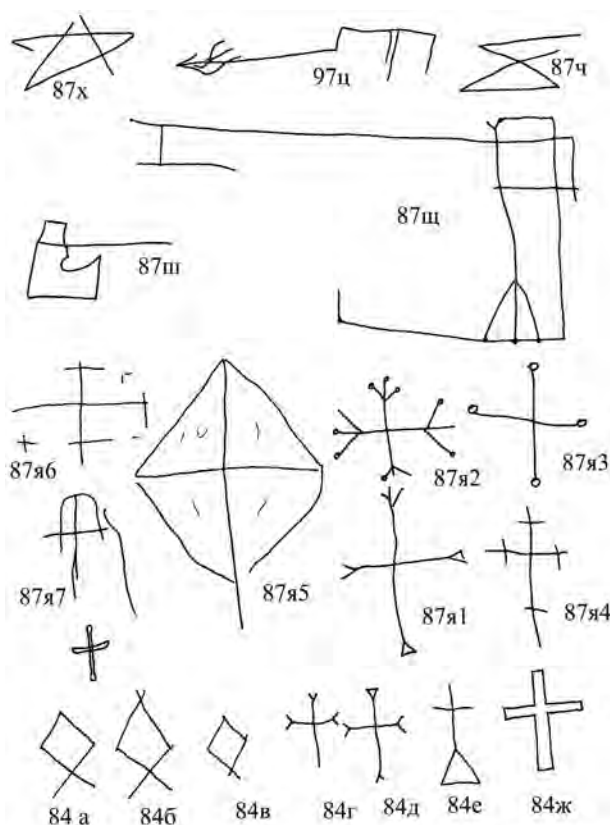
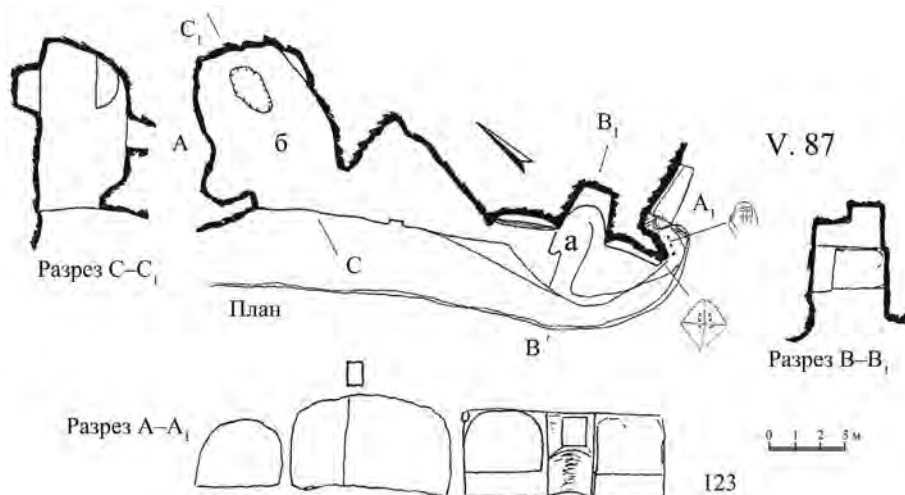
Северно от описаната килия е имало още една, в момента полуразрушена.

в. Скални килии. Това са две изкуствено дообработени пещери, разположени една над друга, долната е с размери: дълж. 4,30 м, шир. 4,25 м, вис. 1,75 м. Най-старателно е оформено пространството около входа и северната стена. Входът е от юг с размери: 0,95 × 1,40 м. Връзката между двата етажа се осъществява чрез триъгълен отвор, изсечен в тавана на долната килия. Горната килия има овален план и размери: дълж. 2,80 м, шир. 2,48 м, вис. 1,72 м. В северната стена има малко прозорче. Външната скала пред входа към първия етаж е дооформена и подравнена. Тук са врязани графити. *Графити (табл. V.84а.а-ж). а, б, в.* Над входа – три ромбоидни знака; *г-ж.* До знаците – 4 кръста с разклонени и триъгълни краища. Вляво от входа е рамкирано правоъгълно поле, в което са изписани полузаличени кирилски букви.

V. 85. Скална килия в м. Кокарджа до с. Цар Асен (обр. 65, 114б, 115)

Литература: Атанасов 1984, 94

Северно от гореописаните килии, в същия скален венец, има още едно полуразрушено помещение. Отчасти е запазен северозападният му ъгъл, където

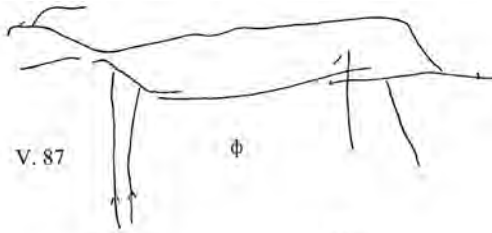
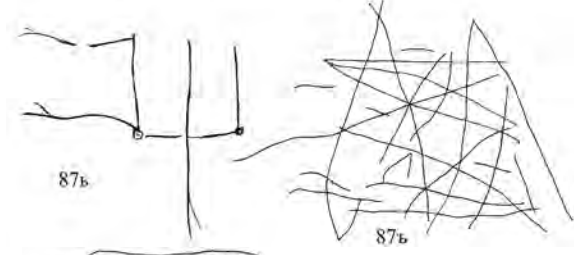
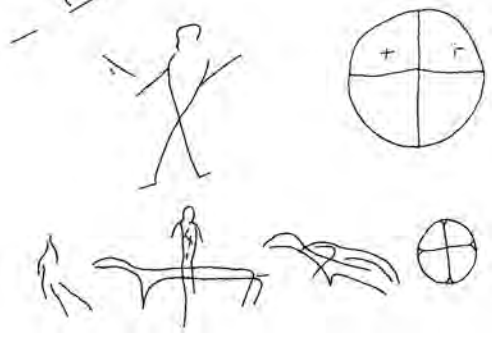
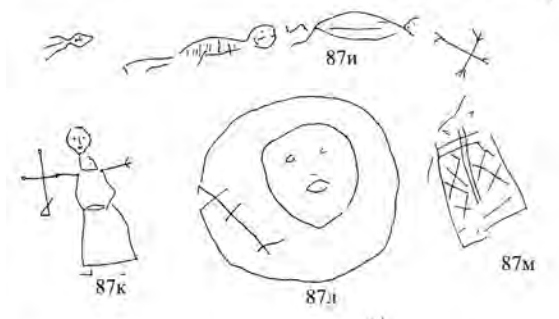
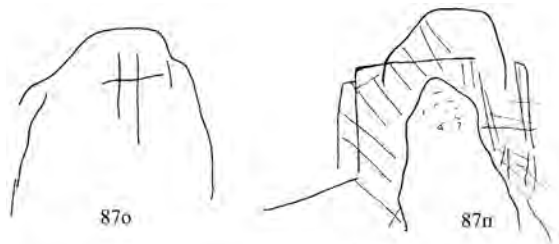
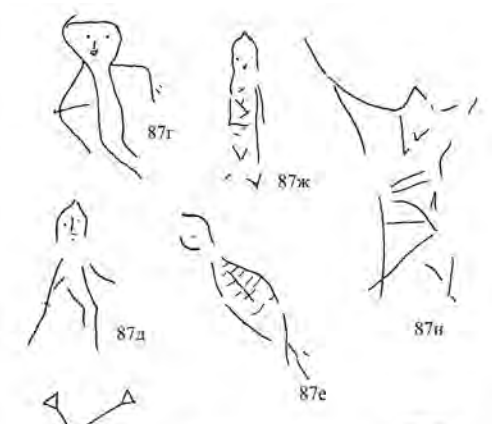
има малък прозорец и се долавя височината на килията, около 1,65 м. В пода е вдълбано огнище, при почистването на което се откриха дребни фрагменти ранносредновековна българска керамика. Срещу тази килия, върху десния бряг на Канагьол, има полувзривен скален венец, където също се забелязват следи от дообработени естествени скални помещения.

V. 86. Скален скит в м. Суха чешма до гр. Алфатар (обр. 65, 70, 71, табл.VI.1,2)

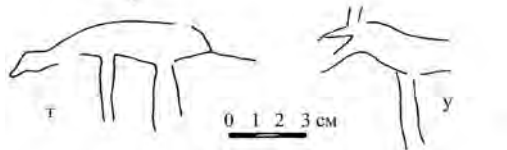
Литература: Атанасов 1984, 95, табл. IV; Атанасов 2007, 187, табл. XLVI. 122.

Намира се на 6 км северно от крепостта при с. Цар Асен, върху десния бряг на Канагьол срещу ранносредновековно селище/укрепление (?) от X в., в границите на късноантична крепост „Суха чешма“ от VI в., разположена на левия бряг на Канагьол.

а. Църква. Тя е много старателно изсечена с равни стени и сводест таван, известна като „Гаргешката църква“. Има правоъгълен план с размери: дълж. 6,45 м, шир. 3,15 м, вис. 3,60–3,90 м. В източната част наосът плавно се извива и придобива формата на апсида с шир. 2,90 м. В източната половина на сводестия таван е оформена кръгла ниша с диаметър 0,80 м. Западната половина на наоса е уширена с отстъпи. Вероятно каменоделците са се постарали да загатнат притвор, който в по-голямата си част е срутен. Стъпаловидно оформеният олтар, подготвени-

ОГНА
 ОАНЯ
 ПУМНИ
 ЛУЧЬ

те за вадене квадрати край северната стена, грапаво изсечените стени за разлика от свода, който е съвършено оформен, навеждат на мисълта, че храмът е недовършен или пък е допълнително уголемяван. Някакво събитие и в двата случая обаче е възпрепятствало довършителните работи. В потвърждение на това е и изкуствено обработената стена вдясно от църквата. Задълбано е пространство с шир. 4,30 м, дълб. 0,60 м и вис. 5,30 м. На 2,10 м над пода са полуоформени и две аркирани ниши. И тук в долния югоизточен ъгъл са подготвени за вадене квадрати.

б. Килия. На 6 м северно от църквата и на 7 м над терена се намира скална килия. Има трапецовиден план и сводест таван. Размери: дълж. 3,40 м, шир. 4,75–3,00 м, вис. 1,40–1,85 м. При източната стена на 0,65 м над пода старателно е оформена ниша с шир. 1,7 м и дълб. 0,20 м. Достъпът до килията и връзката ѝ с църквата се е осъществявал с дървена стълба и балкон пред килията. За съществуването им се съди по вдълбаните в скалата гнезда, служили за закотвяне на дървените конструкции. Върху източната стена на килията е вдълбан кръст.

в. Килии? На около 60 м северно от църквата, в същия скален венец, на недостъпна височина (около 10 м над терена) има две съседни изсичания в скалата, които, подобно на голямото помещение южно от църквата, са започнати, но недовършени килии (обр. 83).

V. 87. Скален скит в м. Суха чешма до гр. Алфатар (обр. 65, 70, 71, табл. VI.1,3)

Литература: Атанасов 1984, 95–96, табл. V–IX; Атанасов 1990, 93–213; Атанасов 2007, 187, табл. XLVI. 123, XLVIII. 123, XLIX. 123.

Намира се върху левия бряг на Канагьол, на около 800 м северно от „Гаргешката църква“. Оформени са църква и килия в трудно достъпен скален навес над коритото на ручей.

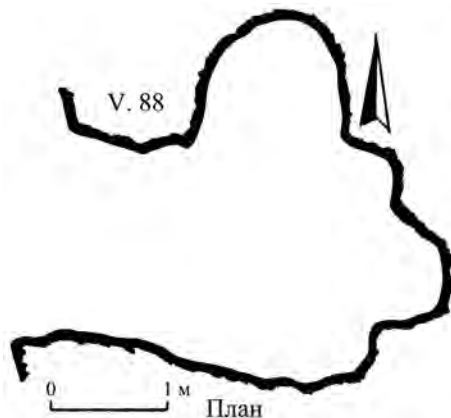
а. Църква. Вероятно е имала правоъгълен план, но западната ѝ част е изцяло срутена. Напълно е съхранена източната половина с дълбока трапецовидна олтарна ниша. Последната е с размери: шир. 1,25 м, дълб. 1,40 м, вис. 1,65 м. Олтарната маса е вдигната на 0,90 м над пода. Има дъговидно сечение, а в горната си част е аркирана. Вляво и вдясно от олтара скалата е подравнена, като на 0,60 м над пода са оформени плитки ниши с дълб. 0,22 м. От север и юг наосът е бил ограничен от паянтова конструкция, за каквато подсказват оформените по пода и тавана жлеbove. Върху малка продълговата площадка, успоредно край външната източна стена на църквата, старателно е изсечена трапецовидна гробна камера с полукръгла лежанка за главата (обр. 84в). Общата дължина с нишата за главата (около 28 × 29 см) е 1,77 м, ширината в западния край е 0,50 м, ширината в източния край около 0,40 м, а дълбочината е 0,38 м. Над нишата за главата е връзан равнораменен кръст с точки в края (обр. 91в).

б. Килия. Северозападно от църквата има естествена пещера. Тя е била дообработена и пригодена за килия (дълж. 3,80 м, шир. 2,30 м, вис. 1,60–2,30 м. Върху източната стена, на 1,40 м над пода, е изсечена полукръгла аркирана ниша с шир. 1,40 м, дълб. 0,22 м, вис. 0,55 м. Подобна ниша има в югозападния ъгъл на нивото на пода с размери: 0,44 × 0,15 × 0,25 м. В северната половина на помещението има огнище с елипсовидна форма и размери: дълж. 1,10 м, шир. 0,70 м, дълб. 0,60 м. В

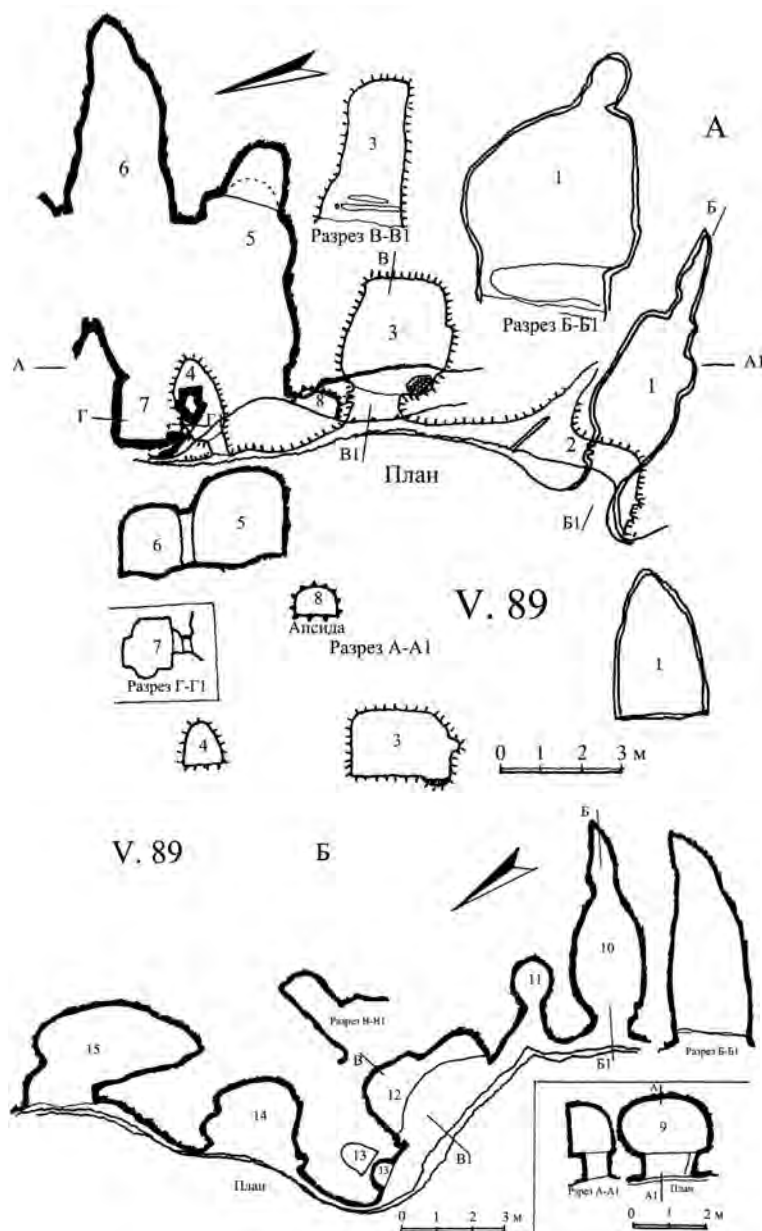
дъното му се откриват пепел, въглени и няколко фрагмента ранносредновековна керамика от X в. с вълнообразна връзана украса.

Графити. **а.** Конник вдясно от олтара (87а). Конят е в ход на дясно, а ездачът държи в ръката си копие с двурого знаме. Размери: 0,24 × 0,20 м; **б.** Два конника в единоборство с насочени един срещу друг копия (87б). Десният конник е заличен но е запазено копие с двурого знаме. Левият конник навярно е с островърх шлем и щит. Зад него схематично е представен трети ездач. Размери: 0,35 × 0,12 м; **в.** Конник, схематично представен вдясно от олтара (87в).

Около ездача – няколко руноподобни знака. Размери: 0,12 × 0,12 м; **г.** Човешко изображение, много схематично, с голяма глава и лък в дясната ръка (87г, обр. 99). Размери: 0,06 × 0,07 см; **д.** Воин-пешак, вероятно с шлем на главата, а в дясната ръка държи сабя или меч с кръстачка (87д); **е.** Човешко изображение, много схематично с елипсовидно тяло и елипсовидна глава (87е); **ж.** Човешко изображение (монах?), много схематично, с елипсовидно тяло и елипсовидна глава (87ж); **з.** Човешко изображение

(монах?), в цял ръст с молитвено разтворени ръце, широка дреха, пристегната в кръста (87з); **и.** Върху арката на олтара религиозна процесия от три човешки фигури след кръст с разклонени краища (87и); **к.** Човешко изображение (монах?), в цял ръст, гологлав, с кръст в дясната ръка, в дълга дреха, пристегната в кръста (87к); **л.** Глава на светец с кръгъл нимб, ръката, държаща двоен (патриаршески) кръст, е загатната (87л); **м.** Долната част на богата одежда с широк колан и лорус (епископ, цар?) (87м); **н.** Човешко изображение (монах?), в цял ръст с молитвено разтворени ръце, облечен в широка дреха, препасана в кръста и с островърха шапка (кукул) (табл. 87н); **о.** Схематично изрисувана куполна базилика с двоен кръст върху фасадата (87о, обр. 95); **п.** Църква в дясно от олтара, сравнително пропорционално предадени конструктивните особености на куполна базилика, защрихована фасада (87п, обр. 95); **р.** Надпис върху десния долен ъгъл на югоизточната стена на църквата (87р, обр. 103) – подравнено и рамкирано поле (9 × 9 см), в което е нанесен четириредов кирилски надпис. Първите две букви на горния ред са неясни, а следващите две вероятно са *Н* и *А*. На втория ред се долавят също четири букви, но първата и последната са спорни, докато втората и третата са *А* и *Н*. На третия ред по-ясно се четат съответно *ПУМН* и накрая *ЛУН* – съответно *ПУМНЛУН* (помилвай); **с.** Животно с издължено тяло и малки рога върху западната стена на килията; **т.** Животно – пропорционално начертана животинска фигура с наведена глава (87т); **у.** Животно върху западната стена на килията (87у). Запазена е само предната половина на тялото с къси рога; **ф.** Животно до килията – добре пропорционирано тяло, но е с дълги рога (87ф); **х.** Пентаграма върху тавана на църквата (87х); **ц.** Неясен знак, наподобяващ стрела или копие с правоъгълно уширен край (87ц); **ч.** Знак във форма на двойна брадва (87ч); **ш.** Брадва с широко лезвие и дръжка вляво от олтара (87ш); **щ.** Сложна геометрична фигура от пресичащи се под прав ъгъл черти (87щ); **ъ.** Композиция (лабиринт) – множество преплитащи се и пресичащи се линии върху тавана на църквата (87ъ, обр. 96); **ь.** Тризъбец с

две успоредни перпендикулярни линии, започващи от края на лявото острие (87ъ, обр. 101); ю. Дама (вавилон), изчертана с широки линии вдясно от олтара (обр. 100); **я1**. Кръст върху тавана на църквата с триъгълни и разклонени уширения в края на раменете (87я1, обр.91б); **я2**. Равнораменен кръст с тройно разклонени върхове, завършващи с точки (87я2); **я3**. Равнораменен кръст с точки в края на раменете (87я3); **я4**. Кръст с напречни части в края на раменете; **я5**. Кръст вписан в ромб, в междурамията следи от знаци (букви – може би IC XC NI KA?), които сега са полузаличени (87я5, обр. 91а); **я6**. Кръст с напречни части в края на раменете, а в междурамията 4 малки кръстчета (87я6); **я7**. Кръст с аркирано горно рамо; **я8**. Двоен (патриаршески) кръст с напречни части в края на хоризонталните рамене (87я7, обр. 91г).

V. 88. Килия северно от „Гаргешката църква“ до гр. Алфатар (обр. 65)

Публикувани в: Атанасов 1984, 94.

Разположена е на десния бряг на Канагьол и отстои на 2 км северно от скитовете в м. Суха чешма.

Представлява естествена пещера със следи от дообработване най-вече в източната част, където е оформена малка полукръгла ниша. Размери: дълж. 3,10 м, шир. 2,05 м, вис. 1,50–1,60 м.

V. 89. Скален манастир в м. Пенчов път до гр. Алфатар (обр. 65, 73)

Литература: Атанасов 2007, 187, табл. XLVII. 124.

На десния бряг на Канагьол на около 3,5 км източно от гр. Алфатар в скален венец. Една от най-големите скални монашески обители по Канагьол, включваща 15 помещения, разположени на три нива. Пригодени за обитаване са неголеми естествени пещери и скални навеси, като изкуствената дообработка е по-ограничена, в сравнение с повечето обители в тази колония. Обителта включва два сектора – А и Б, разположени в два съседни скални откоса. Представяме помещенията от юг на север, като започнем от южния сектор А.

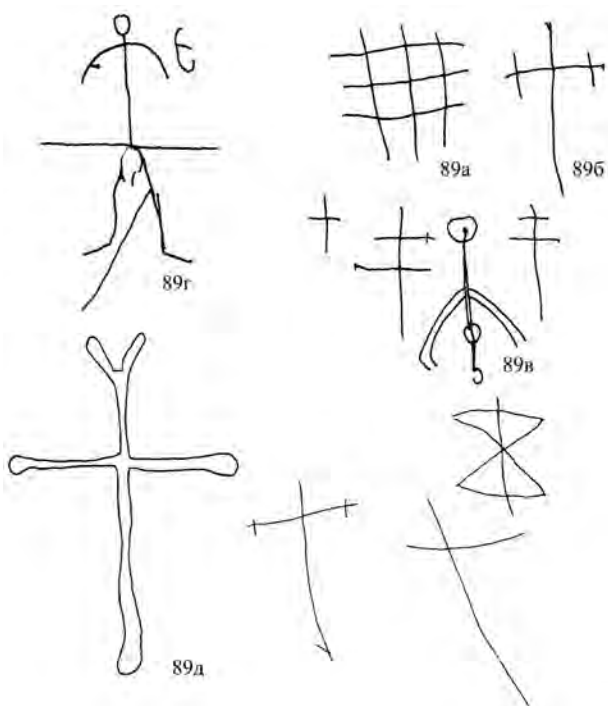
1. Помещение (крипта?). Тя е най-южното и най-достъпното помещение в обителта, защото е разположено в подножието на скалния венец. Представлява издължена естествена пещера с дълж. около 4,00 м, шир 2,10 м и вис. 3,70 м. Следи от изкуствена обработка има по северната и южната стени и най-вече при входа, където има жлеbove за закрепване на дървена врата. Върху пода се долавят слабо две полуразрушени гробни камери, ориентирани запад-изток. Върху южната стена при входа има множество графити, както и следи от кирилски надпис, но повечето са заличени вследствие изветряване на мекия варовик и съвременни механични повреди. В момента по-добре личат следните *графити*: **а**. Схематична човешка фигура долу вляво; **б**. Схематична човешка фигура, фланкирана от два кръста долу вдясно (обр. 92); **в**. Два руноподобни знака горе вляво; **г**. Две кирилски букви горе вдясно; **д**. Сложна композиция над буквите.

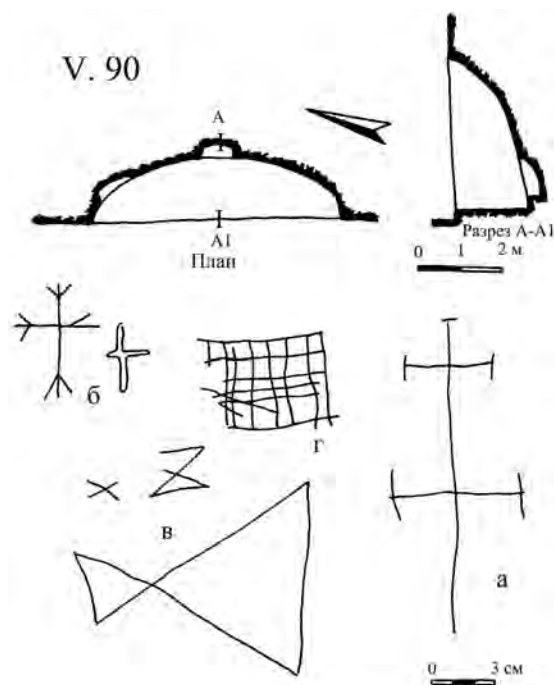
2. Помещение (килия № 1). На около 4 м над пода на криптата започва второто ниво, включващо 3 килии. Най-южната, частично разположена над криптата, е най-обезличена и представлява дообработена скална ниша с ширина около 3 м. Северната стена вероятно е била дървена, фиксирана в изсечени в скалата жлеbove.

3. Помещение (килия № 2). Намира се на 3,5 м северно от помещение № 2 и на същото ниво. Добре изсечена килия с дълж. 3,8 м, шир. 2,5 м и вис. 1,5 м. В югозападния ъгъл до входа е разчистено огнище. Самият вход е обрaмчен с жлеbove, в които е била прикрепена дървената каса на врата с шир. 1,5 м.

4. Помещение (килия № 3). На около 4 м северозападно от помещение № 3, на същото ниво. Тя е сред най-малките и представлява старателно дообработена естествена пещера с дълж. 1,80 м, шир. 1,05 м и вис. 1,05 м. До нея се достига по тесен проход с шир. 0,50 м, в който личат жлеbove за дървена врата.

5, 6, 7. Помещения (№ 5 – трапезария?, № 6 общомонашеско помещение – склад?, № 7 – килия № 4). Това е комплекс от две големи и едно по-малко по-

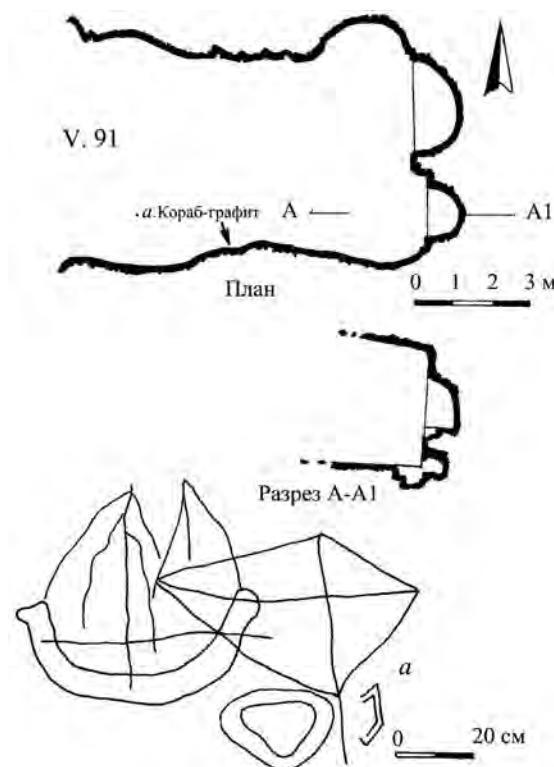

мещения. Преизползвана е обширна естествена пещера, която се намира над помещение № 4. Южният сектор под № 5 (трапезария с апсидна ниша?) е с дълж. 6,20 м, шир. около 2,5 м и вис. 2,30 м. По-старателно е изсечена източната стена, където е оформена трапецовидна аркирана ниша. Северният сектор (№ 6) е с дълж. 8,50 м, шир. 2,50 м, вис. 1,50 м. Отворен е в северна посока, където навярно е бил преграден със стена, за която съдим по жлебове в скалата. В западния ъгъл е обособено добре оформено помещение 1,40 × 1,30 × 1,30 м – килия № 4?. В южната стена е изсечено дълбоко шахтообразно прозорче 0,35 × 0,35 × 0,50 м. *Графити*: Върху лявата страница на прозорчето е изчертана решетка. При входа на южния сектор е връзан кръст.

8. Апсида. Вероятно е апсидата на срутена скална църква. Намира се между помещения № 3 и № 5. За плана на църквата можем само да предполагаме, защото е взривена пред 50-те години на ХХ в. Съхранената апсида е старателно оформена с правоъгълна форма, аркирана в горния край с шир. 0,91 м, вис. 0,63 м и дълбочина 0,45 м.

9. Помещение (килия № 5). Тази килия е над тези от третото ниво и е изолирано помещение.

Представлява старателно дообработена малка пещера с елипсовидна форма с дълж. 1,30 м, шир. 2,30 м и вис. 1,10 м. Входът от изток е грижливо изсечен в скалата с шир. 1,25 м, вис. 0,80 м и дълб. 0,30 м.

В съседния скален венец в северна посока, приблизително на нивото на помещения № 3 и № 4 има още 5 отделения на монашеската обител (сектор Б), които са дооформени естествени пещери.

10. Помещение (килия № 6). Най-южно помещение в сектор Б го определяме като килия. Има елипсовидна форма с дълж. около 3,00 м, шир. 1,90 м, вис. 2,00 м.

11. Помещение (килия № 7). Намира се в съседство, в северна посока от помещение № 10. Малка дообработена пещера с размери 1,20 × 0,90 × 0,90 м.

12. Помещение (килия № 8). В съседство с помещение № 11, респективно с килия № 7 на същото ниво. Обширна килия, която също е дообработена пещера с дълж. 3,30 м, шир. 2,00 м и вис. 1,10 м. Оформена е на 2 нива, западната половина срутена, а при входа жлеbove за монтиране на преграда и/или врата. *Графит.* Върху източната стена е връзан голям кръст с разклонени краища. *V.89a*.

13. Помещение (килия № 9). Непосредствено до помещение № 13, вляво от входа му, старателно е изсечена полукръгла аркирана ниша, ориентирана на изток с шир. 0,65 м, вис. 0,95 м и дълб. 0,60 м.

14. Помещение (килия № 10). На около 2,5 м североизточно от аркирана ниша № 8 като килия е пригодена дооформена естествена пещера с дълж. 2,45 м, шир. 2,40 м и вис. 1,60 м.

15. Помещение (Килия № 11). На около 5 м североизточно от помещение № 14. За килия е пригодена дооформена естествена пещера с неправилна форма с дълж. 4,10 м, шир. 2,70 м и вис. 1,70 м.

V. 90. Скит в м. Аладжова канара край гр. Алфатар (обр. 65, 74)

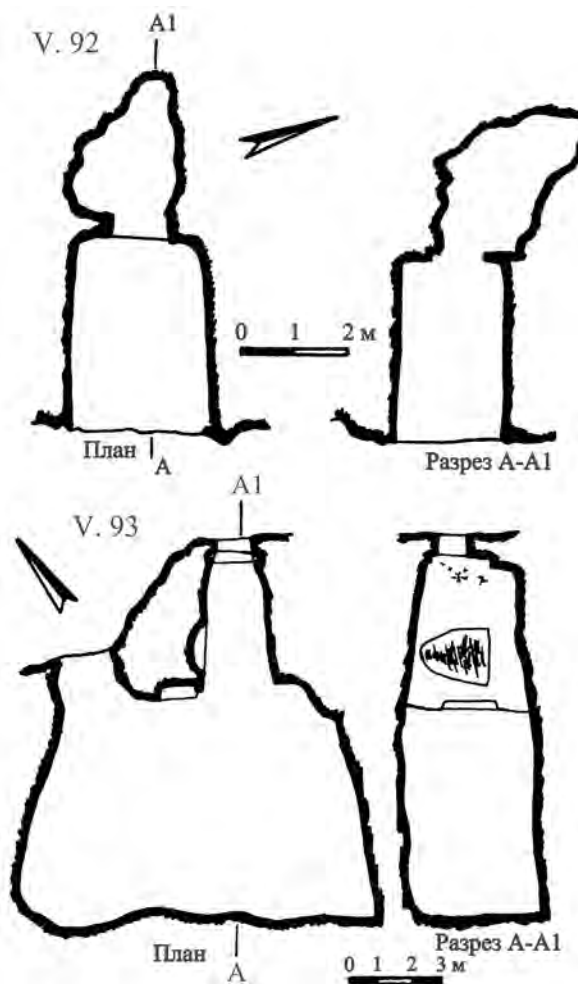
Литература: Атанасов 1989, 56, обр. 2в.

Намира се на 4 км североизточно от гр. Алфатар върху десния бряг на ръкав на Канагьол и включва килия и полуразрушена църква.

1. *Килия.* Това е естествена пещера с неправилна форма и размери: дълж. 7,10 м, шир. 4,30 м, вис. 2,30 м.

В югоизточния ъгъл има голямо уширение с овален план и следи от допълнителна обработка. В източната стена е изсечен пиластър широк 0,40 м с легенообразно коритце върху пода. *Графити.* *V. 90 a*. Над коритцето върху пиластъра – двоен (патриаршески) кръст. Върху източната стена: **б.** кръст с разклонени краища и кръстче; **в.** три знака във формата на три двойни брадви; **г.** правоъгълна рамка запълнена с черти, наподобяващи мрежа.

2. *Апсида на църква.* В същия скален венеца, на 11 м югоизточно от килията, старателно е изсечена дъговидна в план аркирана ниша, ориентирана на изток с отклонение на север. Шир. 3 м, дълб. 0,75 м и вис. 1,74 м. Над пода са изсечени две малки ниши – едната в центъра, втората в лявата периферия на апсидата,

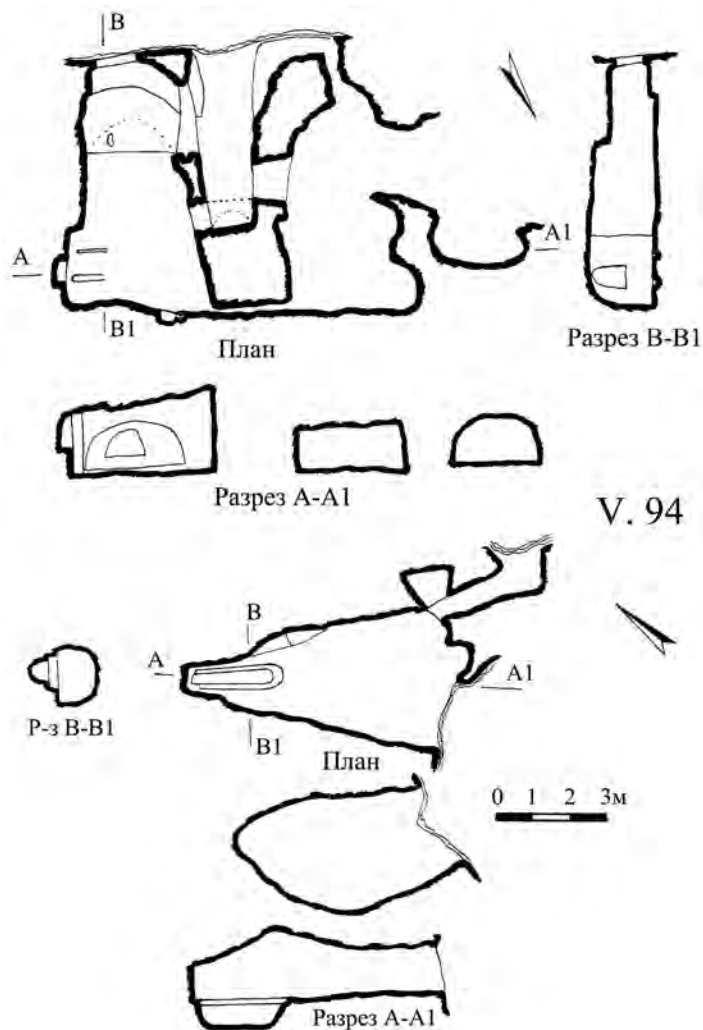

широки съответно 0,40 и 0,36 м. Църквата е разрушена при оформяне на кариера за вадене на камъни през втората половина на XX в.

V. 91. Скална църква и килия в м. Братила до гр. Алфатар (обр. 65, 75)

Литература: Атанасов 1989, 55, обр. 2а; Атанасов 2007, 188, 198, обр. 27.

а. Църква (обр. 75б). Представлява дооформена естествена пещера, разположена на десния бряг на Канагьол, под висока естествена скална колона, между гр. Алфатар и с. В. Левски. Ориентирана е запад – изток и има следните размери: дълж. 9,10 м, шир. 4,80–5,80 м, вис. при входа 4,60 м, а в източния край 1,60 м. Допълнителната обработка е най-вече при източната стена, където са оформени две полуцилиндрични ниши. Южната е изсечена на 1,00 м над пода с размери: шир. 1,20 м, дълб. 0,70 м, вис. 1,10 м. Северната ниша започва направо от пода с шир. 2,20 м, дълб. 1,10 м и вис. 1,75 м. Между тях е оформен пиластър с отстъпи, широк 0,50 м. Следи от изкуствена обработка има и върху северната стена, където са вдълбани ред жлеbove на 1,65 м над пода. *Графити:* V. 75. *а.* Кораб по средата на южната стена върху нарочно подравнено поле. Корабът е с високо ладиевидно корито, с извисени нос и кърма и високо вдигнати мачти с такелаж. Зад кърмата е врязан кръст, вписан в ромб.

ма и високо вдигнати мачти с такелаж. Зад кърмата е врязан кръст, вписан в ромб.

б. Килия (обр. 75а). На около 12 м западно от църквата, под втора висока естествена скална колона, има пещера с незначително следи от допълнителна обработка. Върху тавана е врязан равнораменен кръст.

V. 92. Килия в м. Събюва канара до гр. Алфатар (обр. 65, 112)

Литература: Атанасов 1989, 56–57, обр. 3б.

Разположена е на левия бряг на Канагьол, на около 8 км северно от гр. Алфатар. Намира се над голяма естествена пещера. Представлява много добре дооформена ес-

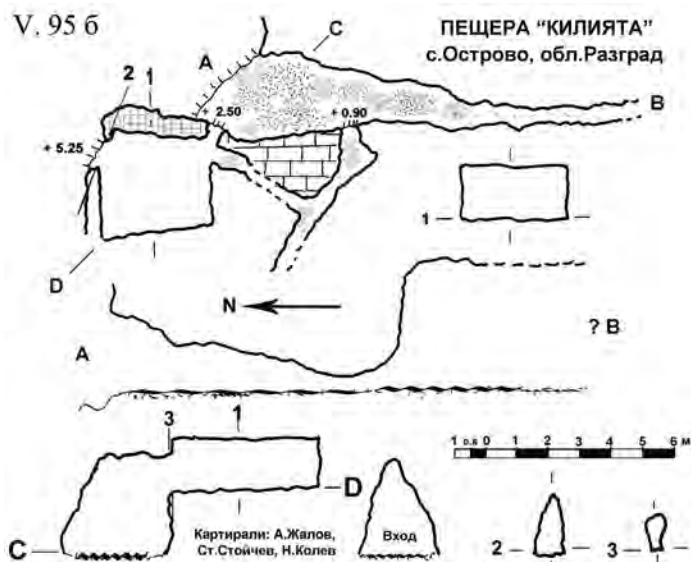
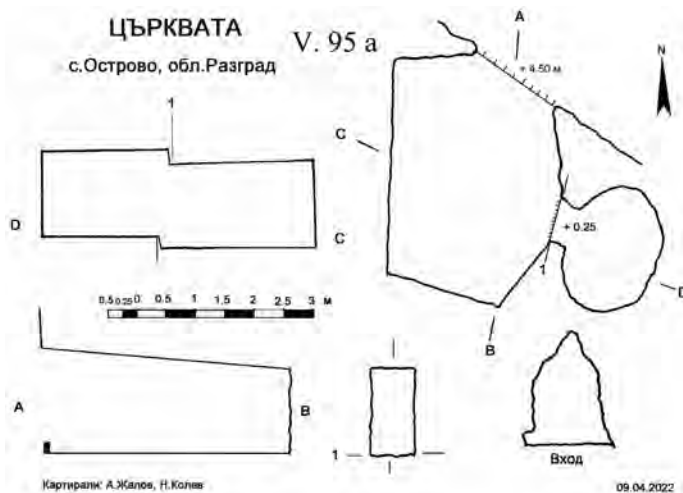
тествена ниша със старателно изсечени стени, таван и под. Размери: дълж. 3,30 м, шир. 2,05 м, вис. 1,80 м.

V. 93. Килия по сухоречието Табан, източно от м. Братила (обр. 65)

Литература: Атанасов 1989, 57, обр. 3а.

Намира се на 5 км източно от църквата в м. Братила, върху левия бряг на сухоречието Табан, приток на Канагьол. Килията е старателно оформена естествена пещера, разположена на недостъпна височина около 9 м над терена. Наподобява стая с равен под и леко наклонен таван. Размери: дълж. 5,30 м, шир. 3,55 м, вис. 1,95–2,20 м. Влиза се от юг през вход широк 0,92 м и висок 2,10 м. До него се е достигало по дървена стълба, за която съдим по запазените в скалата гнезда. В югозападния ъгъл на килията е изсечен коридор широк 1,10 м и дълъг 2,45 м. Таванът се снишава от север (1,95 м) на юг (1,60 м). В дъното на коридора е оформен прозорец на 0,95 м над пода с размери 0,48 × 0,51 м. Жлебовете в скалата загатват, че е бил затварян с дървен капак. Върху източната стена на коридора е изсечена аркирана ниша на 0,82 м над пода с размери: шир. 0,80 м, дълб. 0,12 м, вис. 0,95 м. Втора подобна ниша е оформена върху южната стена между входа и коридора. Вдигната е на 0,40 м над пода и е с размери: шир. 0,50 м, дълб. 0,24 м, вис. 0,75 м.

Графити. V. 93а, б. Кръстове върху северната стена на килията. Единият е с разклонени краища, а вторият е разнорамен.

V. 94. Скален скит в м. Аязмото до ранносредновековната крепост при с. Руйно, Дуловско (обр. 65, 76)

Литература: Атанасов 1991, 28–39.

Разположен е върху левия скалист бряг на сухоречието Сенебир (Сребреница), в подножието на ранносредновековна крепост „Аязмото“ (Рашев 1982, 143–144, табл. XLVIII. 1) от края на IX – началото на XI в. Състои се от църква и 4 килии.

а. Църква. Тя е дообработена естествена пещера с дълж. 6,35 м, шир. 3,80 м, вис. 2,05 м. Най-старателно е изсечена северната половина на източната стена, където е оформен олтарът. Представлява аркирана ниша, повдигната на 0,75 м над пода с размери: шир. 0,55 м, дълб. 0,30 м, вис. 0,85 м. Върху северната стена на 0,90 м над пода е оформена втора аркирана ниша. Южната половина на църквата се снишава и е със сводест таван висок 1,12 м. В южната стена има прозорец с неправилна форма 1,00x0,84 м. Пред него е оформена малка площадка на 0,12 м над пода. В западната стена има два отвора широки съответно 0,60 и 0,70 м. Жлебовете по страниците предполагат, че са били затваряни. Те отвеждат към нисък коридор с дълж. 4,90 м, шир. 1,40 м и вис. 1,20 м. Южната половина е със сводест таван.

б. Килия. Разположена е западно от коридора и до нея се достига през отвор широк 0,80 м. Има неправилна форма с размери: дълж. 3,20 м, шир. 2,55 м, вис. 1,25 м.

в. Килия. Западно от гореописаната килия е оформена втора. Има полукръгла форма с размери: дълж. 2,25 м, шир. 1,35 м, вис. 1,22 м. Жлебовете около входа подсказват, че е била преградена.

г. Крипта, обр. 76б. На 25 м западно от църквата, над естествена пещера, е оформено триъгълно помещение с размери: дълж. 6,85 м, шир. 3,60 м, вис. 1,95 м. Върху пода в северозападния ъгъл старателно е изсечена гробна камера. Размери: дълж. 2,10 м, шир. 0,30–0,42 м, дълб. 0,44–0,65 м. По периферията ѝ е оформен жлеб за поставяне на капак с шир. 0,10 м и вис. 0,12 м. В североизточния ъгъл на помещението се намира аркираният вход към коридор дълъг 3,10 м, широк 0,50–0,80 м, висок 1,55 м. Той извежда на малка площадка, през която се е влизало в помещението. Върху североизточната стена на коридора старателно е изсечена трапецовидна ниша на 0,22 м над пода. Размери: шир. 0,55–0,95 м, дълб. 0,75–1,00 м, вис. 1,10 м.

д. Килия. Западно от помещението с криптата е оформена килия. Това е дообработена естествена пещера с размери: дълж. 5,10 м, шир. 3,10 м, вис. 1,65 м.

е. Килия. На 3 км североизточно от крепостта „Аязмото“ се намира крепостта „Картал кале“, датирана към края на IX – началото на XI в. (Рашев 1982, 142–143, табл. XLVII. 3; Атанасов 2014а, 551–585). В подножието ѝ, върху десния скалист бряг на сухоречието Сребреница, има естествена пещера със следи от дообработване с дълж. 11 м, шир. 4,50 м и вис. 3,10 м. Върху източната стена има графити. *Графити.* *а.* схематизирано изображение на човек в цял ръст; *б.* условно изображение на конник с копие.

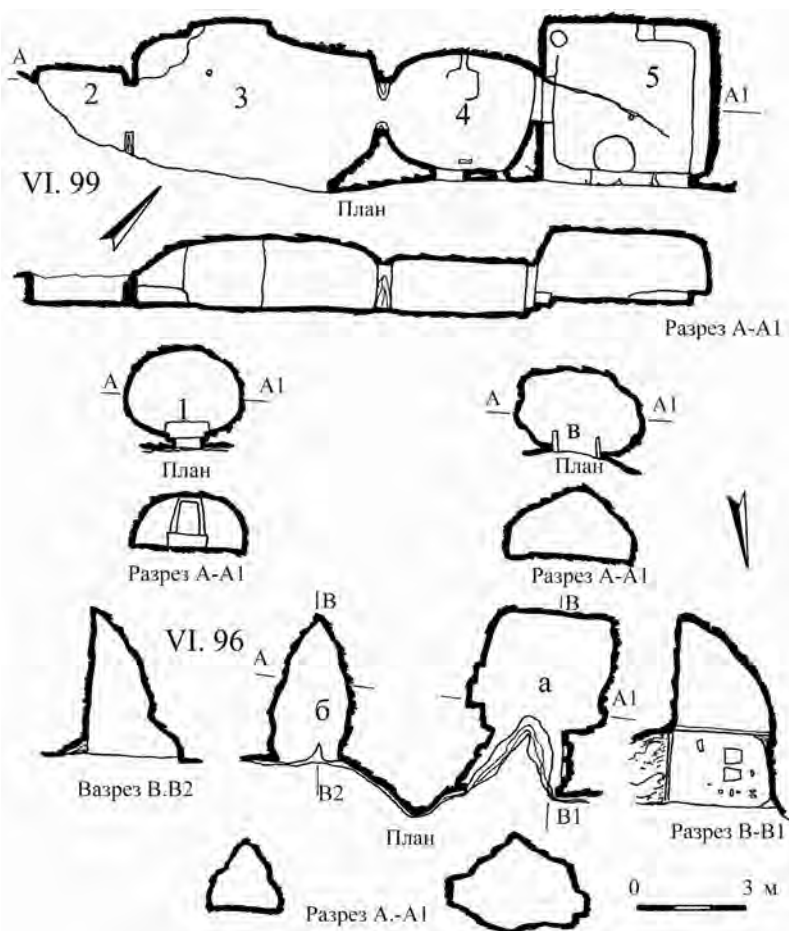
V. 95. Скален манастир (скит) край с. Острово, Разградско (обр. 65, 77)

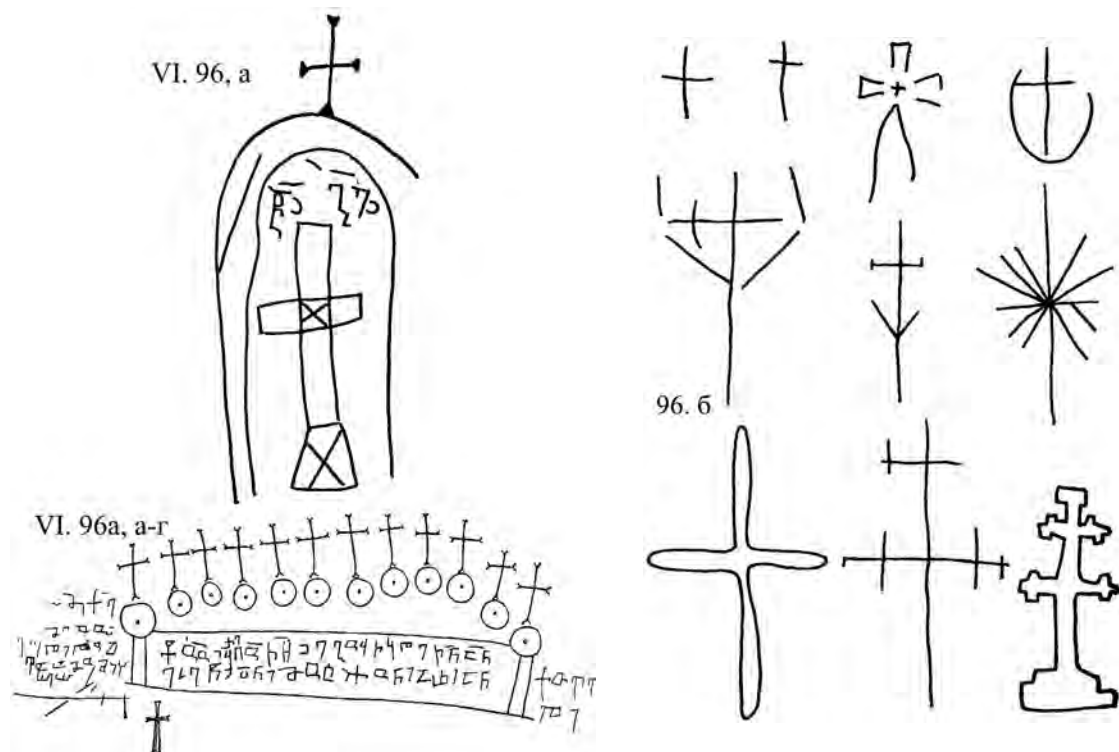
Литература: Атанасов, Жалов 2023 (под печат).

Регистриран през пролетта на 2022 г. на територията на ДЛС „Воден-Ири Хисар“. На левия бряг река на р. Чаирлък до силен карстов извор, в скален венец с дължина около 500 м на нивото на терена, са документирани три съседни естествени пещери с входове, ориентирани на североизток. В тях са намерени няколко фрагмента строителна и битова керамика, които условно могат да се отнесат към праисторията (енеолит) и тракийската епоха. Има незначителни следи от изкуствена обработка.

Над тях на височина 4–5 м в същия скален венец над първата и втората пещера (от изток на запад) старателно са оформени 2 помещения – църква и килия.

а. Църква. Намира се по средата в скалния венец на около 4,50 м над терена. Тя е приблизително петоголъно помещение със старателно изсечени под, стени и таван с вис. 1,50–1,60 м. Ориентирана е по посоките на света, като наосът е по-широк (максимално около 4,20 м) отколкото дълъг (около 2,90–3,00 м). В средата на източната стена е оформен входът към апсидата, с правоъгълна форма с ширина около 0,85–0,90 м и височина 1,50 м, като стената между тях е средно около 0,40 м. Апсидата, ориентирана на изток с малко отклонение на юг, е вдигната с едно стъпало около 0,15–0,25 м. Изсечена е по-старателно от наоса с елипсовидна форма с ширина 2,15 м, дълбочина 1,62 м и височина около 1,40–1,50 м. На около 1,5 м от северозападния ъгъл се намира входът с приблизително триъгълна форма, широк в основата около 1,50–1,70 м и висок около 2,05–2,20 м с праг висок около 0,30 м. По двете страници на входа са оформени във височина легла за дървена каса за врата широки съответно около 0,10 м (дясното) и 0,16 м (лявото) и дълбоки около 0,05 м. Лявото е съхранено на височина 1,17 м под тавана, а дясното на 0,80 м. В горния край имат правоъгълни уширения около 0,28 × 0,20 м и дълбоки съответно 0,07 и 0,17 м. На 0,06 м от вертикалното легло на дясната страница има Г-образно легло високо 0,25 м, широко 0,10 м и дълбоко 0,07 м, като горната хаста е потъсна (около 0,07 м). Противоположно върху лявата страница на вратата има оформена малка

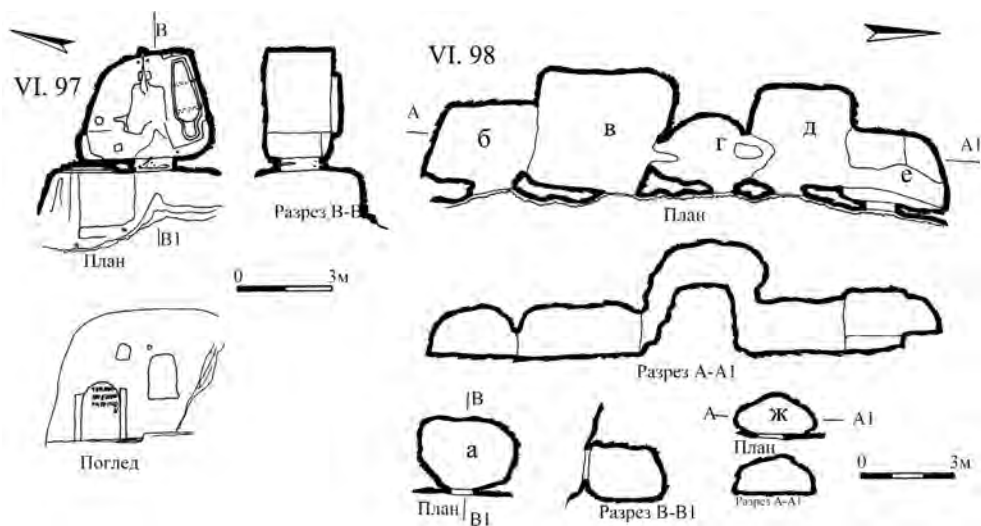
кръгла дупка. Предполагаме, че става въпрос за „заклучващ“ дървен механизъм, състоящ се от дървена греди дълга около 1,10 м със сечение (или диаметър) около 0,07 м, която се спуска по Г-образното легло и се закотвя в кръглата дупка на срещуположната страница. Източната стена на наоса е двойно скосена, откъдето се получава приблизително петоъгълната форма, като югоизточната и североизточната са дълги около 1,50–1,55 м. *Графит. а.* Върху дясната страница на входа между наоса и апсидата е врязан кръст с триъгълно разклонени краища, но не е изключено да е нанесен последните десетилетия по стари контури.

б. Килията. Тя се намира източно от църквата в същия скален венец на около 5,20 м над околния терен, над най-източната от трите пещери, с която е свързана в североизточния ъгъл чрез естествен наклонен отвор, широк и висок около 0,50–0,60 м. Килията е сравнително старателно изсечено правоъгълно помещение, ориентирано по посоките на света, с дължина (север–юг) 3,75 м, ширина (запад–изток) около 2,85–2,95 м и височина 1,64 м. Входът, с приблизително триъгълна форма, е в северната стена до североизточния ъгъл на помещението, с ширина около 1,00 м и височина 1,45 м. Пред него има малка хоризонтирана площадка *Графит.* Върху източната стена до входа е врязан кръст с леко разклонени краища висок около 0,14 м.

Скалният венец, в който са пещерите, е с дължина около 500 м и е разположен над малка рекичка, захранвана от водите на естествен извор, намиращ се в непосредствена близост. Това вероятно е една от основните причини за наличието на скални килии в този венец.

VI. Колонията скални обители по Провадийска река

VI. 96. Килии на Саръкая при гр. Провадия (обр. 116, 127)

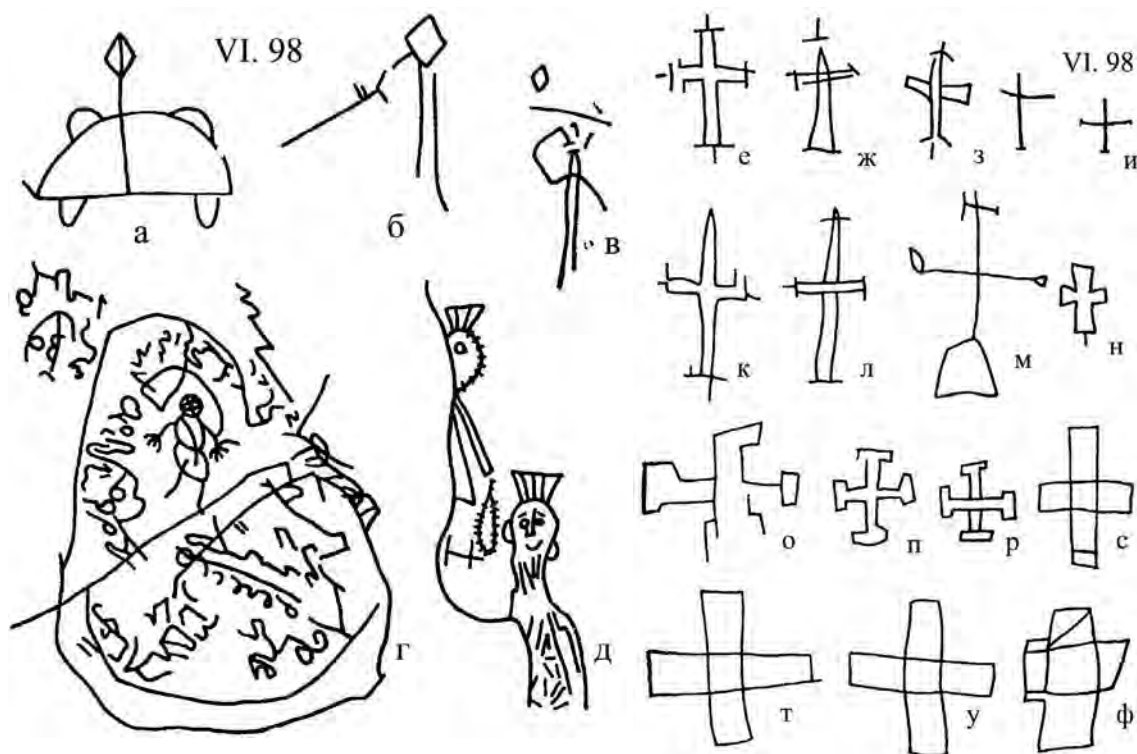
Литература: Иречек, 1974, 920; Шкорпил 1905, 407; Ганев 1929, 121–122; Силогава 1980, 15–19; Маргос 1981, 117; Атанасов 2015, 351–354, обр. 2, 3.

Три килии са разположени на недостъпна височина в скален венец, на 17 м западно от гр. Провадия над стария път за с. Кривня.

Килия 1. Най-северната килия представлява дообработена естествена пещера с неправилен правоъгълен план. Подът е подравнен, а таванът има естествената грапина на скалата. Размери: дълж. 4,90 м, макс. шир. 3,40 м, макс. вис. 2,40 м. Източната половина при входа е стеснена с 1 м, при което се е оформило своеобразно предверие. В северната и южната му стена има жлебове за поставяне на дървен под, тъй като цялото пространство попада в дълбока цепнатина. Най-старателно е изсечена северната стена на т.н. предверие. На 1,35 м над пода са оформени две правоъгълни ниши с полукръгло сечение, разграничени от пиластър широк 0,18 м (обр. 155). Таванът е с размери: вис. 0,38 м, шир. 0,31 м, дълж. 0,17–0,20 м. Дясната ниша е с вис. 0,41 м, шир. 0,27–0,31 м, дълб. 0,14–0,30 м. Малка ниша, широка 0,45 м, е оформена и в южната стена на килията.

Надписи – графити. **а.** Над лявата ниша, горен ред, е врязан на грузински език надписът: „Господи Исусе Христе, Боже нашу, помилуй нас, амин“. **б.** Над лявата ниша, долен ред, се чете: „Това са светите апостоли“. **в.** Над горния ляв ъгъл на лявата ниша е врязан надпис на грузински: „Спомнете в молитвата си мене, грешния Микаел грузинеца“. **г.** В горната половина върху пиластъра на нишата е врязан грузински надпис: „Свети Георги“.

Рисунки и знаци – графити. **а.** Над нишите и надписите има композиция от дванадесет кръста с уширени краища, поставени над кръгчета с център – символ на дванадесетте апостоли, както впрочем пояснява и надписът. **б.** В подножието на масива са издраскани над 30 кръста; **в.** Върху пиластъра между двете ниши е изчертан схематизиран куполен храм. Върху фасадата му има кръст с двоен контур, а над купола – кръст с уширени краища. Според придружаващия надпис, куполът символизира храм, посветен на Свети Георги; **г.** Вляво от нишите е представено твърде стилизирано изображение на човек в анфас, като че ли стоящ на трон; **д.** Вдясно от нишите се различават контурите на 5 коня в галоп наляво.

Килия 2. На 3 м южно от килията с надписи, почти на същото ниво, се намира втора килия. Представлява естествена пещера със следи от изравняване на стените и пода. При входа върху пода има жлеbove за дървена конструкция, чрез която навярно е била осъществявана връзката с другите килии. Размери: шир. 1,80 м, дълж. 3,95 м, макс. вис. при входа 2,40 м.

ANO, ВЪЛЪТО ЗР ОД
 П Д ЧИ Д В А М Н С О А Т Д
 2 106 3

ВЪЛЪ Т О З Р О
 106 1-4

СНА ДАДА ЗНАН И ПДАЛ
 ЖСКУ СТОАН СВЪРЪНЕН И КУ
 ДОННОВЪ ѿКОТНАЗ
 ВДЛЕПЪ ТЪКА ТЪ
 ДЪЕ НАТАСЪСАЛ
 ПЕТРЪВА 2
 РЪКА

ДАБА
 1

ЮФКУ
 ѿЖЕРУНА
 ВДЛЕПЪ 3
 1830

РАХНОФЪ 4
 ѿТ МЪА ВЪНЪ
 ВДЛЕПЪ
 1840 98,1-4

Килия 3. Крайната южна килия е на около 10 м от средната и е разположена почти на същото ниво. Представлява дообработвана естествена пещера с овален план. Върху пода при входа, подобно на предходните килии, са вдълбани жлеbove за монтиране на дървена конструкция. Размери: шир. 3,30 м, дълб. 2,10 м, вис. 1,95 м.

VI. 97. Манастир (скит) „Свети Георги“ при с. Петров дол, Провадийско (обр. 116)

Литература: Шкорпил 1905; 423–424, табл. LXXXVII 2; Маргос 1981, 116; Атанасов, 2015, 354, обр. 4.

Намира се на около 7 км североизточно от гр. Провадия в сух дол, наречен Таш Кайнарджа. Състоял се е от дървена църквица – параклис в подножието на скален масив и килия с костница, изсечена на 7 м височина. За източна стена на църквата е служила скалата, където е оформена апсидата. Над нея, чрез два улея и гнезда, е била фиксирана двускатната дървена конструкция на покрива.

Подходът към килията е от площадка широка 1,80 м и дълга 4,50 м. Входът е на 1 м над нивото на площадката и представлява правоъгълна рамка, аркирана в горния край с размери: шир. 0,70 м, вис. 0,85 м и дълб. 0,30 м. Килията има неправилен трапецовиден план с размери: дълб. 2,25 м, шир. при входа 2,65 м, шир. в дъното 1,50 м, вис. 1,30 м. Върху източната стена са оформени две ниши. Дясната е арковидна и е с размери: вис. 0,60 м, шир. 0,59 м, дълб. 0,12 м. Съседната ниша е правоъгълна с размери: шир. 0,60 м, вис. 0,15 м, дълб. 0,15 м. В пода край южната стена е изсечен гроб с трапецовиден план и кръгло уширение в западния край, където е мястото за главата на покойника. Размери: дълж. 1,80 м, шир. 0,50–0,25 м, дълб. 0,30 м. При отвора е оформен жлеб за поставяне на дървен капак. По средата на помещението е изсечена вдлъбнатина с неправилна форма и размери: дълж. 1,20 м, шир. 0,80 м, дълб. 0,20 м. Над площадката, вляво от входа към килията, е оформено аркирано правоъгълно поле с размери: шир. 0,90 м, вис. 1,00 м. На средногръцки език е изписано „Манастир Свети Георги“.

VI. 98. Килии от Аладжик бурун при с. Петров дол, Провадийско (обр. 116)

Литература: Маргос 1981, 116, табл. XVIII; Атанасов 2015, 355–356, обр. 5.

Комплексът се състои от шест непосредствено свързани и две уединени килии. Изсечени са на 11 м височина върху източната стена на скалния масив Аладжик бурун край десния бряг на полупресъхналото дере на Петрова река.

а. Килия 1. Тя е най-южната и трудно достъпна килия. Има овален план с размери: шир. 2,60 м, дълб. 2,05 м, вис. 1,55 м. Входът е от изток с размери: 0,50 × 0,90 м, повдигнат на 0,70 м над пода на килията с размери: шир. 2,70 м, дълб. 2,10 м, вис. 1,35 м.

Следващите 6 килии са верижно свързани.

б. Килия 2. Има правоъгълен план с размери: шир. 3,10 м, дълж. 2,25 м, вис. 1,20 м. Входът е от изток с размери: шир. 1,15 м, вис. 0,85 м.

в. Килия 3. Има правоъгълен план с размери: шир. 2,95 м, дълж. 3,40 м, вис. 1,40 м. Входът е от изток, с неправилна форма и размери 2,00 × 0,95 м.

г. Килия 4. Повдигната е на ниво 2,20 м над нивото на останалите килии. Има овална форма с размери: шир. 2,30 м, дълб. 1,95 м, вис. 1,10 м. Върху източната стена има правоъгълен прозорец с размери: 0,65 × 0,70 м.

д. Килия 5. Има правоъгълна форма с размери: шир. 2,80 м, дълб. 2,90 м, вис. 1,55 м. Входът е в източната стена с трапецовидна форма и размери: шир. 0,80 м, вис. 0,95 м.

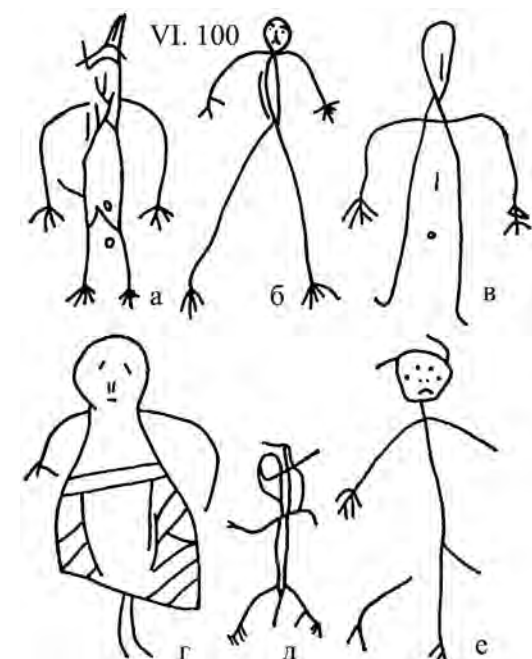
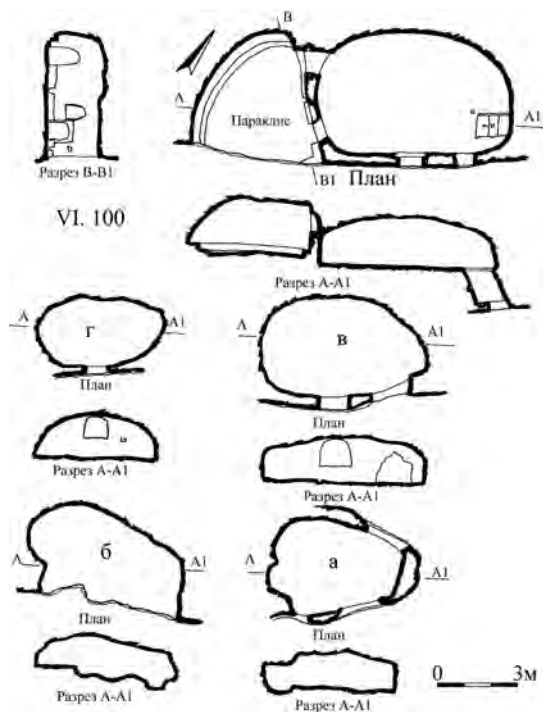
е. Килия 6. Има трапецовидна форма с размери: шир. 2,50 м, дълб. 3,10 м, вис. 1,60 м. Западната половина е вдигната с 0,70 м над нивото на пода. Върху източната стена има правоъгълен отвор с размери 0,60 × 0,80 м.

ж. Килия 7. Изсечена е уединена, северно от верижно разположените килии. Има овална форма с размери: шир. 2,10 м, дълб. 1,35 м, вис. 1,35 м. Входът е в източната стена. Има неправилна триъгълна форма с размери: шир. 0,70 м, вис. 0,85 м.

Надписи – графити

Върху скалния масив под килиите има 4 надписа – графити от първата половина на XIX в. (Маргос 1981; 116, табл. VII 2, IX 6–8.).

„Тезика писму гу Желяску писа“

1. „Сия да са знаи чи писал Жеку Стоянувъ и Нейку Дойнувъ от Котил ва лету – 1805 тук на тасъ селу Петрува река“ (обр. 153)

2. „Ювку от Жеруна ва лету 1830“.

3. „Желяску Рахнюфъ от Медвенъ ва лету 1840“.

4. „Никола новата махала Тича“

Рисунки и знаци – графити

Върху скалния масив под килиите са изчертани рисунки и знаци – графити (Маргос 1981, 116, табл. XI 2, 3, XII 2)²⁰.

Силно схематизирана композиция, представяща Възнесение Христово.

1. Две човешки фигури, разположени една над друга, представени до кръст.

2. Кръстове – графити с разнообразно начертание.

При тази обител е още по-трудно да уточним датировката и монашеските практики. Килиите са достатъчно много и обширни за формиране на голямо монашеско братство, но липсва църква и подемен датиран материал. Освен това, тази група е изолирана и е далеч от населени места, крепости и манастири. Може да се предположи, че е дело на група пустинници, но засега това е само хипотеза. Единствено фактът, че е част от колония скални обители, в която има убедително идентифицирани манастири и скитове, предполага връзка с монашески практики. Многобройните графити също предполагат присъствието на монаси.

²⁰ Публикува се за пръв път.

VI. 99. Килии в местността Тъпанче до с. Кривня, Провадийско (обр. 116)

Литература: Шкорпил 1905, 401, табл. LXXXV. 6; Атанасов 2015, 356, обр. 6.

Разположени в скален венец на левия бряг на сух дол към Провадийска река, северно от с. Кривня.

а. Килия 1. Изсечена е уединено на 7 м височина. Има елипсоидна форма и размери: шир. 2,75 м, дълб. 2,20 м, вис. 1,35 м. Входът е по средата на източната стена, повдигнат на 0,35 м над пода. Има трапецовидна форма с размери: вис. 0,95 м, шир. 0,75–0,50 м.

б. Килии 2–5. Представяват 4 верижно свързани помещения, разположени на височина 7 м източно от уединената килия в същия скален венец. В момента комплексът е повреден от разкритата през първата половина на миналия век карриера. Първото помещение, с размери 2 × 2 м, е полуразрушено. През входа, широк 1,20 м, се осъществява комуникацията с второто, най-голямото помещение. То има неправилна форма с размери: дълж. 5,70 м, шир. 4,30 м, макс. вис. 1,80 м. Южната стена е изцяло срутена, а в северната е оформена ниша с широчина 2,10 м. Третото помещение е с овален план и има размери: дълж. 3,55 м, шир. 2,90 м, вис. 1,40 м. В южната стена е изсечен прозорец широк 0,70 м.

Северното помещение е най-старателно изсечено на 0,45 м над нивото на останалите, като денивелацията се преодолява чрез три стъпала при входа. Има размери: шир. 1,00 м, вис. 1,10 м. Това последно отделение има правоъгълна форма с размери: дълж. 4,25 м, шир. 3,90 м, вис. 1,80 м. По средата на южната стена е бил оформен прозорец, широк 1,50 м (в момента полуразрушен). Пред него има вдлъбнатина с кръгла форма с диаметър 0,95 м. Край стената е имало скамейки широки 0,30–0,40 м. и високи около 0,30 м, също полуразрушени.

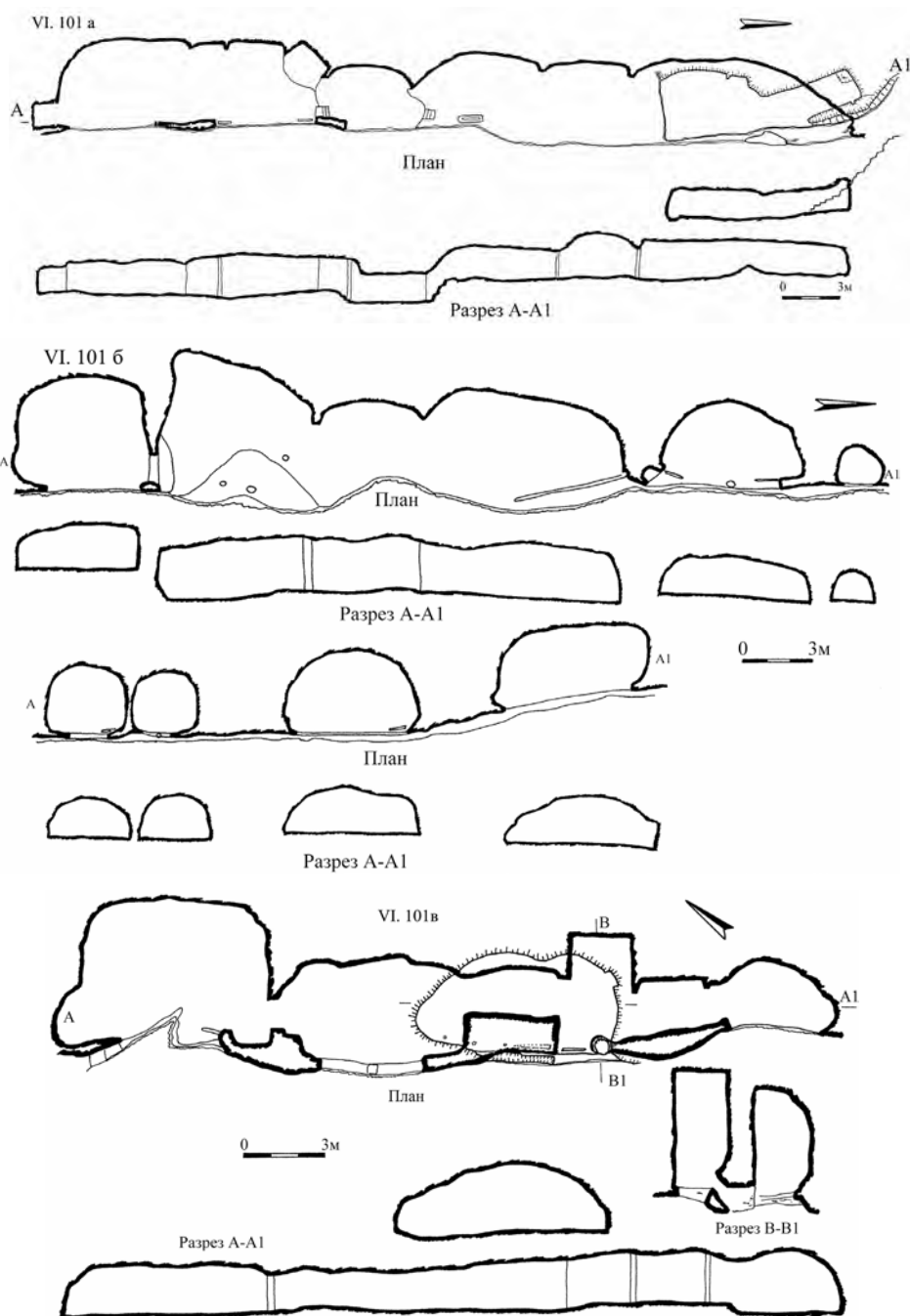
VI. 100. Манастирът в местността Чукара до с. Кривня, Провадийско (обр. 116, 124)

Литература: А. Маргос 1981, 115; Атанасов 1993, 77, рис. 15; Атанасов 2015, 356–358, обр. 7, 8.

Разположен е северно от с. Кривня върху левия бряг на сухоречие към Провадийска река, успоредно на това в местността Тъпанче. В подножието на крепост (Шкорпил 1905, 407, табл. LXXXV 1), в скален венец висок около 10–12 м са изсечени църква и 4 килии.

а. Килия 1. Тя е най-северното помещение, разположено при върха на чукара. Представява дообработвана естествена пещера с неправилна форма. Размери: дълж. 4,10 м, шир. 3,50 м, вис. 1,30 м. В северния край килията се стеснява и тук при върха са оформени два срещуположни отвора. Източният има неправилна форма и размери: шир. 1,40 м, вис. 0,75 м. Западният има неправилна четириъгълна форма и размери: шир. 1,50 м, вис. 1,00 м.

б. Килия 2. Намира се югозападно от килия № 1 на същото ниво, но връзка между двете няма. Представява дообработена естествена пещера с неправилна форма и размери: дълж. 5,50 м, шир. 3,60 м, вис. 1,40 м. Южната стена е изцяло срутена.

в. Килия 3. Намира се в съседство и югозападно от килия № 2. Представлява дообработена естествена пещера с овален план и размери: дълж. 5,90 м, шир. 3,25 м, вис. 1,65 м. В южната стена е изсечен правоъгълен аркиран прозорец на 0,60 м над пода с размери: шир. 1,00 м, вис. 1,10 м. Вдясно от прозореца се намира входът към килията. Има неправилна триъгълна форма с размер: шир. 1,30 м, вис. 1,20 м.

г. Килия 4. Намира се югозападно и в съседство с килия № 3. Представлява дообработена естествена пещера, разположена над нивото на останалите килии

и църквата. Има овален план, сводест таван и размери: дълж. 4,60 м, шир. 2,45 м, вис. 1,50 м. Входът е старателно оформен в южната стена, на 0,70 м над пода на килията. Има правоъгълна форма с арковидна извита горна страна. Размери: шир. 0,70 м, вис. 0,85 м.

д. Църква. Тя е най-южната в скита, разположена над голям скален навес. Състои се от две отделения, свързани чрез два входа. Източното отделение е дообработена естествена пещера с овален план и размери: дълж. 6,95 м, шир. 4,40 м, вис. 1,72 м. По средата на южната стена е оформен правоъгълен прозорец с жлеbove за поставяне на дървен капак. Размери: шир. 0,95 м, вис. 1,20 м, дълб. 0,50 м. До него, върху пода, е избит отвор с неправилна форма – 0,75 × 0,80 м. В северозападния ъгъл на отделението старателно е изсечен шахтовиден отвор под наклон, който извежда над големия скалуен навес. Размери: дълж. 1,20 м, шир. 0,80 м, вис. 1,85 м. Оформените по периферията му жлеbove показват, че е бил затварян с дървен капак. Според нас през този отвор, допълнен с дървена стълба, се е осъществявал достъпът до отделенията и църквата. Тя се намира западно от описаното отделение на по-високо ниво и е най-старателно оформеното помещение в скита. Има план, наподобяващ полукръг, но пълното му възстановяване е невъзможно, тъй като южната стена е изцяло срутена. Размери: дълж. 4,20 м., шир. 4,75 м., вис. 1,70 м. По средата на източната стена, на 0,60 м над пода, е оформена аркирана олтарна ниша с размери: шир. 0,52 м, вис. 0,85 м, дълб. 0,18 м. Вляво от нея, в североизточния ъгъл, се намира аркиран вход, чрез който се осъществява комуникацията с голямото отделение. Размери: шир. 0,75 м, дълб. 1,40 м, вис. 1,45 м. Вдясно от олтарната ниша е оформен втори аркиран вход с размери: шир. 0,65 м, вис. 0,80 м. Край западната стена е изсечена двустъпална каменна пейка. Горното стъпало е широко 0,35 м и високо 0,30 м, а долното е широко 0,30 м. и е високо 0,12 м.

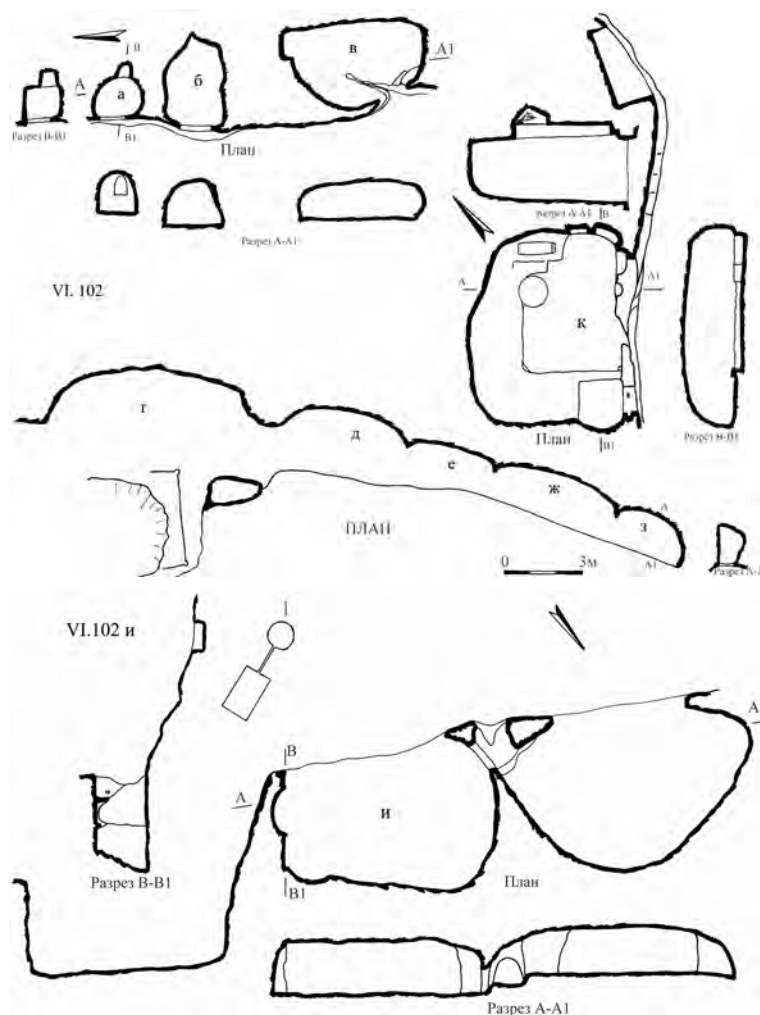
Рисунки – графити: в подножието на скалния венец под отделенията са издраскани 6 схематизирани човешки фигури (Маргос 1981, табл. XI 2).

VI. 101. Килии на Голямото було до с. Невша, Провадийско (обр. 116, 118, 121, 123)

Литература: Маргос 1981, 115; Атанасов 1993, 73–74, рис. 11–13; Атанасов 2015, 358–360, обр. 10, 16–19.

Северно от жп гара Невша, върху левия бряг на Провадийска река, се издига голям скалист нос, известен под името Голямо було (обр. 150). Върху него е разположена късноантична крепост, преизползвана в XIII–XIV в. (обр. 145, 148) (Шкорпил 1905, 410; Плетньов 1995, 234), в която е намерен надпис на старобългарския монах-книжовник Хинат Граматик (обр. 152; Гълъбов, 1977, 184). В подножието на крепостта, на западната и източния склон има комплекси от верижно свързани килии, разположени на недостъпна височина.

а. Килии по източния склон. Представяват верижно свързани дообработвани естествени пещери. Най-обширно е южното помещение с размери: дълж. 14,50 м, шир. 4,40 м, вис. 1,95 м. В дъното на южния край има старателно изсечено уширение с правоъгълен план и размери: дълж. 1,30 м, шир. 1,00 м, вис. 1,10 м. Жлеbove в страничните стени показват, че е било затворено с дървена преграда. Три пиластри по западната стена загатват, че това просторно отделение е било

разделено с допълнителни стени на четири помещения. Следващото помещение има овален план и е на ниво 0,50 м под това на останалите. Денивелацията се преодолява с по три стъпала. Размери: дълж. 5,90 м, шир. 3,30 м, вис. 1,40 м. Следват помещения с неправилен план, разположени на едно ниво. Размери: 6,50 × 3,40 × 1,50 м; 4,40 × 4,00 × 2,05 м; 11,50 × 3,90 × 1,65 м. Над тях има второ ниво, включващо още две помещения. Южното е с размери: дълж. 4,60 м, шир. 3,50 м, вис. 1,45 м. Северното е старателно оформено с правоъгълен план и размери: дълж. 4,40 м, шир. 1,85 м, вис. 1,20 м. В северозападния ъгъл има вдлъбнатина на пода с размери: дълж. 0,70 м, шир. 0,60 м, дълб. 0,35 м. Жлеб върху източната

стена подсказва наличие на дървена преграда. От това по-горно ниво започва тясна пътечка с грубо изсечени стъпала, по които се достига до платото, където е разположена крепостта.

б. Килии по северния склон на скалния венец Голямо було. Това са 10 верижно свързани помещения, разположени на недостъпна височина. Представяват дообработени естествени пещери. Южното помещение има правоъгълен план с размери: дълж. 5,60 м, шир. 4,85 м, вис. 1,30–1,90 м. През вход, широк 1,10 м се преминава в голямо скално помещение с размери: дълж. 19,80 м, шир. 3,10–6,10 м, вис. 1,75–2,35 м. Има следи от изкуствено дооформяни жлебове и гнезда по пода за преградни стени. В северна посока следват 5 помещения с овален план, засводен таван и старателно изсечени стени. Свързани са с тясна, скална пътечка, по която има стълби и жлебове за по-безопасно придвижване. При входовете на всички без изключение са оформени гнезда за затваряне с дървени врати.

Северно от описаните килии има още 4 помещения с големи размери, но следи от изкуствена дообработка не се забелязват.

в. Килии по западния склон. Представяват шест верижно разположени помещения на два етажа. Използвани са естествени пещери, допълнително обработ-

вани. Най-южното помещение на долния етаж е с неправилна форма и размери: дълж. 4,2 м, шир. 2,35 м, вис. 2,25 м. Има жлеб за преграда в западната стена. През вход широк 1,15 м се влиза в помещение с правоъгълен план на по-високо ниво с 0,30 м. Размери: дълж. 2,50 м, шир. 1,90 м, вис. 1,90 м. Следващото помещение е най-старателно изсечено с правоъгълен план и размери: дълж. 4,90 м, шир. 2,15 м, вис. 1,70 м. Край отвора в западната стена има вдълбан жлеб върху тавана за преграда. В югозападния ъгъл е изсечен кръгъл отвор с диаметър 0,90–0,70 м, по който се достига до килия на горния етаж.

Северно от описаното помещение следва коридор дължг 3,50 м, широк 1,65 м и висок 1,70 м, по който се достига до помещение с неправилен план. Размери: дълж. 6,75 м, шир. 3,80 м, вис. 1,55 × 1,60 м. В западната стена са направени два прозоречни отвора с жлебове за дървени капаци. Подобен жлеб има и при входа към последното северно помещение. То е най-обширното, с неправилна форма и размери: дълж. 7,70 м, шир. 5,10 м, вис. 1,70 м. Оформените стъпала към входа в западната стена подсказват, че по тях се е осъществявал достъпът до килиите.

Килията на втория етаж е на 1,10 м над тавана на помещенията от първия етаж. Има неправилна форма и размери: дълж. 7,50 м, шир. 3,60 м, вис. 2,20 м. Върху източната стена е оформена малка ниша с размери: шир. 0,55 м, дълж. 0,18 м, вис. 0,50 м. В пода край отвора в западната стена са вдълбани жлебове и гнезда за прикрепване на преграда.

VI. 102. Манастир в местността Малкото елеме при с. Невша, Провадийско (обр. 116, 118, 122)

Литература: Шкорпил 1905, 410, 411, табл. IXXXVII 3, 4; Маргос 1981, 115; Атанасов 2015, 360–364, обр. 17–19.

Югозападно от с. Невша, на левия бряг на Провадийска река, се издига висок скален нос, по който има следи от укрепление. Масовият археологически материал (керамиката) се отнася към тракийската епоха, римския период и ранна Византия. Срещат се фрагменти и от времето на Първото българско царство, както и от XIII–XIV в. По западния скален венец има естествени пещери, някои от които са дообработени и използвани за църкви и килии.

а. Килия 1. Разположена е в най-северната точка на скалния венец, на 8 м над терена. Има овален план, сводест таван и размери: дълж. 1,55 м, шир. 1,60 м, вис. 1,30 м. Входът е от запад и е с размери: шир. 0,90 м, вис. 0,85 м.

б. Килия 2. Намира се на същия скален венец, на 2 м от гореописаната. Има неправилна форма и размери: дълж. 3,40 м, шир. 2,10 м, вис. 1,55 м.

в. Килия 3. Разположена в същия скален венец на около 6 м от гореописаната. Има неправилна форма и размери: дълж. 5,25 м, шир. 3,20 м, вис. 1,65 м.

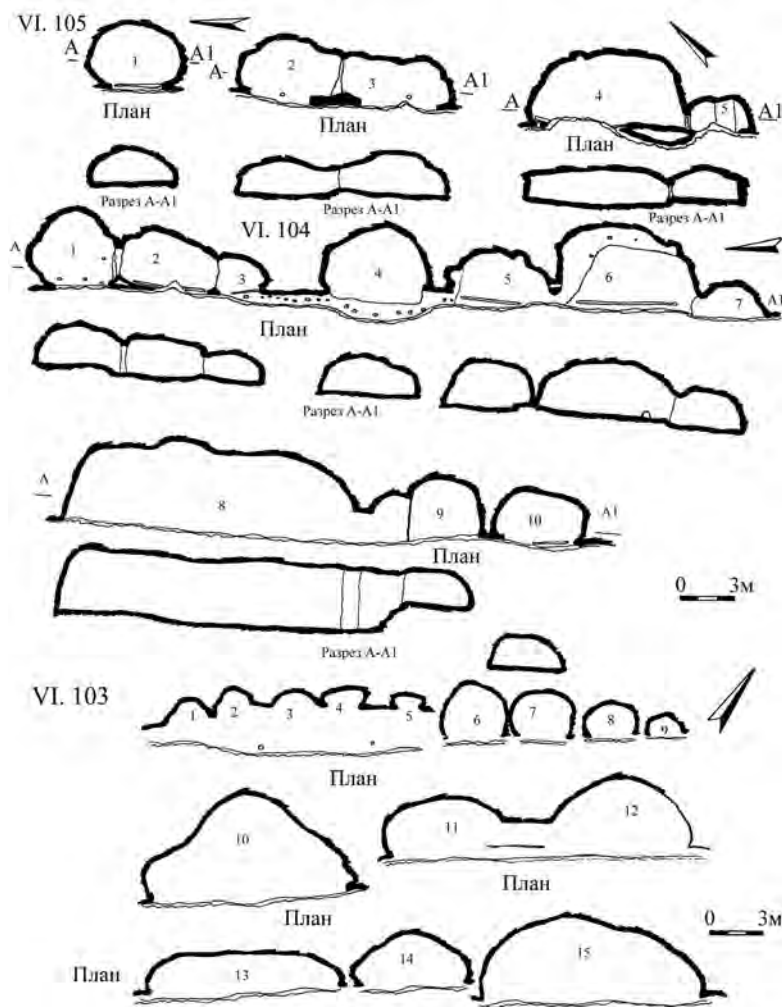
Входът е от югозапад и навярно се е затварял с дървена врата, за която съдим по жлебовете върху пода и стените. До нея се е достигало по тясна пътечка с грубо изсечени стъпала от върха на платото.

В скален навес, югозападно от описаните килии, са оформени 4 помещения с полукръгъл план с размери:

г. Килия 4 – дълж. 2,70 м, шир. 1,55 м, вис. 1,20 м.

д. Килия 5 – дълж. 4,50 м, шир. 1,50 м, вис. 1,39 м.

е. Килия 6 – дълж. 3,40 м, шир. 1,50 м, вис. 1,37 м.

ж. Килия 7 – дълж. 4,80 м, шир. 1,50 м, вис. 1,64 м.

з. Килия 8. Северозападно от тях има голяма площадка, върху която са запазени жлебове, които рамкират правоъгълно в план помещение, на което се проследява единствено ширината на южната стена – 3,76 м. В ъглите има кръгли гнезда.

и. Църква. (обр. 122). Представлява дообработена естествена пещера, с неправилен правоъгълен план. Размери: дълж. 8,30 м, шир. 5,60 м, вис. 1,92 м. Най-старателно е изсечена източната стена, където е оформена олтарна ниша – полукръгла и аркирана в горния край. Размери: шир. 1,55 м, дълб. 0,45 м. От двете страни е рамкирана с пиластри, които

ограничават две плитки странични ниши, твърде повредени в момента. Навярно са служили за протезис и диаконикон. Върху тавана е изсечен голям латински кръст. В северозападния ъгъл на наоса има отвор, широк 1,10 м и висок 0,90 м, по който се достига до голямо помещение на 0,75 м над нивото на църквата. Има неправилен план и размери: дълж. 9,75 м, шир. 5,70 м, вис. 1,80 м. Подобно голямо помещение има и източно от църквата. Южно от олтара на църквата върху скалната площадка пред помещението е вдълбано правоъгълно корито – 1,95 × 1,00 × 0,55 × 0,28 м. По канал дълъг 1,10 м течността под наклон се е отвеждала в кръгъл резервоар с диаметър 0,90 м и дълб. 0,45 м – вероятно винарска преса.

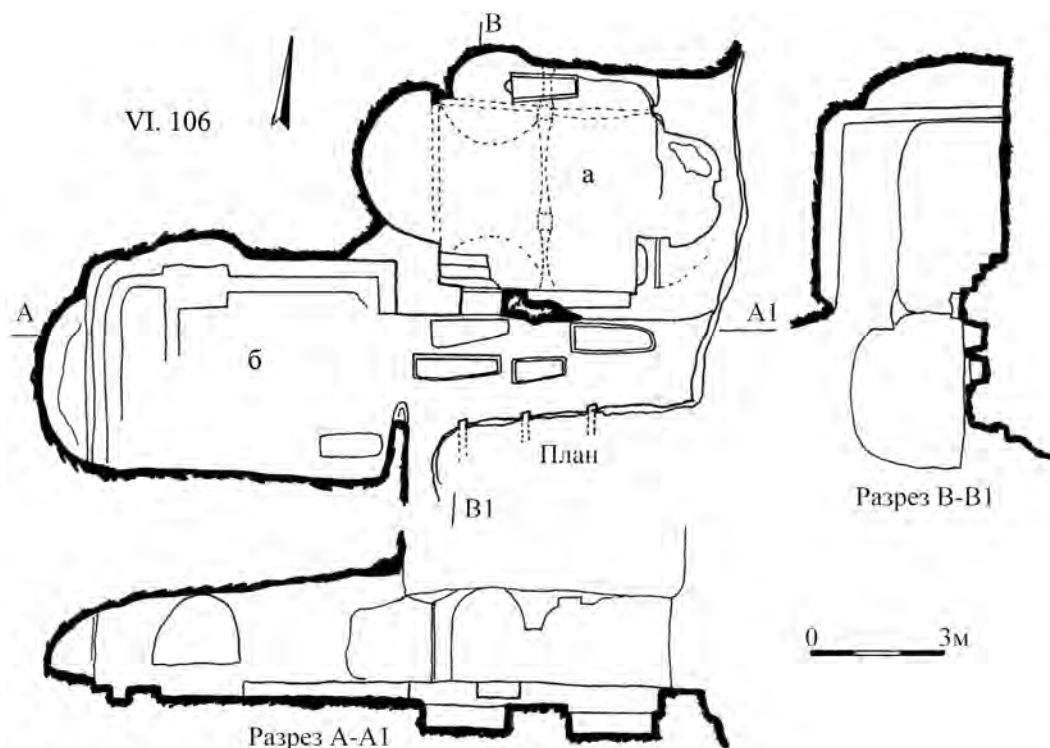
к. Църква с килия. Църквата има неправилна правоъгълна форма и е най-старателно изсеченото помещение в местност Малкото елеме. Размери: дълж. 7,50 м, шир. 5,80 м, вис. 1,85 м. В източната стена е оформена олтарна ниша, в момента твърде повредена. Има полукръгла форма с размери: шир. 2,10 м, дълб. 1,05 м. В дъното ѝ са издялани три малки ниши широки съответно 0,65 м, 0,82 м и 0,80 м. Пред олтара е оформена правоъгълна площадка (дълж. 3,60 м и шир. 2,60 м) с 0,32 м по-висока от околното ниво. В пода на североизточния ъгъл е вдълбана цилиндрична яма с диаметър 1,10 м. и дълб. 0,95 м. Входът е в югозападния ъгъл

на наоса и е широк 0,95 м. Запазените жлеbove свидетелстват, че е бил затварян с дървена врата. Пред него в помещението е оформена малка площадка – 1,65 × 1,60 м, която е разграничена от наоса с бордюор широк 0,25 м. От входа, по тясна пътечка и стъпала изсечени в скалата, се достига до помещение с правоъгълен план, разположено североизточно и над нивото на църквата. Запазена е западната му половина с размери: дълж. 3,00 м, шир. 1,80 м, вис. 2,30 м. Това е най-старателно изсечената килия, неразривно свързана с храма, което предполага, че е служила за игуменарница.

VI. 103. Килии в местността Долапите до с. Неново, Провадийско (обр. 116)

Литература: Маргос 1981, 115, табл. XVII; Атанасов 2015, 365, обр. 20.

В началото на суходолие от гара Невша към с. Неново, в горната част на горист рид са разположени естествени скални ниши със следи от допълнителна обработка. Южната група килии са верижно свързани и имат малки размери: № 1 – 1,90 × 1,20 м; № 2 – 1,80 × 1,10 м; № 3 – 1,10 × 1,05 м; № 4 – 2,00 × 1,05 м; № 5 – 1,30 × 1,00 м. Следват 4 килии с големи размери и изолирани една от друга: № 6 – 11,30 × 5,10 м; № 7 – 3,10 × 3,00 м. Килии № 8 и № 9 имат овален план и са свързани помежду си. № 8 е с размери 6,10 × 2,90 м, а № 9 – 7,10 × 3,80 м. Жлеbove по пода загатват за дървени прегради между тях. В южна посока следват три големи помещения: № 10 – 10,60 × 1,95 м; № 11 – 5,40 × 2,30 м; № 12 – 11,50 × 4,30 м. Южно от тях се намират три самостоятелни килии средни по големина: № 13 – 3,10 × 2,50 м, № 14 – 2,50 × 1,40 м и № 15 – 1,80 × 1,00 м.

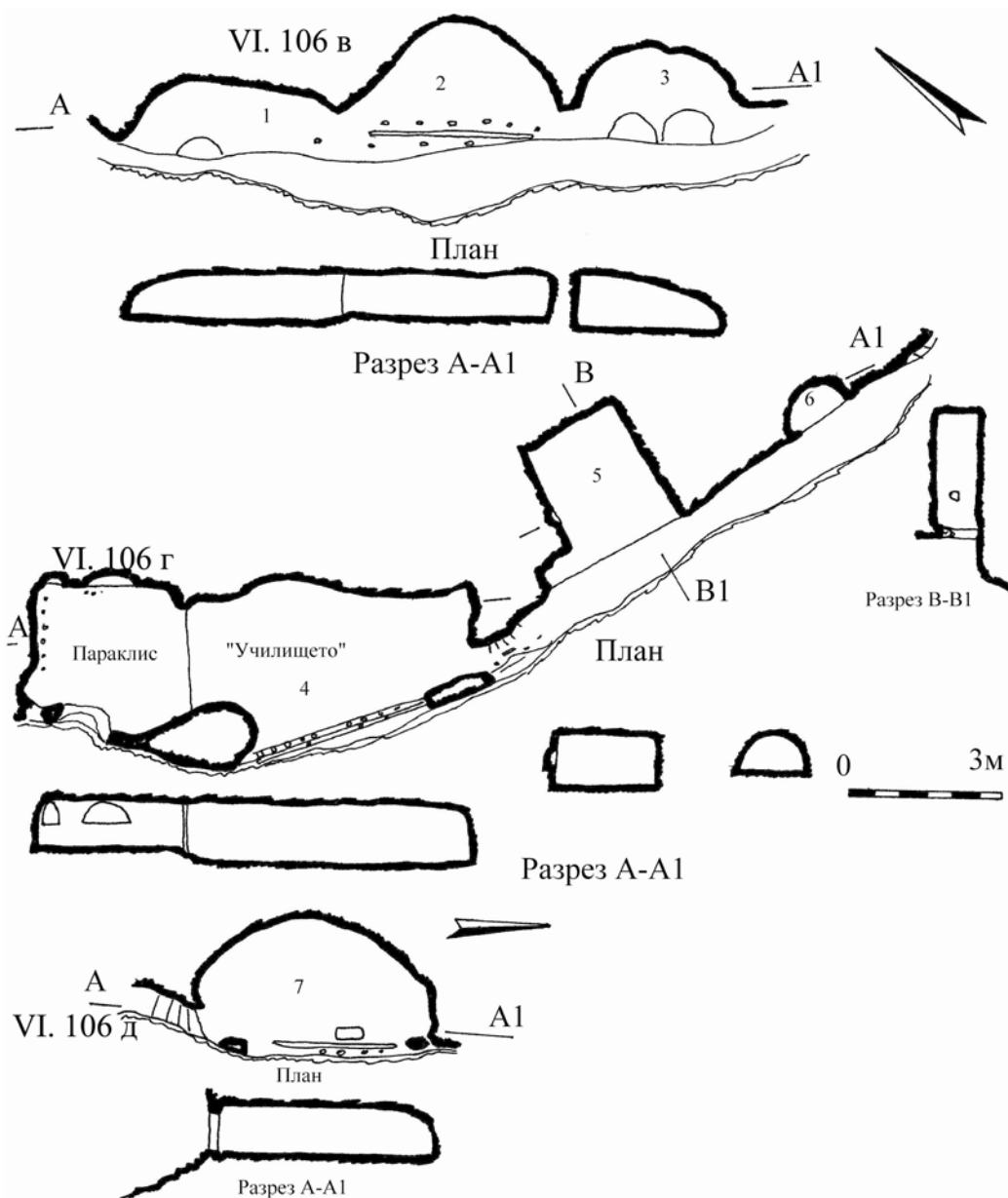

VI. 104. Килии в местността Содолски дупки при с. Косово, Провадийско (обр. 116, 118)

Литература: Маргос 1981, 114–115, табл. XV-Б; Атанасов 2015, 365, обр. 21.

В скален венец на десния бряг на р. Провадийска, югозападно от гара Невша, са оформени килии. Представяват галерия от редуващи се пещерообразни допълнително обработени ниши с различна големина и височина, ориентирани изток – запад. Описваме ги от север на юг.

Килии. Първата под № 1 има неправилна форма с размери: дълж. 4,40 м, шир. 4,40 м, вис. 1,95 м. Край отвора в западната стена има жлебове за преграда. През вход, широк 1,20 м, се влиза в помещение № 2, което е с 0,30 м под помещение № 1. Има неправилна форма и размери: дълж. 5,25 м, шир. 3,00 м, вис. 1,98 м. Край отвора в западната стена има жлеб за преграда. Килия № 3 е малка с неправилна форма и размери: дълж. 2,45 м, шир. 1,65 м, вис. 1,50 м. Край западния отвор също има жлеб за преграда. Следва тясна пътечка широка 0,55 м и дълга 370 м, по която се достига до килия № 4. Има неправилна форма и размери: дълж. 5,20 м, шир. 3,20 м, вис. 1,82 м. Край западния отвор има бордюру висок 0,25 м, в който са вдълбани гнезда за преграда. Следващата килия № 5 има полукръгъл план и размери: дълж. 5,30 м, шир. 2,35 м, вис. 2,35 м. В източната стена са оформени две полукръгли ниши, широки съответно 0,65 и 0,47 м. Край отвора в западната стена има жлеб за преграда. Килия № 6 има неправилна форма с размери: дълж. 8,10 м, шир. 3,60 м, вис. 2,33 м. В източната стена е оформена аркирана ниша с размери: шир. 0,90 м, дълб. 0,60 м и вис. 0,40 м. Край западния отвор има жлеб за преграда. Съседната килия № 7 е на 0,30 м под нивото на килия № 3. Има полукръгла форма с размери: дълж. 3,80 м, шир. 1,55 м, вис. 1,70 м. Южно от описаните килии има две естествени скални ку-

хини, оформени като килии, разположени на два етажа. Горната № 9 е с размери: дълж. 3,90 м, дълб. 3,10 м, вис. 1,78 м. Под нея е килия № 10. Има неправилна форма и размери: дълж. 4,40 м, шир. 2,60 м, вис. 1,70 м.

Рисунки – графити: върху източната стена на килия № 1 – човешка маска, а на тавана – стилизирана фигура на конник.

VI. 105. Килии в местността Пещерен дол при с. Косово, Шуменско (обр. 116, 118)

Литература: Маргос 1981, 114, табл. XV-A; Атанасов 2015, 365–367, обр. 22.

Западно от местността Судолските дупки в скален венец над левия бряг на Провадийска река има група от 5 килии. Представяват дообработени естествени пещери на недостъпна височина от 7–8 м над терена. Описанието им е от север на юг.

Килия № 1 е изолирана от останалите. Има овален план с размери: дълж. 4,95 м, шир. 3,40 м, вис. 1,80 м. Край входа се вижда жлеб за преграда. Следващите две килии са свързани помежду си.

Килия № 2 има неправилна форма с размери: дълж. 4,75 м, шир. 2,70 м, вис. 1,60 м. Жлеbove край отвора в западната стена подсказват за преграда. През входа, широк 2,30 м и висок 1,15 м, се осъществява комуникацията със съседната килия № 3. Има неправилен план с размери: дълж. 5,95 м, шир. 2,15 м, вис. 2,05 м. Жлеbove край отвора в западната стена са следи от дървена преграда на това място. В южна посока, в същия скален венец, са оформени още две килии. *Килия № 4* има неправилна форма с размери: дълж. 7,85 м, шир. 4,05 м, вис. 1,70 м. В източната стена е оформена аркирана ниша с размери: шир. 0,18 м, вис. 12,5 м, дълб. 0,11 м. В южната стена е изсечен вход широк 0,84 м и висок 0,82–0,85 м, през който е връзката със съседната килия № 5. Дълбоки жлеbove по страниците и пода на входа показват, че е бил затварян. *Килия № 5* има неправилна форма с размери: дълж. 3,60 м, шир. 1,24 м, вис. 1,50 м.

Рисунка и графит. Върху тавана на килия № 5 с виненочервена боя е изрисувана правоъгълна рамка, запълнена с геометрични мотиви. В подножието на килиите има рисунка-графит, представяща добре пропорционирана фигура на елен (обр. 126).

VI. 106. Косовски манастир (обр. 116–118)

Литература: Шкорпил 1905, 388–389, табл. LXXV 1; Маргос 1981, 113–114, табл. XIV; Атанасов 2015, 367–370, обр. 25–28.

Намира се в подножието на крепост с находки от IV–VI и XI–XV в., разположена на левия бряг на Провадийска река, над гара Косово. В скален венец, който обрамчва носообразна височина, на която е крепостта (обр. 146), са изсечени църкви и килии.

а. Църква (обр. 144). Тя е най-старателно оформеното помещение, но в момента силно са повредени източната и южната стени. Наосът има квадратна форма – 5 × 5 м и вис. 4,00 м. Върху източната стена е оформена полукръгла апсида с диаметър 2,55 м и дълб. 1,85 м. Тук скалата е срутена и очертанията ѝ са запазени на вис. 0,80–1,10 м. Вдясно от апсидата, пак в основата, се долавят очертанията на ниша (вероятно протезис) с размери: шир. 0,85 м, дълб. 0,20 м. Срещу апсидата в западната стена е оформена контраапсида с диаметър 3,5 м, дълб. 1,35 м и вис. 3,10 м. Таванът е имитация на кръстат свод и дори е направен опит за имитация на балдахинова конструкция. Според К. Шкорпил в началото на века, когато е картирал църквата, върху пода са се забелязвали основите на две подпори, които са разделяли наоса на три кораба. Северната е била колона, а южната – стълб. Край северната стена е вдълбана трапецовидна гробна камера, ориентирана запад–изток. Жлебовете по периферията ѝ загатват, че е била покрита с каменна плоча или дървен капак. В западната стена, където е била положена главата на мъртвеца, има полукръгло уширение. Размери: дълж. 1,55 м, шир. 0,70–0,44 м, дълб. 0,78 м.

Запазени са следи от архитектурно членение на северната стена чрез плитки аркирани ниши. До началото на XX в. по стените на храма са се виждали следи от стенопис. В югозападния ъгъл на наоса се намира стълбище широко 1,10 м. Изсечени са 4 стъпала, високи средно около 0,20–0,28 м и широки 0,27–0,32 м. По тях се достига до площадка, издигаща се на 1,00 м над пода на църквата. Върху нея са вдълбани 4 гробни камери с жлебове по периферията за поставяне на капаци. Размери на камерите: №1 – дълж. 1,75 м, шир. 0,67–0,35 м, дълб. 0,35–0,40 м; №2 – дълж. 2,00 м, шир. 0,60–0,40 м, дълб. 0,45–0,50 м; №3 – дълж. 1,22 м, шир. 0,56–0,35 м, дълб. 0,40 м; №4 – дълж. 1,85 м, шир. 0,65–0,33 м, дълб. 0,55 м.

б. Трапезария. Западно от гробовете през вход широк 2,38 м се влиза в обширно помещение, което представлява дообработена естествена пещера с правоъгълен план и размери: дълж. 8,10 м, макс. шир. 4,90 м, вис. 1,60–2,20 м. Тук стените са по-грубо оформени. Западната стена е дъговидно извита, но това е резултат от формата на естествената пещера. Грубо оформена аркирана ниша има върху северната стена. Край северната и западната стени на помещението има скамейка широка 0,32–0,45 м и висока 0,30 м. Пред нея е изсечен канал широк около 0,35 м и дълбок 0,30 м. В югоизточния ъгъл, според Шкорпил, е имало плитко корито, следите вече не личат. В скалния корниз над църквата има следи от дообработване. Жлебове върху площадката южно от гробовете показват, че е бил монтиран дървен плот, който е покривал изцяло цепнатината в скалата с ширина около 5 м.

Надписи – графити: Върху северната стена на помещението, югозападно от църквата, на единия от които се чете мъжкото име ЯНО.

в. Килии 1–3. Върху югоизточното лице на скалния венец под крепостта са разположени три групи килии. Източната е от три верижно свързани помещения. Представляват естествени пещери със следи от дообработка. Първата (*а*) има неправилна форма с размери: дълж. 8,10 м, шир. 3,00 м, вис. 1,78 м. Втората (*б*) има овална форма с размери: дълж. 8,20 м, шир. 4,40 м, вис. 1,60 м. Нивото ѝ е с 0,17 м над това на килия №1. Пред отвора от юг има жлебове за прикрепване на преграда. През вход широк 1,10 м се влиза в третата килия (*в*) с размери: дълж. 5,85 м, шир. 2,20 м, вис. 1,75 м.

г. Параклис с килии 4–6. Западно от горепосочената група, на по-ниско ниво, има група, включваща параклис и 3 верижно свързани килии. Параклисът има неправилна правоъгълна форма с размери: дълж. 5,10 м, дълб. 5,90 м, вис. 1,85 м. По средата на източната стена, на 0,70 м над пода, е оформена груба аркирана ниша с шир. 1,90 м, дълб. 0,13 м и вис. 0,90 м. Вляво от нея е изсечена втора, по-малка ниша, разположена на същото ниво с размери: шир. 0,60 м, дълб. 0,15 м, вис. 0,90 м. Пред нишите и край северната стена в пода има редица от кръгли жлебове, а върху западната стена – отвори с неправилна форма, широки съответно 0,60 м и 1,88 м. Съседната килия № 4 е най-голямата и е наречена от местното население „училището“. Размери: дълж. 1,70 м, шир. 3,40–6,40 м, вис. 2,25 м. Широкият отвор в южната стена е бил преграден, за което съдим от двата реда жлебове върху пода. През вход широк 0,90 м, по пътека с грубо изсечени стъпала, се достига до килия № 5. Намира се на около 5 м от килия № 4, на по-високо с 3,2 м ниво. Представлява килия с правоъгълен план и размери: дълж. 5,50 м, шир. 4,20 м, вис. 1,90 м. По средата на северната стена на 0,70 м над пода е оформена малка аркирана ниша. Влизало се е през вход в югозападния ъгъл с размери: шир. 1,05 м, вис. 1,70 м. Се-

верно от входа, стената е била преградена, за което съдим от жлебовете в тавана. Западно от *килия №5*, в същия скален венец, е вдълбана малка *килия № 6*. Тя е с овален план и размери: шир. 2,10 м, дълб. 1,25 м, вис. 1,55 м.

д. Килия 7. Намира се южно от църквата в скалния венец. Представлява до-оформена естествена пещера с неправилна форма. Размери: дълж. 8,70 м, шир. 5,20 м, вис. 1,80 м. Върху пода, край отвора в източната стена, е оформен жлеб за прикрепване на дървена преграда. Входът е от юг и е с размери: шир. 1,60 м, вис. 1,65 м. До него се достига по тясна пътечка в скалния откос като височината се преодолява с грубо изсечени стъпала (обр. 28).

Графити. Върху северната стена на *килия № 6*, в дясно от нишата има два кирилски надписа. Първият се чете: „а въ лѣто зрод в дни султан...“ на два пъти е изписана и годината от сътворението на света – 7174 (1665/1666 сл.Хр.). Върху северната стена на *килия №6* е врязана стилизирана фигура на галопиращ кон.

VI. 107. Скалният манастир до с. Аврен

Литература: Плетньов 1995, 159; Атанасов 2015, 370–371.

Към колонията по р. Провадийска причисляваме и манастира в подножието на крепостта Аврен, който, въпреки че е извън дефилето, все пак е близо до руслото на реката. Оформен е на два етажа, като на горния се намират три сравнително големи верижно свързани килии с правоъгълна форма и размери около 2,00 × 3,00 × 1,80 м. Входът е от север. Втората килия е с прозорец, а край северната стена на крайната килия е оформена скамейка. На първия етаж, в подножието на килиите, е изсечена олтараната ниша. Църквата била градена с дървена конструкция пред олтара, оформен в скалата, за което се съди по гнездата в скалата, в които са били поставени гредите на двускатен покрив. Структурата на манастира до Аврен позволява идентификацията му като малък скит, включващ няколко монаха, вероятно дъщерен на по-голям манастир в околността.

The Border Zone between the Provinces of Scythia and Moesia Secunda: Cults and Rock-cut Monuments (Sanctuaries, Churches, Monasteries)

Summary

Introduction

1. Toward the origins of rock-cut architecture in the border zone between the provinces of Scythia and Moesia Secunda

The rock hermitages are mainly clustered around the border area of the late Roman provinces of Moesia Secunda and Scythia, between modern Northeastern Bulgaria and Dobrudzha respectively, arisen along the course of the Suha Reka River (Fig. 1, Table I). The position of the cave and rock abodes in religious practices dating from Antiquity to the adoption and later developments of Christianity has been reviewed, with an emphasis on the above region. The well-attested local cult of the Thraco-Getic god Zalmoxis, closely related to the cave temples, has been also considered in this book.

The next emphasis falls on the emergence and development of monasticism in the region in question. The controversial monastic practice of St. Astion of Halmyris has been commented; in his *Life*, as many as five times he is represented as a monk. However, the earliest copy of this work comes from the 15th century, and the prototype dates from the second half of the 4th century, perhaps even from the 6th century. It is also questionable whether the famous monk St. John Cassian was born in Scythia. Even if he had begun his life's journey there, he could hardly have been ascetic as a monk because he left this region too early. His disciple was the famous monk Dionysius the Younger or the Humble (ca. 470 – ca. 544), who, according to Cassiodorus, was a Roman of Scythian origin, fluent in both Latin and Greek. He too soon left Scythia though and settled in Rome as an abbot. It is debatable whether monastic life along the Lower Danube was also practiced by the famous abba Audius, who first lived ascetic in Mesopotamia or, more likely, in Syria. According to St. Epiphanius of Salamis, he was exiled to Scythia around 341 under Constantius II (337–361), but soon left these lands. However, there is a high probability that the Bishop of Tomis

(now Constanța) Ephraim († 304) came to the Istro-Pontic area about 300 AD. In the *Historia Arcana* of Procopius of Caesarea (mid-6th century) there is a paragraph that may lead to the thought of rock cloisters south of the Danube, which suffered during the Slavic invasions in the 6th century. A propos, this is the way it has been written: „... *Not a single place, not a mountain, not a cave – nor even a corner of the Roman Empire was left non-ravaged at that time*“. In this case, a cave can also mean a rock hermitage, because that is what the cells of many holy ascetics are called.

The so-called *Scythian monks* have a much more real presence in Dobrudzha than Audius, John Cassian and Dionysius. The written sources testify to the active performance of nine Neo-Chalcedonian monks, closely related, even by family line, to the famous general Vitalian who in the early 6th century raised a rebellion in Scythia against the pro-Monophysite policy of Emperor Anastasius I. John I Maxentius was a leading figure among the Scythian monks and later, after 534, was probably elected Bishop of the provincial capital of Tomis. And if the so-called *Scythian monks* were ideological grounds for creating a monastic institution, it also had another foundation, which was purely topographical. In the Suha Reka area a colony of five Thraco-Roman rock-cut sanctuaries has been registered which arose about the 6th–5th centuries BC, operating until the second half of the 4th century AD (Cat. No IV. 67–41, Fig. 2, Table I). They are located along the dry ravine Taban (Malak Kanagyol) adjacent to Suha Reka and are a kind of predecessors of the rock monastic abode in the region.

After the Slavs and Bulgars gradually took control of Dobrudzha and present-day Northeastern Bulgaria, a process that happened between the late 6th and the late 7th century, the local Christian centers have been abandoned or liquidated. The author rejects the possibility that early Christian communities have been preserved somewhere, especially along the Black Sea coast, or that icon-worshipping monks from Byzantium immigrated there in the 8th – early 9th century. Arguments are put forward that the Visigothic Arian community mentioned by the Latin writer Walafrius Strabo (808–849) was hardly located around the Scythian capital of Tomis; it is impossible to identify it with the rock monastery next to Murfatlar. Rather, it is about the Τόμην, or Τόμιν, fortification on the Crimean Peninsula.

Following the conversion of the Bulgarians after 864, the spiritual and material culture of Danube Bulgaria fell into the orbit of Christian theory and practice, with all the consequences coming with them. Practically, the Christianization in this initial stage was granted to the Byzantine clergy. According to the so-called Theophanes Continuatus, „...*the Bulgarians began to obey an archbishop, and the country was filled with bishops, monks came, who were called from the mountains and from the caves of the earth* (emphasis mine, G. A.) *and were sent there by the emperor*“. If it is true that some of the missionary monks who came from Byzantium lived in rock monasteries (cf. ‘*the caves of the earth*’) the possibility of implanting these practices in Northeastern Bulgaria is not to be neglected.

A number of Old Bulgarian written sources commenting on the monastic institute in Bulgaria in the 10th century are indicated, such as *Sermon against the Bogomils* (*Sermon against the Heretics*) by Presbyter Cosmas, the *Life* of St. John of Rila,

and the foreword to the *Hexameron* by John the Exarch. Special attention is paid to the historical inscription from the early 10th century (Fig. 66) from the large Old Bulgarian fortress near the village of Tsar Assen, Silistra region, located about 25 km south of Drastar on the main road to Pliska and Preslav (Fig. 1, 65, Table I). It was set up by Manasseh the monk, who came there probably from Byzantium (Constantinople) in the last decades of the 9th century. Possibly he was one of those *Moravia Magna*'s disciples of St. Methodius, who, after being sold into slavery by the German clergy, were bought by the authorities in Constantinople; some of these disciples arrived in Bulgaria *post* 886. Attention is drawn to the fact that directly opposite the fortress, where the inscription was found, a series of rock monastic abodes are located dating from the 10th century.

2. Historiographic context: achievements and problems

It would not be correct to claim that the rock cloisters in the region under consideration have remained outside the attention of researchers. The author points to the contributions of K. Škorpil, who in the late 19th century documented part of the rock monasteries along the Suha Reka River serving as a border line between Scythia and Moesia Secunda, along the Provadia Gorge and along the Dobrudzha Black Sea coast. The next scholar working in depth on this topic in the 1980s was A. Margos, who studied and described some monastic abodes along the Rivers of Suha Reka, Beli Lom and Provadiyska. In the 1960s, Romanian archaeologists led by Prof. I. Barnea discovered, documented and partially published the rock monastery near the town of Murfatlar, not far from Tomis/ Constanța (Cat. No III-50-65, Fig. 1, Table I). This is the most discussed monastery and the greatest number of works has been devoted to it by Bulgarian and Romanian scholars: P. Diaconu, Iv. Galabov, V. Beševliev, K. Popkonstantinov, G. Mihaila, P. Georgiev, G. Atanasov, R. Kostova, O. Damian, I. Holubeanu, etc.

The discovery and publication of the rock monastery near the village of Dumbrăveni in Central Dobrudzha by C. Chiriac gave new directions for the interpretation and dating of the rock colonies (Cat. No II. 48, Fig. 1, 56, Table I).

From the 1980s to the present day, the rock monasteries in Dobrudzha and Northeastern Bulgaria have been on the focus of this monograph's author. The colonies along the Suha Reka, the Black Sea coast, the Provadiyska River, near the town of Murfatlar and Dumbrăveni village on Romanian territory were visited, mapped and documented; a new colony was also discovered along the Kanagyol/ Dristra River and its neighboring dry ravines. The plans of many complexes were corrected, entire colonies were given new dating, and the question of monastic practices and monastic organization was put on the agenda. In recent years, Romanian and Polish archaeologists have begun systematic research of the rock abode in Central Dobrudzha, along the banks of the Casimcea River, but there are no convincing arguments that it is a rock monastery associated with John Cassian (Table I). This recapitulation testifies that the rock monasteries in Dobrudzha and Northeastern Bulgaria have been mainly covered in primary publications.

Chapter I. The predecessors. Thraco-Roman rock-cut sanctuaries

Initially, the history of the Taban dry ravine is traced, which, together with the Kanagyol/ Dristra dry ravine, is near the border between the provinces of Scythia and Moesia Secunda (Fig. 1, Table I). Both are noted as rivers in sources from the 11th and 18th centuries, as well as on maps dating from the 18th century. The Thraco-Roman rock sanctuaries are grouped around the Taban/ Malak Kanagyol River (Table I, Fig. 2). The course of the Batova River, the southern border between Scythia and Moesia Secunda, is also traced where the rock sanctuary next to Hrabrovo village has been registered (Table I). Attention is drawn to the fact that the rock cult center along the Taban River and the sanctuary near Hrabrovo fit into the context of the rest of the Thracian rock sanctuaries in Bulgaria in terms of structure, topography, plans and details. Unlike the other cave temples along the Taban River, they are associated with the cult of the Thraco-Getic god Zalmoxis. His history is presented on the grounds of descriptions by the ancient authors Herodotus, Strabo, Plato, Porphyry, Diogenes Laertius, Clement of Alexandria, and others as well as the *Life of St. Dasius of Dorostol*. The emphasis also falls on the specificity of the cult of Zalmoxis among the Getae/ Getai in Northeastern Bulgaria and Dobrudzha; this deity – at least initially – has no analogue in the rest of the Thracian world. Furthermore, Zalmoxis is the Thracian God that authentic ancient written sources most directly combine with the cave. Moreover, his cave is unequivocally associated with the Getae, and there are no facts to transfer it to other lands. Herodotus narrates the story of Zalmoxis, the cave and the mysteries when he talks about the Getae south of the Danube. The book also analyzes the priestly caste serving the cult of Zalmoxis. Special attention deserves the legends about this type of closed societies, about their seclusion in rock abodes, as well as about their inherent physical and spiritual purity and extreme vegetarianism. Against this background, the five rock sanctuaries along and around the Taban dry ravine are described (Fig. 2, Table I), beginning with the central rock sanctuary of Badzhaliyata near Strelkovo village, Silistra region – a kind of cult center (Cat. No IV. 67, Fig. 4, 5). It includes a large hall cave with a well-hewn altar next to it, a pile of cultural layers from the sacrifices at the foot of the altar (Thracian, Hellenistic, and Roman pottery, jewels and coins from the 6th century BC to the second half of the 4th century AD), a rock throne next to the pile, a rock cult platform (for astronomical observations?) west of the altar, and rock cult pits east of the altar (Fig. 7–12). All the mentioned structures are arranged in a line. The Badzhaliyata structure is interpreted as an allusion to the so-called *Andreon*, where chosen men were gathering, respectively the priests of the cult. As for the underground dwelling of Kogaionon on the banks of the river of the same name, where the deity periodically disappeared, the Kirindzhika rock cave structure, located 4 km south of Badzhaliyata (Cat. No IV. 68, Fig. 2, 13, 15), seems to have been assigned this function. In an extensive cave, called Kirindzhika by the local population, a semi-circular arched niche (altar) can be seen, oriented to the east. A rectangular platform, delineated with deep grooves,

has been meticulously formed in the south-eastern part of the cave itself. It is supposed to be the sanctuary of the rock temple. A curious labyrinth has been formed in the rock ledge above the cave, comprising a narrow gallery leading into an extensive natural cave. An arched niche, most likely a small altar, has been carefully carved on its eastern wall. Under the sanctuary there is a thick cultural layer containing Thracian, Hellenistic and Roman pottery, bones and traces of fire, probably related to sacrifices (Cat. No IV. 68). Above the sanctuary, an early Christian one-nave basilica was discovered dating from the late 4th century, with an extensive apse and a large narthex, total of 20.10 m long and 4.10 m wide (Fig. 22).

The cult center along the Taban River includes four more cave sanctuaries (Cat. No IV. 68, Table I, Fig. 2, 16–18). The southernmost one is to Kutlovitsa village, and the northern ones are next to Vassil Levski village; the sanctuary near Voynovo village is the northernmost one. To the same group we also include the rock sanctuary next to Ruyno village, Silistra region, along the neighboring dry ravine of Srebrenitsa, where an altar oriented to the east was formed next to a natural cave (Table I, Fig. 2, 19). Even more peculiar is the sanctuary next to Hrabrovo village (Table I, Fig. 20). It is not only in a different region, but is likely not related to the cult practices along the Taban River, respectively to the supposed cult of Zalmoxis. The absence of any connection with a cave structure and a sign of the Zalmoxis cult are indicative. Therefore, the possibility that there, like other rock sanctuaries in Southern Bulgaria, a solar cult was practiced and at the same time it served as an observatory related to the solar cycle, seems most probable.

The excavated artefacts – pottery, objects and coins – suggest that the cult practices in the Thraco-Roman rock sanctuaries along the Taban River ceased to exist about the late 4th century AD. It is precisely at this place along the Taban River, however, that they do not remain without successors. The early Christian church (Fig. 22) comes as evidence, partially revealed right on the rock crown above the Kirindzhika rock sanctuary.

Chapter II. Early Byzantine rock monasteries.

1. The rock-cut monasteries along the Dobrudzha Black Sea coast

At this stage of research, they are one of the earliest rock monasteries documented in Bulgaria, respectively on the Lower Danube territories, in Dobrudzha, and within the borders of modern Bulgaria, in general. They are mainly grouped in two colonies – along the Dobrudzha Black Sea coast and along the Suha Reka River with the neighboring dry ravines (Table I, Fig. 23, 36).

The southernmost point of the colony along the Black Sea coast are the so-called *Catacombs* next to the famous Aladzha Monastery near Varna (Cat. I. 1, Fig. 28). Thanks to the archaeological excavations carried out at this place, pottery, cult objects and coins were obtained, and graffiti crosses were documented testifying to habitation in the 4th–6th centuries. The rooms, located on three floors, are relatively large, and the crypt with the burial chambers is smaller. The cells in the rock clois-

ters north of Varna, at Yailata site near the villages of Kamen Bryag and Tyulenovo, are relatively large (Table I). The possibility of being storage structures is renounced because of the high rocky shore and the lack of proper bays. Indeed, some of them only give rise to assumptions that they served as Christian temples, but for others (Cat. I. 3, I. 4, I.6a, I. 25) this is quite possible (Fig. 25). Three of the prominent rock churches along the Black Sea at Kaliakra Cape, the one at Yailata site next to Kamen Bryag village and the one next to Tyulenovo village (Cat. No I.4, I.6a, I. 25) bear some archaizing features peculiar of the early Christian cult architecture from the 4th–7th centuries, which later fell out of the Byzantine cultural sphere and appeared sporadically as relics. First of all, these are the contra-apses on the western walls of the rock churches. The apses themselves resemble the Greek letter Ω, in plan, their entrance relatively narrow and tightly closed with a door judging by the grooves preserved in the rock in the abodes in the fortress on Kaliakra Cape and near the village of Tyulenovo. The artifacts found, although in a limited amount, as well as the numerous graffiti also direct the dating to the 5th–6th century. A series of doubts regarding the early Christian origin of the settlements along the Black Sea coast of Dobrudzha were overcome thanks to the recently studied rock complex southwest of Kaliakra. It is located at Dalboka site on the sea shore next to the village of Balgarevo, Kavarna region (Cat. No I.3). The presence of a chapel (rather a church) with a pronounced apse is essential for its identification as a monastery (*skete*). The pottery found at the entrance to the structure and in the rooms themselves dates back from the 4th–6th centuries, with fragments of amphorae predominating. Furthermore, Christian symbols such as crosses, a haloed head, a fish, a pentagram, etc. have been carved on the walls. The few inscriptions also refer to the 6th century. The rock church on Kaliakra Cape is also a classic representative of the early Christian architecture (Table I, Cat. No I. 4) with liturgical features from the 5th–6th centuries, but was also reused in the Middle Ages.

2. The colony of rock monasteries along the Suha Reka River

The second colony of early Byzantine rock monasteries is along the Suha Reka, where the border between the provinces of Scythia and Moesia Secunda was running from in the 4th–6th centuries. Their greatest concentration is around the early Byzantine castles from the 4th–6th centuries close to the villages of Balik (ancient Adina), Onogur (ancient Palmatis) and Golesh (Late Antique St. Cyril) within the area of Tervel municipality, Dobrich region in Bulgaria (Table I, Fig. 36). A kind of center of monastic life in the surrounding area is the fortress next to Balik village (Fig. 39), where two monasteries, hermitages, crypts and churches have been registered (Cat. No II.29–32, 35–39). North of Balik, on the left bank of the dry ravine next to the Brestnitsa village, there is a well-shaped tri-conchal church with two cells (Cat. No II.46, Fig. 40). The northernmost abode is opposite the fortress of St. Cyril (near Golesh village), where a small rock monastery (*skete*) is located, composed of a church and two elaborately hewn cells above it (Cat. No II.47, Fig. 41). The monastery in the vicinity of Hitovo village, Dobrich region (Cat. No II.47, Fig. 37) is farthest to the south. For a

long time, this colony was related to the era of the Second Bulgarian Tsardom (1185–1396). Later, attention was paid to the fact that in the area of the monasteries and in the interior of Dobrudzha in general, there are no structures and artefacts from the 12th–15th centuries. On the grounds of graffiti signs in the abodes near Hitovo village (Fig. 42), Gyaur Evleri near Balik village (Fig. 62), and in the areas of Brestnitsa and Golesh villages they were predated to 10th century, but with an unprejudiced understanding of the problem, it can be assumed that similar graffiti can be drawn later, in already formed cloisters. In fact, a thick layer of archaeological material from the 5th–6th centuries was discovered in the rock monasteries near Balik (Fig. 44) and at the foot of the monastery near the Palmatis fortress in the area of Onogur village. The internal architecture and liturgical features – naves, (wider than long), and several apses flat-bottomed and rectangular in plan and view are unusual (Fig. 45, 49, Cat. No II.28, 29, 36). These features for now lead to the Syrian church architecture of the 5th–6th centuries. With eastern influences we can also associate the hollowed out water troughs at the entrances to the hermitages near Hitovo village, Gyaur Evleri and Asar evleri 2 near Balik village. They are peculiar mainly of the churches in the East. The tri-conchal plan of the church near Brestnitsa village deserves special attention (Cat. No II.46; Fig. 40). There are crypts and chapels around the Gyaur Evleri monastery. A careful look at the plans of the rock-cut rooms along Suha Reka leads to the thought that monastic dormitories were built in Gyaur Evleri and above church No. 2 in Asar Evleri (Cat. No II. 35, 37). The existence of common monastic dwellings does not negate the existence of solitary hermit cells. They are to be found in Gyaur Evleri (Cat. No II.30, 31), Asar Evleri (Cat. No II.38–41), Shan Kaya near Onogur village (Fig. 36, Cat. No II 43–45) and near Brestnitsa village (Cat. No II.46).

A special attention is also paid to the rock monastery next to the village of Dumbrăveni on Romanian territory, located not far from the colony along the Suha Reka (Table I, Cat. No II. 48). The plan of the church with an apse and contra-apse, next to which burial chambers have been formed, together with the pottery and coins from the late 4th century at its foot undisputedly document the beginning of rock monastery construction along the border of the provinces of Scythia and Moesia Secunda after the end of the 4th century.

3. The colony of rock-cut monasteries along the Provadiyska River

It couldn't be excluded that some monasteries along the Provadiyska River, not far from the southern border of the province of Scythia with Moesia Secunda (Table I), also have their origins in the 5th–6th centuries. Indeed, they are at the foot of Medieval fortresses, but inhabited also during the 4th–6th centuries. The prominent contra-apse of the so-called Kosovo Monastery (Cat. No VI. 106) also suggests an earlier date to the 5th–6th centuries.

It is remarkable that in the provinces of Scythia and Moesia Secunda only two reliable masonry monasteries of the 5th–6th centuries have been discovered to Ibi-da/ Slava Rusă and Odessos/ Varna respectively, while there are dozens of rock-cut monasteries.

Among the most difficult problems to solve is that of the monastic practices in the colony of monasteries along Suha Reka and next to Dumbrăveni village, but the communal way of life definitely predominates, not excluding life in solitary cells. It is not by chance that most of the rock abodes are closely related to the 4th–6th century fortresses near the villages of Balik, Onogur, Golesh, and Kamen Bryag. The interruption of life in the fortresses in the late 6th century coincides with the abandonment of the monasteries. However, there are enough signs (pottery and graffiti) that the life of the rock monasteries along Suha Reka, Dumbrăveni and some abodes around Kamen Bryag was restored in the 10th century, only to be finally deserted about the mid–11th century.

Chapter III. The successors

1. The rock-cut monasteries along the Kanagyol/ Dristra River and the neighboring dry ravines of Srebrenitsa, Taban, Suha Reka and Chairluk (Fig. 65)

The largest documented colony of rock-cut monasteries from the era of the First Bulgarian Tsardom, and from the 10th century within the borders of Medieval Bulgaria and on the Balkan Peninsula in general, has been discovered along the bed of the Kanagyol/ Dristra River. It stretches for a distance of more than 50 km along the middle course of the Kanagyol dry ravine (the Medieval Dristra River), along which, in the 9th – 10th centuries, was running the most important road in the Bulgarian State, connecting the capitals of Pliska and Preslav with the episcopal and patriarchal (between 927 and 969) residence in Drastar/ Silistra. The colony comprises about 50 rock structures (monasteries, hermitages, churches, lavras, cells, hermit caves and rock colonies), mainly grouped in the closer or more distant surroundings of the Early Medieval fortresses to the villages of Skala and Tsar Assen, Alfatar town and Ruyno village, Silistra region (it is on the neighboring Senebir dry ravine). Here we also include the rock hermitage close to Ostrovo village and the Early Medieval fortress in the area of Zavet town, Razgrad region, on the banks of the Chairluk River. The rock abodes below the fortress next to Skala village (10th – mid–11th century) on the right bank of Kanagyol are the southernmost point of the colony. At the lowest level (and accordingly the most accessible one) the rock church was located, but only the arched altar niche has survived, 1.42 m wide and 0.58 m high. Four cells were formed above it at an inaccessible height. A crypt with three burial chambers is located north of the fortress. Dozens of drawings and graffiti signs have been carved on the walls of its premises.

Centers of monastic life along Kanagyol are the two dormitory rock monasteries near Verbino, Silistra region (Table I, Cat. No V. 77, 78, Fig. 68, 113) and the rock monastery near Alfatar town (Table I, Cat. No V. 89, Fig. 70). They were small monasteries inhabited by three to five monks. Certain hermit cells have been localized around them. The hermitages of two stylites next to Vassil Levski village, Silistra region (Table I, Cat. No V. 91, Fig. 75) and the monk's cell north of them (Table I, Cat. No

V. 92, Fig. 112) mark the northern point of the colony. Approximately in the middle of the colony is the lavra of *keliotes* at the foot of the Tsar Assen Fortress (Table I, Cat. No V. 81–85, Fig. 69, 114). It was in Tsar Assen that an Old Bulgarian inscription from the early 11th century, written in Cyrillic – Glagolitic script, was discovered carved by Manasseh the Monk, who was among the first creators of the monastic organization in this region (Fig. 66). It should be noted, that there are records of the majority of monastic practices that were popular in the 10th century along Kanagyol. A special attention is paid to the two small hermitages near the town of Alfatar, located at the foot of an Old Bulgarian settlement from the 10th century, within the area of a Late Antique fortress at Suha Cheshma site (Table I, Cat. No V. 86, 87, Fig. 70, 72). There are also cells next to both churches. Intriguing is the so-called Gargeshka Church with its large dimensions and meticulous processing, which implies support in the digging work by the local Christ-loving population to help the two monks who lived in the cell. Started but uncompleted construction undertakings to form a large room and cells are documented to the north and south of the church. Apparently, the nomadic invasions after the beginning of the 11th century ceased the construction operations. There is a second *skete* including a church and a cell opposite the so-called Gargeshka Church, which – with dozens of drawings, graffiti and Cyrillic inscriptions (Table I, Cat. No V. 87, Fig. 78–85) – has no analogue to the other ones along Kanagyol. To the Kanagyol colony I tentatively include the rock monastery (*skete*) along the neighboring dry ravine of Srebrenitsa, located directly opposite the early medieval Ruyno – Ayazmoto Fortress (Cat. No V. 94, Fig. 76). It is composed of a church with three small cells and a separate crypt in an adjacent room. There is still another isolated hermitage about 30 km south of Ruyno, located next to Ostrovo village, on the bank of the Chairluk River and not far away from the large Early Medieval fortress near Zavet town (Cat. No V. 95, Fig. 65, 77). It comprises a rock church and a relatively large cell next to it above three natural caves. The rounded altar space of the church is of a special interest, as it is entered through a narrow door recalling the layout of churches B-1, B-2 and B-3 in Murfatlar. The locking mechanism of the door to the church is unparalleled. Life in these colonies of Early Medieval rock monasteries continued after the late 10th century until about the mid-11th century when these territories entered the borders of Byzantium. They were most likely inhabited until the devastating invasions by the tribes of the Pechenegs in 1036, when the monks emigrated along with the population.

2. The monastery near the town of Murfatlar

The second major monastic center in the 10th century was the rock-cut monastery near Murfatlar (not far away from Constanța), comprising six churches, cells, crypts and galleries (Fig. 86). The monastery is divided into two sectors – B and E. Four churches are documented in sector B – B-1, B-2, B-3 and B-4. The first three of them are small in size and adjacent are cells with burial chambers in them. The earliest one is church B-1 with the neighboring cell C-1 with crypt C-2, which precedes the opening of the quarry for limestone blocks during the construction of

the Dobrudzha stone rampart in the early 10th century. During and after the quarry operation, the cloister in this sector was expanded with the new churches and cells. It is believed that several (four?) *keliotes* lived there and formed a lavra. Each of them had a small chapel and cell at their disposal, and church B-4 served for common liturgies (Cat. No III. 53, Fig. 89). The latter is the largest church in the monastery, located on the lowest level and is the most accessible. Therefore, it is accepted as a Catholicon, i.e. for the main church. It is definitely the most visited cult *topos*, as evidenced by the hundreds of graffiti drawings, dozens of Cyrillic inscriptions, including those of pilgrims. The monochromatic dark red architectonic decoration above the altar partition is also impressive, registered in other premises. It, together with certain features of the church plans, gives reasons to talk about parallels with rock churches from the 9th-10th centuries in Cappadocia.

Sector E, located in the northern direction, is interpreted as a kinovial monastery (Cat. No III. 56, Fig. 90). It is composed of two churches (E-3 and E-5) and possibly a chapel between them, cells, galleries, crypts, kitchen E-1 and E-2, refectory E-4, masonry inn outside the cloister and an intriguing room at the southern end of sector E-6. The predominant number of Cyrillic, Glagolitic and Runic inscriptions, the hundreds of drawings and graffiti signs together with the pottery with parallels from the centers of the First Bulgarian Tsardom (Fig. 94-105) suggest an Old Bulgarian rock monastery from the 10th century. The lack of pottery from the 11th century assumes that the monastery was abandoned during the political turmoil in Bulgaria during the last third of the 10th century.

There is reliable evidence (pottery, graffiti) that in the 10th century life was restored in the rock monasteries along the Suha Reka River and near Dumbrăveni village. This is the result of the completely preserved interior of the early Byzantine monasteries in both colonies, as well as the renewed habitation around the early 10th century in the fortresses near Balik and Onogur, which were abandoned in the late 6th century. There too, as along the Kanagyol River and in Murfatlar, life ceased completely after the early 11th century. There are assumptions that some of the monks headed west and established new colonies, probably along the Beli Lom River and the Provadiyska River (Fig. 1).

3. The future of the rock monasteries in the 13th-14th centuries

Although the monks left the large colonies of rock monasteries during the Pechenegs' invasion in 1036 and despite the demographic vacuum that occurred in the interior of Dobrudzha and Ludogorie (Turkish *Deli Orman*, Northeastern Bulgaria) until the early 16th century, the practice of the rock monasteries did not remain without successors. As the settlements continued their existence in the periphery of Dobrudzha near the Black Sea, along the Danube, in the Eastern Pre-Balkan Mountain Range and along the Lom River (west of the Beli Lom River), so in these peripheral areas large colonies of rock monastic abodes were established and led an active life. There are even reasonable assumptions about the transfer of monastic practices from the large colonies of the 10th - early 11th century in Dobrudzha to the colonies

of the 12th – 15th centuries along the Black Sea, Lom Rivers and especially along the Provadiyska River.

a. The colony of rock-cut cloisters from the 12th–14th centuries along the Provadiyska River (Fig. 116, Table I).

One of the large and compact groups of fortresses from the 13th–15th centuries in Northeastern Bulgaria is concentrated along the banks of the Provadia Gorge, respectively the Eastern Pre-Balkan Mountain Range. The most significant among them is undoubtedly Provat (Ovech), which, along with the rest, was a leading episcopal center. This is one of the reasons for the large cluster of rock monasteries in its vicinity, the first (easternmost) group being opposite the Provadian Fortress itself. The rock monasteries have been established on both banks of the Provadiyska River, which in the 12th–15th centuries connected Ovech, respectively Varna and Karvuna, with Shumen, Preslav and the capital of Tarnovo. It is also worth noting the fact that most rock abodes are in close proximity to the fortresses, often at their foot.

The centers of monastic life were several larger monasteries such as Kosovo Monastery, composed of a large church with crypts, a chapel, a refectory and at least seven cells (Table I, Cat. No VI. 106), the monastery at Malkoto Eleme site near Nevsha village, Provadia region, including a church, a chapel and eight cells (Table I, Cat. No VI. 102), and the monastery in the area of Chukara near Krivnya village, comprising a church with four cells (Table I, Cat. No VI. 100). I tentatively include also the rock hermitage next to Avren village as part of the colony (Table I). In addition to the abodes with churches, identified as monasteries and hermitages, seven cells were documented along the river in Aladzhik Burun site near Petrov dol village, Provadia region (Table I, Cat. No VI. 98), five cells in the area of Tapanche next to Krivnya village (Table I, Cat. No VI. 99), dozens of chain cells in Golyamo Bulo next to Nevsha village (Table I, Cat. No VI. 101), five cells in the Dolapite area next to Nenovo village (Table I, Cat. No VI. 103), and five cells in Peshteren Dol site near Kosovo village (Table I, Cat. No VI. 105). The identification of the complexes that lack churches and other typical monastic premises is controversial. Some of them are at the foot of Early Byzantine fortresses and can be interpreted as an additional element of the fortification from the 4th–6th centuries, but it is assumed that they were reused and reformulated as monastic abodes in the 13th–14th centuries. Both the inscriptions of Hinat the Grammarian in the monastery at Golyamo Bulo site (Fig. 125) and the Georgian inscriptions in the cells at Sarakaya site near Provadia town (Fig. 127) suggest such a thought.

b. Aladzha Monastery and monasteries from the 12th–14th centuries along the Black Sea coast.

Aladzha Monastery near the city of Varna is the central rock monastery in the Dobrudzha Despotate and, generally, one of the largest rock monasteries in Bulgaria and on the Balkans (Table I, Cat. No I. 2., Fig. 128). It includes all the main premises of the dormitory (kinovial) monastery: a main church – catholicon, cemetery church with crypt, winter chapel, refectory, kitchen, abbot's house, chain-linked cells, economic rooms and hermit cells. A special attention is paid to the wall paintings and

it is concluded that the formation of such a kinovial abode as Aladzha Monastery is possible only with the intervention of rich and prominent persons of the rank of a metropolitan or despot.

The other monastic center along the Black Sea is on Kaliakra Cape, where the curious rock church from the 5th–6th centuries is to be found (Table I, Fig. 23, Cat. No 1.4), reused in the 13th–14th centuries. A monastery was also formed in the rock at the southernmost point of the peninsula (the cape), respectively the citadel (Table I, Cat. No I.5). In the late 19th century, according to K. Škorpil's description, the plan of eight rooms was well read. A quarter of a century earlier, other compartments were also preserved, including a crypt. During the strong earthquakes in the early 20th century, the monastery was badly damaged.

Instead of a Conclusion. The place of the rock monasteries in the regional settlement pattern

An integral connection has been established between the rock abodes in Dobruzha and Northeastern Bulgaria and the settlement network, especially with the fortresses and settlements on the Balkans (Table I). The emphasis falls on the rock monasteries from the 5th–6th centuries along the Suha Reka dry ravine and the neighboring monastery next to the village of Dumbrăveni in Dobruzha, the monasteries from the 10th – early 11th century along the Kanagyol/ Dristra and the neighboring Srebrenitsa and Chairluk dry ravines, the monastery near the town of Murfatlar to the dry ravine of Kara-su and the colony along the Provadiyska River. A brief overview is also made of the monasteries along the Lom Rivers. On the grounds of various data analyzed, the following conclusions can be drawn:

a) most of the monasteries along the Suha Reka are in close interrelationship, even in visual contact with the fortresses of the 4th–6th centuries near the villages of Balik (Late Antique Adina), Onogur (Late Antique Palmatis) and Golesh (Late Antique St. Cyril) (Fig. 41). Relatively secluded cloisters also existed such as those near the villages of Hitovo, Brestnitsa and Dumbrăveni. The restoration of life in the three fortresses along the Suha Reka River in the early 10th century coincided in time with the restoration of life in the rock abodes. This circumstance cannot be doubted, because in the churches and cells in the cloisters near the villages of Hitovo, Balik, Golesh and Dumbrăveni graffiti drawings and signs from the 10th century have been registered, and at the foot of the monasteries next to the villages of Balik (especially in Gyaur Evleri) and Dumbrăveni – together with household pottery from the 5th–6th centuries – pottery from the 10th – early 11th century has been also discovered (Fig. 59);

b) parallel to the colony along the Suha Reka, about the early 10th century a colony was formed along the Kanagyol/ Dristra dry ravine, along which the main road in the Bulgarian Tsardom run connecting the capitals of Pliska and Preslav with the patriarchal residence in Drastar (modern Silistra). Most abodes are concentrated closely around the fortresses that arose in the early 10th century near the villages of Skala and Tsar Assen, Alfatar town and Ruyno village on the neighboring Srebrenitsa

dry ravine, as well as the fortress next to Zavet town on the Chairluk River (table I, Fig. 65). However, there are more isolated cloisters as well. After the devastating Pechenegs' invasion in 1036, the fortresses in the interior of Dobrudzha were abandoned, including those along the Kanagyol, Srebrenitsa and Chairluk Rivers. At the same time, the monastic abodes along Suha Reka and near the village of Dumbrăveni were also desolated;

c) according to the excavated archaeological material (mainly pottery and graffiti) and the plans of some churches, the rock monastery next to the town of Murfatlar (Table I) was established about the 9th century and was abandoned, like the other monasteries in Dobrudzha, about the late 10th century. Its immediate proximity to the Dobrudzha stone rampart, constructed about the early 10th century, and especially to camps VII and VIII, housing military garrisons, respectively a cultural layer at least until the end of the 10th century is impressive;

d) it is difficult to determine the opening date of the colony along the Provadiyska River. The monastery church with its contra-apse of the Kosovo Monastery does not rule out being earlier (Table I, Fig. 117, Cat. No V. 106), but monastic life was certainly most active in the 12th–15th centuries. There are also indirect clues about the 12th–14th century monastic abode that arose at the foot of the Late Antique fortress at Chukara site from the 5th–6th centuries, the latter being the only one not inhabited in the 12th–14th centuries. It is acceptable that the abodes at its foot are connected with the early Byzantine fortification and were re-organized as a rock monastery in the 13th–14th centuries as indicated by drawings and graffiti at its foot. Against this background, we can conditionally speak only of topographical continuity of monasteries from the 5th–6th and 12th–14th centuries. At the same time, based on inscriptions from the 17th–18th centuries in the Kosovo monastery, St. George Monastery in Petrov Dol area and the cells in Aladzhik Borun area we hypothetically assume not only topographical but also cultural continuity from the 11th–15th to the 16th–18th centuries? Based on the documentation, one can claim that the majority of monasteries along the Provadiyska River are in the immediate vicinity, even at the foot, of the fortresses from the 12th–14th centuries (Table I, Fig. 116). The abandonment of the fortresses in the late 14th century was accompanied by the abandonment of most rock cloisters. By the way, we register a similar dependence of monasteries – fortresses along the Lom Rivers, and the Troitsky and Osmarsky Boaz in Shumen region (Table I, Fig. 1). This recapitulation is indicative of the existing inextricable connection of the rock monastic cloisters with the surrounding settlements and with the fortresses. Sometimes the connection is direct, and sometimes monasteries are created in more secluded places. Their contact with the colony, however, is undoubtedly steady. Against the background of the abandoned fortresses and settlements, accompanied by the abandonment of the rock monasteries, the complete isolation of the latter from the settlement structures turns out to be to some extent a myth, which is repeated unfounded!

And one more dependency: the highest concentration of rock monasteries during the First Bulgarian Tsardom was around the leading state centers – north of Plis-

ka and Preslav, south of the Patriarchal residence in Drastar, around the large fortresses near the villages of Tsar Assen, Ruyno, Skala, Balik, and near the Dobrudzha stone rampart (Table I, Fig. 1, 65). Outside this central territory, monasteries are rare (Krepcha). When in the 12th–14th centuries the central territory of the Second Bulgarian Tsardom was already around the towns of Tarnovo, Cherven, Shumen, Ovech/ Provadia, Varna, Bdin/ Vidin (the rock monastery next to Albotin village), Nikopol and the fortresses along the Lom and Provadiyska Rivers, new colonies of rock monasteries have been formed there.

In the indicated region, rock structures have been archaeologically recorded, beginning with Thraco-Roman sanctuaries (6th century BC – 4th century AD), continuing through Early Christian monasteries (5th–6th centuries) and monastic abodes from the Middle Ages (from the 10th–11th and in the 13th–14th centuries), to reach in some places even to the 15th–18th centuries (Table I, Fig. 1). This circumstance leads to reflections on the existence of topographical continuity. The latter, however, is combined with cultural discontinuity.

After analyzing the rock-cut cult monuments in Northeastern Bulgaria and Dobrudzha through the prism of chronology and geography, the following conclusions have been drawn:

1. The most rock monastic abodes along the Provadia Gorge were formed at the foot of or in close proximity to the fortresses from the 11th–13th–15th centuries but almost without exception they were fortresses that initially arose and were inhabited between the 5th and the 6th centuries (Table I, Fig. 116). The church with the contra-apse of the Kosovo Monastery, at the very foot of the fortress walls, was probably carved around the 6th century and was certainly restored and reused in the 13th–14th centuries. There are also indirect clues about the monastery from the 12th–14th centuries, established at the foot of the Late Antique fortress at Chukara site from the 5th–6th centuries, the only one remaining uninhabited in the 12th–14th centuries. It is not excluded that the structures at its foot were connected with the Early Byzantine fortification and were re-constructed as a rock monastic cloister in the 13th–14th centuries, as indicated by drawings and graffiti at its foot.

2. Direct evidence of topographical continuity is also available in some of the settlements along the Black Sea coast, and especially in the Aladzha Monastery. In the 12th century, the rock monastery arose next to the Late Antique monastery of the Catacombs from the 4th–6th centuries, but in this case there is also cultural continuity from the 13th–14th to the 15th–17th centuries. The life in the monastery continued even after the 14th century as evidenced by the several inscriptions and repainting of the chapel which, according to L. Mavrodinova, was performed in the 15th–16th centuries (?).

3. A certain topographical continuity is registered at the Thraco-Roman sanctuaries along the lower course of the Cherni Lom River (Fig. 1) near the village of Tabachka in the Vodna and Tamno Caves, where in the 13th–14th centuries monks settled after reconstruction. Again, we observe topographical continuity in the Thraco-Roman sanctuaries along the Taban River in Dobrudzha. Opposite the Thra-

co-Roman sanctuary at Kirindzhik next to Pop-Rusanovo village and near the central Thracian sanctuary at Badzhaliata a rock cell with graffiti from the 10th century was discovered (Cat. No V. 93, Fig. 2, 4), since when the altar niche of the chapel to the northernmost Thraco-Roman sanctuary near Voinovo village does also date (probably a work of monks from the neighboring colony along the Kanagyol River).

4. There are many ambiguities regarding the problem of continuity and discontinuity of the cloisters along Beli, Cherni and Rusenski Lom Rivers in Ruse and Targovishte regions during the Middle Ages. The monastery at Krepcha established in the 10th century, but was it inhabited in the 12th–14th centuries? (Table I, Fig. 1). The numerous settlements along Beli, Cherni and Rusenski Lom Rivers were inhabited in the 12th–14th centuries, but are there clear traces of habitation in them in the 5th–6th and, respectively, in the 10th–11th centuries? The graffiti in the St. Dimitar Rock Monastery on the banks of the Beli Lom River next to Senovo village are also intriguing. The IYI signs, the double axes – labrys, other rune-like signs, and the crosses with trefoil ends in particular have their many parallels exclusively and only in the centers of the First Bulgarian Tsardom, mainly in the 10th century and precisely in Northeastern Bulgaria, including in the rock monasteries in Dobrudzha. Is it possible that rock monasteries were established along the Beli Lom River, similar to Krepcha along Cherni Lom River, as early as the 10th century and to have a case of topographical and cultural continuity in the 12th–14th centuries? At the moment, we can only guess as we don't have any certain data. Still another possible interpretation is also admissible: at the abandonment of the fortresses, settlements and rock monasteries in the interior of Dobrudzha in the late 10th century and in 1036 at the latest, monks to have emigrated in western direction, to Beli Lom River thus bringing the rock abode traditions to this region, and laying the beginnings of the St. Dimitar Rock Monastery near Senovo, respectively (Fig. 1).

Литература

- Амиранашвили 1957:** Я. Амиранашвили. История грузинской монументальной живописи. Сахелгами.
- Андреев 1980:** Й. Андреев. Средновековният Овеч XIII–XIV в. – В: Средновековният български град. София, 267–284.
- Ангелов 1969:** Д. Ангелов. Богомилството в България. София.
- Ангелова 2003:** Ст. Ангелова. Етническият състав на населението на ранновизантийския Доростол през VI–VII в. – *Studia Archaeologica*, I, 159–181.
- Ангелова, Колева 2000:** Ст. Ангелова, Р. Колева. За ранното славянско заселване в България. – Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски“, Исторически факултет – Специалност Археология, 2, 159–186.
- Анна Комнина 1965:** Анна Комнина. Алексиада. (Текст и коментарий А. А. Любарского). Москва.
- Архив** на Варненско Археологическо Дружество Ф. 165 К, оп. 1, а. е. 545.
- Архимандрит Иннокентий 1903:** Архимандрит Иннокентий. Манастирът Св. Троица. Варна.
- Архимандрит Йона 1950:** Архимандрит Йона. Учебник по литургика. София.
- Аспарухов 1982:** М. Аспарухов. Скалната църква „Св. Стефан“ край Никопол и графитите в нея. – Известия на музеите в Северозападна България, 7, 28–45.
- Атавин 1988:** А. Г. Атавин, Средновековная Фанагория и ее место среди современных памятников Северного Причерноморья. – В: Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. Москва, 20–33.
- Атанасов 1984:** Г. Атанасов. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. – ИИМВ, 20 (35), 83–91.
- Атанасов 1986:** Г. Атанасов. Скални манастири в крайдунавска Добруджа. – Векове, 4, 9–11.
- Атанасов 1987:** Г. Атанасов. Към историческата география на Южна Добруджа. – Добруджа, 4, 29–37.
- Атанасов 1989:** Г. Атанасов. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИИМВ, 25 (40), 50–56.
- Атанасов 1990:** Г. Атанасов. Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 193–215.
- Атанасов 1990а:** Г. Атанасов. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV век). Автореферат на дисертация. София.
- Атанасов 1991:** Г. Атанасов. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 33–43.
- Атанасов 1991а:** Г. Атанасов. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. – Добруджа, 8, 28–39.

- Атанасов 1991б:** Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа X–XVI в. – ИПр, 2, 75–89.
- Атанасов 1992:** Г. Атанасов. Кападокийски културни влияния в Мурфатлар. – В: Приноси към българската археология, 1, 79–86.
- Атанасов 1992а:** Г. Атанасов. За датировката, семантиката и разпространението на медалионите с YI и двоен кръст. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia* (В чест на професор Веселин Бешевлиев). В. Търново, 132–145.
- Атанасов 1993:** Г. Атанасов. Ранносредновековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа. – ИНМВ, 29 (43), 122–143.
- Атанасов 1993а:** Г. Атанасов. Пещерные военностратегические сооружения ранневизантийской эпохи в северо-восточной Болгарии. – В: История и археология Юго-западного Крыма. Симферополь, 66–77.
- Атанасов 1993б:** Г. Атанасов. За един старобългарски скален манастир в Централна Молдова. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 2, 61–73.
- Атанасов 1999:** Г. Атанасов. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф. Т. 2. София, 181–286.
- Атанасов 2000:** Г. Атанасов. За личността, мъченическата смърт и мощите на Св. Дасий Доростолски (20 ноември 303 г.). – Духовна култура, 11, 8–16.
- Атанасов 2001:** Г. Атанасов. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров (= *Studia balcanica*, 23). София, 185–214.
- Атанасов 2001а:** Г. Атанасов. Свети Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през Средновековието. Варна.
- Атанасов 2004:** Г. Атанасов. Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. Силистра.
- Атанасов 2005:** Г. Атанасов. За датировката и принадлежността на скалната гробница в м. Кирика до с. Калугерица, Шуменско. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 68–76.
- Атанасов 2006:** Г. Атанасов. Тракийският скален култов център по р. Табан, Силистренско. Свещената долина на Залмоксис. Силистра.
- Атанасов 2007:** Г. Атанасов. Християнският Дуросторум–Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново.
- Атанасов 2007а:** Г. Атанасов. Аязма Руйно. Култов център от три хилядолетия на три религии. Силистра.
- Атанасов 2008:** Г. Атанасов. Бележки и допълнения към църковната организация в Мизия и Скития през IV–VII в. – В: Сборник в чест на Ал. Минчев (= *Acta musei varnaensis*, VIII–1). Варна, 299–320.
- Атанасов 2009:** Г. Атанасов. Още веднъж за датировката и монашеската организация в скалната обител до Мурфатлар. – Юбилеен сборник в чест на 45 години ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 467–485.

- Атанасов 2009а:** Г. Атанасов. Добруджанското деспотство (Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.). Велико Търново.
- Атанасов 2010:** Г. Атанасов. Фрако-римский скальный культовый центр Залмоксиса по р. Табан, Силистренско в Южной Добруджи (Болгария). – *Stratum plus*, 6, 219–240.
- Атанасов 2010а:** Г. Атанасов. Мистериозната пещера на Залмоксис. – *Будител*, 1, 44–52.
- Атанасов 2013:** Г. Атанасов. О численности русской армии князя Святослава во время его походов в Болгарию и о битве под Дристрой (Доростолом) в 971 г. – *ВВр*, 72 (97), 69–82.
- Атанасов 2014:** Г. Атанасов. Към въпроса за началото на българския средновековен град (Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско – от укрепено селище към укрепен град). – В: *Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от Националната научна конференция посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова, Шумен, 31 октомври – 1 ноември 2013 г. Шумен*, 205–233.
- Атанасов 2014а:** Г. Атанасов. Крепостите до с. Руйно, Силистренско или селищна агломерация без аналог през X век. – В: *България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“, Шумен, 17–19 май 2012 г. Шумен*, 551–585.
- Атанасов 2015:** Г. Атанасов. Колонията скални манастири по Провадийското дефиле. – *Плиска – Преслав*, 11, 351–376.
- Атанасов 2015а:** Г. Атанасов. Раннохристиянска църква над трако-римското скално светилище до с. Поп Русаново, Силистренско. – *Известия на Регионален Исторически Музей – Русе*, XVIII, 15–24.
- Атанасов 2022:** Г. Атанасов. Субординация между скалните монашески обители, монасите и селищните агломерации в Добруджа и Североизточна България през Късната Античност и Средновековието. – В: *Иваново-Червен-Търнов – Наследството на Средновековието. 800 години от основаването на скалния манастир Св. Архангел Михаил при село Иваново от Свети Йоаким Търновски, 16.06.2021 – 19.06.2021. Русе (под печат)*.
- Атанасов 2022а:** Г. Атанасов. Топографски континуитет и културен дисконтинуитет в скалните обители от Античността до Късното средновековие в Добруджа и Североизточна България. – В: *„Светият отец Антони от Крепчанския манастир: 1100 години монашество в българските земи“, Конференция, 17–20 октомври 2021 г. (под печат)*.
- Атанасов, Чешмеджиев 1991:** Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев. Средновековният скален манастир до гр. Варна (Аладжа манастир). – *ИНМВ*, 26 (41), 77–97.
- Атанасов и др. 1994:** Г. Атанасов, Р. Липчев, М. Хинева, К. Дончев, М. Маринов. *История на Алфатар. Варна*.

- Атанасов, Вачкова, Павлов 2015:** Г. Атанасов, В. Вачкова, Пл. Павлов. Българска национална история. Т. III: Първо българско царство (680–1018). Велико Търново.
- Атанасов, Жалов 2023:** Г. Атанасов, Ал. Жалов, Ст. Стойчев, Н. Колев. Скална монашеска обител от X в. до с. Острово в ДЛС „Воден-Ири Хисар“ (под печат).
- Бабенчиков 1935:** В. П. Бабенчиков. Пещерный комплекс Шулдана. – В: Материалы Ески-керменской экспедиции 1931–1933. Москва–Ленинград, 103–118.
- Бакалова 1977:** Е. Бакалова. Бачковската костница. София.
- Бакалова 1988:** Е. Бакалова. Принос към изследване на царската идеология в средновековна България. – Проблеми на изкуството, 3, 31–45.
- Баранов 1974:** И. И. Баранов. О восстании Йоана Готского. – В: Феодальная Таврика. Киев, 151–162.
- Бегунов 1973:** Ю. К. Бегунов. Козма Презвитер в славянских литературах. София.
- Бешевлиев 1979:** В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София.
- Бешевлиев 1989:** В. Бешевлиев. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. – ИНМВ, XIX, 19–34.
- Биярски 2004:** Ив. Биярски. Покровители на Царството: Св. цар Петър и Св. Параскева-Петка. София.
- Биярски 2011:** Ив. Биярски. Сказание на Исаяя пророка и формирането на политическата идеология на ранносредновековна България. София.
- Бобчев, Динолов 1960:** С. Бобчев, Л. Динолов. Бачковската костница. София.
- Бобчев 1973:** С. Бобчев. История на архитектурата през Средните векове. София.
- Божилков 1983:** Ив. Божилков. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България. София.
- Бояджиев 1960:** Ст. Бояджиев. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. – Археология, 4, 23–33.
- Буданова 2001:** В. П. Буданова. Готы в эпоху Великого переселения народов. Санкт-Петербург.
- Български алманах 1896:** Български алманах за 1885 г. София, 1896.
- Ваклинов 1977:** Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI–XI век. София.
- Василиев 1953:** А. Василиев. Ивановските стенописи. София.
- Василчин 1988:** Ив. Василчин. Глинени лампи от черноморското крайбрежие на Южна Добруджа. – ИНМВ, 24 (39), 59–70.
- Велков 1959:** В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (IV–VI в.). София.
- Велков 1988:** В. Велков. Античният Дуросторум. – В: Дуросторум-Дръстър-Силистра, Силистра, 29–54.
- Венедиков 1983а:** Ив. Венедиков. Медното гумно на прабългарите. София.
- Венедиков 1983б:** Ив. Венедиков. Нов аспект на култа към Залмоксис. – Изкуство, 4, 43–45.
- Венов 1909:** И. Венов. Аладжа манастир. Варна.

- Всеобщая история архитектуры 1966:** Всеобщая история архитектуры. Москва-Ленинград.
- Вълов 1974:** В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. – Археология, 2, 37–52.
- Вълов 1978:** В. Вълов. Скалният манастир в местността Алботин – Видинско. – ИМСЗБ, 2, 85–102.
- Гадло 2004:** А. В. Гадло, Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжества на Северном Кавказе. Санкт-Петербург.
- ГБ 1989:** География на България. София.
- Георгиев 1977:** Вл. Георгиев. Траките и техният език. София.
- Георгиев, Витлянов 2001:** П. Георгиев, Ст. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. София.
- Гергова 2004:** Д. Гергова. Сборяново. Священная земля гетов. София.
- Гергова, Атанасов 2009:** Д. Гергова, Й. Атанасов. Ранното българско средновековие в Сборяново. Средновековно имение в местността Градът на доверието. – Приноси към българската археология, V, 196–209.
- Герцен, Махнева 1989:** А. Г. Герцен, О. А. Махнева. Пещерные города Крыма. Симферополь.
- Гошев 1939 – 1940:** Ив. Гошев. Правилата на Студийския манастир. – ГСУ – Българска филология, XVII, София, 1–75.
- Грабар 1922:** А. Грабар. Болгарския церкви-гробници. – ИБАИ, I, 103–132.
- Гюзелев 1969:** В. Гюзелев. Княз Борис I. София.
- ГИБИ 1959:** Гръцки извори за българската история. Т. 2. София.
- ГИБИ 1960:** Гръцки извори за българската история. Т. 3. София.
- ГИБИ 1961:** Гръцки извори за българската история. Т. 4. София.
- ГИБИ 1964:** Гръцки извори за българската история. Т. 5. София.
- Дзанев 1995:** Г. Дзанев. Завет. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска – Преслав, 7, 208.
- Димитров 1994:** Стр. Димитров. Към историята на добруджанските двуобрядни светилища. – Добруджа, 11, 76–96.
- Динеков 1951:** П. Динеков. Старата българска литература. Т. 1. София.
- Диоген Лаэртский 1979:** Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва.
- Добруджа 1974:** Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София.
- Дончева-Петкова 1977:** Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през Ранното средновековие. София
- Дремсизова-Нелчинова, Нелчинов 1961:** Цв. Дремсизова-Нелчинова, Св. Нелчинов. Скален манастир край с. Мадара. – ИАИ, XXIV, 61–87.
- Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975:** Цв. Дремсизова-Нелчинова, В. Антонова. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София.
- Дремсизова-Нелчинова, Иванов 1983:** Цв. Дремсизова-Нелчинова, Д. Иванов. Археологически паметници в Русенски окръг. София.

- Дуйчев 1947:** Ив. Дуйчев. Рилският светец. София.
- Житие 1854:** Житие преподобного отца нашего Павла, подвизавшагося Лытроской во времени Константина Порфирородного. Москва.
- Жития на светиите 1974:** Жития на светиите. София.
- Златарски 1971:** В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1/част 2. София
- Иванов 1957:** Т. Иванов. Археологически проучвания при Сапарева баня. – ИАИ, XXI, 211–232.
- Иречек 1974:** К. Иречек. Пътувания по България. София.
- История на българската литература 1962:** История на българската литература. Т. 1. София.
- Йорданов 1984:** К. Йорданов. Гетика: държава и общество. – Изкуство, 4, 5–11.
- Йотов 1995:** В. Йотов. Балик. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска – Преслав, 7, 161–162.
- Йотов, Атанасов 1998:** В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. София.
- Каждан 1971:** А. П. Каждан. Византийский монастырь XI–XII вв. как социальная группа. – ВВр, 31, 48–70.
- Кацаров, Дечев 1949:** Д. Кацаров, Д. Дечев. Извори за старата история на Тракия и Македония. София.
- Кирпичников 1893:** А. И. Кирпичников. Дейсус на Востоке и Западе и его литературные паралели. – ЖМНПр, Часть ССХС, 1893, Ноябрь, 1–29
- Кондаков 1909:** Н. П. Кондаков. Македония. Археологическое путешествие. Санкт-Петербург.
- Кондаков 1915:** Н. П. Кондаков. Иконография Богоматери. Т. 2. Петроград.
- Ковачев 2001:** Р. Ковачев. Нови сведения за Русе и селища в Русенско по документи от Истанбулския османски архив (XVI и XVII век). – В: Проучвания в чест на проф. Вера Мутафчиева (Studia in honorem professoris Verae Mutafchieva). София, 225–240.
- Коровина 2002:** А. К. Коровина. Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове. Москва.
- Константинов 1977:** К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир до с. Крепча, Търговишки окръг. – Археология, 3, 19–28.
- Константинов 2015:** К. Константинов. Външният град на Плиска през следстоличния период (893–971). Шумен.
- Костова 1996:** Р. Костова. Една хипотеза за поклонничеството в България през X век. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 5, 149–172.
- Костова 2000:** Р. Костова. Скалният манастир при Басараби в Северна Добруджа: Някои проблеми на интерпретацията. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 7, 131–152.
- Костова 2004:** Р. Костова. Имало ли е манастири-ергастерии в България през X в. – В: Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. София, 457–470.

- Костова 2005:** Р. Костова. Манастирът, основан от св. Йоан Рилски: археология на писмените свидетелства. – В: Културните текстове на миналото: носители, символи и идеи. Т. 2: Текстове на култа и религията. София, 120–127.
- Костова 2005а:** Р. Костова. Скалният манастир при с. Крепча: още един поглед към монашеските практики. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 289–298.
- Краев 1996:** Г. Краев. Български маскарадни игри. София.
- Кузев 1961:** Ал. Кузев. Пръстени-печати от Късното средновековие във Варненския музей. – ИВАД, XII, 83–84.
- Кузманов, Бъчваров 1986:** Г. Кузманов, Ив. Бъчваров. Колекция антични лампи от Силистренския музей. – ИНМВ, 22 (37), 43–63.
- ЛИБИ 1958:** Латински извори за българската история. Т. 1. София.
- ЛИБИ 1960:** Латински извори за българската история. Т. 2. София.
- ЛИБИ 1965:** Латински извори за българската история. Т. 3. София.
- Лазарев 1947:** В. Н. Лазарев. История византийской живописи. Т. 1. Москва.
- Лазарев 1971:** В. Н. Лазарев. Три фрагмента росписных епистилиев и византийский темплон. – В: В. Н. Лазарев. Сборник статей. Москва, 110–137.
- Лазарев 1983:** В. Н. Лазарев. Русская иконопись от источников до начала XVI века. Москва.
- Лопарев 1894:** Х. М. Лопарев. Чудо Святого Георгия о болгарине. Памятник византийской, переводной литературы. Санкт Петербург.
- Латышев 1896:** В. В. Латышев. Сборник греческих надписей христианских времен на Южной России. Санкт-Петербург.
- Мавродинов 1955:** Н. Мавродинов. Византийската архитектура. София.
- Мавродинова 1976:** Л. Мавродинова. Стенописи от времето на цар Иван Асен II при Иваново. – Изкуство, 9, 7–13.
- Мавродинова 1985:** Л. Мавродинова. Скалните скитове при Карлуково. София.
- Мавродинова 1995:** Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. София.
- Маразов 1983:** Ив. Маразов. Култът към мечката в древна Тракия. – Изкуство, 4, 28–36.
- Маргос 1981:** А. Маргос. Средновековни скални манастири по Провадийското дефиле – ИНМВ, 17 (32), 112–117.
- Маргос 1983:** А. Маргос. Средновековни скални манастири по Суха река. – ИНМВ, 19 (34), 125–129.
- Маргос 1987:** А. Маргос. Средновековни скални обители по р. Бели Лом. – ИНМВ, 23, 114–150.
- Маслев 1959:** Ст. Маслев. Пустиножителска Мадара. – Археология, 3–4, 24–34.
- Маслев 1963:** Ст. Маслев. Неизследвани скални църкви в Коларовградско. – ИАИ, XXVI, 95–102.
- Медынцева 1990:** А. А. Медынцева. О надписи на „кресте“ Манасии (с. Цар Асен, България). – Советская археология, 4, 85–90.

- Мечев 1983:** К. Мечев. В дни на рат и беди. Очерк за времето и личността на Презвитер Козма. София.
- Миков 1933:** В. Миков. Предисторически селища и находки в България. – В: Материали за археологическата карта на България, VII.
- Милев 1961:** Ал. Милев. Жития на Свети Климент Охридски. София, 1961.
- Минчев 1986:** Ал. Минчев. Ранното християнство в Одесос и околностите му. — ИНМВ, 22 (37), 31–42.
- Минчев 1988:** Ал. Минчев. Антично стъкло от Западното Черноморие (I–VI в.). II. Чаши. – ИНМВ, 24 (39), 35–59.
- Минчев, Тенекеджиев 2017:** Ал. Минчев, В. Тенекеджиев. Разкопки на раннохристиянския манастир в м. Джанавара край Варна. – В: Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 459–461.
- Могаричев 1992:** Ю. М. Могаричев. Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-западного Крыма. – В: Проблемы истории „пещерных городов“ Крыма. Симферополь.
- Могаричев, Ергина 2023:** Ю. М. Могаричев, А. С. Ергина. Монументальная живопись Средневековой Таврики (Пещерные церкви), Симферополь.
- Мострова 1991:** Т. Мострова За преславската основа на най-ранния превод на Лествицата. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. София, 204–213.
- Найденова 1980:** В. Найденова. Скалните светилища в Тракия. – В: Поселищни проучвания в Тракия. Ямбол, 15–29.
- Николова 2006:** Б. Николова. Данни за поклонничеството и неговите прояви в средновековна България. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 799–806.
- Николова 1980:** Св. Николова. Патеричните разкази в българската средновековна литература. София.
- Овчаров 1975:** Д. Овчаров. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Мурфатлар. – Археология, 3, 2–8.
- Овчаров 1982:** Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. София.
- Овчаров 1987:** Н. Овчаров. Рисунките-графити от „Имарет джамия“ в Пловдив като извор за историята на средновековието през XV в. (=Разкопки и проучвания, XVIII). София.
- Пенчева, Николаева 2020:** Е. Пенчева, М. Николаева. Археологически проучвания на средновековно селище в местността Петрова нива, АР „Сборяново“, АОР през 2019 г., София, 1229–1231.
- Перник 1983:** Перник. Т. 2. София.
- Пети годишен отчет 1911:** Пети годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1910 г., 18–20.
- Плетньов 1995:** В. Плетньов. Аврен, Невша. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска – Преслав, 7, 157–329.
- Попконстантинов, Костова 2008:** К. Попконстантинов, Р. Костова. Манастирите на Покръстителя. – В: Християнската култура в средновековна България. В. Търново, 174–184.

- Покровский 1910:** Н. В. Покровский. Очерки памятников христианского искусства и иконографии. Санкт-Петербург.
- Попов 1989:** Д. Попов. Залмоксис. Религия и общество на траките. София.
- Попов 1995:** Д. Попов. Богът с многото имена. София.
- Попруженко 1936:** М. Г. Попруженко. Козма Пресвитеръ. Болгарский писатель X века. – Български старини, XII. София.
- Поптеодоров 1960:** Р. Поптеодоров. Устройство и управление на българската православна църква през IX–X в. – ГДА, XV, 151–200.
- Порфирий 1979:** Порфирий. Жизнь Пифагора. – В: Диоген Лаэртций. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва.
- Презвитер Козма 1982:** Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите. – В: Старобългарската литература. Т. 2. Ораторска проза. София, 30–80.
- Радојчић 1966:** Св. Радојчић. Старо српско сликарство. Београд.
- Рашев 1982:** Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна.
- Рашев 1988:** Р. Рашев. Средновековният път Плиска-Дръстър и крепостта Диня. – В: Дуросторум – Дръстър–Силистра. Силистра, 117–130.
- Рашев 2006:** Р. Рашев. Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседните страни. – Археология, 1–4, 65–75.
- Рашев 2008:** Р. Рашев. Българската езическа култура VII–IX век. София.
- Репников 1932:** Н.И. Репников. Эски-Кермен в свете археологических разведок 1928–1929 гг. – ИГИМК, 12 (Готский сборник), 107–152.
- Романчук, Быков 1981:** А. И. Романчук, М.Я. Быков. Рисунки средневековых кораблей из крепости Каламита. – ВВр, 42, 143–149.
- Седми годишен отчет 1914:** Седми годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1912 и 1913 г. Варна, 11–13.
- Симеонова 1985:** Л. Симеонова. Житията на Дазий и марцианополските мъченици като извор за историята на гетските земи през късната античност. – В: Североизточна България. Древност и съвремие. София, 288–295.
- Снегаров 1944:** Ив. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. 1. София.
- Соколов 1894:** Ив. Соколов. Состояние монашества византийской церкви с половины IX до начала XIII вв. (842–1204). Казань.
- Сорочан 2005:** С. Б. Сорочан. Византийский Херсонес (вторая половина VI – первая половина X в.). Очерки истории и культуры. Харьков.
- Стара българска литература 1982:** Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. София.
- Стара българска литература 1986:** Стара българска литература. Т. 4. Житиеписани творби. София.
- Стоев 1990:** Ал. Стоев. Тракийското скално светилище „Белинташ“ край с. Мостово, Пловдивски окръг – модел на древна слънчева обсерватория. – Интердисциплинарни изследвания, XVII.

- Стричевић 1958–1959:** Ђ. Стричевић. Ђиаконикон и протеизис у ранохришћанским црквама. – Старинар, 9–10, 59–66.
- Теофан Изповедник 1960:** Теофан Изповедник. Хронографија. – В: ГИБИ. Т. 3, 227–289.
- Тепляков 1833:** В. Г. Тепляков. Писъма из Болгарији. Санкт-Петербург.
- Топоров 1982:** В. И. Топоров. Пещера. – В: Мифы народов мира. Т. 2. Москва, 311–312.
- Торбатов 2004:** С. Торбатов. Неизвестно тракийско скално светилище в Южна Добруджа. – Археология, 1–2, 77–82.
- Тулешков 1997:** К. Тулешков. Архитектурата на българските манастири. София.
- Ђурић 1958:** В. Ђурић. Најстарији живопис испоснице пустиножителя Петра Коришког. – ЗРВИ, 5, 173–202.
- Ђурић 1975:** В. Ђурић. Византијске фреске у Југославија. Београд.
- Тъпкова-Заимова 1960:** В. Тъпкова-Заимова. Сведения за средновековни кукерски игри в Силистренско. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Ст. Романски. София, 705–708.
- Фол 1990:** В. Фол. Скалата, конят и огънят. Ранната тракийска обредност. София.
- Фол 2000:** В. Фол. Мегалитни и скално изсечени паметници в Древна Тракия. София.
- Хунгер 2000:** Х. Хунгер. Империя на ново средище. Християнският дух на византийската култура. София.
- Цветкова 1975:** Б. Цветкова. Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. София.
- Цухлев 1910:** Д. Цухлев. История на българската църква. Т. 1. София.
- Чанева-Дечевска 1970:** Н. Чанева-Дечевска. Триконхалните църкви от IX–XIV в. по българските земи. – Археология, 4, 8–21.
- Чанева-Дечевска 1971:** Н. Чанева-Дечевска. По въпроса за средновековните триконхални църкви от манастирски тип на Балканите. – МПК, XI, 1, 10–15.
- Чанева-Дечевска 1979:** Н. Чанева-Дечевска. По някои архитектурно-композиционни особености на манастирите в Преслав. – Плиска – Преслав, 1, 32–44.
- Чанева-Дечевска 1980:** Н. Чанева-Дечевска. Църкви и манастири от Велики Преслав. София.
- Чанева-Дечевска 1984:** Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава. София.
- Чанева-Дечевска 1988:** Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI–XIV в. София.
- Чанева-Дечевска 1999:** Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV–VI в. София.
- Чичуров 1980:** И. Чичуров. Византийские исторические сочинения. Москва.
- Чхаидзе 2008:** В. Н. Чхаидзе. Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове. Москва.
- Шести годишен отчет 1912:** Шести годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1911 г. Варна, 17–18.

- Шмит 1914:** Ф. И. Шмит. Отзвѣтъ о сочиненіяхъ на тему „Дейсус“ в византийском и русском искусствѣ. – В: Записки Императорскаго Харьковскаго Университета. Т. 1, 1–6.
- Шмониѣвскій, Воина 2020:** Б. Ш. Шмониѣвскій, В. Воина. Ключи Добруджи: что говорятъ раннесредневековыя находки о людяхъ, жившихъ в пещерахъ. – *Stratum plus*, 5, 295–312.
- Шкорпил 1892:** К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и историческо отношение. – СбНУ, VII.
- Шкорпил 1892а:** К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и историческо отношение. – СбНУ, VIII.
- Шкорпил 1905:** К. Шкорпил. Постройки в Абобскомъ укрѣпленіи. – В: Абоба-Плиска. [ИРАИК, Т. 10].
- Шкорпил 1914:** К. Шкорпил. Описъ на старинитѣ по теченіето на река Русенски Лом. София.
- Шкорпил 1932:** К. Шкорпил. Мадаро-могилското плато. – *Byzantinoslavica*, IV, 96–107.
- Щукин 2005:** М. Щукин. Готскій путь. Готы, Рим и Черняховская культура. Санкт-Петербург.
- Якобсон 1964:** А. Л. Якобсон. Средневековый Крым. Москва-Ленинград.
- Якобсон 1970:** А. Л. Якобсон. Раннесредневековыя селскія поселенія Югозападной Таврики. [МИА, 168], Ленинград.
- Якобсон 1982:** А. Л. Якобсон. О периодизации раннесредневековой архитектуры Болгаріи (IV–VI в.). [КСИА, 172].
- Якобсон 1983:** А. Л. Якобсон. Закономерности в развитіи раннесредневековой архитектуры. Ленинград.
- Янкулов 1990–1991:** И. Янкулов. За камбанитѣ през Средновековието. – ГСУ – ЦСВПИД, 4, 113–124.
- Янкулов 1993:** И. Янкулов. Проблемът за църковнитѣ звънарници в българската средновековна архитектура. – В: Проблеми на българската археология, 2, 74–79.
- Agrigoroaei 2007:** V. Agrigoroaei. Nouvelles recherches sur le complexe de Basarabi-Murfatlar. – *Pontica*, XL, 567–590.
- Angelucioi, Cucari 1979:** E. Angelucci, A. Cucari. Encyclopédie des navires. Paris.
- Anne Comnène 1967:** Anne Comnène. Alexiade. (Texte établi et traduit par B. Leib). Paris.
- Arch. Nifon 2003:** Arch. Nifon. Legăturile bisericești între Roma și Constantinopol în vremea părinților Dobrogeeini – sec. IV–VI. – In: Izvoarele creștinismului românesc. Constanța, 239–242.
- Atanasov 1996:** G. Atanasov. Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestre près de Murfatlar à Dobrudja. – *Byzantinoslavica*, LVII, 112–124.
- Atanasov 1997:** G. Atanasov. Martyrium et АГΙΑΣΜΟΝ dans le castel bas-byzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préliminaire). – *Miscellanea Bulgarica*, 11, Wien, 127–135.

- Atanasov 2004:** G. Atanasov. De nouveau sur la localisation de la forteresse Bas byzantine St. Cyril en Scythia Mineure. – In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Brăila, 405–418.
- Atanasov 2006:** G. Atanasov. Le martyrium, la basilique et confession avec des reliques dans le castel bas-byzantin près du village de Golech, région de Silistra (Durostorum) . – Acta musei varnaensis, IV, 201–228.
- Atanasov 2011:** G. Atanasov. Les monastères rupestres le long de la rivière Sucha, dans la réion de Dobrudja de Sud . – Byzantinoslavica, LXIX, 1–2, 189–218.
- Atanasov 2021:** G. Atanasov. Encore une fois sur la datation et l’organisation des moines dans le monastère rupestre de Murfatlar (dép. de Constanța). – Pontica, 53, 63–86.
- Babič 1969:** G. Babič. Les chapelles annexes des églises byzantines. Paris.
- Bareille 1923:** G. Bareille. Audienii. – Dictionnaire de théologie catholique, T. I, 2. Paris.
- Barnea 1962:** I. Barnea. Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (Dobrogea). – SCIV, 2, 349–371.
- Barnea 1981:** I. Barnea. Christian Art in Romania, T. 2. Bucarest.
- Barnea, Bîlcurescu 1959:** I. Barnea, V. Bîlcurescu. Santierul archeologic Basarabi. – MCA, V, 551–554.
- Barnea, Ștefănescu 1971:** I. Barnea, Șt. Ștefănescu. Din istoria Dobrodgei. T. 3. București.
- Bauman 2005:** V. Bauman. Sângele martirilor. București.
- Bauman 2006:** V. Bauman. A propos des premières basiliques paléochrétiennes découvertes à la l’embouchure du Danube. – Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae, Vindobonae, 825–831.
- Beševliev 1977:** V. Beševliev. Beobachtungen über die protobulgarischen Inschriften bei Basarabi–Murfatlar. – ИИМБ, XIII, 50–57.
- Boiadjiev 1966:** St. Boiadjiev. L’église du village Vinica à la lumière des nouvelles données. – BBg, T. 2, 241–260.
- De Boor 1891:** K. De Boor. Nachträge zu den Notitiae episcopatum, II. – Zeitschrift für Kirchengeschichte, 12, 519–534.
- Bréhier 1928:** L. Bréhier. L’art chrétien, son développement iconographique des origines à nos jours. Paris.
- Bréhier 1949:** L. Bréhier. Le monde byzantin. – In: Idem. Les instutions de l’Empire byzantin. Paris.
- Buchwald, Hohlweg, Prinz 1963:** W. Buchwald, A. Hohlweg, O. Prinz. Tusculum-Lexikon. München.
- Butler 1929:** H. Butler. Early Churches in Syria IVth to VIIth centuries. Princeton, N.J.
- Čaneva-Dečevska 1987:** N. Čaneva-Dečevska. Charakteristische Merkmale der Sakralarchitektur in Thrakien. – Miscellanea Bulgarica, 5, Wien, 249–260.
- Cățoi 2015:** M.-O. Cățoi. Rectifications et compléments à la chronologie du mouvement audien dans l’Empire Romain et au Bas-Danube. – Ephemeris Dacoromana, XVII, 191–218.
- Constantine VII Porphyrogenitus 1829:** Constantine VII Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo, Vol. 1. Bonnae.

- Chadzikis, 1973:** M. Chadzikis. Ikonostas. – RLBK. III–19, 326–335.
- Chadwick 1968:** O. Chadwick. Jean Casian. Cambridge.
- Chiriac 1988–1989:** C. Chiriac. Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanța). – Pontica, XXI–XXII, 149–168.
- Chiriac, Papasima 2000:** C. Chiriac, T. Papasima. Un străvechi așezământ creștin dobrogean. Complexul monastic de la Dumbrăveni (județul Constanța). – In: *Priveghind șilucrând pentru mântuire*. Volum editat la aniversarea a 10 ani de arhipăstorire a *Înalt Prea Sfințitului Mitropolit Daniel al Moldovei și Bucovinei* (1 iulie 1990 – 1 iulie 2000). Iași, 197–205.
- Chitty 1977:** D. Chitty. *The Desert a City*. Oxford.
- Cumont 1897:** Fr. Cumont. Les actes de saint Dasius. – *Analecta Bollandiana*, XVI. 5–17.
- Curta 1999:** F. Curta. The Cave and the Dyke: A Rock Monastery on the Tenth-Century Frontier of Bulgaria. – *Studia Monastica*, XLI, 1, 129–149.
- Daicoviciu 1960:** H. Daicoviciu. Le monument-calendrier des Daces de Sarrizegetusa. – In: *Nouvelles Études d'Histoire*, II, Bucharest, 55–72.
- Damian, Samson, Vasile 2009:** O. Damian, A. Samson, M. Vasile. Complexul rupestru de la Murfatlar-Basarabi la jumătate de secol de la descoperire. Considerații arheologice. – *MCA*, V, 117–158.
- Diehl 1889:** Ch. Diehl. L'église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide. *Études d'archéologie byzantine*. Paris.
- Diehl 1925:** Ch. Diehl. *Manuel d'art Byzantin*. T. 2. Paris.
- Dalton 1961:** O. Dalton. *Byzantine Art and Archaeology*. New York.
- Delehaye 1893:** H. Delehaye. La vie de St. Paul le Jeune et la chronologie de Méthaphraste. – *Revue des questions historiques*, X, 49–86.
- Delehaye 1902:** H. Delehaye. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi* [coll. *Acta Sanctorum*, vol. *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*]. Bruxelles.
- Delehaye 1925:** H. Delehaye. Les martyrs Epicrète et Astion. – *Bulletin de la section historique de l'académie roumaine*, XIV, 1–5.
- Delvoye 1966:** Ch. Delvoye. Apsis. – RLBK. T. 1, 246–267.
- Delvoye 1966a:** Ch. Delvoye. Cancelli. – RLBK. T. 1. Stuttgart, 900–931.
- Delvoye 1966b:** Ch. Delvoye. Basilika. – RLBK. T. 1. Stuttgart, 514–567.
- Diaconu, Petre 1969:** P. Diaconu, N. Petre. Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi). – *Dacia*, XIII, 443–456.
- Deichmann 1982:** F. Deichmann. Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten. Wiesbaden.
- DACL 1922:** *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie*. T. 5. Paris.
- DACL 1924:** *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie*. T. 6. Paris.
- DACL 1924a:** *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie*. T. 1. Paris.
- DACL 1929:** *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie*. T. 9. Paris.
- DACL 1948:** *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie*. T. 3. Paris.
- DACL 1935:** *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie*. T. 12. Paris.
- Duchesne 1925:** L. Duchesne. *L'Église au VIe siècle*. Paris.

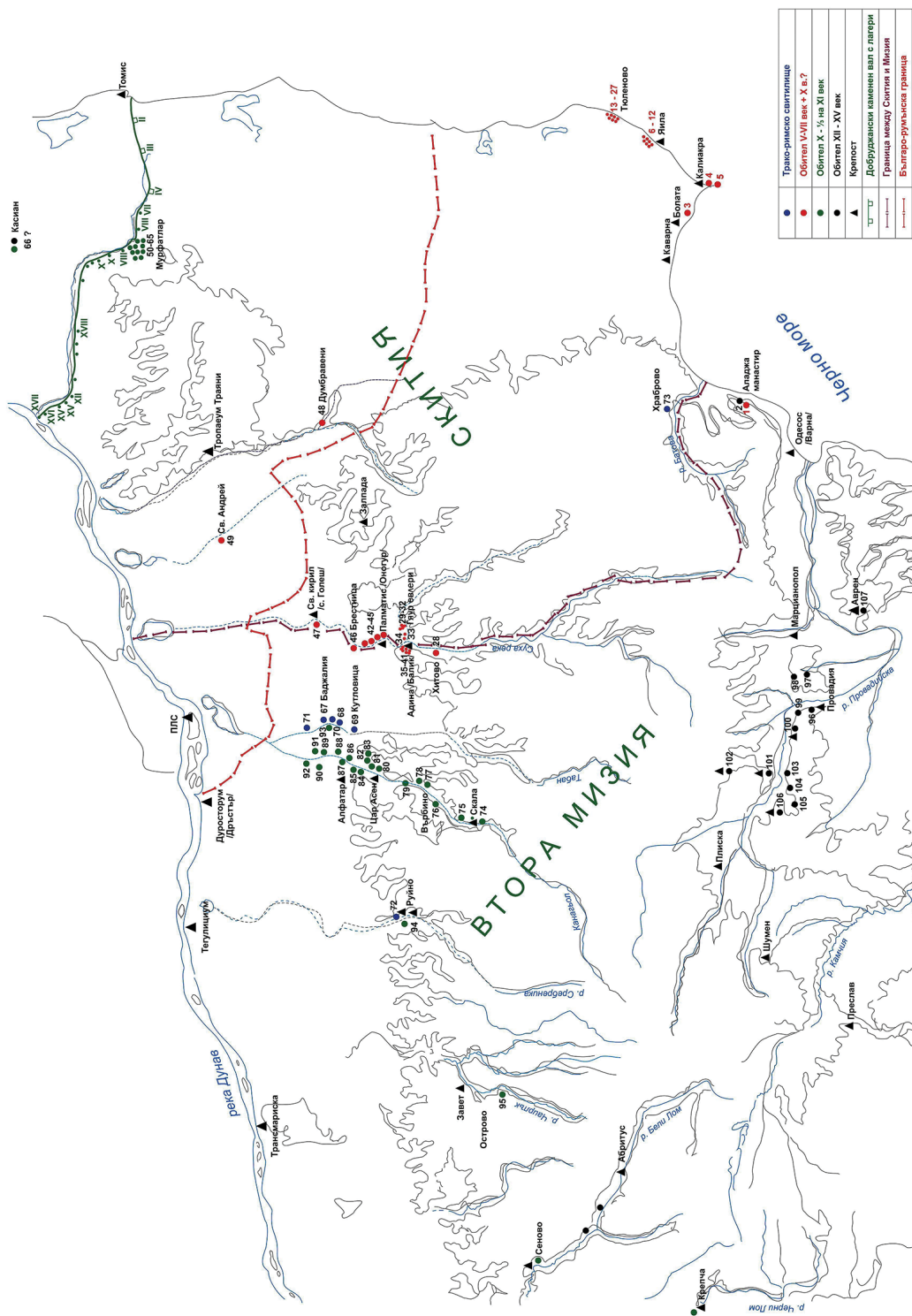
- Duță 2003:** F. Duță. Precizări privind biografia lui Dionise cel mic. – In: Izvoarele creștinismului românesc. Constanța, 282–289.
- Duval 1971–1973:** N. Duval. Les églises africaines à deux absides. T. I, Paris; T. II, Paris.
- Epiphanius Salaminis 1933:** Epiphanius Salaminis. Panarion, 3. – In: Hool, K. (ed.), Coll. Griechischen Christlichen Schriftsteller, Vol. 37, Leipzig.
- Epiphanius monachi 1856:** Epiphanius monachi. Edita atque inedita. Lipsicae.
- Eusebius. Historia ecclesiastica. III, 1, 1** (=Migne, PGr, XII, col. 92). Parisiis, 1862
- Evlia Celebi. Seyahatname, II.** (=Евлия Челеби: „Пътепис“, превод от османотурски, съставителство и редакция – Страшимир Димитров, София – 1972 г.)
- Fetisov, Galkova 2007:** A. Fetisov, I. Galkova. The “Rurikid Sin” from the B3 Church at Basarabi-Murfatlar. – Studia Patzinaka, IV, 1, 29–44.
- Jerphanion 1925:** G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l’art byzantin, I, Paris.
- Gajewska 2003:** H. Gajewska. Skalne kaplice, galerie i groby z X/XI w. Besarabii, Dobrudża. – In: Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu. Ed. M. Dulnicz. Warszawa-Lublin, 189–195.
- Garai-Olaun 1988:** A. Garai-Olaun. Arqueologia cristiana de la Antigüedad Tardía en Alava, Guipúzcoa y Vizcaya. Vitoria.
- Georgiev 2004:** P. Georgiev. L’écriture runiforme de Murfatlar. Une expérience de lire et de commenter. – In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Brăila, 425–436.
- Gigon 1968:** O. Gigon. Der Ursprung der griechischen Philosophie. Basel.
- Grabar 1946:** A. Grabar. Martyrium. Recherches sur le culte de reliques et de l’art chrétien antique. T. 1. Paris.
- Grabar 1966:** A. Grabar. Le premier art chrétien. Paris.
- Guy 1961:** J.-Cl. Guy. Jean Cassien. Vie et doctrine spirituelle. Paris.
- Gui 1962:** J.-Cl. Gui. Recherches sur la tradition grecque de la *Apophthegmata Patrum*. (=Subsidia hagiographica, 36). Bruxelles.
- Heussi 1936:** K. Heussi. Der Ursprung des Mönchtums. Tübingen.
- Holubeanu 2006:** I. Holubeanu. The Byzantine Monachism in Scythia Minor–Dobruja in the IVth – XVth Centuries. – *Études Byzantines et Post-Byzantines*, V, 243–290.
- Holubeanu 2011:** I. Holubeanu. On the Missionary Area of the Holy Martyr-Bishop Ephraim. – *Études Byzantines et Post-Byzantines*, VI, 7–21.
- Holubeanu 2014:** I. Holubeanu. Diffusing Theological Thought through People and Books. A Case Study: St. John Cassian and the Scythian Monks. – Asociația Națională a Tinerilor Istorici din Moldova. Revistă de Istorie, II, 7–30.
- Holubeanu 2020:** I. Holubeanu. Monahismul în Dobrogea de la origini până în zilele noastre. București.
- Hussey 1940:** J. Hussey. Byzantine Monasticism. – *Hystory*, 24, 59–62.
- Jacovelli 1966:** G. Jacovelli. L’architettura rupestre, dans Chiese, cripte e insediamenti rupestri del territorio di Massafra. Mostra documentaria. Taranto, Galleria Taras, 1–15 ottobre 1966, Taranto, 19–25.
- Jacovelli 1963:** E. Jacovelli. S. Maria della Scala di Massafra. Massafra (Taranto).

- Janin 1964:** R. Janin. Le monasticisme byzantin au Moyen Age: commande et typica (Xe – XIVE siècle). – REB, 22, 29–32.
- Jimeno 1989:** L. A. M. Jimeno. Eremitorios rupestres altomedievales (el alto Valle del Ebro). Bilbao.
- Ilski 1995:** K. Ilski. Biskupi Mezji i Scytii IV – VI w. Poznań.
- Krautheimer 1937:** R. Krautheimer. Corpus basilicarum christianorum. Rome. T. 1. Vatican.
- Langelots, Deichmann 1950:** A. Langelots, F. Deichmann. Basilika. – Reallexikon für Antike und Christentum. T. 1. Stuttgart, 1225–1259.
- Le Quien 1740:** M. le Quien. Christianus in quatuor patriarchatus digestus, quo exhibentur ecclesiae, patriarchae, cactercritque praesules totius Orientis. T. 1. Parisiis.
- Kostova 2000:** R. Kostova. Bulgarian Monasteries Ninth to Tenth Centuries: Interpreting the Archaeological Evidence. – Плиска – Преслав, 8, 190–201.
- Leclercq 1948:** H. Leclercq. Chrisme. – In: Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie. T. III, 1. Paris, 1481–1534.
- L'ibida 2005:** L'ibida. Slava Rusă. Tulcea.
- Lungu 2000:** V. Lungu. Creștinismul în Scythia-Minor în contextul vest-pontic. Sibiu-București.
- Magdalino 1984:** P. Magdalino. The Byzantine Aristocratic Oikos. – In: The Byzantine Aristocracy Ninth to Thirteenth Centuries. [BAR International Series, 221]. Ed. M. Angold. Oxford. 58–78.
- Manev 2017:** Al. Manev. Early Monasticism in Thrace: An Issue of Archaeology. – Studia Academica Șumnensia, 4, 218–236.
- Mănuclu-Adameștesnu 1991:** G. Mănuclu-Adameștesnu. Tomis-Constantina-Constanța. – Pontica, XXIV, 317–327.
- Minčev 1992:** Al. Minčev. Spätantike Gläser von der Westlichen Schwarzmeerküste. – In: Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter. Hrsg. R. Pillinger, A. Pülz, H. Vettors. Wien, 73–84.
- Mathews 1971:** Th. Mathews. The Early Churches in Constantinople: Architecture and Liturgy. London.
- Mathews 1982:** Th. Mathews. "Private" Liturgy in Byzantine Architecture: Toward Re-appraisal. – CA, 30, 125–138.
- Mihăilescu-Bîrliiba, Diaconescu 1991:** L. Mihăilescu-Bîrliiba, M. Diaconescu. Cercetări arheologice recente în peștera de la Casian. – Pontica 24, 425–432.
- Moreau 2017:** D. Moreau. Les moines scythes néo-chalcédoniens (de Zaldapa?). Étude préliminaire à une prosopographie chrétienne du Diocès des Thraces. – В: Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Георги Атанасов (= Добруджа, 32), 187–202.
- Morgan 1942:** Ch. Morgan. The Byzantine Pottery. – In: Corinth, XI. Cambridge.
- Opaiț, Opaiț, Bănică 1990:** A. Opaiț, C. Opaiț, T. Bănică. Coplexul monastic paleocreștin de la Slava Rusă. – Revista Monumentalor Istorice, 59(1), 18–28.
- Palol 1967:** P. Palol. Arqueologia cristiana de la España romana, siglos IV–VI. Madrid-Valladolid.

- Papachrissanthou 1987:** D. Papachrissanthou. La vie monastique dans la champagne byzantine du VIIIe au XIe siècles. – REB, 45, 158–168.
- Papasima, Chiriac 1988–1989:** T. Papasima, C. Chiriac. Monede romane de la Dumbrăveni (jud. Constanța). – Pontica, XXVIII–XXIX, 267–269.
- Parachiv-Talmațchi, Șova 2023:** Ch. Parachiv-Talmațchi, C. Șova. About the Early Medieval Settlement of the Castelum IV Schuchhard of the Stone Vallum. – Преслав, 9, (in print).
- Patrich 1995:** J. Patrich. Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. Washington, D.C.
- Pencheva, Nikolaeva 2020:** E. Pencheva, M. Nikolaeva. On the Origin of Late Antique Materials Discovered in a Medieval Context According to Data from the Archaeological Excavations of the Settlement in Petrova Niva Locality, “Sboryanovo” Archaeological Reserve. – In: Приноси към българската археология, 9, 97–149.
- Pillinger 1984:** R. Pillinger. Frühchristliche Denkmäler in Bulgarien. – In: Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, VI, 2.
- Pillinger 1988:** R. Pillinger. Das Martyrium des Heiligen Dasius. Wien.
- Piper 1973:** P. Piper. Die geistliche Dichtung des Mittelalters. T. 1. Tokyo.
- Popescu 1989:** Em. Popescu. Martiri și sfinți în Dobrogea (I). – Studii Teologice, XL, 39–65.
- Popescu 1994:** Em. Popescu. Le christianisme en Roumanie jusqu’au VIIe siècle à la lumière de nouvelles recherches. – In: Christianites Daco-roman. Bucarest. 74–91.
- Popescu 1994a:** Em. Popescu. La hiérarchie ecclésiastique sur le territoire de la Roumanie: La structure et son évolution jusqu’au VIIe siècle. – In: Christianites Daco-roman. Bucarest, 200–215.
- Popescu 1989:** D. Popescu. “De SS. Epicteto presb. & Astione monacho martyribus almiridensibus in Scythia (Despre Sfinții Epictet preotul și Astion monahul, martiri almirideni din Scythia)”, trad. D. Popescu. – Mitropolia Olteniei, XLI, 1, 75–117.
- Popkonstantinov 1987:** K. Popkonstantinov. Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. – In: Dobrudža. Etudes ethnoculturelles. Sofia, 115–146.
- Puech 1950:** H. Puech. Audianer. – Reallexikon für Antike und Christentum, 910–914. Stuttgart.
- Reilly 1991:** F. Reilly. Des Koenigreichs Bulgarien. Oestliche Haelfte, Nr. 14. Wien.
- Restle 1967:** M. Restle. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien. T. 1. Recklinghausen-Stuttgart.
- Restle 1967a:** M. Restle. Callat Seman. – RLBK. T. 1, 845–862.
- Restle 1978:** M. Restle. Kappadokien. – RLBK. T. III–23, 967–1115.
- Rodley 1985:** L. Rodley. Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge.
- Russel 1965:** B. Russel. History of Western Philosophy and its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day. London.
- Salkin, Toptanov 1987:** A. Salkin, D. Toptanov. Forteresse de la Haute époque byzantine au lieu “Jajlata” près du village Kamen brjag, Département de Tolbuhin.– In: Dobrudža. Etudes ethnoculturelles. Sofia, 22–35.

- Schreiner 1996:** P. Schreiner. Klosterkultur und Handschriften im mittelalterischen Griechenland. – In: Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Göttingen, 39–54.
- Schwarz-Winklofer, Biedermann 1975:** I. Schwarz-Winklofer, H. Biedermann. Das Buch der Zeichen und Symbole. Graz.
- Schwarcz 1987:** A. Schwarcz. Die Anfänge des Christentums beiden Goten. – *Miscellanea Bulgarica*, 5, Wien, 107–111.
- Simon 1972:** M. Simon. La civilisation de l'Antiquité et le christianisme. Paris.
- Smith 1957:** R. Smith. Glass from the Ancient World. New York.
- Smolak 1978:** K. Smolak. Skythische Schriftsteller in der lateinischen Literatur. – *Miscellanea Bulgarica*, 5, Wien, 23–29.
- Sorokina 1967:** N. Sorokina. Das antike Glas der Nordschwarzmeerküste. – In: *Annales du 4-e Congrès des Journées Internationales du Verre. Ravenna-Venise*, 67–79.
- Stein 1959:** E. Stein. *Historie du Bas-Empire*. T. 1. Paris.
- Stevenson 1947:** R. Stevenson. The Pottery. – In: *The Great Palace of Byzantine Emperors*. T. 1. Oxford.
- Strabo 1851:** Strabo. Die rebus ecclesiasticis, VII. – In: PL, 114.
- Strabo 1847:** Strabo. *Geographica*. Ed. G. Kramer, Vol. 2. Berlin.
- Strzygowski 1903:** J. Strzygowski. Kleinasion, ein Neuland der Kunstgeschichte. Leipzig.
- Sucevianu, Barnea 1991:** A. Sucevianu, A. Barnea. *La Dobroudja Romaine*. Bucarest.
- Szmoniewski, Petcu 2008:** B. Szmoniewski, Sz. Petcu. Preliminary Report from the New Excavation in Baba Cave, Grădina Village, Constanța Country. – *Pontica*, 28, 35–47.
- Szmoniewski, Voinea 2010:** B. Sz. Szmoniewski, V. Voinea. O groapă rituală des coperită în Peștera Craniicar din zona Cheile Dobrogei (cam. Grădina, jud. Constanța). – *Pontica*, 43, 191–202.
- Talbot-Rice 1930:** D. Talbot-Rice. *The Byzantine Glazed Pottery*. Oxford.
- Telea 2003:** M. Telea. Viața monahală în opera sfântului Ioan Casian. – In: *Izvoarele creștinismului românesc*. Constanța, 269–281.
- Teodorescu 1929:** D. Teodorescu. Cetatea dacă de la Costești. – In: *Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice și teologice*. București.
- Testini 1958:** P. Testini. *Archeologia cristiana*. Roma.
- Teteriatnikov 1996:** N. Teteriatnikov. *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*. Rome.
- Torbatov 2000a:** S. Torbatov. Procop. De Aedif. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography of Moesia Secunda. – *Archaeologia Bulgarica*, IV, 58–77.
- Torbatov 2000b:** S. Torbatov. The Roman Road Durostorum – Marcianopolis. – *Archaeologia Bulgarica*, IV, 1, 59–72.
- Verzone 1962:** P. Verzone. Le monastère de Acik serai en Cappadocia. – *CA*, XIII, 130–142.
- Voinea, Szmoniewski 2011:** V. Voinea, B. Sz. Szmoniewski. Din nou despre peștera Casian. – *Pontica*, 44, 221–238.
- Vorst 1914:** V. Vorst. La petite catéchèse de Saint Théodore Studite. – *AB*, 32, 31–51.

Скалните обители в Добруджа и Североизточна България около границата на провинциите Втора Мизия и Сития (Г. Атанасов)

1.

ИГ ИМК – Известия Государственной академии истории материальной

2.

3.

AD – Analecta Dobanuliana. Druhenes

BBg – Byzantinobulgarica. Sofia

CA – Cahiers archéologiques. Paris

MCA – Materiale și cercetări de arheologie. București

PGr – J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, T. 1–161, Parisis, 1857–1866

PL – J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina, T. 1–226, Paris, 1844–1866

RLBK – Reallexikon zur byzantinischen Kunst. Stuttgart

REB – Revue des études byzantines. Paris

1. Долината с трако-римското скално светилище „Баджалията“ край с. Стрелково, Силистренско

2. Олтарят на трако-римското скално светилище „Баджалията“ край с. Стрелково, Силистренско

de istorie veche și arheologie)

3. Култовата площадка срещу трако-римското скално светилище „Баджалията“

1. Скалните обители в м. Яйла до с. Камен бряг, Каварненско (сн. Ал. Миланова)
2. Скалният манастир до с. Хитово, Добричко (сн. Ал. Иванов)
3. Скалната монашеска обител до с. Брестница, Тервелско

1. Скалният манастир „Гяур евлери“ край с. Балик, Тервелско
2. Скалната монашеска обител „Тарапаната“ край с. Балик, Тервелско
3. Гробна камера с врязания над нея знак IYI в скалния манастир до с. Хитово, Добричко

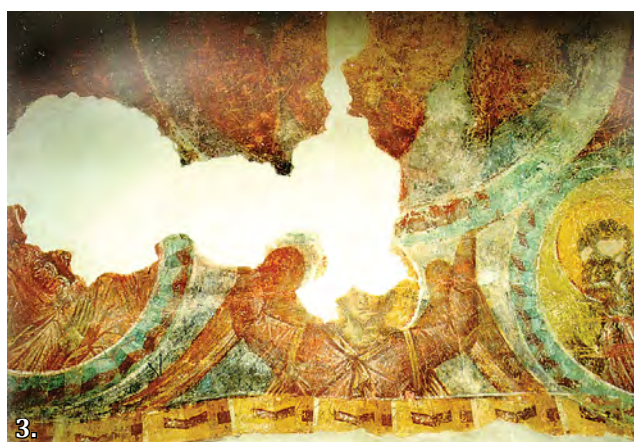
1. Късноантичната крепост *Адина* край с. Балик (Тервелско) и скалните монашески обители „Асар евлери“ в подножието ѝ
2. Скалната обител „Шан кая“ под късноантичната крепост Палматис до с. Оногур, Тервелско
3. Скалният манастир „Хайдушките къщи“ до с. Върбино, Силистренско (сн. Ал. Иванов)

1. Панорамна снимка към сухоречието Канагьол (средновековната р. Дристра) в м. Суха чешма край гр. Алфатар с двата скални манастира (по С. Ангел)
2. Скалният манастир „Гаргешката църква“ в м. Суха чешма край гр. Алфатар
3. Скален манастир срещу „Гаргешката църква“ в м. Суха чешма край гр. Алфатар

1. Скална църква В-4 в скалния манастир край гр. Мурфатлар, окръг Констанца – интериор
 2. Скалният манастир в сектор Е в Мурфатлар – интериор (сн. Ал. Иванов)
 3. Образ на св. Теодор (?) в църква В-4 (сн. Ал. Миланова)

1. Аладжа манастир – панорамен изглед
 2. Аладжа манастир. Стенописите в апсидата на църквата-католикон според рисунка на М. Сакъзов
 3. Ангел, поддържащ мандорлата с Христос отдолу върху тавана (Г. Атанасов)

Георги Георгиев Атанасов
**Скални култови паметници в граничната зона между провинциите
Скития и Втора Мизия**
(Светилища, църкви, манастири)

Българска
Първо издание

Научен редактор:
Албена Здравкова Миланова

Предпечат
Иво Ников

Формат
60x84/8
Печ. коли 37

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
unipress.bg

Проф. д.и.н. Георги Атанасов е роден през 1957 г. в гр. Алфатар. През 1975 г. завършва Техникума по строителство и архитектура в гр. Русе, а през 1982 г. се дипломира в Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ с магистърска теза по археология. От 1983 г. е археолог в Регионален исторически музей – Силистра. През 1990 г. защитава научната степен *доктор*, а през 1999 г. е избран за доцент. През 2006 г. получава научното звание *доктор на историческите науки*, а през 2009 г. му е присъдена научната степен *професор*. През 1997 г. специализира културология и християнска археология в Париж и Бордо, Франция. Автор е на над 230 научни публикации и 15 книги, сред които *Инсигниите на средновековните български владетели* (Плевен, 1999), *Свети Георги Победоносец* (Варна, 2001), *Християнският Дуросторум – Дръстър (IV–XIV в.)* (Варна, 2007), *Добруджанското деспотство* (В. Търново, 2009), *Първостроители на българската държавност. Органи, Кубрат, Аспарух, Тервел* (София, 2014), *От епископия към самостоятелна българска патриаршия в Дръстър. Историята на патриаршеския комплекс* (София, 2017).

Участник и ръководител на археологическите проучвания на античния и средновековен Дуросторум – Дръстър, ранносредновековните крепости Скала, Окорш и Руйно, Силистренско, прабългарския некропол при Нождарево, Силистренско, късноантичния кастел до с. Голеш, Силистренско, античната и средновековна крепост Тезулицуим – Ветринон – Ветрен, трако-римския скален култов център по р. Табан, Силистренско, античния град Залгана, Добричко. Настоящата книга е резултат както от дългогодишния интерес на автора към скалните паметници в Добруджа, Североизточна България, Молдова, Крим, така и от работата на научния колектив на проекта „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV–VII в.)“, финансиран от ФНИ по Договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г.

ISBN 978-954-07-5816-9

9 789540 758169

unipress.bg

